

98
TOM 3

Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України

Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

СТУДІЇ
з архівної справи та
документознавства

STUDY
on the archives
and records sciences

Том третій
Third volume

Київ — 1998

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА
ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

0175-1

Редакційна колегія:

*Ляхоцький В.П. (головний редактор),
Матіяш І.Б. (заступник головного редактора),
Боряк Г.В., Бутич І.Л., Денисенко А.В., Дубровіна Л.А., Калакура Я.С.,
Кулешов С.Г., Ларін М.В. (Росія), Мацюк О.Я., Німчук В.В., Папакін Г.В., Пиріг Р.Я.,
Смолій В.А., Шандра В.С., Шурубуря А.К.*

Редакційна рада:

*Гісцова Л.З. (Київ), Гика В.М. (Луцьк), Гурбова Л.В. (Сімферополь),
Карпова А.В. (Херсон), Кукоба К.І. (Полтава),
Метальнікова Н.Б. (Донецьк), Резнікова В.В. (Харків),
Хаварівський Б.В. (Тернопіль), Царьова Н.М. (Львів)*

Рекомендовано до друку Вченою Радою Українського державного
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
державного науково-дослідного інституту архівної справи та докумен-
тознавства забороняється. Редколегія не завжди поділяє точку зору
авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право
скорочувати тексти. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду
не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Студії з
архівної справи та документознавства» обов'язкове.*

ISBN 966-7250-13-X

© Український державний науково-
дослідний інститут архівної справи
та документознавства, 1998
© Автори публікацій, 1998

Про День працівників архівних установ: Указ Президента України. <i>Любов Дубровіна.</i> Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи. <i>Ірина Матиш, Ярослав Калакура, Володимир Лоцицький, Катерина Селіверстова.</i> Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (проект). <i>Валерій Терно, Наталія Гончарова.</i> Проблеми професійної підготовки спеціалістів з архівної справи у рамках спеціальності «документознавство та інформаційна діяльність» <i>Ірина Матиш.</i> Історія фахової архівної освіти в Україні (1918-1927 рр.) <i>Світлана Кононенко.</i> Історія архівної справи Черкащини: основні етапи. <i>Захарій Сендик.</i> Унікальний документальний комплекс з історії літератури і мистецтва: історія формування. <i>Володимир Лоцицький.</i> Національний архівний фонд як складова частина інформаційних ресурсів суспільства.	5 6 17 25 27 44 46 51	Ukase of the President of Ukraine: About the Day of the workers of Archival Institutions <i>Ljubov Dubrovina</i> Main positions of Concept of digitalisation of archives. <i>Irina Matish, Jaroslav Kalakura, Volodymyr Lozitskyi, Katerina Seliverstova.</i> Concept of training and postgraduate education of skilled worker at the archival institutions of Ukraine. <i>Valerij Terno, Natalija Honcharova.</i> Problems of the professional training of specialists in the frame of specialisation «record sciences and information activity». <i>Irina Matish.</i> About the history of the professional archival training in Ukraine (1918-1927). <i>Svitlana Kononenko.</i> History of the archives in Cherkassy region: main stages. <i>Zakhary Sendyk.</i> The unique records complex the history of literature and arts: formation history <i>Volodymyr Lozitskyi</i> National Archival Fond — the component of the information resources of society.
<i>Станіслав Кульчицький.</i> Періодизація вітчизняної історії. <i>Олена Володіна, Анатолій Шурубура, Сергій Решетников, Любо Шевченко.</i> Про мікробіологічний контроль повітря центральних державних архівів України. <i>Микола Омелченко, Ірина Сабіна, Лариса Дестеренко.</i> Особливості паперу друкованих видань відділу «зарубіжна україніка» періоду 1917-1921 рр. НБУВ. <i>Ірина Скобеть, Галина Нойкова.</i> Із досвіду обстеження фізичного стану документних фондів.	53 57 63 64	<i>Stanislav Kulchitskyi.</i> Periodisation of the native history. <i>Olena Volodina, Anatolij Shurubura, Sergij Reshetnikov, Ljubov Shevchenko.</i> About the microbiological control of the atmosphere in central archives of Ukraine <i>Mykola Omelchenko, Iubov Satoka, Larisa Dekhterenko</i> Peculiarity of the papers of printed materials in the NBUV division «foreign ukrainica» in the years 1917-1921 <i>Irina Skobetsh, Halyna Novikova.</i> From the experience of monitoring of the physical conditions of documentary funds
<i>Орест Матзюк.</i> Історія паперу як спеціальна історична дисципліна. <i>Георгій Папакін.</i> Теоретичні питання української археографії в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929-1930) (продовження). <i>Людмила Стрельчук.</i> Причини третьої хвилі української еміграції.	69 72 77	<i>Orest Matzjuk.</i> History of papers as the special history science. <i>Georgij Papakin.</i> Theoretical problems of ukrainian archeography in the activity of Archeographical Committee TsAU USSR (1929-1930) (continuation). <i>Ludmila Strelchuk.</i> Reasons of the third wave of emigration.
<i>Олена Загорецька.</i> Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України.	80	<i>Olena Zagoretska.</i> Modern problems of record management in ministries and state Kommittees of Ukraine.
<i>Валентина Шандра.</i> Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії Новоросійського генерал-губернаторства. <i>Сергій Борисевич.</i> Історія Державного архіву Хмельницької області (продовження).	82 90	<i>Valentyna Shandra.</i> Legal acts of Russian state as the sources of the history of Novorossia general government. <i>Sergij Borisevitch.</i> History of the State Archives of Khmelnytskyi's Region (Continuation).
<i>Володимир Ляхощий.</i> Фонд Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917-1921 рр. <i>Любомира Бойцун.</i> Духовний Собор Почаївської Лаври. <i>Микола Крижак.</i> Фонд поета трагічної долі (до 100-річчя від дня народження В.Л. Поліщука).	101 115 119	<i>Volodymyr Ljakhots'ky.</i> The Found of Main Government Representative of UNR on Podil Region as sources of the researching of late stage of the stragle for independents in years 1917-1921. <i>Ljubomyra Bojtsun.</i> Spiritual cathedral of Pochaiv Lavra Monastery. <i>Mykola Krjachok.</i> Collection of the poet of tragic fate (to the 100-anniversary of Valerian Polistchuk).

Олена Балишева.
Академік архітектури О.М. Бекетов і Крим (за матеріалами особового фонду ЦДНТА України).
Людмила Кузьменко.
Документи фонду М.М. Данька у Державному архіві Сумської області.

VII. Видатні архівісти України

Світлана Абросимова.
Д.І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині.
Ірина Мага.
Діяльність В.О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921-1931 рр.)

VIII. Архівознавство за кордоном

Євген Старостін.
Міжнародна рада архівів: шлях у півстоліття.
Петер-Йоганес Шулер.
Електронна обробка, забезпечення консервації і зберігання документів та доступу до них.
Наталія Христова.
Організація архівної справи у Туреччині.

IX. Публікація архівних документів

Іван Бутч.
Лист кошового отамана Петра Калиниського.
Олександр Коваленко.
Праця П.К. Федоренка «Архів Милорадовичів».
Руслан Пиріг, Ігор Цепенда.
Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 р.
Євгенія Сохацька.
Іван Огієнко за спогадами Григорія Костюка.
Галина Миленька.
Архівно-слідча справа Леся Курбаса.

X. Бібліографія, рецензії, інформація

Орест Мацюк, Наталія Царьова, Василь Кметь, Ніна Шесткова.
Ars discernendi vera ac falsa.
Надія Павловська.
І хоч одна архівна добірка українізації не робить...
Олександр Голошко.
Історія харківського міського самоврядування в особах: свідчать документи державного архіву Харківської області.
Іван Бутч.
Сторінки військового некрополя старої Одеси.
Лідія Таран.
Нова бібліографічна праця.
Іван Димний.
Крєзнавча історія Криму: в пошуках синтептичності.
Іван Бутч.
Південна Україна XIII - XIV століть.
Михайло Делеган.
Україна та Угорщина: поглиблення співпраці.
Олена Павлова.
Скарби архіву-музею.
Михайло Ходоровський.
Вечір пам'яті Володимира Антоновича.
Катерина Селівєрстова, Максим Савченко.
До виходу з друку першого українського термінологічного словника з архівної справи.
Наші консультації.

Відомості про авторів

124 **Olena Balysheva.**
Architect Academic O.M. Beketov and the Crimea (from the material of personal found in TsDNTA of Ukraine).
126 **Ljudmila Kus'menko.**
Documents of the found of M. Dan'ko in State Archives of Sumy Region.

VII. Outstanding ukrainian archivists

129 **Svitlana Abrosymova.**
Javornitskyj and the development of archives in Katerynoslav's region.
135 **Irina Maga.**
V.O. Romanovskyj's Activity in archives and archival sciences (1921-1931).

VIII. Archival sciences in other countries

138 **Evgen Starostin.**
International Council Archives: the way in half a century.
143 **Peter-Johannes Shuller.**
Digital processing maintenance of conservation and access to records.
147 **Nataliya Khristova.**
The organization of archives in Turkey.

IX. Publications of archival documents

150 **Ivan Butych.**
Letter of Koshovuy otaman Petro Kalnyshevsky.
150 **Olexandr Kovalenko.**
Work of P.K. Fedorenko «The archives of Miloradovich».
155 **Ruslan Pyrig, Igor Cependa.**
Letters of Mykyta Khuzshov about the evacuation of ukrainian and polish population according the Lublin's agreement 1944.
161 **Evgeniya Sokchatska.**
Ivan Ogienko in memoirs of Grygorij Kostujk.
166 **Halyna Mylenka.**
Archival-trials file of Les' Kurbas.

X. Bibliografy, books review, information

171 **Orest Matzujk, Natalia Tzarova, Vasul Kmet, Nina Shestkova.**
Ars discernendi vera ac falsa.
181 **Nadja Pavlovska.**
And only one archival documentary publication can't make the ukrainistion...
182 **Olexandr Holovko.**
History of Kharkiv city selfgovernment in persons: evidence the records of State archives of Kharkiv's Region.
183 **Ivan Butych.**
Pages of military necropole of old Odessa.
184 **Lidia Taran.**
New biobibliographic work.
185 **Ivan Dymnyj.**
Local history of Krimea: in the guest of sintezy.
187 **Ivan Butych.**
South Ukraine XIII-XIV centuries
188 **Myhajlo Delegan.**
Ukraine and Hungary: Cooperation grow up.
192 **Olena Pavlova.**
The treasures of the archives-museum.
193 **Mychajlo Khodordovsky.**
Volodimir Antonovich memorial meeting
193 **Katerina Seliverstova, Maxim Savchenko.**
About the publication the first ukrainian terminological archival dictionary.
198 **Our consultations.**
198 **List of authors**

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про День працівників архівних установ

Враховуючи значний внесок архівних установ України у розвиток вітчизняної науки і культури, інші сфери життя суспільства, необхідність подальшого вдосконалення архівної справи та на підтримку ініціативи працівників архівних установ, **п о с т а н о в л я ю:**

Установити в Україні професійне свято - День працівників архівних установ, який відзначати щорічно 24 грудня.

1 Президент України

Л.КУЧМА

м. К и ї в
30 жовтня 1998 року
№ 1200/98

Любов Дубровіна

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ*

Передмова

Надзвичайно велика роль у створенні інформаційного суспільства та розбудові держави належить архівній справі, оскільки вона активно впливає на документні потоки та визначає головні шляхи обігу і використання ретроспективної документації в суспільстві. Пріоритети завдань формування інформаційних ресурсів обумовлюються тим, що в постіндустріальному суспільстві вони є основним засобом соціально-економічного прогресу країни.

Запорукою конституційного права громадян України на вільний доступ до інформації є мобільність та відкритість різнопланових інформаційних потоків, зокрема, й архівного, для всіх користувачів, незалежно від їхнього політичного, соціального статусу чи матеріальної забезпеченості. Вибір цих потоків та зосередження уваги на тих, котрі на даний момент несуть ключову для управління державою якісно різнопланову інформацію, визначає інформаційні можливості окремого суспільства, на певний період.

В Україні рівень використання архівної документації досить незначний і функціонально обмежений. Але всяке реформування суспільства потребує глибокого опрацювання всього досвіду, набутого ним впродовж свого історичного розвитку. Тому соціальний поступ України обумовлюватиметься насамперед рівнем залучення до нього потоків ретроспективної інформації, тобто спрацьованістю та реальною задіяністю в державотворчих процесах потенціалу архівної системи.

1. Основні передумови інформатизації архівної справи

Розвиток архівної інформаційної системи та включення її в життя суспільства зумовлені не лише вимогами часу, коли всі інформаційні потоки в державі мають стати сегментом єдиного інформаційного простору, а й нагальною потребою оптимізації зберігання, використання та збереження архівних ресурсів України.

Згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», систему архівних установ України складають: Головне архівне управління при Кабінеті міністрів України; центральні державні архіви; галузеві державні архіви; державні архівні установи Автономної Республіки Крим; місцеві державні архівні установи; архівні підрозділи самоврядових наукових установ, державних музеїв та бібліотек; архівні підрозділи дер-

жавних органів, підприємств, установ і організацій; архіви (архівні підрозділи) об'єднань громадян, підприємств і організацій, заснованих на колективній та приватній формі власності; науково-дослідні установи в галузі архівної справи.

НАФ України — складова частина вітчизняної та світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства налічує понад 55 млн. од.зб. на паперовій основі, кінофотокопій, майже 33,5 тис. од.зб. науково-технічної документації, 108 тис. од.зб. кінофотофонодокументів. До складу НАФ України надійшло також 10,2 млн. справ колишнього архівного фонду КНРС, 1,8 млн. справ органів державної безпеки. Створено 6 галузевих державних архівів, які почали збирати документи у системах Збройних Сил, Внутрішніх справ, Служби безпеки, гідрометеорології, геодезії та картографії. За станом на 1 січня 1998 р. на обліку ЦФК Головархіву України зосереджено картки на 183910 фондів. У складі облікового апарату держархівів налічується близько 340 тис. описів справ. Щорічно в усі види облікових документів вноситься в середньому до 5 тис. змін у складі і обсязі фондів.

На терені творення цілісного інформаційного простору України його ретроспективна частина вочевидь має бути представлена комп'ютерним центром на базі УДНДІАСД, що поклав початок сучасній інформатизованій архівній системі України.

Інформатизація архівної справи та актуалізація документальних ресурсів НАФ України дає змогу на якісно новому рівні вирішити питання науково-інформаційного забезпечення функціонування держави, розвитку її економіки, культури й науки та ті, які відповідали б міжнародним нормам і сприяли входженню України у світове товариство та міжнародний інформаційний простір.

Процес автоматизації документальних ресурсів у західних державах зароджується в 1950-х рр., в 1960-х рр. активно автоматизуються бібліотечні технології та технології документотворення в установах, але архівна справа була залучена до нього лише в 1970-х рр. Це пояснюється не лише втраченою актуальністю архівного документу з переходом на державне зберігання, а й складністю форма-

* Проекти Концепції системної комп'ютеризації архівної справи в Україні, підготовлені на базі Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, обговорювалися на засіданні Вченої ради УДНДІАСД (протокол №1 від 28.02.96) та на міжвідомчій нараді-семінарі 26 червня 1997 р. У розробленні Концепції на різних етапах брали участь Р.І.Беліцький, В.П.Ляховський, Г.В.Любовець, Г.О.Матросова, К.С.Новохатський, Т.Ю.Романюк, О.А.Селіхов. Керівник колективу розробників — доктор історичних наук, професор Л.А.Дубровіна (за згодою).

лізації опису ретроспективної інформації, що міститься в архівних фондах, їх великими обсягами, обмеженими можливостями електронних технологій того часу. Довгий час кожна країна йшла своїм шляхом в галузі створення баз даних (далі — БД) і стандартизації опису архівних документів та інформаційних архівних ресурсів, програмного забезпечення та архітектури автоматизованих архівних систем.

Починаючи автоматизацію з найпростіших БД актуальної інформації та документів оперативного обігу інформації (поточної документації державних установ, що фінансувалися парламентом або федеральними органами управління), з одного боку, або комерційних документів, з іншого, — західні держави вже пройшли шлях стихійного розвитку автоматизації та комп'ютеризації архівної справи на засадах створення локальних БД. У 1980-

х рр. у межах спільних бібліотечно-архівних систем почали функціонувати національні системи архівної інформації в США, Канаді, Великобританії та інших інформаційно розвинутих країнах.

Насьогодні усі західні країни визнали пріоритети програм, спрямованих на формування загальнодержавних національних інформаційних ресурсів документної інформації, доступних світовому співтовариству, спроможних без утруднень включитися у міжнародні комп'ютерні мережі та здійснити будь-який обмін інформацією. В 1990-х вони підійшли до реалізації нової концепції розвитку інформаційної інфраструктури суспільства — створення інформаційних супермагістралей (Information SuperHigway), які передбачають органічне поєднання електронних документних ресурсів та світової телекомунікаційної інфраструктури. Такі проекти вже обговорені у США (Information SuperHigway: An Overview of Technology Challenges. Report to the USA Congress, 1995), Канаді (Connection, Community, Content: The Challenge of the Information Highway Advisory Council), Європі за рекомендацією Ради Європи (Europe and the Global Information Society. Recommendation to the European Council, May 1994).

Цей принциповий момент у змісті інформатизації визначає місце держави у світовому співтоваристві та його роль у міждержавних відносинах. Сьогодні, коли Україна визначає свій шлях у процесі інформатизації архівної справи та документальних ресурсів НАФ, слід пам'ятати, що відмова від формування власних національних документальних ресурсів та орієнтування та використання інформаційного потенціалу інших країн, є характерною рисою держав третього світу. Лише включення власних інформаційних архівних ресурсів у міжнародні системи може забезпечити достойне місце у світовому співтоваристві.

Однієї з важливих передумов є стандартизація опису архівної інформації для комп'ютерних систем. Створення національних інформаційних ресурсів архівної галузі в західних країнах почалося пізніше ніж бібліотечних та орієнтувалося на

досвід, набутий у процесі автоматизації бібліографічних систем, де значно легше було подолати проблеми формалізації опису видання, структурувати їх за видами, а також сформувати вхідні та вихідні формати для різних об'єктів опису. *Принципи архівного опису* різного рівня інформації від архіву до документу і міжнародні правила опису стали узгоджуватися в міжнародній практиці лише останнім часом (з 1988 р.) за ініціативою групи експертів Міжнародної ради архівів при ЮНЕСКО, яка створила з 1990 р. Спеціальну комісію з стандартів архівного опису. З метою встановлення параметрів для розроблення стандартів консультативна група ЮНЕСКО визнала пріоритетними розроблення принципів, на яких мають ґрунтуватися міжнародні правила опису. При цьому бралися до уваги існуючі європейські стандарти ЮНЕСКО.

Лише останнім часом МРА домовилася стосовно лише загальних принципів архівного опису та визначила основні терміни.

У бібліотечній практиці, на відміну від архівної на сьогодні існує цілісна система державних та міжнародних стандартів бібліографічного опису документів, індексування, форматів для обміну бібліографічними і термінологічними і/або лексикографічними даними на магнітних носіях. Її досвід був врахований практично усіма країнами, де існують національні комп'ютерні мережі з архівної справи та архівної інформації, а у 1980-х рр. виникло питання про створення інтегрованих документних ресурсів в системах загальнонаціонального рівня.

За період практичного використання автоматизованих систем архівісти прийшли до висновку про необхідність створення уніфікованих методик опису, форматів, архівних стандартів на описування та облік архівних фондів і документів. Так стосовно подокументного рівня опису архівісти у 1980-х рр. взяли за основу вже існуючий міжнародний досвід бібліотек, який відображений у серії видань Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та організацій (IFLA — International Federation of Library Associations and Institutions), а саме систему Міжнародного стандарту на бібліографічний опис (ISBD — International Standard Bibliographic Description) і видання Бібліотеки Конгресу США стосовно стандартизації бібліотечного опису та спеціально розробленого для міжнародного обміну інформацією формату даних — MARC, прийнятий понад 20 провідними країнами світу (Великобританією, Канадою, Іспанією, Голландією та ін.). За принципами стандарту формату у 1980-х рр. був створений спеціальний формат запису для архівів — AMC MARC (MARC for Archives and Manuscripts. The AMC Format. / By Nansy Sahli. Chicago. 1985, 1992. Машинчитаний каталог для архівів та манускриптів). Він враховував рівень опису документу і окремої колекції (американська практика не оперує поняттям «фонд», а використовує поняття «архів», «архівна

група документів», «колекція» — стосовно особливих архівних фондів та власне архівних колекцій). Водночас західні архівісти залишилися незадоволеними пристосуванням архівного опису до розроблених бібліографічних форматів, який не завжди може врахувати архівну специфіку західноєвропейської практики, що цілком правомірно стосується й української архівної практики.

Спеціальні наради архівістів Великобританії, Канади і США висвітлювали різні підходи до вирішення питання щодо інших рівнів узагальнення інформації та її організації, наприклад, рівнів фонду, колекції або архівосховища. Найдоцільнішим зиявилось створення формату запису для описання архіву, фонду та колекції. Так, канадська робоча група запропонувала своїм архівістам стандартизувати опис на рівні фонду. Американські архівісти зорієнтовані на існуючі бібліографічні стандарти Бібліотеки Конгресу і прагнуть до подальших компромісних рішень з метою подолання протиріччя між структурами та форматами описів різного рівня, а саме вдосконалення стандартизації на засадах АМС MARC. Ця пропозиція обстоюється американськими архівістами, оскільки система вже працює на рівні американських інтегрованих бібліотечно-архівних систем і, передусім у національній Інформаційній мережі наукових бібліотек (Research Library Information Network — RLIN) та враховує міжнародні розробки американців у галузі форматів, стандартів, предметизації, довідкових БД (зокрема — «Library of Congress Name Authority», «Anglo-American Cataloging rules», та «Hensen, Steven L. Archives, personal papers and manuscripts. Washington», Library of Congress, 1983.).

Розвиток інформатизації архівної справи починає актуалізуватися і в Росії. Ще у 1970-1980-х рр. колективом авторів-укладачів ВНДІДАС почалися розробки Архівних інформаційно-пошукових систем (АІПС), які реалізувалися двома шляхами. Перший загальносоюзного значення — створення АСНТІ по документах ДАФ на базі ЦФК СРСР; другий локальний — розробка АІПС на вибіркові комплекси документів по актуальній тематичній «непересічного значення» (як правило, на міжархівні комплекси). На початок 1990-х років був розроблений єдиний формат опису картки фонду для АСНТІ і АІПС, почалося формування масиву інформації АІПС Центрального фондодового каталогу СРСР (ЦФК). Сьогодні ця БД суттєво застаріла.

Другою передумовою успіху інформатизації є можливості комп'ютерної техніки та програмного забезпечення для вирішення складних завдань інформатизації архівних документальних ресурсів та управління ними.

У 1990-х рр. після соціально-політичних змін та розпаду СРСР ринки незалежних держав вже завойовані західною електронною технікою та технологіями, що були набагато вище за рівнем розробок СРСР. Програмні продукти, які поширювали можливості зростання обсягів інформації та її кла-

сифікації, з'явилися методи інтелектуалізації систем, а значить, і можливості врахування специфіки архівної інформації. Враховуючи нову суспільно-політичну та інформаційну ситуацію архівісти Росії розробили свою концепцію інформатизації архівної справи (Вестник архивиста, 1996, № 1(31), с. 60-83).

Насьогодні у світовій практиці перехід від АІПС до інформаційних систем з інтелектуалізованими можливостями став реальністю, міжнародний та внутрішній ринки України насичені потужною комп'ютерною технікою та новітнім програмним забезпеченням, вирішені проблеми несумісності програм та комп'ютерів і Україна має можливості перейти на нові інформаційні технології в архівній сфері. Отже, технологічні аспекти автоматизації та комп'ютеризації документних потоків вийшли на рівень надзвичайних можливостей.

У цих умовах виникає необхідність створення цілісної концепції архівної справи та документної інформації в Україні. Разом з тим увага до цієї проблеми з боку керівних державних органів поки не знайшла належного рівня: архівна справа залишається поза межами пріоритетних науково-технічних напрямів, а питання інформатизації суспільства обмежуються виключно технологічними питаннями створення комп'ютерних систем та мереж. За межами проблеми залишаються питання архівних функцій, в тому числі, проблеми формування масивів даних та доступу до інформації. Створення національної архівної інформаційної мережі із залученням сучасних комп'ютерних технологій дозволить забезпечити вдосконалення цілого комплексу органічних для архівної справи функцій: забезпечення комплектування, зберігання, забезпечення збереженості, використання фондів, формування архівної системи та управління нею.

2. Інформатизація архівної справи: поняття, основна мета та завдання

Під інформатизацією архівної справи розуміємо комплексну систему організаційних, науково-методичних та технологічних заходів, що забезпечують створення єдиних методологічних та методичних основ функціонування архівної справи на базі взаємопов'язаних інформаційних технологій, формування національних архівних інформаційних ресурсів, створення мережі локальних та централізованих БД і національної інформаційної системи архівної інформації, що дозволяють виконати основну мету та поставлені перед ними завдання.

Інформатизація передбачає реалізацію всеохоплюючої системи заходів для створення умов та переведення традиційних архівних технологій на нові інформаційні технології з метою забезпечення раціонального, повного та своєчасного використання інформаційного потенціалу архівних ресурсів. Тому поняття інформатизації не підміняє поняття комп'ютеризації архівної справи, а за значенням і змістом набагато ширше від нього і узагаль-

нено може бути вирішеним як *проблема доступу* до архівної інформації. Під комп'ютеризацією архівної справи *мається* на увазі лише та частина загальної системи інформатизації, яка полягає в створенні матеріально-технічного забезпечення функціонування технологічних процесів та комп'ютерних БД інформаційних систем в архівній справі.

Архіви та архівна справа мають всі передумови для швидкого переходу до інформаційних технологій та зайняття важливого ареалу в інформаційній інфраструктурі й національних документних автоматизованих ресурсах. Цьому сприяє те, що вони: а) формують систему документної інформації ще на стадії її створення в установах за єдиними науково-методичними вимогами та науково-організаційними засадами (через складання номенклатури справ, організацію опрацювання та відомчого тимчасового зберігання, експертизу цінності документів під час передавання на постійне зберігання тощо); б) організують на єдиних засадах формування, зберігання та опрацювання документів у архіві після втрати ними оперативної актуальності на стадії їх перетворення у ретроспективні; в) створюють систему НДА для оптимізації використання документної інформації.

Централізація архівної справи, створення єдиної системи управління, єдиних науково-методичних засад зберігання, обліку, описування, створення системи НДА в системі державних архівів є необхідними умовами для проведення системної комп'ютеризації архівної справи.

Загальною метою інформатизації в архівній справі є актуалізація інформації, що міститься в документах, та вирішення проблеми оперативного і повноцінного доступу до інформації, оптимізація формування зберігання, захисту та використання документальних ресурсів суспільства, прискорення їх залучення до суспільного обігу, введення до міжнародного інформаційного простору.

Головні завдання інформатизації в архівній справі визначаються її функціями та спрямовані на:

оптимізацію традиційних технологій архівної справи, яка й досі залишається в цілому рутинною, а саме: процесів експертизи, комплектування, описування та обліку, каталогізації тощо;

вдосконалення системи управління архівною справою — забезпечення підвищення ефективності матеріально-технічного, фінансового та кадрового забезпечення діяльності архівних установ та управління інформаційними документальними ресурсами архівної системи;

забезпечення широкого доступу до документної інформації, *створення* в електронній формі системи внутріархівних, міжархівних, галузевих та міжгалузевих архівних довідників взаємопов'язаних електронних каталогів, комп'ютерних БД та інформаційних систем, що дозволять сформувати інтегровані масиви даних архівної документної інформації про склад і зміст архівних фондів як у електронній формі, так і з виводом на традиційний

друк та активно використовувати цю інформацію в інтересах суспільства;

вирішення на новому рівні *проблеми збереженості фондів та зберігання інформації* з використанням комп'ютерних технологій через страхове копіювання, формування повнотекстових БД тощо.

Проблема інформатизації мусить узгоджуватися із загальною стратегією інформатизації суспільства та створенням системи БД документної інформації ще на стадії документотворення в установах, коли автоматизуються технологічні процеси діяльності установи та її висвітлення в офіційних документах, а також на стадії документообігу. Тому інформатизація архівної справи в науково-методичному плані має пов'язати між собою увесь цикл документотворення, документозберігання та використання документів, що відбуваються у суспільстві, і тому базується на поєднанні методик архівознавства, археографії та документознавства. Вона має спрямовуватися на створення засад документообігу та телекомунікаційні зв'язки з державними структурами й органами державної влади, включитися в загальнодержавні інформаційні ресурси України.

Гарантом реалізації завдання створення системного комп'ютерного комплексу архівної справи України є Закон України «Про Національний архівний фонд України та архівні установи», система нормативно-правових актів, що регулюють архівну справу та інформатизацію в Україні.

Процес інформатизації архівної справи та документної інформації складається з трьох взаємопов'язаних складових діяльності, що характеризують її в різних аспектах і потребують різного кадрового забезпечення для реалізації завдань:

науково-архівознавчої: визначення об'єктів та пріоритетів у комп'ютеризації технологічних процесів архівної справи в галузі комплектування, обліку, використання, зберігання документів: методичних засад каталогізації та методики опису архівних фондів і документів для комп'ютеризованих систем, створення уніфікованої та стандартизованої термінології, відповідного термінологічного та лінгвістичного забезпечення тощо;

інформаційно-технологічної (власне комп'ютеризація); вибір оптимального програмного забезпечення відповідно об'єктів комп'ютеризації, його пристосування до специфіки різних об'єктів комп'ютеризації та можливостей подальшого розвитку, відповідного завданням комп'ютерного обладнання, побудова інформаційних систем і мережі відповідно до завдань, що стоять перед архівною справою, а також постійна, підтримка, функціонування систем, захист інформації, оновлення обладнання та модифікації програмних рішень тощо;

науково-організаційної та управлінської (організація роботи та реалізація інформатизації архівної справи і документної інформації в архівній системі з урахуванням здобутків науково-архівознавчого та інформаційно-технологічного ви-

рішення проблематики, вдосконалення системи управління архівною справою, прийняття відповідних оптимальних фінансово-економічних та організаційних рішень відповідно до Концепції комп'ютеризації та розроблених технічних завдань, що будуть прийматися для різних об'єктів комп'ютеризації).

3. Історія та сучасний стан автоматизації архівної справи в Україні

Проникнення автоматизованих інформаційних технологій до архівної справи в СРСР розпочалося ще у 1970-х рр., але реальні архівно-інформаційні технології були створені лише у 1980-х рр., позначених формуванням автоматизованих масивів архівної інформації. Це деякою мірою пояснювалося і обмеженістю вітчизняної техніки та програмних засобів, які дозволяли вирішувати лише часткові завдання: формати записів мали великі обмеження в обсягах інформації і висували багато вимог до формулювання заголовків, що знайшло свій прояв у такому явищі, як технологія «згортання інформації», формування предметних тезаурусів тощо.

У ті часи насамперед здійснювалася автоматизація технологій поточного справочництва державних установ. Вирішувалися передусім питання вдосконалення організації діяльності канцелярії, бухгалтерії, відділу кадрів, які мали обмежену кількість інформації, оперували кількісними показниками і могли легко структуруватися для електронної форми запису. В такому ракурсі проблеми автоматизації архівних процесів та комп'ютеризації архівної інформації залишалися невирішеними.

Науково-методичні розробки 1970-х рр. по створенню Архівних інформаційно-пошукових систем (АІПС) належали до методичної розробки колективу авторів-укладачів ВНДІДАС «Основні положення розвитку системи науково-довідкового апарату до документів державних архівів СРСР» (М., 1981), принципові засади яких зійшли і в «Основні правила» 1984 р. «Основні положення» зафіксували головні підходи до створення автоматизованих систем і технологій в контексті проблеми багатоаспектного пошуку. Найважливішим завданням визнавався вибір об'єкта автоматизації, враховуючи значимість документів, довгостроковість потреби в ретроспективній інформації, інтенсивність використання комплексів архівних документів, концентрацію інформації, яка дозволяє включити пошук на міжархівному рівні.

Тим закладались основні концептуальні положення розвитку автоматизації архівної справи як загального завдання на 80-ті роки.

Основними перевагами для АІПС було визначення одноразове введення до системи та багаторазове різноцінне використання; видача даних в різних режимах роботи; підготовка науково-довідкових видань; сумісність та зв'язок із державною автоматизованою системою науково-технічної інформації (АСНТІ).

Взаємозв'язок між автоматичними засобами пошуку та традиційними архівними довідниками і обліковими документами базується на співвідношенні інформації в АІПС. Останні забезпечують пошук на рівні фонду, а традиційні — на рівні документів та справ, що заклало принципові засади довідкової системи: окремі види НДА повинні доповнювати один одного.

Сумісність класифікації інформації про документи АСНТІ і архівних довідників забезпечувалася за допомогою ТВ (таблиці відповідностей) понять Тематичного рубрикатора. АСНТІ і Схеми єдиної класифікації (СЕК) документної інформації в системі каталогів державних архівів (радянський період). Тематичний рубрикатор використовується як базовий при створенні класифікаційних схем для автоматизованих і традиційних інформаційних систем.

В АСНТІ здійснюється адресний пошук інформації про фонд — як за тематичними, так і за фактографічними запитами, а користувач отримує адресу архіву та номер фонду.

Спадковість обліково-довідкового апарату установи та НДА архіву розглядалася як перетворення довідників відомств на архівні довідники, тому основні елементи НДА мали створюватися в процесі ведення справочництва установ. Вона забезпечується єдністю організаційно-методичного керівництва при створенні довідників в установах та архівних службах, службі науково-технічної документації; уніфікацією правил і прийомів описування та індексування документів, застосування спільних рубрикаторів і класифікаційних систем; єдністю і сумісністю розташування реквізитів у бланках описів справ, кіно-фото, каталогів, єдністю форматів та іншими ІПС. Головним завданням документознавства визнавалася необхідність методичного узгодження системи опису і створення у відомствах карток на автоматизованій системі у відповідності до архівних вимог.

Дальший розвиток АІПС, на думку розробників, мав відбуватися двома шляхами. Перший — створення АСНТІ за документами ДАФ на базі ЦФК СРСР; другий — розробка АІПС на вибіркові комплекси документів з актуальної тематики «непересічного значення» (як правило, на міжархівні комплекси).

Таким чином, на початок 1980-х рр. в СРСР були розроблені основні положення та методичні документи щодо єдиного формату опису картки фонду для АСНТІ і АІПС відповідного рівня класифікаційного та лінгвістичного апарату архівної термінології, почалося формування масиву інформації АІПС ЦФК Головархіву СРСР на базі ЕС ЕОМ, а останнім часом — на базі персональних ЕОМ.

Україна брала участь у розробленні цих методичних документів, готувала довідки за цими документами для АІПС ЦФК, брала участь у формуванні тематичних БД, але до початку 1990-х рр.

власна автоматизація архівної справи в нашій державі була практично відсутня. БД архівної інформації, створена на базі ЦФК СРСР, обмежувалася досить простою поштовою інформацією, яка включала пошук за назвою архіву, назвою фонду або іменем, географічною назвою, предметною ознакою галузі знань. Для користувача видавалася ще менша інформація.

Автоматизовані інформаційно-пошукові системи на архівні документи, розроблені в колишньому СРСР, охоплювали в основному лише вибіркові тематичні комплекси, які ґрунтуються на обліково-пошукових принципах відтворення інформації в описовій статті.

Науково-теоретичну розробку проблеми здійснив ВНДІДАС. Напрацьовано досвід розробки методик уніфікації та згортання інформації, підготовки інформаційних карток у передмашинному форматі, введення інформації до бази. В цілому робота завершилася фактично затвердженням інформаційно-пошукового тезаурусу на документи радянських часів і створення масиву БД на фонди, в першу чергу, союзних центральних державних архівів і ряду центральних архівів колишніх союзних республік, архівів областей СРСР. Сьогодні БД системи ЦФК охоплює понад 70 тис. описів архівних фондів. Але після розпаду СРСР ця БД залишилася у власності Росії. Багато матеріалів в системі безпосередньо торкаються документальної української і містять інформацію про документи, документальні комплекси та архівні фонди українського походження.

Таким чином, інформаційні системи, що існували в архівній справі СРСР, відповіли вимогам від тематичного подокументного описування, а інформаційна система ЦФК орієнтована на описування архівної облікової картки за жорстким форматом опису. В основу лінгвістичного забезпечення покладено словник дескрипторів — інформаційно-пошуковий тезаурус.

Але з часом стало цілком ясно, що необхідно створювати складніші системи, що виправдали б затрати часу та зусиль архівістів. Бурхливий розвиток інформаційних технологій обумовив старіння архівних АПС ще до закінчення формування зведених масивів інформації.

Архівна справа після здобуття Україною незалежності набула докорінних змін. Змінилися й можливості в розвитку комп'ютеризації. Від початку 1990-х рр. Україна вже має певний досвід у створенні локальних БД рівнів: а) загальносистемного (створення АІС ЦФК Головархіву України); б) внутріархівного (БД фондового та подокументного рівня з актуальних питань); в) загальнодержавного (Національної архівної інформаційної системи «Архівна та рукописна Українка»).

Загальносистемний галузевий централізований рівень представлений міжархівною інформаційною системою «Фондовий каталог», створеною на персональних ЕОМ типу IBM PC 486 і пакети прикладних програм CDS/ISIS.

Система, передбачала комп'ютеризацію ЦФК на

базі облікової інформації, що міститься у картці фонду. ЦФК створювався протягом 50 років і сконцентрував інформацію про майже 200 тис. архівних фондів, що зберігалися в системі Головархіву України. Проте ще й нині роботи з БД лише розпочаті.

У зв'язку з підготовкою технічного завдання відділу обліку і зберігання НАФ України на підставі існуючої картки фонду Головархіву України розробив стандарт опису інформації та галузевий покажчик фондів.

БД «Фондовий каталог» (ФК) зберігає всі реквізити традиційної картки фонду і тому виконує передусім управлінські функції державного обліку, містить переважно службову інформацію. Вона дозволяє вести пошук інформації по кожному архіву, номеру, категорії, типу фондів, предметно-тематичній ознаці, географічній назві та прізвищу. Таким чином, система передбачає і елементи науково-пошукових функцій.

Рівень внутріархівних інформаційних БД фондового та подокументного рівня з актуальних питань соціального розвитку відображає створення БД різної функціональної спрямованості окремих центральних та обласних архівів, переважно з використанням програмного забезпечення CDS/ISIS та персональних ЕОМ IBM PC. Ця практика окреслила *деякі актуальні аспекти*, що впливають із функцій БД. Перший з них — викликаний функцією управління інформацією та обліком — заснований на створенні БД, коли в основу опису покладено зведені облікові документи фондового рівня (паспорт фонду), або на базі облікових документів. Науковий пошук є додатковою функцією, користувачеві надається право власного пошуку в БД.

Цей підхід, наприклад, реалізований у ЦДАМЛМ України. Головною особливістю архіву-музею є те, що більшу частину документів складають особові фонди діячів літератури і мистецтва, а також інформація по фондах спілок установ і організацій профілю комплектування, яка охоплює одну предметну галузь та тип фондів. Нині вона має понад 8, 5 тис. записів. Така БД розрахована на тривале використання і є перспективною з точки зору включення її ресурсів до зведених БД державного рівня.

Другий аспект пов'язаний з необхідністю оперативного використання актуальної інформації подокументного рівня за предметно-тематичною ознакою. В цьому випадку йде формування тематичних БД інформації на основі міжфондового або внутрішньфондового подокументного предметно-тематичного пошуку. Предмет визначається актуальністю тематики і орієнтуванням на певні категорії користувачів й враховує нагальні суспільні потреби. Проблема виникає, як правило, під впливом рішень владних структур, виконання котрих потребує використання архівної інформації, або для вирішення внутрішніх проблем науково-дослідкового апарату архіву.

В Україні такий процес визначився останнім ча-

сом і поки що обмежений галуззю соціально-правових запитів (коли треба опрацювати масиви інформації, на які немає досконалого або жодного відповідного опису або каталога). Прикладом є БД на репресованих (ЦДАГО України) та осіб, вивезених під час Другої світової війни у Німеччину (Держархіви Київської, Харківської та Донецької областей). Зазначені бази даних розроблялися під впливом ситуації (з метою встановлення соціальних та пенсійних пільг, компенсацій тощо) і через певний час втрачати актуальність і будуть використовуватися винятково з науковою метою.

Третій аспект пов'язаний з поєднанням функцій обліку та пошуку інформації на подокументному рівні і характеризується послідовним описуванням та реструктуризацією окремих видів та типів документів. Цікавий досвід поєднання подокументного обліку та видового опису фотодокументів як окремого різновиду документів має ЦДКФФА України.

Останнім часом намітилася тенденція поєднання пошукових та видавничих функцій БД. Це дозволяє публікувати довідники за певною структурою будь-якої інформації з БД, а в міру нарощування та актуалізації інформації видавати чергове видання, доповнене та виправлене. Воно може мати електронну форму і публікуватися як традиційним способом, так і на компакт-дисках.

Інший тип тематичних БД — тип бази, створеної для виконання наукового або науково-публікаційного проекту, наприклад «Джерела з історії УПА». Для створення БД було проведено фронтальне виявлення документів в різних архівних фондах, описано їх за певною структурою, здійснено розкриття змісту інформації подокументного рівня, заповнено формат даних.

Іншим прикладом є міжнародний спільний проєкт «АрхеоБібліоБаза» України, яка включає: інформацію трьох складових — адміністративну рівня інституції (з реквізитами та атрибутами архівної установи, іменами керівників, телефонами, історією), пошукову рівня узагальненого опису архівного фонду установи (основні облікові дані про фонди, їх склад і зміст, історію, доступ тощо) та бібліографічну (повну бібліографію видань про фонди установи). Така БД має відкриті перспективи, оскільки з найменшими затратами дозволяє оновлювати інформацію та видавати її в міру необхідності.

І, нарешті, як окремий напрям в інформатизації — створення єдиної загальноукраїнської інтегрованої Національної архівної інформаційної системи «Архівна та рукописна Україніка» (НАІС), що поєднала б облікові та науково-пошукові функції. Об'єктом комп'ютеризації є опис групового рівня — пофоновий та за систематизованою групою документів всередині фондів, яка заслуговує на виокремлення як єдине ціле. Система орієнтована на кумуляцію інформації про архівні фонди та окремі групи документів, що за змістом поєднуються поняттям «Україніка» не лише в рамках державної системи України, а й поза її межами. Характерною особливістю системи є те, що вона

розкриває: зміст, склад та походження фонду детальніше, ніж ЦФК. В основу НАІС покладені принципи гнучкого програмного забезпечення, розвитку напряму гіпертекстових систем.

Отже, в Україні були апробовані різні об'єкти комп'ютеризації, проводилася і міжфондова, і пофондова, і подокументна, і предметно-тематична каталогізація груп документів, а також створення національних, центральних та локальних БД.

Водночас ці процеси розвивалися значною мірою стихійно. Практика показала, що подальший ефективний розвиток системи без узгодженої й координованої політики інформатизації неможливий. Особливої актуальності цей процес набуває в умовах обмежених матеріальних та фінансових можливостей архівної системи.

Кінець 1980-х і початок 1990-х рр. виявився революційним не лише в суспільно-політичній галузі і ознаменував перехід до нових державних відносин колишніх республік та країн СРСР — він розкрив двері для ринку західної електронної техніки та технологій, набагато вищих за рівнем розвитку. Програмні продукти поширювали можливості зростання обсягів інформації та її класифікації, з'явилися методи інтелектуалізації систем, а, значить, і можливості врахування специфіки архівної інформації.

Нині у світовій практиці перехід від АІПС до інформаційних систем з інтелектуалізованими можливостями став реальністю, внутрішній ринок України, насичений потужною комп'ютерною технікою та різноманітним новітнім програмним забезпеченням, вирішені проблеми несумісності програм та комп'ютерів, і Україна, отримала реальну можливість перейти на нові інформаційні технології в архівній сфері, враховуючи досвід попередників.

Виникає гостра необхідність переглянути функції, завдання та принципи побудови інформаційних масивів і систем; забезпечити розроблення єдиної державної та науково-організаційної стратегії в галузі створення уніфікованих систем опису та класифікації архівної інформації; взаємоузгоджених технічних, технологічних, лінгвістичних та організаційних засад інтеграції інформаційного потенціалу НАФ України в традиційних архівних та комп'ютерних системах загальнонаціонального та локального рівнів; увійти до складу сучасної інформаційної інфраструктури України та до міжнародних комп'ютерних мереж. Наступне питання — це створення комплексу методичних та нормативних документів, що забезпечували б взаємоузгоджене функціонування систем всіх рівнів структури в лексичному та методичному плані, створення професійних комісій з вказаних питань.

Принципи описування різного рівня інформації від архіву до документа, лише останнім часом стали узгоджуватися в міжнародній практиці. Міжнародна рада архівів щойно домовилася про стосовно загальні принципи архівного описування. Проблема інтеграції документних ресурсів до систем загальнонаціонального рівня вирішується з до-

помогою комп'ютерної мережі на єдиних методичних засадах.

4. Архівознавчі аспекти та завдання інформатизації

Головними завданнями, що передують безпосередньо формуванню інформаційних масивів архівної інформації є:

а) *визначення об'єктів та пріоритетів у комп'ютеризації технологічних процесів архівної справи в галузі управління архівами, комплектування, обліку, зберігання документів та використання архівної інформації;*

б) *розроблення методичних засад єдиних принципів каталогізації та методики описування архівних фондів і документів для комп'ютеризованих систем, стандартизація архівних описів відповідних об'єктів комп'ютеризації для переведення на електронний формат;*

в) *створення уніфікованої та стандартизованої терміносистеми відповідного єдиного термінологічного та лінгвістичного забезпечення співіснування різних інформаційних масивів, узгоджених систем класифікації документної інформації. Природно, ці процеси тісно пов'язані між собою методичними засадами.*

Переведення архівних технологій на машиночитані носії є першим завданням інформатизації. Цей шлях може здійснюватися як зверху, від Головархіву України, так і знизу — у кожному державному архіві. Комп'ютеризація організаційно-управлінських функцій Головархіву України здійснюється за двома напрямками.

1. Централізоване управління архівною справою і створення локальних БД, не пов'язаних з інформаційними ресурсами архівної галузі. Це завдання технологічно нескладне, може бути швидко й ефективно впроваджено, оскільки воно документально уніфіковане та не потребує складного програмного забезпечення.

2. Централізоване управління інформаційними ресурсами архівної галузі через комп'ютеризацію функцій Головархіву в галузі централізованого обліку ресурсів державних архівів та їх використання, а також Державний реєстр національного культурного надбання, який передбачає облік НАФ України. Це управління здійснюється на базі інформації рівня паспорту архіву, ЦФК, БД установ — джерел комплектування державних архівів, зведених БД за складом документів, що підлягають зберіганню в державних архівах, та іншої зведеної інформації, необхідної для управлінських рішень.

Комп'ютеризація організаційно-управлінських функцій на рівні центрального, обласного та районного масштабів здійснюється на рівні конкретної архіву і також у двох вказаних напрямках — комп'ютеризація процесів управління архівною справою та управління інформацією про комплектування, облік та зберігання документів, створення

страхового фонду та повнотекстових БД.

Самостійним напрямом інформатизації є науково-інформаційний:

— *процеси створення системи НДА за складом та змістом фондів з урахуванням можливостей традиційних та комп'ютерних технологій, систем і БД різноманітної документної інформації рівнів документів, справ, груп справ, фондів, груп фондів — у залежності від доцільності та оперативних потреб архіву;*

— *створення БД електронних страхових копій документів, повнотекстових БД актуальної інформації;*

— *організацію науково-публікаційної та науково-інформаційної діяльності архіву, яка базується на інших методичних та технологічних засадах.*

Найскладніше завдання — створення БД НДА архіву. Найдоступнішим рішенням, з одного боку, є послідовне закладення до БД архівних описів каталогів на комп'ютерні носії та автоматичне створення за цими даними каталогу нових надходжень у комп'ютерному режимі, а з другого — переведення існуючих каталогів ретроспективної інформації у БД без повернення до фондів на картковому рівні.

Таким чином, *об'єктом автоматизації* є окремі технологічні процеси та НДА в управлінні справою та інформацією. Вибір об'єкта, супроводжується його описуванням для створення моделі даних.

Модель даних є типовою структурою опису об'єкта, яка пристосовується до електронного формату. Визначення об'єктів інформатизації та автоматизації на рівні управління справою й управління інформацією є попереднім завданням інформатизації. Такими об'єктами мають стати технологічні процеси, передусім, комплектування, облік та різні види НДА (передусім, описи, каталоги, покажчики), які технологічно пов'язані єдиним ланцюгом.

Інформаційний ресурс архівних фондів як багатоаспектний масив інформатизації залишиться практично недоторканим через те, що майже всі проекти комп'ютеризації не враховують повного комплексу реальних видів робіт в архіві, об'єктів автоматизації, обсягів інформації та ступеню її складності, а також необхідності уніфікації архівного опису різного рівня та проведення стандартизації технологічних процесів як на архівознавчому рівні, так і на рівні типологізації програмних рішень, створення єдиних для типових завдань програмно-технологічних комплексів і нових рішень, які були б сумісними, але вирішували б різні завдання відповідно до різних об'єктів інформатизації.

Такий підхід дозволив би сформувати структуру інтегрованої системи архівної інформації в трьох рівнях; перший — загальнодержавний і загальнонаціональний, що концентрує дані зведеного характеру національно-державного рівня і виконує роль загальнодержавного міжархівного довідника; другий — рівень міжархівних БД, третій — БД кожного конкретного архіву. Розробка відповідних моделей даних архівної системи як цілісної системи опису та обліку різного рівня ін-

формації — рівня архіву, фонду, справи, документа, групи документів, адміністративної інформації тощо має стати головним завданням науково-методичної роботи архівознавчого напрямку в галузі інформатизації. Моделі даних містять стандартизовану структуру описування архівної інформації, яка застосовується в усіх вертикальних та горизонтальних структурах архівної галузі та має стати обов'язковим нормативним документом, що забезпечує взаємозв'язок різних технологічних процесів та систем.

Найважливішим є стратегічне визначення головних та другорядних об'єктів інформатизації і державних пріоритетів при реальному створенні комп'ютерних систем, оскільки це вимагає різної організації науково-методичної та інформаційно-технологічної роботи, розробки основних принципів побудови кожної системи в залежності від її мети та стандартизації принципів обліку, описування і пошуку архівних документів, створення стандартизованих структур описування об'єктів інформатизації та комп'ютеризації.

Формування масивів архівної інформації рівня внутріфондової систематизації та класифікації документів і документної інформації є завданням набагато складнішим. Умовно завдання формування можна розділити на два напрями:

1. *Автоматизація поточної технології в її повному циклі* — від комплектування та обліку — до створення електронних каталогів, БД та інформаційних систем за складом і змістом документів НАФ, що забезпечить замкнуте коло технології галузі від певного часового відтинку, наприклад, — від 01.01.99 р. Послідовна єдність технологічного циклу забезпечить повну автоматизацію процесу експертизи, комплектування, обліку, НДА, створення страхового фонду копій та єдиїну діяльність на базі взаємопов'язаної системи в кожному архіві.

2. *Автоматизація ретроспективної інформації онутріфондового рівня*, яка вже поставлена на облік в архівних установах, та відображена в системі НДА, але існує в традиційному режимі. Надзвичайно складний родо-видовий та хронологічний склад документів як об'єктів потребує створення окремих стандартних археографічних структур описування для локальних БД, і ця робота поки ще не може провадитися системно. Україна ще не має досвіду створення БД на архівні ретроспективні документи і досі обмежувалася лише БД на предметно-тематичну інформацію переважно соціально-правового характеру.

5. Етапи інформатизації архівної справи

Світова практика, спирається на стратегію комп'ютеризації, передусім процесу поточної технології та централізованого обліку верхнього рівня ретроспективної інформації — рівня архіву та фонду.

Виходячи з необхідності управління документальними ресурсами архівної галузі, організації узгодженої науково-методичної та інформаційно-технологічної роботи; врахування матеріально-технічних можливостей галузі, найдоцільним є про-

ведення системної інформатизації у два етапи:

перший — створення системи заходів з комп'ютеризації технологічних процесів централізованого комплектування та обліку архівної системи, створення БД та інтегрованого документального ресурсу в Головархіві України або УДНДІАСД;

другий — комп'ютеризація замкнутого методично єдиного циклу технологічних процесів комплектування, опису, обліку, НДА у кожній архівній установі, з урахуванням інтеграції вже існуючих БД у системах та мережах галузі.

Водночас кожна архівна установа може сформувати свої, необхідні для її діяльності БД архівної інформації, пов'язані із використанням документного потенціалу архіву в залежності від матеріально-технічних ресурсів, поточних завдань архіву.

Вирішення завдань інформатизації першого етапу дозволить планомірно перейти до вирішення завдань другого етапу — організації єдиної архівної системи інтегрованих документальних ресурсів та документної інформації безпосередньо в архівах.

На першому, найвідповідальнішому етапі, здійснюється комп'ютеризація процесів централізованого обліку на рівні зведеної інформації, що зберігається у Головархіві України. Це дозволить уніфікувати основні технологічні рішення для всієї галузі структурувати нормативно-інструктивну базу системи, створити єдине термінологічне та лінгвістичне забезпечення. Для цього необхідно розробити Програму комп'ютеризації першого етапу, яка б врахувала обсяги документально-інформаційних ресурсів централізованого комплектування та обліку ГАУ, матеріально-технічні можливості галузі у створенні комп'ютерного парку та програмних засобів, кадрові ресурси, архітектуру інформаційної системи тощо. Програма має орієнтуватися й на можливості розвитку та переходу й до другого етапу інформатизації.

Основним об'єктом автоматизації на першому етапі має стати облікова інформація рівня установ — джерел комплектування та рівня архівного фонду, розроблення якої вже розпочато. Цей напрям може бути реалізований дальшою роботою зі створенням системи «Фондовий каталог» та формуванням БД «Джерела комплектування». Архівний облік — найважливіша процедура, яка може бути формалізованою та підготовленою одночасно на єдиних технологічних засадах (картка фонду) для комп'ютеризації як на централізованому рівні, так і на рівні архіву.

Для інформаційної підтримки функціонування основних видів поточного процесу мають бути розроблені типові методичні документи та технологічні рішення, що пов'язані централізованим обліком рівня архіву та фонду. Це забезпечить єдину політику інформатизації в галузі архівної справи.

Якщо стандартизація технології, створення типових модулів та моделей даних є першим архівознавчим напрямом, то другим напрямом, який здійснюється одночасно з першим, є створення уніфікованої та стандартизованої архівної терміно-

логії, відповідного єдиного термінологічного та лінгвістичного забезпечення, створення схем класифікації на предметному рівні.

Предметні рубрики класифікаційних схем мають містити не лише класифікацію за системою знань, адміністративно-політичним та територіальним діленням і його попередніми змінами, а й довідкові БД географічних найменувань, персоналій, авторитетні БД. Попередня робота по створенню словників архівної термінології, стандартизації мовних засобів, розробка паралельної термінології різними мовами, що використовуються в практиці архівної справи в Україні, та мовами міжнародного спілкування (передусім англійською, німецькою, французькою), узгодження словників адміністративно-територіального ділення та географічних назв — велика робота архівознавчого напрямку інформатизації. Лінгвістичне забезпечення базується на централізованому веденні загальногалузевих схем класифікації та архівних словників.

Водночас цей напрям є надзвичайно важливим для виконання завдань інформатизації архівної справи в Україні і без його вирішення неможливо отримати надані комп'ютеризацією переваги, а створення інформаційної системи націоналізованого та централізованого рівня з виходом на світові мережі стає неможливим.

Інший напрям — документи на нетрадиційних носіях інформації та їх описування, облік, зберігання й використання в архівах. Це окремий, поки що не впроваджений в архівах напрям.

В умовах централізації архівної справи та системного підходу до інформатизації галузі принципового значення набуває типізація основних технологічних рішень, що дозволить ефективно використати матеріальні ресурси та кадровий потенціал архівної системи, забезпечити сумісність національних, центральних та локальних БД архівної системи на рівні горизонтальних та вертикальних зв'язків.

Вибір програмного забезпечення і технологічних рішень має спиратися на вивчення загального та специфічного в об'єктах комп'ютеризації та єдиної програми, інформатизації галузі, створення типових технологічних модулів та передбачення виходу на світові інформаційні мережі БД.

У зв'язку з тим, що вже на першому етапі інформатизації з'являються можливості інтеграції даних цілої архівної галузі, створення як локальних, так і загальнодержавної та національної системи, виходу на світові інформаційні мережі та обмін архівної інформацією, необхідно орієнтуватися на комп'ютерні технології промислового галузку в типових системах і технологічних модулях, створення системного комп'ютерного комплексу архівної справи (СККАС).

Міжнародний досвід в галузі інформатизації архівної справи необхідно враховувати в тій мірі, яка відображає загальні проблеми комп'ютеризації, але з урахуванням національної специфіки архівної галузі та її технології, що склалися протягом тривалого часу і маючи на увазі, що програ-

ми та технічні засоби існуючих систем навіть провідних інформаційних країн в архівній справі створювалися в 1960-1970-х рр., і на сьогодні в значній мірі застаріли.

Оскільки на першому етапі основним об'єктом автоматизації має стати облікова інформація рівня фонду, необхідно прийняти рішення про стандартизовану структуру даних та її зміст, розробити формат електронного запису. Ці процеси, як ми вже бачили, розпочаті Головархівом України створенням системи «Фондовий каталог», «НАІС», «АрхеоБібліоБаза». Але між цими розробками немає методологічної узгодженості. Розробка, або адаптація єдиного програмного забезпечення для технологічних рішень національного й галузевого рівнів опису фондової інформації дозволяє створити систему, яка виконуватиме не лише обліково-пошукові, а й науково-пошукові функції.

Важливим завданням є вирішення проблем сумісності існуючих та перспективних БД, вихід на БД країн СНД, передусім, Росії, країн Балтії та Білорусії а також європейських країн із метою об'єднання ресурсів «україніки» в зарубіжних архівах, створення мета БД, налагодження доступу до існуючих БД, копіювання матеріалів, що зберігаються в архівах, передусім Росії, на компакт-дисках.

СККАС має розглядатися як основа інформаційної інфраструктури України, джерельною базою якої виступають усі заклади та підрозділи, котрі забезпечують облік, зберігання та використання архівних документів, формування НАФ, або здійснюють управління, науково-дослідну та інформаційну діяльність у цій галузі.

Зрозуміло, що пропонувана система не може бути створена миттєво. Тому як із функціональної, так і з фінансової точки зору найраціональнішим видається модульний метод побудови СККАС, котрий забезпечить узгодженість професійних рішень та значно полегшить процес перекваліфікації співробітників шляхом їх поетапного навчання залежно від етапів побудови системи.

Як вже зазначалося, при розробці концепції СККАС необхідно врахувати такі особливості стану архівної справи в Україні:

- надзвичайну родо-видову різноманітність документів та їх комплексів за змістом та складом;
- відсутність єдиних класифікаційних систем для машинної обробки документної інформації;
- відсутність державних та галузевих стандартів опису змісту архівних документів;
- тематичну розпорошеність в межах країни архівних джерел інформації;
- постійне зростання обсягів інформації

Таким чином розгортання СККАС повинно створити організаційні, методичні, техніко-технологічні та лінгвістичні передумови для інформаційної інтеграції НАФу.

З одного боку, вона має забезпечити мобільність та відкритість архівної інформаційної бази України та надати можливість поліпшення архівного обліку, опису, каталогізації, значно вдосконалить

систему управління архівною справою. З іншого боку, поліпшиться кількість і якість пропонованої інформації, що стимулюватиме розвиток користувачами на загальних фундаментальних засадах власних методів здійснення пошуку та обробки інформації.

Комплексний підхід до інформатизації архівної справи дозволить з найменшими затратами перейти до другого етапу, який передбачає системний розвиток комп'ютеризації, створення інтегрованих масивів інформації та розвинутої мережу безпосередньо в архівах.

На сьогодні в архівах існують деякі локальні БД, створені на різному програмному забезпеченні та комп'ютерній техніці різного покоління. При незначному обсязі інформації ці системи виконують поставлені перед ними завдання. Але подальший розвиток інформатизації має передбачити й притаманні цим програмним продуктам обмеження та неможливості виконання функцій загальнодержавної інформаційної системи. Локальні БД в архівах можуть й надалі розвиватися паралельно й через деякий час зв'язатися у єдину мережу, що обслуговує різноманітні інтереси користувачів інформації.

6. Загальна структура СККАС та формування електронних інформаційних ресурсів

Структура СККАС, розміщення сукупності БД архівів відображає організаційну та функціональну побудову архівної системи, де органічно поєднуються централізація та регіональна самостійність. Для рівня загальнодержавної та національної інформаційних систем інтеграція ресурсів здійснюється на базі інформації НАІС, «Фондового каталогу» та інших БД, які репрезентують сукупні інформаційні ресурси галузі на найвищому рівні узагальнення. На першому етапі ця інформація створюється на базі існуючого фондового каталогу, даних централізованого комплектування та обліку, що надійшли традиційним шляхом. За тією самою технологією може створюватися й зведений Державний реєстр національного культурного надбання, унікальних документальних пам'яток НАФ України, тоді як повнотекстові ресурси документів формуються й зберігаються в архівах.

Після створення комп'ютерної мережі на базі формування інформації, що зберігається у Головархіві України, на другому етапі інформатизації наповнення централізованої БД здійснюється у кожному окремому архіві. На цьому етапі основне навантаження у формуванні та підтримці централізованих ресурсів та власних БД покладається на центральні, місцеві, галузеві архіви.

БД формуються як у Головархіві України, так й у кожному окремому архіві. За узгодженим форматом та по каналам доступу формують інтегровану БД облікової та науково-пошукової інформації у зведений БД Головархіву України (модуль Центр). Такий підхід передбачає й регіональну кооперацію ресурсів, коли провідні архіви, наприклад, галузеві та

обласні архіви беруть на себе створення інтегрованої БД документальних ресурсів у відповідних областях. Електронні інформаційні ресурси у такому випадку також підтримуються на декількох серверах. Зв'язок між архівними установами та ресурсами архівних установ, що не входять у систему СККАС і формують самостійні ресурси, здійснюється шляхом спеціально встановлених правил й протоколів обміну даними.

Цей принцип дозволяє забезпечити централізацію управління ресурсами архівної галузі і зберігає за архівами можливість створення власних ресурсів: провадити формування НДА, страхового фонду копій електронного депозитарію документів за профілем комплектування, здійснювати едиційну діяльність тощо. За узгодженням кожний архів та архівна установа може підтримувати спеціалізовані БД за профілем комплектування, архівної діяльності або за актуальністю інформації. Формування науково-довідкових ресурсів і БД як у центрі, так і в архівах може здійснюватися на технологіях компакт-дисків — CD-ROMax та здійснювати обмін ними. Доступ до текстової інформації найдоцільніше здійснювати з допомогою електронної пошти.

7. Програмне та технічне забезпечення СККАС

На серверах багатьох установ, що комп'ютеризують документну інформацію, як загальне програмне забезпечення використовуються операційні системи UNIX та Windows NT, а на робочих станціях — Windows і MS-DOS. Ці операційні системи найпоширеніші й можуть виконувати свої функції й стосовно архівної інформації.

Прикладне програмне забезпечення має спиратися на дві групи пакетів прикладних програм, орієнтованих на автоматизацію внутрішніх технологічних процесів та підтримку Інтернет-технологій для обміну в міжнародних комп'ютерних мережах. Такий підхід вимагає відмови від реляційних та використання постреляційної програми продукції фірм Netscape Communication і Microsoft, які набувають поширення в глобальних комп'ютерних мережах. Українські універсальні та наукові бібліотеки вже прийняли такий курс розвитку. Вибір цієї програмної продукції зумовлений не лише її високими технологічними параметрами, а й можливістю безкоштовної інсталяції значної частини розробок цих фірм на серверах та робочих станціях. Враховуючи те, що архівна інформація є набагато складнішим об'єктом комп'ютеризації, — лише такий підхід може дозволити реалізувати інформатизацію архівної галузі у повній мірі.

Програмне забезпечення для автоматизації внутрішніх архівних технологій доцільно розробити спільно з зацікавленими установами, у зв'язку з тим, що західні програмні забезпечення не можуть у необхідній мірі врахувати специфіку вітчизняної архівної технології. Одним з шляхів є даліше

розроблення та пристосування вже існуючого пакету прикладних програм CDS-ISIS, на котрому здійснені, як вказувалося, перші розробки архівних локальних БД у центральних та деяких обласних архівах. Але вибір пакету програм може бути здійснений після серйозного аналітичного підходу представників різних архівів та установ, що займаються автоматизацією технологічних процесів у споріднених установах, а також з урахуванням обсягів та складності архівної інформації — з орієнтуванням на тенденції розвитку сучасних технологій.

Технічне забезпечення СККАС та локальних комп'ютерних мереж архівів складається з web-серверів; CD-ROM-серверів; серверів БД для підтримки електронних БД обліку та НДА; комунікаційних серверів з модемами для здійснення телекомунікаційних зв'язків; робочих станцій для центральних та обласних архівів. Функції серверів виконують комп'ютери типу Pentium відповідної конфігурації. Транспортним середовищем для інтеграції локальних БД пропонується обрати Internet.

Для здійснення різноманітних функцій введення, зберігання та використання інформації необхідні спеціальні технічні засоби: сканери, лазерні принтери, ксерокси, факсимільні апарати, пристрої для запису інформації на CD-ROM, магнітооптичні накопичувачі з перезаписом інформації тощо.

Разом з тим, запропонована концепція дозволяє здійснювати поетапне нарощування технічної бази з урахуванням послідовності та етапності інформатизації архівної справи. На першій стадії досить придбати один комп'ютер Pentium з периферійним обладнанням для подальшої роботи над БД «Фондо-

вий каталог» та «НАІС», які розраховані на «лаватурне введення інформації, одночасно здійснюючи моделювання системи та основ форматного та лінгвістичного забезпечення, формування довідкових БД, зокрема авторитетних файлів.

8. Організаційні заходи для забезпечення робіт

8.1. Для системного розгортання робіт необхідне прийняття відповідного рішення Кабінету Міністрів, яке дозволить провести розробку програми фінансування робіт по інформатизації архівної справи з урахуванням можливостей цільового бюджетного фінансування. Необхідно звернутися також за допомогою через систему міжнародних грантів.

8.2. Створити Інформаційну раду при Головархіві України, із залученням до її складу провідних фахівців з різних профілей архівної та інформаційної діяльності.

8.3. Ініціювати розробку відповідного пакету стандартизованих структур опису архівної інформації різного рівня, термінологічного словника, форматного та лінгвістичного забезпечення інформатизації та комп'ютеризації. При моделюванні системи слід враховувати бібліотечний та архівний досвід зарубіжних країн, міжнародні стандарти в галузі документної інформації, що вказані у спеціальному виданні «Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна українська». Вип.1.: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи. — К., 1996.

Ірина Матяш, Ярослав Калакура, Володимир Лозицький, Катерина Селівєрстова КОНЦЕПЦІЯ ПІДГОТОВКИ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ КАДРІВ ДЛЯ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ (проект)

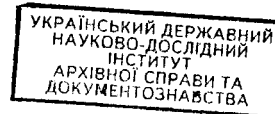
Вступ

Постійне оновлення штатів установ (згідно з потребами) фахівцями із спеціальною освітою, їхня тісна співпраця із досвідченими співробітниками — запорука поступу і водночас збереження кращих традицій. Повноцінна підготовка фахівця забезпечується трьома типами навчання: а) базовою освітою; б) набуттям професійного досвіду у процесі виробничої діяльності; в) післядипломною освітою. При цьому успішному становленню фахівця сприяє його допрофесійна підготовка та безперервна самоосвіта. Тобто, справжній професіоналізм забезпечується комплексним поєднанням допрофесійної, профільної спеціальної освіти фахівця з самоосвітою та додатковою підготовкою за рахунок закладу, де він працює. Обов'язковість цих етапів навчання, необхідність постійного вдосконалення вмінь, оновлення знань — не підлягає сумніву.

Відтак серед пріоритетних проблем сучасної української архівістики — підготовка та перепід-

готовка кадрів для архівних установ. Це зумовлено, по-перше, нагальною необхідністю поповнення архівної системи висококваліфікованими фахівцями задля забезпечення її поступу та життєздатності; по-друге — відсутністю в Україні спеціального навчального закладу з підготовки архівістів, браком належної навчально-методичної бази, наукових шкіл; по-третє — потребою в запровадженні сучасних автоматизованих архівних технологій, комплексної комп'ютеризації та інформатизації в зв'язку з вимогами сьогодення.

Підготовка архівістів нині проводиться окремими вузами нашої держави: Київським національним університетом імені Тараса Шевченка (кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки), який підготував за 50 років існування кафедри понад 600 істориків-архівістів на денному, заочному і вечірньому відділеннях історичного факультету; Київським державним університетом культури і мистецтва, де здійснено три випуски архівістів-бібліографів та архівістів на ден-

ному і заочному відділеннях, що дало архівним установам близько 100 фахівців; починають готувати архівістів в університетах Харкова, Львова, Донецька, Луганська. Фахівців-діловодів готують у спеціальних навчальних закладах 1 і 2 рівнів акредитації, зокрема у Новоград-Волинському економічному гуманітарному коледжі, Львівському державному училищі культури і мистецтв, Луганському машинобудівному коледжі Східноукраїнського університету, Калуському хіміко-технологічному технікумі, Київському геологорозвідувальному технікумі та ін. Загальне ознайомлення з основами архівної справи отримують студенти педагогічних університетів та інститутів (Чернігівського, Київського, Тернопільського) та учасники шкільних архівознавчих гуртків (в Івано-Франківську, Тернополі та інш.) Навчальні заклади загалом забезпечують професійну підготовку фахівців, адаптують їх до роботи в умовах ринкової економіки та інформаційної цивілізації.

У процесі переходу до ринкових відносин та в умовах самоврядування з усталених форм підвищення кваліфікації збереглися, в основному, лише семінари, конференції, наради тощо. Таким чином, нагальною стала необхідність розроблення Концепції архівної освіти в Україні (далі — Концепція), тобто системи сучасних конструктивних підходів до змісту, форм та методів організації підготовки та перепідготовки фахівців з архівної справи та перспективи її розвитку.

Пропонована Концепція враховує світові тенденції розвитку архівної освіти, досвід вітчизняної архівістики 1920-1930-х та повоєнних років, а також сучасні проблеми архівного будівництва в Україні, обумовлені переходом до ринкової економіки і перспективами України як суверенної, демократичної, правової держави.

Концепція підготовлена на замовлення ГАУ і виконана співробітниками УДНДІАСД у співпраці з викладачами провідних вузів України.

Структуру Концепції складають розділи:

Вступ

1. Тенденції розвитку архівної освіти в Україні й за рубежом

2. Кадрова ситуація в архівах України і завдання професійної освіти

3. Перспективні напрями національної архівної освіти

4. Організація базового спеціального навчання

5. Організація післядипломного навчання

Висновки

Концепція передбачає розроблення Програми базової професійної підготовки та післядипломної освіти архівістів, яка включатиме економічне обґрунтування, методичне забезпечення експериментального та практичного впровадження різних форм навчання, розроблення навчальних планів за окремими напрямами.

1. Тенденції розвитку архівної освіти в Україні й за рубежом

У світі не існує універсальної моделі підготовки архівістів, вона залежить від архівної системи, що склалася в різних країнах, державних потреб у кваліфікованих фахівцях цієї галузі, традицій та історії архівної професії.

Українська архівістика має певні традиції організації фахової архівної освіти, досвід практичної підготовки спеціалістів. Вперше ідею створення «архівної професури» в Київському університеті (як одному з найавторитетніших навчальних закладів) та вищих шкіл при обласних архівах репрезентував на XI археологічному з'їзді (Київ, 1899) відомий архівіст Д.Я.Самоковасов у проєкті архівної реформи в Росії. Теоретичне розроблення засад різних форм архівної освіти в Україні припало на період визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. Так, проєктом архівної реформи, розроблення якого було розпочате Архівно-бібліотечним відділом МНО Української Центральної Ради (голова О.С.Грушевський) і продовжене за доби Гетьманату (голова В.Л.Модзалевський), передбачалося створення архівних гуртків з перспективою науково-дослідної установи та археологічного інституту з архівним відділенням. За доби Директорії постало питання про організацію спеціальної вищої археографічної школи, а до початку її роботи — проведення в університетських містах короткотермінових архівних курсів.

Первістком фахової підготовки архівістів в Україні став Київський археологічний інститут (1918-1924 рр.) — навчально-науковий заклад, де впродовж 2-3-х років (на базі вищої освіти) готували архівістів, бібліотекарів, мистецтвознавців, музезнавців (науковців та практиків).

З 1922 р. по 1925 р. діяв історико-архівний гурток для студентів Інституту народної освіти при Чернігівському губернському архівному управлінні, метою якого було залучення майбутніх істориків до роботи з архівними джерелами та підготовка кадрів для архівних установ. Досвід чернігівських колег запозичили київські, полтавські та харківські архівісти, створивши 1923-1924 рр. подібні гуртки. Згодом цю форму освіти (що збереглася донині) замінили постійнодіючі семінари для працівників архівів. На початку 20-х років набула поширення й така форма освіти як стажування. Проте найпопулярнішими серед освітянських заходів з 1923 р. стали короткотермінові курси підвищення кваліфікації для різних категорій працівників. Державний підхід до підготовки кадрів засвідчує розгляд його на важливих архівних форумах — Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників у Харкові (грудень, 1924 р.) та Першому Всеукраїнському з'їзді архівних працівників (травень, 1926 р.). Відтоді неодноразово робилися спроби щодо організації архівознавчої науково-дослідної кафедри, системи заочної архівознавчої освіти, відкриття архівних відділень в

інститутах народної освіти, створення архівної аспірантури. В умовах централізації архівної справи з середини у 30-х роках центр підготовки архівістів остаточно зосереджується в Москві. Тільки після війни (з 1944 р.) започатковується підготовка істориків-архівістів у Київському університеті. Отже, Україна має власні традиції й досвід архівної освіти. Деякі форми підготовки кадрів не втратили своєї актуальності донині, це зокрема:

- історико-архівознавчі грутки для школярів (як форма допрофесійної освіти) та студентські наукові товариства;
- короткотермінові курси для різних категорій працівників архівів;
- архівознавчі відділення в вищих навчальних закладах;
- цільова підготовка істориків-архівістів у провідному університеті;
- організація заочного навчання;
- спеціальні вищі навчальні заклади для підготовки архівістів, бібліотекарів, музеєзнавців;
- аспірантура.

Пріоритет у створенні спеціальних навчальних закладів архівного профілю належить Європі: Архівні школи (при архівах) в Італії (перша створена у Мілані в 1770 р.), Архівна школа у Парижі і Архівний інститут при Королівському баварському головному державному архіві (1821 р.), Інститут досліджень австрійської історії у Відні (1854 р.), Школа дипломатиків в Іспанії (1856 р.).

У Великобританії, де спеціальність архівіста як окрема професія була визнана лише 1947 р., архівістів випускають три університети: Лондонський, Ліверпульський і Уельський.

У США система професійної освіти архівістів розвивається з 70-х років нашого століття як післяуніверситетське навчання спеціалістів, котрі обирали архів місцем своєї професійної діяльності.

Нині у Польщі, Австрії, Великобританії, Чехії, Словаччині, Румунії, Угорщині підготовку кадрів для архівів організовано в університетах (в Австрії в Інституті історичних досліджень). У багатьох країнах світу створено спеціальні навчальні заклади: вищі школи з архівознавства мають Італія, Німеччина, Державну школу архівів — Нідерланди, Школу документалістики — Іспанія, Архівний коледж Народного університету — Китай, Школу бібліотечної справи архівознавства — Колумбія.

Водночас існують різні форми додаткової професійної підготовки фахового спілкування та навчання зарубіжних архівістів (тобто, підвищення кваліфікації): «круглі столи», курси, конференції, з'їзди, конгреси. Наприклад, курси проводяться постійно, впродовж р. диференційовано для різних категорій співробітників архівів: для початківців, загальної підготовки, для реставраторів і копіювальників, з мікрофільмування і автоматизованих технологій, з справочництва з архівного права тощо. Асоціація німецьких архівістів щорічно збирає 4-денні конгреси по 400 учасників і двічі на р. про-

водить засідання робочих секцій: церковних архівів — по 3 дні, фамільних архівів — по 2 дні, економічних архівів — по 2 дні, парламентських архівів — по 3 дні, архівів преси, радіо, TV, кіно — триденні. Різноманітна тематика «круглих столів» іспанських архівістів: «Архіви і бібліотеки», «Архів і музей», «Методологія архівної справи», «Спрощення доступу до архівів», «Реставрація і зберігання документів».

Активно впроваджувана в зарубіжних країнах у 70-80 рр. так звана «дистанційна» освіта, яку набувають з допомогою спеціальних програм телевізійного каналу особи без обмеження віку (як правило, міські та сільські жителі, що не мають можливості відвідувати професійні школи), донині залишається перспективною для нашої країни. Адже багато хто не може в скрутних економічних умовах отримувати заочну освіту, пов'язану з необхідністю відвідувати навчальний заклад двічі на р. а така підготовка є заочною формою навчання з допомогою сучасної техніки.¹ У Китаї таким чином отримують бібліотечну освіту близько 20 тис. студентів. Подібні передачі ведуться у Великобританії в рамках Відкритого університету — своєрідного телевізійного навчального закладу для студентів будь-якого віку. Відкритий коледж вищої освіти функціонує в Австралії, є телевізійні бібліотечні курси на телебаченні США, Швеції.

Починаючи від 1953 р. (3-й Міжнародний конгрес архівістів у Гаазі), в питання архівної освіти розглядає практично кожне міжнародне зібрання архівістів, що засвідчує глибокий інтерес до однієї з основних остаточно не вирішених проблем архівної справи. Так, проблеми підготовки архівістів у контексті «Майбутнього архівної справи» розглядалися на Міжамериканському зібранні архівістів (Вашингтон, 1961 р.), питання підбору і навчання кадрів — на V МКА (Брюссель, 1964 р.), Міжурядовій конференції з планування національної документації, бібліотечних і архівних інфраструктур (Париж, 1974 р.), засіданні в Панамериканському інституті історії (Оттава, 1974 р.), XVI Міжнародній конференції «Круглого столу архівів» (Київ, 1975 р.), Нараді спеціалістів у галузі гармонізації програм архівної підготовки (Париж 1979 р.), X МКА (Бонн, 1984 р.).

Лейтмотивом Міжнародного конгресу архівів «Професія архівіста в епоху інформації» (Монреаль, 1992 р.) стала ідея випереджальної архівної освіти, тобто передбачення у професійній підготовці перспективи на 30-40 років діяльності випускника.

У більшості країн існують професійні асоціації архівістів. За порівняльними даними ЮНЕСКО, з 21 країни, в 14 — існує 16 асоціацій архівістів та в 17-59 асоціацій бібліотекарів. Свої асоціації мають економічні архіви (у Німеччині, наприклад, така асоціація об'єднує 400 архівів), архіви радіо і телебачення тощо. Професійні об'єднання архівістів одним з головних напрямків своєї діяльності вважають організацію спеціальної освіти, зміцненні престижу архівної професії у суспільстві.

Асоціації сприяють спілкуванню і обміну ідеями шляхом публікації професійної літератури і організації професійних форумів різних рівнів — від робочих груп до семінарів і конгресів.

Таким чином, аналіз світових тенденцій архівної освіти дає підстави визначити такі основні її форми:

- підготовка фахівців у самостійних навчальних закладах;
- професійне навчання у спеціальних вищих архівних школах при університетах на базі університетської освіти (підготовка магістрів на базі ступеню бакалавра);
- створення факультетів (шкіл) при університетах, які готують архівістів паралельно з бібліотекарями та інформаційними працівниками;
- «дистанційна освіта»;
- конгреси, наради, семінари.

2. Кадрова ситуація в архівах України і завдання підготовки фахівців

На кінець 1997 р. в державних архівах України працювало 3266 осіб, у т.ч. на наукових посадах — 43%, науково-технічних працівників — 24%, технічних — 13%, господарчого персоналу — 15%, адміністративного — 6%. З них 1435 працівників з вищою (неповною вищою) освітою (45%), у тому числі з історико-архівною — 297 осіб, що становить 9%; 624 особи з середньою спеціальною освітою (різного профілю). 256 керівників архівів різних рівнів та 220 спеціалістів не мають вищої освіти, скоротилася кількість працівників із спеціальною освітою. Водночас у архівних підрозділах установ, підприємств та організацій, що є джерелами комплектування державних архівів, працює 40618 співробітників, переважна більшість яких без професійної підготовки.

Питанням підготовки і перепідготовки кадрів було присвячено «круглі столи», організовані Головархівом України (1995 р., грудень) та УДНДІАСД (1998 р., травень). Обговорення виявило тривожні тенденції: процес старіння кадрів, відсутність надійного резерву на заміщення посад керівних і провідних спеціалістів; суттєве зменшення поповнення штатів архівних установ випускниками профільних факультетів (їхня кількість становить сьогодні 9, 3% від усієї кількості працівників).

За результатами експертного опитування провідних спеціалістів архівної справи, проведеного УДНДІАСД улітку 1996 р., була визначена необхідність кардинальних змін системи підготовки і перепідготовки кадрів архівної галузі (К.Новохатський та З.Сендик, Київ; р.Присяжнюк, Житомир), створення навчальних закладів для підготовки фахівців різного рівня: реставраторів, хранителів фондів, мікрофотокопіювальників, а також спеціалістів 1-2 категорії і провідних (Т. Ченцова, Дніпропетровськ), організація підготовки наукового складу на спецфакультетах одного-двох вузів або на дворічних курсах для осіб з вищою освітою при Головархіві або УДНДІАСД (Л. Гісцова,

Київ), створення регіональних навчально-наукових центрів з аспірантурою (Г.Боряк, Київ).

Багато пропозицій висловлено експертами з приводу створення системи перепідготовки кадрів. Зокрема, організація госпрозрахункових місячних стаціонарних курсів для перепідготовки керівників архівних установ чи річних заочних з виїздом на тижневі семінари (Л. Гурбова, Сімферополь); постійнодіючих курсів для перепідготовки спеціалістів усіх рівнів (А. Сурабко, Чернівці); одно-річних курсів при одному з вузів та семінарів з окремих питань архівної справи (С. Кононенко, Черкаси). Експерти пропонували організувати Центр перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів (Т. Ченцова, Дніпропетровськ), курси для керівних кадрів і провідних спеціалістів — при Головархіві (Т. Косенко, Кіровоград), при УДНДІАСД (Р. Присяжнюк, Житомир), факультети по підготовці і перепідготовці кадрів (С. Кононенко, Черкаси), стажування вітчизняних фахівців за кордоном (З. Сендик, Київ; В. Гітка, Луцьк).

19-20 листопада 1996 р. на Всеукраїнській науковій конференції «Українське архівознавство: Історія, сучасний стан та перспективи» питання фахової освіти були предметом обговорення на окремій секції (керівник Калакура Я.С., д.і.н.). Учасники запропонували основні підходи до системи підготовки і перепідготовки архівних кадрів, викладені у підсумкових документах конференції.

Існуюча зараз система підготовки фахівців у вузах (Київському університеті ім. Тараса Шевченка, Львівському державному університеті ім. І.Франка, Харківському державному університеті, Київському державному університеті культури і мистецтва) та підвищення кваліфікації у Центрі при Академії державного управління при Президенті України (для держслужбовців управління й директорів обласних архівів) та Регіональних центрах підвищення кваліфікації державних службовців і керівників державних підприємств, установ і організацій (для держслужбовців архівної галузі) була фактично закріплена рішенням Колегії Головархіву «Про систему підготовки та підвищення кваліфікації фахівців архівної справи» від 22 травня 1997 р.

3. Перспективи напрямів національної архівної освіти

Центральним питанням підготовки архівістів є утвердження поглядів на архівну справу як сферу суспільної діяльності, а архівознавство як комплексну систему знань, яка має свій предмет, об'єкт та методи і здатна забезпечити теоретичну основу для професійної освіти працівників архівів.

Взаємозв'язок наукового і практичного аспектів праці архівіста зберігається від XIX ст. донині. Поступово ситуація змінюється і вимагає нових підходів, особливо в сфері технологій зберігання документів. Накопичуються проблеми, пов'язані з безпекою інформації. Зростає число ви-

мог до архівної документації від законотворців, економістів, управлінців, що потребує спеціального архівного оброблення інформації. З'являються проблеми, пов'язані з спеціальним обробленням документів для збереження текстів, паперу. Без залучення нових інформаційних технологій сьогодні не можна задовольнити попит суспільства та його окремих членів на ретроспективну інформацію: відтак архівісти мусять оволодівати поряд з традиційними знаннями і методами опрацювання та зберігання архівних документів, також сучасними інформаційними технологіями.

Архівознавство, що виросло як спеціальна історична дисципліна, збагачене знаннями інших наук, трансформується в комплексну систему знань. Поряд з ним стає самостійною дисципліною порівняно молоде документознавство. Навколо документа як предмета вивчення низки спеціальностей групуються інші науки: бібліотекознавство, бібліографія, інформаційна діяльність, архівознавство. Фактично цей «союз» вже оформився, залишилося закріпити його юридично, тобто визначити його законне місце у Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями.

У нинішньому Переліку спеціальностей Міністерства освіти України підготовку архівістів передбачено в рамках двох спеціальностей: «Історія (0303) і «Документознавство та інформаційна діяльність» (0201).

Доцільним було б при збереженні спеціальності «Архівознавство» в рамках історичних наук з присвоєнням кваліфікації «історик-архівіст», здійснювати підготовку ряду архівних професій у комплексі «Документознавство та інформаційна діяльність» в межах самостійної галузі знань «документно-інформаційні науки»:

04. Галузь знань «Документно-інформаційні науки».

Документознавство та інформаційна діяльність:

- Автоматизовані архівно-бібліотечно-інформаційні технології та системи;

- Бібліографія;
- Бібліотекознавство;
- Зберігання і консервація документів;
- Книгознавство;
- Науково-інформаційна діяльність;
- Патентознавство;
- Реставрація документальних пам'яток;
- Управління документацією та справочинство.

Викремлення блоку архівознавчих та документознавчих спеціальностей у Переліку буде одним з кроків на шляху до організації самостійного спеціального вищого навчального закладу по підготовці кадрів для архівів та діловодної служби установ, для бібліотек та органів НТІ тощо.

Наступне питання пов'язане з багатоступеневою системою підготовки фахівців, яка впроваджується згідно з Законом «Про освіту». Багатоступенева система освіти не лише має переваги перед однолінійною у тому, що вона значно гнучкіша

і відповідає потребам часу, а й розв'язує навчально-освітні та соціально-економічні проблеми як окремої людини, так і країни в цілому (наприклад, проблеми кваліфікації і перекваліфікації з меншими витратами).

Багатоступенева система у галузі архівної освіти може мати таку навчально-наукову структуру:

1 — набуття базової професійної освіти у навчальних закладах 1 і 2 рівнів акредитації (молодші спеціалісти — 2 роки) та в навчальних закладах 3 і 4 рівнів (бакалаври — 4 роки);

2 — поглиблення базової професійної освіти (набуття вузької спеціалізації); випускники бакалавріату мають право навчатися ще 1-1, 5 роки і дістати кваліфікацію спеціаліста;

3 — навчально-науковий напрямок з поглибленням професійного спрямування і здобуття ступеня магістра: найздібніші випускники з кваліфікацією спеціаліста рекомендуються до магістратури і вчаться ще 1 рік, захищають магістерську роботу і отримують ступінь магістра архівознавства.

Завершальні етапи багатоступеневої системи підготовки архівістів включають аспірантуру, докторантуру та різноманітні форми підвищення кваліфікації.

Диференціація кваліфікаційних рівнів фахівців диктує розширення кола спеціалізацій для архівної роботи. Це пов'язано з урізноманітненням видів діяльності в архівах під впливом нових вимог суспільства та необхідності інформатизації, що потребує знань в галузі управлінської, редакційно-видавничої діяльності, маркетингу і менеджменту, володіння іноземними мовами і комп'ютерними технологіями, практичними навичками в галузі консервації та реставрації документів.

Розширення кола спеціальностей допоможе одночасно вирішити проблему кращої адаптації випускників до ринкових умов та їх працевлаштування, підвищить конкурентноспроможність та соціальний захист спеціалістів, сприятиме перепідготовці дипломованих архівних фахівців, які часто не готові до роботи в нових умовах і потребують оновлення знань або перекваліфікації.

Відтак постає питання індивідуалізації підготовки архівістів, розширення діапазону спеціалізацій для архівної роботи, як от: менеджер архівної справи, архівіст-юрист, архівіст-технолог автоматизованих інформаційних систем, фахівець з економічних питань та підприємницької діяльності архівів, архівіст-адміністратор систем баз даних, архівний експерт з інформаційних систем тощо.

Мають стати різноманітнішими форми навчання та перепідготовки. Екстернат, курсова підготовка, дистанційні форми навчання запроваджуються поряд з усталеними стаціонарною та заочною. Можливість набуття другої спеціальності (спеціалізації) надається паралельно з оволодінням основною спеціальністю. Система післядипломної освіти може бути використана для отримання вченого ступеня магістра архівознавства тими, хто вже працює в архівних установах і має архівну або іншу вищу освіту. На часі — індивідуальне підвищення квалі-

фікації або перекваліфікація за відповідними програмами і навчальними планами з отриманням сертифікату.

Отже пріоритетними напрямками архівної освіти в Україні на сучасному етапі слід вважати такі:

- розвиток архівознавства як самостійної системи знань та вдосконалення змісту архівної освіти;
- розвиток інформаційного напрямку архівної освіти;
- багатоступеневість підготовки спеціалістів;
- розширення номенклатури спеціальностей, спеціалізацій;
- урізноманітнення форм навчання;
- створення навчально-методичної бази національної архівної освіти.

Створення навчально-методичної бази національної архівної освіти передбачає:

- а) розроблення навчально-освітніх планів і програм архівної освіти;
- б) підготовку національних підручників з архівознавства, документознавства, археографії, консервації та реставрації документів;
- в) переклад навчальної і довідникової літератури з архівної справи зарубіжних країн;
- г) створення національних стандартів у галузі архівної справи;
- д) створення термінологічних словників з архівної справи, документознавства, української архівної енциклопедії;
- е) написання «Нарисів з історії архівної справи України», підготовку біографічного словника українських архівістів.

4. Організація архівного базового навчання

Під базовою освітою (синонім - підготовка кадрів) розуміємо профільну спеціальну освіту, отриману у спеціальних навчальних закладах різного рівня акредитації. У зв'язку з реформуванням вищої освіти України, запровадженням відповідно до Закону України «Про освіту» в університетах багатоступеневого навчання виникає необхідність уточнення понять. Впродовж 4-х років університети (а також технікуми та коледжі) надають базову освіту з відповідною спеціальною підготовкою. Після складання державних іспитів та захисту бакалаврської роботи студенти отримують звання бакалавра історії з зазначенням архівної спеціалізації. Випускники бакалавріату мають право навчатися ще один р. для отримання кваліфікації спеціаліста - історика-архівіста, викладача історії. А після проходження продовж ще одного р. магістратури найздібніші студенти отримують ступінь магістра архівознавства. Таким чином, університетська багатоступенева освіта сприяє реалізації творчого потенціалу студентів та забезпечує диференційовану підготовку різних категорій майбутніх фахівців архівної галузі.

Нині є всі підстави вважати, що організація архівної освіти в Україні відповідає світовим тенденціям. В Україні базове архівне навчання організоване у таких формах:

- на спеціальних кафедрах історичних факультетів університетів;

тетів університетів;

- на історичних кафедрах факультетів бібліотечно-інформаційних систем вузів культури, що виникли в останні роки.

Таким чином, до традиційної історико-архівної освіти нині активно долучається архівно-документознавчий напрям, або *архівно-інформаційний*. Розвиток обох напрямів підготовки архівних фахівців уможливить лише державна підтримка навчання архівістів, організація державних замовлень, працевлаштування випускників. Історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка має стати опорним як такий, що володіє підготовленими висококваліфікованими педагогічними кадрами, відповідною навчально-методичною базою і досвідом.

В регіонах на базі історичних факультетів університетів та держархівів областей доцільно створити *Регіональні науково-освітні центри* на базі вищих навчальних закладів, які вже налагодили підготовку кадрів для архівів: Донецького, Харківського, Львівського, Східноукраїнського університетів. Залучення провідних спеціалістів державних архівів цих областей до читання лекцій, проведення практичних і семінарських занять на базі архівів, підготовка кадрів за замовленням архівів регіону, організація післядипломної освіти і перепідготовки архівістів на базі цих і, можливо, інших університетів (наприклад, Одеси) створить умови для розвитку і функціонування Регіональних науково-освітніх центрів - аналогів Шкіл бібліотекознавства, архівознавства і інформаційних наук при університетах Західної Європи і Америки. Для України, як держави з розгалуженою мережею архівних установ, можна вважати за перспективний саме такий напрям, коли підготовку кадрів здійснюватимуть регіональні, державні університети або недержавні професійні навчальні заклади, особливо, коли йдеться про кадри для діловодної роботи в органах державного управління.

Водночас доцільним є розширення підготовки архівних фахівців інформаційного напрямку. Його зародження на факультетах бібліотечно-інформаційних систем університетів культури і мистецтв - це відповідь системи освіти на потреби в таких фахівцях. Зважаючи на те, що у вітчизняній системі освіти немає спеціальних навчальних закладів з підготовки фахівців для бібліотек, музеїв, архівів, інформаційних служб, пропонується створення багатопрофільного вищого навчального закладу. Цей крок був би доцільним для України в умовах економічної нестабільності, адже розпорошеність підготовки кадрів споріднених спеціальностей не сприяє раціональному використанню МТБ, наукового потенціалу. Утворення в майбутньому Інституту документних систем і комунікацій дозволить зосередити кошти на створення матеріально-технічної бази, єдиної для всіх цих спеціальностей, на формування викладацького ко-

лективу для комплексу дисциплін, пов'язаних з документальною та інформацією, їх створенням, комплектуванням, зберіганням і організацією використання. В такому вузі можлива підготовка фахівців у галузі створення єдиних систем пошуку інформації на базі автоматизованих інформаційних технологій. Структуру майбутнього Інституту документних систем і комунікацій можуть скласти такі факультети:

- Управління документацією (підготовка спеціалістів для органів державного управління, організаторів управлінської діяльності);
- Архівні інформаційні технології (підготовка бакалаврів, спеціалістів, а також магістрів — на базі не тільки архівної та історичної, але й економічної, юридичної, технічної освіти);
- Бібліотечний (підготовка фахівців для різних типів і видів бібліотек, магістратура — на базі технічної, медичної, сільськогосподарської, гуманітарної освіти);
- Бібліографічний (підготовка бібліографів для бібліотек і видавництва, книготоргівельної справи);
- Реставрація документальних пам'яток (підготовка бакалаврів, спеціалістів та магістрів для архівів, музеїв та бібліотек);
- Науково-технічної інформації (підготовка інформаційних менеджерів, технологів інформаційних систем і т.і.).

Посередницька роль архівіста між інформацією (документом) і споживачем визначає систему необхідних йому знань про документ (його утворення, зберігання і використання), а також про інформаційні потреби і методи їх найповнішого задоволення. В інформаційному комплексі дисциплін зникає небезпека, що архівознавство потрапить у нову залежність, адже поряд з ним — рівнозначні науки, споріднені загальним предметом вивчення (документом): бібліотечознавство, бібліографознавство, книгознавство, документознавство і інформаційна діяльність.

Порівняння програм підготовки всіх інформаційних посередників показує, що професійний блок дисциплін у них подібний і складається з курсів комплектування, обліку, описування, систематизації, організації та зберігання документів з особливостями, притаманними бібліотечним, архівним і довідково-інформаційним фондам; зближують їх і нові інформаційні технології.

Базова підготовка може здійснюватись як основна спеціальність, а також як *друга освіта*. Наприклад, за спеціальними програмами архівну освіту можуть одержати історики-педагоги та журналісти, міжнародники — у вищих навчальних закладах України; студенти природничих спеціальностей університетів можуть також паралельно навчатися за програмами хранителів фондів і реставраторів унікальних документальних пам'яток, а технічних спеціальностей — за програмами підготовки фахівців з репрографії. Спеціалістів вищого гатунку для художньої реставрації стародруків, рукописних книг можна навчати у Київській Академії образотворчого мистецтва і архітектури в межах спеціальності «Реставрація, консервація і збе-

рігання творів мистецтва» по кваліфікації «Реставратор творів графіки»; для реставрації паперу — у Львівській академії друкарства та на поліграфічному факультеті Київського технічного університету (КПІ).

5. Підготовка наукових працівників

В Україні підготовка наукових кадрів з архівознавства ведеться за спеціальністю 07.00.06 (історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Функціонують спеціалізовані вчені ради на базі Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського, Інституту історії України НАНУ, Київського університету імені Тараса Шевченка, Дніпропетровського університету за спеціальністю 07.00.08 (книгознавство, бібліотечознавство, бібліографознавство) — працюють ради на базі Київського університету культури і мистецтв та Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Враховуючи тенденції, що склалися в Україні протягом останніх десятиліть, можна вважати за перспективний напрям введення спеціальностей архівознавство і документознавство до номенклатури спеціальностей ВАКУ, організацію наукової підготовки архівістів через створення аспірантури при УДНДІАСД і/або Центрі архівної післядипломної освіти (ЦАПДО) та створення Спеціалізованої ради по захисту дисертацій.

Нині закладено початок організації магістерської підготовки і набуття ступеня магістра архівістики у Київському національному університеті ім.Тараса Шевченка, що повинно у майбутньому дати значний корпус фахівців вищої кваліфікації для архівних установ України з поширенням цього типу підготовки на Регіональні науково-освітні центри. Магістерська підготовка може бути здійснена на базі не тільки архівної освіти, але також юридичної чи економічної рівня спеціаліста чи бакалавра.

Розвитку наукових шкіл, залученню до наукових досліджень молодих спеціалістів архівів могли б сприяти:

- Молодіжна рада фахівців при Спільці архівістів України;
- архівознавчі гуртки в загальноосвітніх школах та школах нового типу; студентські наукові архівознавчі товариства та просемінари на історичних факультетах університетів;
- проведення конкурсів на краще наукове дослідження і/або науково-методичну розробку, документальну публікацію;
- організація постійнодіючого семінару при УДНДІАСД для працівників архівів з питань науково-дослідної роботи;
- наукові стажування за кордоном.

6. Організація післядипломної освіти

Післядипломна освіта є системою фахового удосконалення громадян, яка забезпечує поглиблення, розширення й оновлення професійних знань, умінь та навичок, одержання нової кваліфікації, нової спе-

ціальності та професії на основі здобутого раніше рівня освітньої та професійної підготовки і набутого практичного досвіду.

Метою системи післядипломної освіти є створення умов безперервності, єдності і наступності освіти працівників архівних установ, здобуття ними вищої кваліфікації або одержання нового фаху.

Поняття *післядипломної освіти* охоплює додаткову спеціалізацію, стажування, підвищення кваліфікації, перепідготовку кадрів, тобто усі форми навчання, крім отримання першої освіти.

Згідно «Положення про післядипломну освіту в Україні» під *спеціалізацією* розуміємо одержання спеціальних знань, умінь та фахових навичок в межах спеціальності відповідно до засобів, продуктів діяльності та умов виконання певних професійних функцій.

Стажування — це засвоєння кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду, набуття практичних умінь та навичок щодо виконання обов'язків на займаний посаді або на посаді вищого рівня.

Підвищення кваліфікації — це систематичне оновлення та поглиблення професійних знань, умінь та навичок за спеціальністю, професією, підвищення інтелектуального та культурного рівня.

Перепідготовка — це одержання нової спеціальності, професії чи кваліфікації на основі раніше здобутої освіти та досвіду практичної роботи в межах одного освітнього напрямку без підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня.

Післядипломна підготовка — це одержання нової спеціальності чи кваліфікації на основі раніше здобутої освіти та досвіду практичної роботи в межах різних освітніх напрямів чи галузей знань, яке не веде до підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня.

Відпрацьована у минулому система перепідготовки архівістів в сучасних умовах потребує удосконалення. Доцільним є створення Центру архівної післядипломної освіти (ЦАПДО), який міг би зосередити всю роботу з підвищення кваліфікації працівників галузі, організувати підготовку кадрів на основі вивчення потреб не тільки держархівів, але й галузевих, а також архівних підрозділів установ (вузів, підприємств, фірм тощо).

Центр архівної післядипломної освіти (ЦАПДО) діятиме на підставі власного статуту, затвердженого Головархівом України. Основні напрями його діяльності складатимуть:

- науково-дослідна робота з проблем архівної освіти;
- науково-методичне забезпечення системи післядипломної освіти архівістів;
- підготовка та видання наукової, довідникової, науково-методичної, навчальної літератури;
- культурно-освітня та просвітницька діяльність в галузі архівної справи;
- підготовка та атестація наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- участь в атестації архівних установ;
- спеціалізація, стажування, підвищення кваліфікації, перепідготовка та післядипломна підготовка кадрів;
- фінансово-господарська та виробничо-комерційна діяльність;
- здійснення міжнародних зв'язків тощо.

Висновки

Таким чином, пропонується концепція підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації архівістів України передбачає:

1. Допрофесійну підготовку у загальноосвітній та школах нового типу (гуртки, факультативи) та на молодших курсах вищих навчальних закладів (студентські наукові товариства та просемінари).

2. Базову спеціальну освіту *архівістів-фахівців* (істориків, археографів, палеографів) — у державних університетах на історичних факультетах, у створених на їхній базі Регіональних науково-освітніх центрах.

3. Базову спеціальну освіту архівістів інформаційного профілю — в інститутах культури на факультетах бібліотечно-інформаційних систем, а в перспективі в самостійному спеціальному вищому навчальному закладі з підготовки кадрів для документно-комунікаційної сфери.

4. Перепідготовка і підвищення кваліфікації керівників і провідних спеціалістів архівних установ — у Центрі архівної післядипломної освіти при Головархіві України; інших фахівців — в Регіональних науково-освітніх центрах при державних університетах, початківців — при держархівах областей України.

У зв'язку з віднесенням ряду посад працівників держархівів областей, міст Києва і Севастополя до відповідних категорій державних службовців їх перепідготовку здійснюють за спеціальностями економіка, адміністративний менеджмент, право — Академія державного управління при Президенті України та при Дніпропетровській, Львівській, Одеській, Харківській філіях (для держслужбовців I-IV категорій, зокрема начальника, заступника начальника Головархіву, начальників відділів Головархіву, директорів державних архівів та осіб, зарахованих до кадрового резерву на вищевказані посади), а також вищі заклади освіти, які здійснюють навчання за освітньо-професійними програмами підготовки магістрів державного управління (для держслужбовців V-VI категорій, зокрема фахівців Головархіву, заступників директорів держархівів, керівників структурних підрозділів, фахівців держархівів, завідувачих, фахівців архівних відділів райміськдержадміністрацій та осіб, зарахованих до кадрового резерву на вищевказані посади).

¹ При «дистанційній» формі заняття ведуться по 8 годин на тиждень, і після двох років навчання «заочник» одержує знання, обсяг яких дорівнює знанням студента другого курсу, наприклад, бібліотечної школи. Рівень знань засвідчує комісія, яка приймає відповідний іспит у найближчій бібліотечній школі або спеціальному центрі навчання.

Валерій Терно, Наталія Гончарова

**ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СПЕЦІАЛІСТІВ З АРХІВНОЇ СПРАВИ У
РАМКАХ СПЕЦІАЛЬНОСТІ
«ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ТА ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ»**

Розвиток документально-інформаційних комунікацій — одного з найважливіших чинників науково-технічного потенціалу — ставить перед національною вищою школою численні організаційні, теоретичні і методичні проблеми, рішення яких можливе лише за наявності достатньої кількості фахівців в галузі інформаційної діяльності, складовою частиною якої є архівна справа. За даними досліджень, проведених в системі Національної Академії Наук України, динаміка росту обсягів інформаційних джерел характеризується зростанням удвічі кожні 10 років, в той час як організація збору, опрацювання, забезпечення збереженості та використання ретроспективної інформації не відповідає постійно зростаючим обсягам інформаційних потоків та можливостям доступу до них. В Україні діє 667 архівних установ, в яких працює 3210 осіб, серед них вищу освіту мають 1143 працівники, а спеціальну вищу освіту тільки 3% працівників. Серед інформаційних професій архівна нині може стати однією з провідних як така, що є посередником між інформацією, споживачем, а також номенклатурою інформаційних потреб та методів оптимального задоволення нею суспільства. В цьому зв'язку інформація і суспільство являють собою науково-інформаційний потенціал. Всебічне вивчення та розвиток інформаційного потенціалу відображав якісну природу соціально-економічних перетворень, а також кількості співвідношення різноманітних видів інформаційних потоків, що утворюються. Тому необхідна реалізація системного підходу до формування та використання, як інформаційного потенціалу в цілому, так і його складової - архівної інформації.

З 1991-1992 рр. навчального р. на базі Київського державного інституту культури було розпочато підготовку фахівців за кваліфікацією «архівист-бібліограф». Вивчення студентами архівознавчих курсів забезпечила кафедра історії (з 1994 р. — кафедра історії та архівознавства, з 1998 р. — архівознавства). Кафедра складала навчальний план підготовки архівістів-бібліографів, узгодивши його з аналогічними планами Московського історико-архівного інституту та Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тенденції розвитку професійної освіти архівістів в Україні потребують, насамперед, достатньої базової освіти, професійного тренінгу в процесі засвоєння знань на виробничих практиках та різноманітних формах фахового навчання, багатогранного інтелекту, здатного об'єднати потреби суспільства з результатами практичної діяльності, а також високої культури міжособистих взаємовідносин. Тільки об'єднання означених вище

характеристик дає можливість в найкоротші строки з найбільшою ефективністю виконати поставлене завдання або визначити шлях його реалізації. Удосконалення надання архівознавчої освіти в Київському державному університеті культури і мистецтв на сучасному етапі, від 1996-1997 рр. навчального р. вимагала зміни одного з фахових напрямків, зокрема поглиблення знань в галузі документознавства. Тому з 1996 р. було здійснено організаційну перебудову факультету «Бібліотечно-інформаційних систем» з подальшим створенням окремого самостійного факультету «Документознавства та інформаційної діяльності». Така логічна перебудова на сьогоднішній день відповідає потребам суспільства в забезпеченні фахівцями в галузі інформаційної діяльності, складовою частиною яких мають бути фахівці-архівознавці. Кваліфікаційна характеристика фахівця «документознавець-архівист» у межах спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» (7.020.105) ґрунтується на замовленні держави, зокрема, галузі архівної справи, усвідомлюючи те, що оновлення змісту освіти повинно базуватись на її фундаментальності, універсальності та якісній функціональній належності.

Важливим є, на наш погляд, і те, що визначаючи систему пріоритетів, враховуючи майбутню інтеграцію архівістики з міжнародними інформаційними системами, необхідно вже сьогодні закласти до навчального комплексу нові функції, як теоретичного, так і практичного плану, з діяльності архівіста-фахівця нової формації, здатного володіти навичками використання новітніх інформаційних технологій систем будь-якого рівня, тобто фахівця-посередника між архівами і суспільством, гаранта доступу до цього інформаційного потенціалу архівної мережі країни і світу в цілому.

Виходячи з цільової спрямованості та завдань сьогодення, в межах спеціальності «документознавець-архівист» був удосконалений комплекс навчально-методичних документів, в першу чергу навчальний план. Серед фундаментальних і професійно-орієнтованих дисциплін (28 назв), загальний обсяг інформаційних дисциплін складає 35,5%, фахові архівознавчі дисципліни відносно до цих циклів у 30,5%. Засвоєння теоретичних знань відбувається на виробничих практиках, базами яких призначені, згідно угоди інституту і Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 10 березня 1995 р. (№ 2/8) Центральні державні архіви, державні архіви Київської області та м. Києва. Тематика і програми виробничих практик розроблені з урахуванням послідовності,

безперервності та поглиблення надбання фахових знань та практичних навичок. Починаючи з другого курсу, студенти направляються на практику в різноманітні служби управління документацією державних установ для засвоєння теоретичних знань з навчальних курсів «Документознавство» та «Діловодство». Сучасний фахівець в галузі документознавства і архівної справи повинен уявляти діловодство, як безпосередній процес створення ділових документів, розпочинаючи з одиничних унікальних пам'яток історії діловодства до розвинутих систем державного документального забезпечення управління — джерела формування Національного архівного фонду.

Після теоретичного засвоєння основних архівознавчих курсів, таких як «Теорія і методика архівознавства», «Археографія», «Державні та відомчі архіви», «Основи збереженості документів» студенти проходять першу практику в установах державної архівної служби з тематики «Архівні технології». Програмою практики передбачається не тільки загальне ознайомлення з основними напрямками діяльності архівів, але й освоєння конкретних ділянок опрацювання архівних фондів у відділах комплектування НАФ та набуття практичних навичок з формування науково-довідкового апарату до основних фондів конкретного архіву.

Остання виробнича практика студентів здійснюється у VIII семестрі напередодні одержання дипломів фахівців і тому присвячена ознайомленню з науково-дослідною роботою архівів та управлінню архівною справою. Науково-дослідна робота в галузі управління потребує глибоких знань, широкої ерудиції, зрілості мислення та високої особистої культури. Основними базами виробничої практики є центральні державні та галузеві архіви України.

Принципово новий методологічний підхід до засвоєння теоретичних курсів з основних фахових дисциплін застосовується при підготовці спеціалістів-архівознавців. Зокрема, треба виділити такі форми проведення семінарів та практичних занять, як «брейнстормінг» (мозковий штурм), моделювання ситуацій в ділових іграх, оволодіння навичками спілкування на рівні «людина-машина-середовище».

У практичній діяльності сучасних організаційно-економічних структур інформаційної спрямованості рішення управлінських завдань здебільшого потребує колективного обговорення. Оволодіння навичками в галузі професійного ведення діалогів, диспутів, дискусій закладається в процесі формування спеціалістів, з метою надання процесу освіти випереджаючого характеру використовується відомий творчий метод — «брейнстормінг». Основний принцип даного методу передбачав повний демократизм взаємовідносин. Сутність «брейнстормінга» полягає в тому, що під час обговорення виявляється максимальна кількість

ідей з конкретної проблеми, коли професійна культура спеціаліста вступає в тісний взаємозв'язок з її особистими якостями. На наш погляд, застосування методу мозкової атаки в навчальному процесі дає змогу розвинути навички діалогу, дискусій, масштабне бачення поставленої проблеми, швидку реакцію на нові ідеї та погляди, творчість та міжособистісну професійну комунікабельність. Навчальними планами курсів «Теорія і методика архівознавства», «Діловодство», «Стандартизація документів», «Основи забезпечення збереженості документів» передбачено застосування методу «мозкового штурму».

Моделювання процесу вироблення та прийняття рішень — одна з найголовніших форм засвоєння на основі теоретичних знань, навичок, які, при змові, можуть бути використані в діяльності архівних установ. Як навчальний засіб для досягнення цих цілей використовують ділові ігри. Ділова гра — це відображення ситуацій, які можуть виникати в повсякденній діяльності, а тому вона одночасно має бути формою та інструментом використання теоретичних знань та оволодіння практичними навичками в умовах сьогодення. Ділові ігри не можна відносити до нововведень, однак у нашій країні їм приділяється мало часу в процесі навчання. Відомо, що ділові ігри вже півстоліття включені в програму загального курсу навчання всіх вищих навчальних закладів США. Типи ділових ігор, які застосовуються в навчальному процесі спеціалістів-архівознавців, різноманітні — від моделювання управління певними архівними структурами, до засвоєння концепції і стратегії деяких видів діяльності. Так при викладанні курсу «Економіка і НОП в архівній справі» студентам пропонується ситуація створення організаційної побудови певної архівної організації у взаємозв'язку з основними завданнями цього архіву як міжгалузевого закладу подвійного підпорядкування. Поглиблення та перевірка доцільності побудованої організаційної структури підтверджується вирішенням другого завдання — формуванням алгоритмів конкретних управлінських завдань архівної установи.

Сучасні методики ділових ігор не можливі без використання комп'ютерів, а тому засвоєнню навичок вільного спілкування на рівні людина-машина-середовище повинно приділятися більше уваги вже на стадії підготовки спеціаліста. Процес, що відбувається в системі людина-машина-середовище, ґрунтується на сприйманні інформації, її переробці, прийнятті конкретного рішення та доведення його до виконавців. Іншими словами, суттю взаємодії цієї системи є процес передачі та обробки інформації, в якому провідну роль відіграє рівень знань та навичок спеціаліста.

Таким чином, здійснення комплексного, системного підходу до організації підготовки та подальшого використання фахівців з архівознавства в межах спеціальності

«Документознавство та інформаційна діяльність» передбачає реалізацію принципу «необхідності і достатності». Зокрема, в навчальному процесі принцип «необхідності і достатності» має своє відображення в досягненні балансу наданих знань, необхідних для присвоєння кваліфікації, та їх достатності щодо висококваліфікованого виконання виробничих завдань в конкретних умовах практичної діяльності. Відносно процесу використання таких фахівців, принцип «необхідності і достатності» має своє відображення в чіткому визначенні кількості фахівців, яких потребує галузь архівної справи, та їх достатності щодо ефективного функціонування цієї галузі. На сьогоднішній день в Україні здійснюють підготовку фахівців-архівознавців декілька вищих учбових закладів, зокрема: Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, Харківський державний університет культури, Донецький державний університет тощо. Водночас чіткої організаційно-методичної взаємодії між ними та основним фундатором — Головним архівним

управлінням при Кабінеті Міністрів України, не існує. Це спричиняє відсутність будь-якої цілої орієнтації в стратегії підготовки фахівців, недосконалість та різноманітність навчальних програм, незабезпеченість основною нормативно-методичною базою.

В таких умовах, на нашу думку, насамперед, необхідне введення в державний реєстр спеціальностей вищої освіти спеціальність — архівіст. Це дасть змогу планувати потребу в фахівцях на державному рівні та надавати вищу освіту за фахом — архівознавство, за безпосереднім державним замовленням з гарантією дальшого працевлаштування та надання статусу молодого фахівця. Невирішеність цієї проблеми знижує престиж вітчизняної освіти, обмежує можливості фахівців на ринку праці, позбавляє гарантій визначеного рівня соціальної необхідності, що в кінцевому результаті може спричинити незворотні процеси занепадів української архівної школи.

Ірина Матяш

З ІСТОРІЇ ФАХОВОЇ АРХІВНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1918-1927рр.)

Однією із важливих ознак життєздатності кожної галузі господарства, науки, культури є наявність усталеної системи підготовки кадрів, що охоплює традиційні напрями: базову освіту, фахове самоудосконалення у ході професійної діяльності (при цьому що нині доволі актуально — можливість використовувати набуті у вищому навчальному різних рівнів акредитації заклади знання на практиці безпосередньо за фахом) та післядипломну підготовку з використанням різноманітних форм (курсів підвищення кваліфікації, постійних науково-методичних семінарів, наукових та науково-практичних конференцій, стажувань тощо). У цьому контексті надзвичайної актуальності набуває нині проблема становлення архівної фахової освіти — тобто формування системи підготовки архівістів вищої та середньої кваліфікації — в умовах архівного будівництва незалежної України. Водночас виникає потреба у розвитку архівознавчої дисципліни, котра б вивчала кадрові проблеми архівної справи (завдання, зміст, форми, специфіку трудової діяльності працівників архівних установ, суспільну роль архівів, архівістів як суспільну групу, професійні вимоги до архівних кадрів, зміст і обсяг архівної освіти, професійну етику, престиж архівного фаху в суспільстві) — архівної професіології та архівної професіографії як прикладної дисципліни, що досліджувала б технологічні та психологічні характеристики діяльності архівістів. У зв'язку з розробленням Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства концепції підготовки та перепідготовки кадрів для архівних установ України

видається важливим звернення до історичного досвіду архівної системи з окреслених проблем, аби запобігти повторенню помилок, які мали місце, і водночас використати знахідки і здобутки на цій ниві архівістики 1920-1930-х років, актуалізувати призабуті ефективні форми і методи фахової архівної освіти того часу.

Ідея створення на теренах України синкретичного вищого навчального закладу архівно-бібліотечно-музейного профілю виникла ще наприкінці XIX ст. в ході підготовки та проведення XI Археологічного з'їзду (Київ, 1899). Думку про відкриття «архівної професури» в Київському університеті та вищих шкіл при обласних архівах висловив українець за походженням — відомий російський археолог, історик права та архівіст, член багатьох наукових товариств і комісій, заслужений ординарний професор Московського університету, директор Московського архіву Міністерства юстиції Д.Я. Самоквасов (1843-1911) у зв'язку з розробленням проекту архівної реформи в Росії (1901-1902). Безумовно, йшлося про формування мережі закладів архівної освіти не на теренах України зокрема, а у Російській імперії в цілому, де вже функціонував Петербурзький археологічний інститут. При цьому Московський та Київський університети Д.Я. Самоквасов вважав найавторитетнішими вищими навчальними закладами для розгортання наукової підготовки архівістів. Водночас він розробив і програму курсу архівознавства, яка складалася з трьох частин (вступу, загальної та спеціальної частин) і охоплювала широке коло питань, а саме: зміст науки архівознав-

ства; значення і види архівів; історія централізації архівних документів із практичною та науковою метою; історія архівного законодавства, управління і контролю; архівна служба; порядок розбору, описування, зберігання і знищення непотрібних архівних документів; доступність, видання та наукове розроблення державних архівних документів [4, с. 34-37]. Посібниками до курсу за браком спеціальної літератури були рекомендовані «Опыт русской историографии» В.С. Іконнікова, книги Д.Я. Самоквасова: «Централизация государственных архивов» (кн. 1, 2), «Архивное дело в России». Перебуваючи 1899 р. за дорученням Московського археологічного товариства з метою вивчення та аналізу західноєвропейського досвіду організації архівної справи у закордонному відрядженні, Д.Я. Самоквасов переконався у необхідності державного підходу до проблеми підготовки архівних кадрів. Відтак учений наголошував: «Во всех государствах западной Европы архивная реформа начиналась изданием Высочайших повелений об учреждении школ архивоведения и кафедр архивоведения для специальной подготовки молодых людей к архивной службе, потому что без ученых архивистов невозможна рациональная архивная реформа в государствах» [1, с. 4]. І хоча за життя вченого-архівіста його ідеї не були втілені, так чи інакше вони відбилися до певної міри на пізніших проєктах архівної реформи як в Росії, так і в Україні.

Теоретичне розроблення засад архівної освіти в Україні припало на період визвольних змагань українського народу. Цією проблемою опікувалися державні діячі, науковці та архівісти доби Української Народної Республіки та Української держави (О.С. Грушевський, В.Л. Модзалевський, І.М. Каманін, Ю.О. Іванов-Меженко та ін.), своєю діяльністю обґрунтовуючи справедливості твердження В.Л. Модзалевського про те, що архіви мають бути поза політикою. Питання становлення архівної освіти привертало увагу співробітників Бібліотечно-архівного відділу Генерального секретарства справ освітніх УЦР (з січня 1918 р. — Народного міністерства освіти УНР) на чолі з О.С. Грушевським. Поряд із суто практичними завданнями «рятування архівної спадщини» в складних умовах української революції, відділом планувалося створення Українського національного архіву, наукове розроблення архівних документів, створення реєстру українських документів, що знаходяться у російських архівах для повернення цих документів Україні, видання спеціального археографічного часопису, а також заснування двох комісій: бібліографічної та археографічної (з 6-8 ми членами) для розроблення теоретичних і практичних проблем бібліографознавства та археографії. При них передбачалося відкрити бібліографічний і архівний гуртки для штатних і нештатних співробітників відділу — «з тих, хто має відповідні знання і бажає допомогти праці» Комісії [3, спр. 1056, арк. 52]. За задумом

О.С. Грушевського, ці інституції надалі мали перспективу науково-дослідної установи з власною системою підготовки кадрів, яка за сприятливих умов могла б вповні реалізуватися. Отже, гуртки були однією з перших прогнозованих форм архівної освіти.

Ідеї свого попередника (і зокрема в царині архівної освіти) поглибив Архівно-бібліотечний відділ МНО Української держави (з червня 1918 р. підпорядкований новоствореному Головному управлінню у справах мистецтв та національної культури й офіційно названий Архівно-книжно-бібліотечним), з травня 1918 р. очолюваний В.Л. Модзалевським. У контексті розроблення засад загальної архівної реформи «державного характеру» в Україні співробітниками Архівно-бібліотечного відділу вирішувалося питання створення Національного архіву Української держави з Археологічним інститутом та Археографічною комісією «для видання архівного матеріалу і наукових праць, основаних на цьому матеріалі» при ньому [3, спр. 1056, арк. 81]. Український археологічний інститут замислювався (віднолюваний до аналогічних російських вузів) як навчальний заклад з трьома відділами (архівним, археологічним та етнографічним) та дворічним курсом навчання. Саме він, на думку авторів проєкту реформи, мав забезпечити українські архівні установи кваліфікованими кадрами. Таким чином, за доби Гетьманату набуло актуальності питання про необхідність створення вищого навчального закладу для підготовки архівістів.

Не залишилися поза увагою державотворців питання архівної освіти і за часів Директорії, незважаючи на вкрай складні умови та постійні зміни місцеперебування уряду (Київ, Вінниця, Рівне, Радивилів, Кам'янець-Подільський). На важливості організації спеціальної «вищої археографічної школи» (на зразок французької «Ecole de Chartes»), а до початку її роботи проведення в університетських містах короткотермінових архівних курсів наголошували восени 1919 р. члени Архівної комісії Кам'янець-Подільського державного українського університету [2, спр. 14, арк. 138]. На сторінках першого числа друкованого органу Комісії охорони пам'яток старовини і мистецтв при ГУМНК — «Українська старовина», виданого коштом Диктатури ЗОУНР, О.Благодир «сумно, але правдиво» зазначав, що порівняно з Росією, де «закладалися різні Археологічні і Археографічні Комісії і гуртки, які мали в своєму розпорядженні грошову допомогу від держави», Україна перебуває у значно гіршому становищі. Тут, за його словами, не дозволялося навіть відкрити приватний Археологічний інститут [5, с. 1]. Тобто, за часів існування УНР під проводом Директорії не лише не втрачала актуальності ідея вищого архівного спеціального навчального закладу, а й пропонувалося запровадити таку форму підготовки архівістів як короткотермінові курси. І все-таки ні за доби УНР, ні Гетьманату, ні Директорії розроблені державними інституціями плани щодо архівної освіти не знайшли втілення.

Дієве реформування архівної справи в Україні, як і в Росії, пов'язане з початком «добу радянського архівного будівництва», символізованого відомим ленинським декретом «Про реорганізацію і централізацію архівної справи» від 1 червня 1918 р. Першими радянськими архівними керівними органами у галузі архівної справи були Архівно-бібліотечна секція Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС), створена у Харкові в січні 1919 р. (переведена наприкінці березня до Києва) і реорганізована 18 липня в Головне управління архівною справою та підпорядкована позапартійному відділу Наркомосвіти УСРР, зрештою перетворене на Головне архівне управління при Наркомосвіті (квітень 1921 р.), реорганізоване в Центральне архівне управління (далі — Укрцентрархів) при ВУЦВК (з січня 1923 р.). Одним із питань, що потребувало нагального вирішення у зв'язку зі змінами, що відбувалися, було забезпечення архівних установ кадрами, «які б відповідали новим архівним завданням» [19, с. 1]. «Успешности работ ВУКОПМИСа вообще препятствует главным образом отсутствие достаточного количества научно подготовленных сил, что происходит отчасти вследствие невозможности принимать новых штатных служащих, а главным образом вследствие недостатка достаточно подготовленных специалистов», — відзначав у звіті про діяльність архівної секції ВУКОПМИСу за квітень-червень 1919 р. її керівник В.Л. Модзалевський [23, арк. 2 зв.]. Позитивний досвід вирішення цієї проблеми шляхом проведення короткотермінових архівних курсів уже на кінець 1918 р. мала Російська Федерація. Задумані архівістами (І.Л. Маяковським, О.С. Николаевим, В.В. Смигровим, М.П. Черепніним) 1-го Петроградського Відділення IV Секції ЄДАФ як кілька лекцій з історії тих установ, архіви яких увійшли до складу цього відділення, та практичних занять з архівної справи, [31, с. 482] курси за підтримки професорів С.Ф. Платонова і Д.Б. Рязанова набули характеру загальнономіських. Відтак на базі Петроградського археологічного інституту під загальним керівництвом О.С. Николаєва впродовж 1918-1919 академічного р. було проведено перші Петроградські архівні курси за такою схемою: а) з 1 вересня по 30 грудня 1918 р. у приміщенні Археологічного інституту вченими (істориками і юристами) прочитано 28 теоретичних курсів, зокрема: «Архив классической древности (Греция и Рим)» — проф. Г.Ф. Черетелі, «История архивов романской Европы за старого ладу» — проф. О.А. Добіаш-Рождественська, «Национальный архив в Парижі» — проф. С.В. Тарле, «Французская школа архивистів» та «Архивы Великобритании у їхньому минулому та сучасному» — І.І. Любименко, «Архивна справа у Німеччині та Австрії» і «Архивы Италии» — проф. М.А. Полієвков, «Зберігання документів в державах мусульманського Сходу» — акад. В.В. Бартольд, «Исторический нарис архивной

справи в Росії» — І.Л. Маяковський, «Российская дипломатика частных актов» — акад. О.С. Лаппо-Данилевський, А.І. Лебедев — «Архивная статистика», Б.П. Гушин — «Техника библиотечной работы», О.О. Міллер — «Основы музейной справи» та ін.; 6) друге півріччя (з 15 січня 1919 р.) було присвячене практичним заняттям з вивчення систем справочинства державних установ і громадських об'єднань в 1-у відділенні 2-ї секції ЄДАФ під загальним керівництвом управителя відділення І.А. Блинова [19, с. 1]. Заняття проходили окремими групами по 20-25 осіб, при цьому кожен курсант міг записатися на практикум із 1-2 категорій справ. На опрацювання однієї категорії справ відводилося 30 годин. І хоч організаторам курсів, як всім піонерам у будь-якій справі, не вдалося обійтися без деяких помилок (зайвої затворизованості, багатопредметності, строкатості та певної неузгодженості окремих частин навчального плану), Петроградські архівні курси мали велике значення для вирішення проблеми підготовки архівістів не лише в Росії (на початку листопада Архівні курси відкрилися у Москві) [31, с. 485], а й в Україні. По-перше, завдяки набутому досвіду наступні курси набули практичної спрямованості; по-друге, було переглянuto навчальний план Археологічного інституту і створено в 1920-1921 академічному році архівно-археографічний факультет; по-третє, тексти лекцій, прочитаних на Петроградських архівних курсах, видані у 2-х частинах 1918 р. тригалий час використовувалися як навчальний посібник для підготовки співробітників архівів (у тому числі й українських).

Водночас в Україні перші реальні кроки на ниві організації системи архівної освіти були зроблені не державними установами. Первістком фахової підготовки українських архівістів став Київський археологічний інститут (далі КАІ), відкритий завдяки особистому сприянню міністра освіти гетьманського уряду М.П. Василенка восени 1918 р. як приватна установа [6, спр. 1, арк. 2]. Від виникнення ідеї створення цього навчального закладу до її втілення пройшло майже 20 років. Аналіз архівних джерел до вивчення історії КАІ, що відкритися у різних архівосховищах (ЦДАВО України, ЦДІАК України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, ДА Київської області, ІР НБУВ), дозволяє виокремити п'ять періодів його діяльності, що характеризуються певними особливостями:

1899-1910 рр. — «протоперіод», зародження задуму й перших спроб його реалізації;

1916-1918 рр. — підготовчий період розроблення науково-організаційних засад створення КАІ та його установчих документів, організаційне забезпечення відкриття інституту;

1918, жовтень — 1920, липень — період становлення інституту: формування професорсько-викладацького складу, утвердження як науково-навчального закладу; важливою ознакою цього періоду є дискусії навколо концепції українського архівно-археологічного інституту;

1920, липень — 1922, жовтень — період численних спроб реформування та перепідпорядкування КАІ;

1922, листопад — 1924, серпень — фінальний період, пов'язаний із наданням КАІ статусу Вищих археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства та остаточним припиненням фінансування.

Першим директором інституту став професор Університету Св. Володимира, вихованець В.Б. Антоновича, історик, етнограф архівознавець та археограф — В.М. Довнар-Запольський (1867-1934), одногосподно обраний закритим балотуванням 27 жовтня на організаційному засіданні членів-засновників КАІ. Тоді-таки ученим секретарем обрали його блискучу ученицю, приват-доцента Університету Св. Володимира Н.Д. Полонську (1884-1973), а скарбником — Л.П. Добровольського (1867-1929). Саме ці невтомні ентузіасти історичної науки взяли на себе деову частку клопотів щодо заснування та забезпечення діяльності інституту, добору кадрів, рецензування навчальних програм тощо. Членами-засновниками інституту були обрані архимандрит Амвросій, єпископ Василій, М.П. Василенко, Л.П. Добровольський, М.В. Довнар-Запольський, В.З. Завитневич, В.С. Іконников, І.М. Корольков, Г.Г. Павлуцький, М.М. Пальмов, В.Д. Прилуцький, Б.Г. Курц, С.С. Максимович, В.О. Розов, Н.Д. Полонська, П.П. Смирнов; почесними членами — граф О.О. Бобринський, князь В.С. Щербатов, акад. Д.І. Багалій, О.І. Соболевський, А.Є. Берт'є-Дегагард, О.І. Маркевич, П.І. Веселовський, Т.Д. Флоринський та ін.; дійсними — В.О. Біднов, М.М. Богословський, В.В. Богданов, М.Ф. Біляшівський та ін. Уроцисте відкриття інституту відбулося 3 листопада 1918 р. у приміщенні гімназії п. В.О.Перетяткович. Власне КАІ став першим в Україні «науково-навчальним» осередком архівної освіти (де архівознавство викладали досвідчені фахівці, а не «випадковий лектор», як у Петербурзькому). Новий навчальний заклад облаштували з урахуванням досягнень світової історичної думки при зосередженні основної уваги на українському матеріалі. Завданнями КАІ визначалися «изучение местного края в художественном и археологическом отношении — с одной стороны и подготовку ученых археологов, архивоведов и библиотечковедов — с другой» [7, спр. 2160, арк. 3], «подготовка специалистов для должностей в архивах, музеях и библиотеках, правительственных, общественных и частных» [8, арк. 14].

Первісно інститут мав два відділення: археологічне з історією мистецтв та археографічне (архівне), пізніше виокремився відділ історії мистецтв, далі — було створене етнографічне відділення. За час існування інституту через кількаразову зміну концепції його діяльності у зв'язку з майже систематичними реформами 1920-1923 років змінювалася кількість відділень, зокрема, закривалося й відновлювало роботу відділення архівно-

археографічне. Таким чином, за перші роки існування інституту, що збирав від 80 до 100 слухачів (в 1918-1919 н.р. навчалося 60 осіб, в 1919-1920 н.р. — прибуло ще 36), засвідчив своє право на існування. Досвід «виживання» КАІ у надзвичайно скрутних умовах, коли «академічне життя у інших навчальних закладах завмирало» [7, спр. 2171, арк. 1], надавав упевненості у тому, що інститут «достаточно нужен и найдет количество слушателей» [8, спр. 43, арк. 19] — майбутніх співробітників музеїв, бібліотек, архівів.

У дійсні слухачі КАІ приймали юнаків та дівчат із вищою освітою. Особи без вищої освіти допускалися до навчання лише як вільні слухачі з правом на отримання тих самих звань, що й дійсні за умови успішного складання іспитів та захисту дисертації.

Навчання в Інституті тривало 2-3 роки. Для початківців-першкурсників читалися лекції (з 17.00 до 20.00, а у ранкові часи проводилися практичні заняття), причому, крім постійних курсів, влаштовувалися тимчасові — з окремих предметів із запрошенням відомих фахівців та проводилися публічні лекції. На другому курсі слухачі визначали коло своїх зацікавлень та «шліфували» знання у просемінаріях і семінарах. Разом із слуханням лекцій та заняттями у семінарах, студенти вивчали фонди бібліотек, архівів, музеїв, відвідували наукові екскурсії у місті та його околицях [8, спр. 43, арк. 19]. Вони мали змогу також поглиблювати свої знання у бібліотеці КАІ, музеї старожитностей та кабінеті мистецтв, котрі, шоправда, тривалий час перебували на стадії формування. Цікавою була і така форма роботи як відкриті учні засідання КАІ, на яких виступали з доповідями провідні учні. Третій р. (не обов'язковий для всіх слухачів) присвячувався колективній науково-дослідній роботі — практичним заняттям за одним з предметів, що викладалися в Інституті, написанню дисертації та захисту її перед Радою інституту. Після успішного захисту дисертації дійсні слухачі отримували звання ученого археолога (архівіста) й ставали дійсними членами КАІ. Особи, котрі не захистили дисертацію, отримували посвідку про закінчення інституту й звання члена-співробітника. Присвоєні випускникам звання надавали їм не лише впевненості у своїх знаннях, але й відчуття причетності до поважного товариства українських археологів, архівістів, бібліотекознавців.

Високий рівень викладання архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін забезпечувався тим, що впродовж всього часу існування інституту лекції і практичні заняття проводили визнані фахівці своєї справи. Зокрема, архівознавство та українську палеографію викладав І.М. Каманін, (згодом курс загального архівознавства читав В.В. Мяковський, архівознавства України — О.С. Грушевський), слов'яно-російську палеографію — С.І. Маслов, В.О. Розов, латинопольську палеографію — С.Б. Біялковський, Г.І. Улашин, історичну географію України — Б.Г. Курц, О.С. Грушевський, грецьку епіграфі-

ку — А.І. Сонні, нумізматику — В.О. Шугаєвський, Ф.О. Колодій, метрологію — М.Ф. Яницький, загальне бібліотекознавство — В.О. Кордт, Ю.О. Іванов-Меженко, генеалогію — А.В. Стороженко, В.Л. Модзалевський, загальне книгознавство — В.О. Кордт, музеєзнавство — Г.К. Лукомський, із російськими архівами знайомив студентів В.М. Базилевич (курси «Архіви Петрограда і Москви з оглядом українських документів», «Російські урядові архіви»), з українськими — В.Л. Модзалевський. Важливим було й те, що лекції та практичні заняття з архівознавства і палеографії під керівництвом І.М. Каманіна з дозволу Правління університету Св. Володимира проводилися у приміщенні Центрального архіву [6, спр. 2, арк. 4], а лекції з бібліотекознавства та загального книгознавства приват-доцент В.О. Кордт проводив у приміщенні університетської універсальної бібліотеки. Тим самим досягалось унаочнення лекцій, поєднання теорії і практики.

Проте часті зміни урядів та перепідпорядкування інституту не могли не відбитися на його долі. Якщо гетьманський уряд особливо не заважав існуванню КАІ, хоч і не підтримував, то департамент вищої школи МНО Директорії одразу взяв під контроль мовний режим у інституті, наголошуючи на необхідності дотримання закону про державну мову. Значно вплинули на долю вузу й прикрі непорозуміння між прихильниками нової концепції діяльності КАІ як українського архівно-археологічного інституту (О.С. Грушевським, В.Ю. Данилевичем, В.Л. Модзалевським, Г.Г. Павлуцьким та ін.) та більшістю професорсько-викладацького складу. Після звільнення В.М. Довнар-Запольського КАІ очолив С.І. Маслов (1880-1957) — відомий історик літератури, книгознавець, палеограф, один із найталановитіших учасників «Семінарію російської філології» В.М. Перетця. Йому довелося керувати роботою інституту (на деяких час передавши посаду Г.Г. Павлуцькому) в складний період. Ініційоване Радою КАІ (протокол № 15) у квітні 1919 р. [6, спр. 1, арк. 45] підпорядкування інституту ВУКОПМІСу було кроком до його закриття. Попри всі протести викладачів і студентів, 9 липня 1920 р. КАІ було закрито згідно з розпорядженням Управління вищої школи в Києві, передано до ВУАН із зміною структури і програм. Проте існування КАІ впродовж 1918-1920 рр. переконливо доводило необхідність створення української системи підготовки кадрів для архівів та бібліотек, які потребували досвідчених фахівців.

Новий етап діяльності КАІ характеризувався кількома спробами реформування діяльності інституту (1921 — 1922 рр.), зокрема створенням української, російської та єврейської секцій з чотирма відділеннями (історико-археографічним, історії мистецтв, архівно-бібліотечним та етнографічним), змінами проекту статуту КАІ, ідеєю створення на базі КАІ нового навчального закладу, оріє-

єнтованого суто на розвиток української науки та задоволення практичних потреб у національних кадрах (концепції О.С. Грушевського, В.Ю. Данилевича) [20]. За прикладом Петроградського археологічного інституту КАІ не лише прагнув до створення навчально-методичної бази для підготовки архівістів, а й спільно з Київським архівним управлінням готувався до проведення так званих «архівних курсів», що мали на меті підготовку у найкоротші терміни співробітників для архівних установ (програма курсів зберігалася у ф. Р-1187 держархіву Київської області).

Слід наголосити, що КАІ не існував відокремлено від інших установ. З ним пов'язували плани підготовки архівістів керівна установа у галузі архівної справи (на той час Архівного відділу ВУКОПМІСу). Організаційно-методичні заходи ВУКОПМІСу щодо налагодження діяльності архівних установ передбачали і певні форми архівної освіти, без яких забезпечити ефективну працю архівів не видавалося можливим. Цими питаннями опікувався М.В. Довнар-Запольський, котрий, переїхавши до Харкова 1920 р., обіймав посаду професора Харківського університету і активно співпрацював із ВУКОПМІСом як завідувач підвідділом архівознавства Архівного відділу. Протокол засідання підвідділу від 27 травня 1921 р. [9, арк. 1] засвідчує, що саме В.М. Довнар-Запольський поставив питання про необхідність організації курсів архівознавства. Причиною занепаду архівної справи того часу, на його думку, був брак розуміння «широкими колами населення» «цінності архівних матеріалів і необхідності їх ретельного зберігання», безпосередньо пов'язаний з тим, що в Україні «мало не тільки получивших спеціальне образование архивистов, могущих играть руководящую роль как в упорядочении архивного дела вообще, так и в приведении в систему отдельных архивов, но и людей, настолько знакомых с архивным делом, чтобы быть в состоянии занимать второстепенные должности в архивах, работая под руководством специалистов» [9, арк. 1]. Завдання Архівного відділу ВУКОПМІСу вчений вбачав у пропаганді цінності архівних документів з метою «зацікавлення суспільства» архівною справою. Йшлося про різні форми діяльності такого роду: а) організація популярних лекцій з архівознавства; б) проведення курсів архівознавства (відповідно диференційованих: для керівних та рядових посад, яким потрібна різна наукова підготовка) як короткотермінових (3 місяці), так і довготривалих (2 роки). На цьому засіданні за доповіддю В.М. Довнар-Запольського було ухвалено вироблення у найкоротший термін програми курсів архівознавства. Цікаво, що обговорення власне не було, бо протокол зафіксував присутність лише двох осіб: завідувача підвідділу В.М. Довнар-Запольського та секретаря Н.М. Павлової. Проте програма короткотермінових 3-х тижневих (як єдино можливих на той час) курсів стала предметом обговорення засідання під-

відділу архівознавства 7 червня 1921 р. [9, арк. 3]. Доповідач наголошував, що програма створена за прикладом подібних курсів, що існували у Західній Європі, котра «в області архівного строїтельства далеко опередила как Россию так и Украину» [9, арк. 3]. Обговорюваний документ мав прикладний характер. До програми, розрахованої на 72 години (18 днів по 4 години), було включено такі курси: теорія архівної справи в Росії та в Україні (8 год.); практика архівної справи (10 год.); Харківські архіви (6 год.); провінційні архіви України (4 год.); Київський центральний архів та матеріали з історії українознавства у московських архівах (12 год.); московські, польські та західноєвропейські архіви (6 год.); новітня палеографія (6 год.); історія Слобідської України (з елементами регіональної історії) (10 год.); старі установи Право- та Лівобережної України, архіви яких збереглися (12 год.). Для початку запропоновано було провести курси у Харкові, Полтаві, Києві, Катеринославі, Одесі та Херсоні. При цьому з урахуванням труднощів щодо добору лекторського складу для таких курсів, пов'язаних із рідкісною вузькою спеціалізацією і неминучим перевантаженням через це, а відтак — понаднормову працю, пропонувалося встановити оплату «професорської подвійної години» (70 хв.) в розмірі 10000 крб. «що складає близько 3-х фунтів хліба» [9, арк. 4]. Тобто, у скрутний час після воєнної руйни дбалося не лише про майбутню раціональну цивілізовану постановку архівної справи, а й про соціальний престиж вченого — історика-архівознавця.

Впродовж червня (протокол від 14 та 21 червня 1921 р.) було обговорено план і програму організації дворічних курсів архівознавства для підготовки висококваліфікованих наукових та керівних кадрів архівних установ України [9, арк. 5-7]. Статут курсів, за задумом В.М. Довнар-Запольського, мав ґрунтуватися на принципах «Escole de Chartes», а саме: невелика кількість слухачів, безкоштовне навчання, матеріальна забезпеченість курсантів. На курси мали допускатися особи з вищою юридичною, історико-філологічною чи економічною освітою (як виняток без освіти — за результатами колоквіуму) за умови обов'язкової роботи у архівах під час навчання та написання дипломної роботи. По закінченні курсів слухачів пропонувалося направляти до провінційних архівів «для написання дисертації из области местной истории». Дворічні курси архівознавства планувалося підпорядкувати підвідділу архівознавства Архівного відділення ВУКОПМІСу (при цьому завідувач підвідділу мав очолити курси, секретар — стати секретарем курсів, отримуючи за свою працю додаткову винагороду «пайкову чи грошову») із наданням щорічного звіту до Головарху [9, арк. 6]. Зрозуміло, при розробленні концепції діяльності курсів, фактично покликаних виконувати функцію навчального закладу для здобуття другої вищої освіти, В.М. Довнар-

Запольський опирався на власний досвід фундації КАІ, роботи у Московському архіві Міністерства юстиції і водночас враховував вимоги часу та проблеми архівного будівництва. Важливо, що він не планував відокремленої від інших споріднених установ діяльності. На засіданні підвідділу 14 червня ухвалено було звернутися до КАІ з проханням термінового надіслання свого навчального плану для узгодження його з програмою курсів та наголошено на бажаності встановлення безпосереднього зв'язку із Архівним відділенням ВУКОПМІСу та відповідним — у КАІ [9, арк. 6]. Розглянутою 21 червня програмою дворічних курсів (ймовірно, узгодженою з КАІ) передбачалося ознайомлення слухачів із основами загальної археології, архівознавства, бібліографії архівної справи, палеографії, зарубіжною архівістикою, картографії та історичної географії, дипломатики, сфрагістики, метрології, а також юридичними пам'ятками та історією України.

Проте намічені плани співпраці не були стовідсотково зrealізовані. 1922 р. В.М. Довнар-Запольський покидає Україну й переїздить до Баку. У листопаді того ж р. постановою Колегії Головархосвіти (протокол № 66/241) КАІ було надано статус Вищих археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (без асигнувань на утримання), у якому він існував уже без архівно-археологічного відділення майже впродовж р.. В серпні 1924 р. за розпорядженням Київського губвно діяльність КАІ було припинено. Отже, ще впродовж 1918-1924 рр. Україна мала шанс створення державного вищого навчального закладу для підготовки архівістів та набуття другої архівної освіти на базі іншої гуманітарної, втрачений не лише через нестабільність політичної ситуації, а й через нерозуміння державними структурами його важливості для дальшого розвитку архівної справи.

Проте навряд чи можна заперечувати усвідомлення радянським керівництвом необхідності формування та становлення архівної освіти. З перших кроків радянського архівного будівництва, через неможливість за короткий час організувати архівний навчальний заклад і браком коштів для його створення, використовуються різні форми архівної освіти: курси (короткотермінові та тривалі), гуртки, семінари. В умовах майже повної відсутності підготовлених фахівців-архівістів поширення набувала гурткова форма роботи практичних наукових занять із студентами Інститутів народної освіти (далі ІНО). Першим розпочав таку діяльність Чернігівський Губарх, створивши у жовтні 1922 р. історико-архівний гурток для студентів Чернігівського ІНО. Його керівником став молодий архівіст і викладач Чернігівського ІНО, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту, учень професора Г.А. Максимовича, аспірант Ніжинської науково-дослідної кафедри, а з 1923 р. — Харківської Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом акад.

Д.І. Багалия, пізніше — відомий діяч архівної справи, репресований за національні переконання 1933 р. й змушений покинути батьківщину — В.В. Дубровський (1897-1966). Метою організації історико-архівного гуртка було ознайомлення студентів з методикою роботи у архіві та архівними технологіями, формування умінь та навичок архівного описування, читання текстів з палеографічними особливостями, археографічного опрацювання, залучення до археологічних робіт задля розширення загальноісторичного світогляду. Ефективними були практичні заняття-екскурсії до чернігівських архівів (колишніх губернського правління, дворянського зібрання, окружного суду, казенної палати), котрі проводилися у вихідні дні для вивчення фондів цих архівосховищ та методів їх розроблення, а також виявлення документів з історії України. Такі екскурсії, як зазначав В.В. Дубровський, мали за мету «сообщения слушателям-студентам Черниговского ИНО практических навыков в области методологии истории и исследовательских работ по сырым архивным материалам» [10, с. 4]. Самостійна робота гуртківців зосереджувалася першочергово головним чином на читанні окремих справ XVIII ст. З лютого 1923 р. завідувачем Чернігівського Губарху Я.М. Ждановичем, котрий як випускник Петербурзького археологічного інституту усвідомлював необхідність фахової підготовки архівістів, було виділено для занять гуртка безоплатно окреме приміщення з опаленням і освітленням. Це було справді дарунком, бо впродовж листопада доводилося працювати при температурі — 6°, — 9°. Завдяки поліпшенню умов праці заняття стали систематичними і відбувалися три рази на тиждень ввечерами (що загалом складало 10 годин). Велике значення роботи гуртка полягало у популяризації архівної справи та підготовці «кадра архівістів», але й мало практичну користь для Губарху, адже гуртківці впорядковували та описували справи Новгород-Сіверського намісного правління (1782-1798 рр.) за 1782 р., що не мали ні описів, ні алфавітних покажчиків і через недбале зберігання були близькі до загибелі. Кожна справа описувалася шляхом заготовлення титульного аркуша з описом документів, що входять до справи, на зворотному боці цього аркуша, а також шляхом описування цієї справи (археографічні дані та виклад змісту) на окремому аркуші, з найцінніших документів знімалися копії. Найбільш підготовлені учасники (А.А. Кирий, В.К. Подтергер, А.В. Бондаревський та ін.) працювали індивідуально над окремими блоками джерел, попередньо відібраними і переглянутими керівником, для написання наукових робіт. Тематика цих студій була доволі широкою, зокрема, гуртківці досліджували теми «Про родючість земель Новгород-Сіверського намісництва в 1782-1786 рр.», «Про організацію хлібо-запасних магазинів у Чернігівському намісництві 1794 р.», «Справа про зіткнення козаків із сотником 1763 р. (за матеріалами Малоросійкої генеральної війсь-

кової канцелярії)», «Про епідемію у Лівобережній Україні в 1782-1784 рр.», «Про відновлення попереднього правління у Малоросії в 1796 р.» та ін. Згодом до окремих досліджень за документами однієї справи додалася індивідуальна науково-дослідна робота студентів над вивченням населення певної території чи міста за ревізійними скасками 1782 р. Таким чином, студенти опановували методикою джерелознавчого дослідження, визначалися у своїх наукових зацікавленнях.

Влітку гуртківці брали участь у археологічних розкопках та архітектурних обмірах Спасо-Преображенського собору, що проводилися за широкою і доволі складною програмою щойно закінченого в Росії історико-архітектурного дослідження Спаського собору, Я.М. Ждановичем та представниками ВУАН — професорами М.О. Макаренком та І.В. Моргилевським. Учасники гуртка працювали (безоплатно) на нівелювальних та земляних роботах, проводили обміри, пробивали і очищували шурфи, розчищали склепи, допомагали при фотографуванні та ін. Як наголошував відповідальний керівник історико-архітектурного дослідження Спасо-Преображенського собору професор І.В. Моргилевський, «вся эта многосложная и трудная задача была выполнена в короткий срок только благодаря той исключительной неослабной энергии, вниманию и самоотверженности, которыми отмечено участие в ней членов историко-архивного Круга при ИНО так талантливого организованного и ведомого его руководителем В.В. Дубровским» [18, арк.55 зв.].

Навіть під час канікул не припинялася діяльність гуртка, тепер уже в галузі польової археографії. Перед від'їздом на вакації студенти отримали складену В.В. Дубровським археографічну пам'ятку щодо записування матеріалів історичних, історико-революційних та етнографічних. Воєни до Чернігова гуртківці везли записи весільних обрядів та пісень Сновського округу, стеродруки, монети XVII-XVIII ст. тощо.

Робота історико-архівного гуртка не залишилася непоміченою. 29 липня 1923 р. для ознайомлення з діяльністю гуртка до Чернігова прибули представники Київського археологічного інституту: професор, завідувач КІІА В.О. Романовський, професор КАІ В.М. Базилевич, завідувач Київського губарху В.В. Мияковський та ін. Поспілкуючись із гуртківцями, вони високо оцінили «чернігівську ініціативу» пошуку нових форм підготовки кадрів для архівних установ. А В.О. Барвінський назвав її «негромким и незаметным, но полезным культурным делом» [17, арк. 11]. У серпні відряджений Укрцентрархівом до Чернігова для ознайомлення з роботою гуртка проф. В.І. Веретенников констатував велику результативність роботи гуртка у виробленні технічних та дослідницьких навичок, оскільки студенти вільно читали і розуміли зміст документів XVII-XVIII ст., вміли правильно щодо археогра-

фічних вимог описувати справи, виявляти у документах важливі історичні факти і стисло їх викладати, були практично ознайомлені з методами і правилами археологічних розкопок. Звіт про роботу чернігівського гуртка за 1923 р. було видруковано окремою брошурою і надіслано на 65 адрес установ та окремих осіб. Так, по одному примірнику брошури отримали бібліотеки ІНО: Чернігівського, Одеського, Київського, Полтавського, Глухівського, Ніжинського; Чернігівська центральна бібліотека, бібліотеки Російської, Білоруської АН та ВУАН, редакції журналів «Шлях освіти», «Червоний шлях», газет «Комуніст», «Вісти ВУЦВК», «Правда», «Известия», бібліотеки та викладачі вищих навчальних закладів: Одеського ІНО (М.Є. Слабченко), Сімферопольського університету (Г.А. Максимович), Київського археологічного інституту (В.Г. Ляскоронський, Ф.І. Шмідт), Катеринославського ІНО (Д.І. Яворницький) та ін.; відомі вчені та архівісти: М.С. Грушевський, Д.В. Айналов, І.В. Моргилевський, О.Г. Водолаженко та ін. [16, арк. 101]. Таким чином, благородна справа отримала позитивний розголос, а досвід роботи гуртка постановою Оргбюро ЦК КП (6)У від 22 травня 1923 р. (протокол № 6) було рекомендовано до використання для підготовки архівних та іспартівських працівників шляхом створення аналогічних гуртків «во всеукраїнском масштабе» при всіх Губархах у містах, де є ІНО [10, с. 9]. За результатами перевірки роботи гуртка В.І. Веретенниковим, на підставі постанови Ради Укрцентрархіву від 7 липня 1923 р. (протокол № 16) та схвалення ним досягнутих результатів, завідувачем Губарху Я.М. Ждановичем та завідувачем Губістархом В.В. Дубровським було остаточно відредаговано проект Положення про практикантів Чернігівського крайового історичного архіву, до складу якого планувалося приймати виключно гуртківців по закінченні ними ІНО [10, арк. 10]. Наприкінці серпня 1923 р. Я.М. Ждановича було переведено на нове місце роботи до Москви. «Уезжая к новому месту службы в Центрархив СССР, прошу Вас (В.В. Дубровского — І.М.) передать привет всем участникам кружка студентам Черниговского ИНО мою глубокую и сердечную благодарность, отметив, что сплоченность кружка, внимательное и любовное отношение его к архивной работе, неоднократно поднимало настроение в работе всех сотрудников Губарха и Исторического архива», — писав він на прощання [17, арк. 1].

Авторитет гуртка засвідчувало й те, що два його учасники (В.С. Єфимовський та В.К. Подтергер) як повноправні архівісти були запрошені на перші короткотермінові курси до Києва, куди для підвищення кваліфікації 3-18 серпня 1923 р. було зібрано представників архівних установ з Києва (20 осіб), Вінниці (2 особи), Одеси (1 особа), Чернігова (2 особи). Відкриваючи «короткотермінові курси архівної справи» проф. В.І. Веретенников (на той час завідувач відділу архівознавства Укр-

центрархіву), що спеціально прибув з Харкова, ніби передавав естафету київським архівознавцям [20, арк. 1-5]. Курси відбувалися у приміщенні Київського центрального історичного архіву ім. В.Б. Антоновича (вул. Короленка, буд. 22-а, Софійське подвір'я) за програмою, апробованою 1-14 червня у Харкові, куди, крім місцевих (7 осіб), приїхали для навчання архівісти з Катеринослава (1 особа) та Полтави (7 осіб), хоч запрошення було направлено й до Донецька. Крім того, курси у Харкові (що проходили у приміщеннях Центрального історичного архіву та Укрцентрархіву) відвідували 27 сторонніх слухачів (2 архівісти, 13 студентів, 12 випускників вузів), а у Києві — 19 приватних осіб та 2 представники Іспарту. Середній вік курсистів згідно з анкетними даними (близько 70 %) складав 21-27 років, а стаж роботи у архівних установах — 6-8 місяців. Попри заплановану середню норму — 10-12 осіб, лекції читалися для значно більшої кількості: записані 42 особи (постійно відвідували 25) — у Харкові та 46 осіб — у Києві, отже в дійсності вдвічі була збільшена кількість слухачів. Власне короткотермінове навчання у Харкові та Києві стало першими курсами підвищення кваліфікації українських архівістів, проведеними на виконання Укрцентрархівом покладених на нього завдань забезпечення архівів кваліфікованими співробітниками. Годі говорити, що на той час таких було дуже мало. Тому доводилося у максимальні стислі терміни викладати необхідний архівісту-практику обсяг відомостей з архівознавства, архівного законодавства, історії архівної справи, джерелознавства, проводити практичні заняття з палеографії, архівної техніки, філігранології, дипломатики. Для навчання архівістів було створено доволі сприятливі умови: виділено аудиторні приміщення, функціонувала бібліотека, укомплектована літературою (хоч і не численною) з питань архівної справи, слухачів забезпечували житлом на час курсів. Схеми-плани викладання архівознавчих та історичних дисциплін, подані лекторами, розроблену В.І. Веретенниковим і Є.І. Івановим концепцію проведення практичних занять та проведення заключних колоквиумів після прочитання кожного курсу для перевірки знань курсистів було затверджено на першій нараді лекторів короткотермінових курсів [4, арк. 58]. Планувалося також по можливості видати тексти лекцій як практичні посібники для самостійної підготовки. Слід зазначити, що програма курсів була виваженою й орієнтованою саме на практичні потреби підвищення кваліфікації співробітників архівів, хоч і включала «обов'язковий предмет» — «Історію революційних рухів на Україні». Курсистам викладалися такі спеціальні дисципліни: архівознавство (8 год.), історія України у зв'язку з джерелами (8 год.), архіви УСРР і українські архівні документи в архівах СРСР, а також зарубіжних (4 год.), архівне законодавство в Росії та за кордоном (по 3 год.). Решта навчальних годин (24) була відве-

дена на практику: «палеографічні вправи», заняття з дипломатики, архівної техніки, історичної географії [4, арк. 2]. Заняття проходили з 10-ї години ранку до 12-ї та з 17-ї до 21-ї години вечора. Цікаво, що серед слухачів перших курсів підвищення кваліфікації (тоді ще зовсім юних, віком 18-21 рр.) були майбутні відомі архівісти та історики: А.О. Грінберг, В.С. Єфимовський, М.А. Гніп, М.В. Горбань, А.І. Козаченко, Ф.К. Герасименко, М.М. Тіхонов, О.Д. Багалій-Татарінова, О.І. Назарець, Є.І. Шманкевич¹ та ін., а заняття проводили «зірки» тогочасної архівної науки та практики: О.С. Грушевський, В.О. Романовський, В.В. Міяковський, С.І. Маслов, І.М. Каманін (Київ), Д.І. Багалій, В.О. Барвінський, Є.М. Іванов, В.І. Веретенников, О.Г. Володажченко, В.В. Мигулін (Харків).

Цікавим джерелом для вивчення цього аспекту історії архівної освіти в Україні є анонімні анкети слухачів «Ваша думка про курси» (заповнені, як правило, олівцем), що збереглися у ф. 14 ЦДАВО України (спр. 107). На запропоновані питання («1. Позитивний бік курсів. 2. Негативний бік курсів. 3. Побаження організаторам курсів. 4. Особливі зауваження») [11, арк. 71-86], відповідали (в основному російською мовою) доволі одностайно. Як позитивне більшість відзначала, поперше, «хороший підбір лекторів, інтересність програми, хорошу організацію»; по-друге, те, що «курси дають хорошу орієнтовку, освіжають знання і хорошо стимулюють дальнішу роботу» [11, арк. 113-114]. Негативний бік курсів слухачі вбачали у «обмалі часу, що примушувала комкати курс» та «недостаточності практицизма» [11, арк. 72]. Проте, були й доволі відверті відповіді (завдяки анонімності анкети) та раціональні пропозиції. Чи не найбільше зауважень викликав курс «Історія революційних рухів в Україні», прочитаний відомим М.І.Яворським, як то: «Тов. Яворський проводил свої лекції на малопонятном для многих слушателей языке» [11, арк. 75] або «Тенденциозное узкое изложение истории революции на Украине, не дающие полного представления о имеющихся действительно архивных материалах по затронутому вопросу» [11, арк. 77]. Іноді думки майже співпадали: «Теорія викладалася відірвано від практики діла. Багато часу на законодавство, мало на палеографію» [11, арк. 83] та «Не треба було читати законодавство, а дати більше часу на палеографію та архівознавство» [11, арк. 85]. При цьому відчувалося, що переважало усвідомлення необхідності поповнення професійних знань та практичних навичок. 90% відсотків слухачів пропонували проводити курси періодично, щоб вони «давали ґрунтовних і нешкідливих архівних працівників» [11, арк. 72]. Окремі за-

уваження стосувалися характеру викладу лекцій. «З огляду на те, що на Україні Інституту по вивченню архівної справи немає, бажано, щоб курси носили науковий, а не популярний характер» [11, арк. 71]. Таким чином, можна констатувати, що курсисти не лише отримували знання, а ставали співавторами концепції професійної освіти архівістів, одним із основних положень якої було створення в Україні архівного інституту.

Як свідчать архівні документи, чи не найактивнішими слухачами на харківських курсах були студенти Полтавського інституту народної освіти, котрі потрапили сюди як практиканти Губарху або за власним бажанням. «Завів інститут практикантів при Губархові. Командирував на архівні курси 7 чоловік з практикантів, взявши половину витрат на свої кошти», — зазначав у звіті за 1922-1923 рр. завідувач Полтавського губарху І.Ф. Ліщина-Мартиненко [33, спр. 150, арк. 11]. Їхні враження від лекцій, практичних занять, екскурсій до Музею революції, Археологічного музею, на археологічні розкопки тощо, відбиті у анкетах («Лектори склалися з найкращих знавців своєї справи», «Добре, що курси носили не лише теоретичний, а й практичний характер» та ін.) [11, арк. 71, 83], засвідчували зацікавленість архівною справою.

Саме архівний гурток Полтавського ІНО одним із перших продовжив розпочату чернігівськими колегами справу підготовки архівістів як набуття другої професії ще під час навчання в інституті. Керівництво Укрцентархіву усвідомлювало значення систематичних гурткових занять як альтернативної короткотерміновим курсам форми архівної освіти, а тому всіляко сприяло впровадженню до свідку гуртка В.В.Дубровського у практику роботи архівів. На кінець 1923 р. такі гуртки були створені при Київському та Полтавському Губархах.

Зокрема, основними напрямками діяльності створеного в листопаді 1923 р. архівного семінаро-гуртка при Київському центральному історичному архіві ім. В.Б.Антоновича під керівництвом вихованця М.В. Довнар-Запольського, відомого історика, штатного співробітника Археографічної комісії та Комісії для дослідів над громадськими течіями на Україні, професора Київського ВІНО Й.Ю. Гермайзе (1892-1958) були: а) «наукове дослідження архівного матеріалу, підбір матеріалів до певних історичних тем»; б) «робота суто архівного значіння — складання карткового опису архівних справ з 3-х архівів: Інвентарного комітету при Київському генерал-губернаторі, Цивільної канцелярії по Українській Волинщині та Поділля та з Архіву Ценсурного Комітету»; в) «робота по картковому опису прокламцій зі справ історико-революційного характеру» [12, арк. 63]; г) наукове описування архівів; д) складання інвентар-

¹ Для А.І.Козаченка, М.А.Гніпа, О.І.Назарця, М.М.Тіхонова перебування на курсах, крім того, стало вирішальним у науковій долі — вони пізніше стали аспірантами кафедри Д.І.Багалія. Детальніше про це див. *Богданина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія. (1921-1934 рр.). — Харків, 1994. — 195 с.

ного опису; е) копіювання окремих справ тощо. Водночас, за прикладом чернігівського гуртка, в семінарі при КЦПА гуртківцями розроблялися наукові теми. Так, М.М. Ткаченко досліджував тему «Робітничий рух 1901 і 1902 рр. По даних професійної літератури», В.Д. Юркевич — «Економічне становище селянства під час заведення інвентарів», Я.І. Стещенко — «Матеріали до історії українських видавництв по даних Архіву цензурного комітету та Комітету у справах друку», І.Д. Мандзюк — «Економічне становище селян під час Гайдамачини». Постійно працювали в семінарі 6-7 студентів ІНО та Київського археологічного інституту, серед яких: І.Д. Мандзюк, О.М. Степанішина, Я.І. Стещенко, М.М. Ткаченко, С.В. Шамрай, В.Д. Юркевич, Лисенко, Донець, М.Е. Гончаров, Г. Кіяниця. Заняття відбувалися 3 рази на тиждень по 2 години. Практичний ужинок молодих науковців-архівістів був доволі вагомим: Донець виявив серед архівних документів цікаві етнографічні дані і документи до звичаєвого права, про що повідомив ВУАН; гуртківці брали участь у описуванні та копіюванні унікального документа — Коденської книги, згодом опублікованої; склали інвентарний опис незакінчених справ Великого Князя Костянтина Павловича із Волинської губернії тощо. Слід зазначити, що керівник гуртка Й.Ю. Гермайзе мав змогу особисто ознайомитися з роботою історико-архівного гуртка при Чернігівському ІНО у серпні 1924 р. «Мої враження від роботи молодих членів і від талановитого керівництва гуртком зводяться до приємного відчуття певності, що тут в Чернігові росте молодь з широкими історико-соціологічними інтересами, практикуючи свої сили на серйозній науковій роботі. Відразу бачиш, що нова генерація істориків береться ще із молодого віку за розв'язання тих проблем історії України, які так мало освічені в нашій історіографії», — відзивався він про роботу колег [13, арк. 62].

Особливістю створеного у січні 1924 р. в Полтаві гуртка «архівістів для підвищення кваліфікації співробітників та продуктивності роботи» [21, арк. 22] було те, що його учасниками стали всі співробітники Полтавського губарху (завідувач і керівник гуртка І.І. Ліщина-Мартиненко): завідувач Губістарху В.О. Щепот'єв, секретар губарху М.М. Бужинський, бібліотекар Д.Д. Граховський, архіваріуси: А.І. Козаченко, Ф.К. Герасименко, Л.М. Бокій. Тобто, на відміну від чернігівських колег, полтавські архівісти орієнтувалися не на підготовку кадрів, а на підвищення кваліфікації архівістів, «характер кружка был не практический, а информационно-осведомительный» [32, арк. 171], заняття мали більш науковий, джерелознавчий характер й проходили у формі семінарів 1-2 рази на місяць. На першому засіданні, у лютому 1924 р., проф. ІНО В.О. Щепот'єв виступив із доповіддю «про справу у зв'язку з похороном Т. Шевченка (із справ Канцелярії Полтавського)» [21, арк. 30], згодом В. Морозовська ре-

презентувала джерелознавчий аналіз документів пошти, Ф.К. Герасименко — Совісного суду, А.І. Козаченко — канцелярії Полтавського губернатора, С.Пичаленко — Міської управи інституту шляхетних дівчиць [21, арк. 45 зв.]. На засіданнях гуртка були також обговорені доповіді В.О. Щепот'єва «Характеристика Прилуцької Архівної Збірки», Ф.А. Герасименка «Козак Лазько (малюнок із історії земледолідіння на Україні XVIII ст.)» Ф.А. Герасименка, О. Валацького «Панський Великдень», О. Майфета «Панські ярмаркові витрати 1837 р.». За дорученням Губарху Профспілки Робос члени гуртка розшукували архівний матеріал до історії спілки [33, спр. 446, арк. 180-181]. Проте активно використовувався у роботі й чернігівський досвід. 18 листопада 1924 р. Велика Президія Полтавського виконкому (протокол № 88) за доповіддю про роботу Губарху ухвалила, зокрема, «визнати доцільним існування інституту архівних практикантів, переважно з студентської молоді і бажаним утворення коротко-срочних курсів; визнати бажаною роботу наукову студентів під керівництвом лекторів, а також педагогів різних шкіл по архівним джерелам за допомогою співробітників Губарху ув'язав цей план з губосвітою» [21, арк. 121; 33, спр. 251, арк. 251]. Цій справі прислужився згодом Ф.А. Герасименко.

Подібні проблеми вирішували в 1924 р. і керівники чернігівського гуртка, структура якого не залишалася сталою. З часом змінювалася й концепція його діяльності. Поряд з історично-архівною секцією, з березня по серпень 1924 р. діяла учнівська, до якої увійшли 19 учнів старших класів 7-річних шкіл, зацікавлених архівною працею. Прилучившись на заняттях гуртка до наукової праці, отримавши знання з історії України, архівознавства, археографії, більшість учнів-гуртківців після вступу до вищих навчальних закладів та профшколи перейшли до інших секцій. Керував секцією особисто В.В. Дубровський. Хоч досвід роботи учнівської секції не набув значного поширення у той час, доволі актуальним він видається нині як одна з форм зацікавлення учнівської молоді архівістикою, популяризації архівної справи в умовах створення профільних шкіл нового типу, формування системи архівної освіти тощо.

На початку травня 1924 р. було створено ще одну секцію — історично-революційну (керівник Г.Ф. Кирієнко) із студентів ІНО, Кооперативного технікуму та КСМ. Таким чином, робота історико-архівного гуртка набирала масштабів не лише інститутських, а загальноміських, значно розширюючи коло майбутніх архівістів. З липня розпочала заняття секція «по складанню дипломатарія Чернігівщини» у складі трьох студенток ІНО (О. Веремієвої, сестер Т. та О. Красновських) під керівництвом В.С. Єфимовського, на той час вже співробітника губарху, аспіранта Харківської науково-дослідної кафедри історії України.

Інтенсивна діяльність історико-архівного гуртка привертала увагу не лише українських істориків, а й російських та білоруських. На початку 1924 р. за прикладом чернігівського гуртка при Центрархіві Білоруської СРР було організовано гурток з вивчення архівознавства, про що у квітні повідомив Чернігівський губарх голова бюро гуртка Барашко з проханням надіслати до Мінська брошуру «Заняття історико-архівного кружка студентів ІНО при Губархиве». «Ето послужит залогом дальнейшей плановой работі, в пользу одного общего дела», — зазначалося у листі [17, арк. 6]. В обмін на I та II томи «Архівних курсів» (Петроград, 1920) просило вислати названу брошуру Ленінградське відділення Центрархіву РСФСР [17, арк. 8].

Поширення досвіду роботи історико-архівного гуртка при Чернігівському ІНО, з одного боку, та постановою Оргбюро ЦК КП (б)У від 22 травня 1923 р. (протокол № 6) про рекомендацію його до використання «во всеукраинском масштабе» — з другого, стимулювали розроблення положення про архівні гуртки Укрцентрархівом. Високо оцінюючи досвід свого аспіранта, заступник завідувача Укрцентрархіву акад. Д.І. Багалій розробив концепцію організації подібних інституцій і виступив з доповіддю «Організація гуртків для підготовки архівних робітників» на Першій Всеукраїнській нараді архівних робітників (Харків, 6-9 грудня 1924 р.). У цьому зібранні взяли участь представники Укрцентрархіву: С.М. Тетін (завідувач), Д.М. Багалій (заступник завідувача), О.Г. Водолаженко (зав. секретаріатом); завідувач Іспарту М.С. Іванов, завідувачі центральних (М.В. Гливенко, Є.М. Іванов, В.О. Романовський, В.В. Міяковський) архівів та Губархів: В.Д. Гавриленко (Харківського), В.В. Дубровський (Чернігівського), С.С. Смерчинський (Польського), В.Л. Дашевський (Катеринославського), В.І. Козлюк (Волинського), І.І. Лещина-Мартиненко (Донецького), М.М. Бужинський (Полтавського), І.О. Хмельницький (Одеського). Вже те, що з 7-ми доповідей, виголошених на нараді, дві безпосередньо торкалися проблем архівної освіти (крім виступу Д.І. Багалія, прозвучало повідомлення О.Г. Водолаженко «Організація курсів для підготовки архівних робітників»), а дві — певною мірою: «Науково-видавнича діяльність Укрцентрархіву» (Д.І. Багалій), «Інструкторська робота Укрцентрархіву» (В.О. Барвінський), засвідчує необхідність на той час термінового вирішення питання про налагодження підготовки кадрів у архівній системі. «Зараз на Україні бракує специфічних шкіл чи постійних курсів для підготовки архівних співробітників, — констатував Д.І. Багалій. — Та архівні співробітники (а особливо відповідальні) як і ті інші професійні робітники, повинні мати підготовку для своєї архівної праці: мусять знати історію України, сучасну її конструкцію і справочинство, справочинство старих установ, укра-

їнський язык і язык актів, повинні уміти розібрати письмо архівних джерел» [13, арк. 1].

Доповідач вбачав у сучасних йому умовах реальними дві форми архівної освіти: 1) курси (короткотермінові, довготермінові та спеціалізовані для архіваріусів); 2) архівні гуртки при ІНО — «гуртки молоді, що вже зараз існують при деяких губархах» (Чернігівському, Київському, Полтавському, Харківському) [13, арк. 1]. При цьому Д.І. Багалій наголошував на багатоаспектності напрямів занять історико-архівного гуртка Чернігівського ІНО, «що виходять далеко за межі архівного відання», включаючи археологічні роботи, лекції відомих істориків та архівістів тощо. Поширенню досвіду гуртка, на його думку, сприяло й те, що звіт за 1923 р. видруковано окремою брошурую, що швидко стала раритетом. Проте через відсутність координації, неузгодженість роботи гуртків, які працювали за власними, складеними на місцях, програмами та планами, ця форма архівної освіти ще не стала загальною. Відтак поставала нагальна необхідність створення архівних гуртків «при всіх губархах, які маютьсѣ, та ІНО», укладення для них примірної інструкції, уніфікації програм, забезпечення методичною і навчальною літературою.

Виступ Д.І. Багалія викликав жваве обговорення, у якому взяли участь В.В. Дубровський, І.І. Лещина-Мартиненко, І.О. Хмельницький, С.М. Тетін, В.В. Міяковський. У контексті обговорення питання про організацію курсів підвищення кваліфікації архівістів відбувся обмін думками щодо діяльності історико-архівних гуртків. Гурткову форму «выработки архивных деятелей» було визнано доволі ефективною, оскільки вона не лише сприяє формуванню кадрового резерву архівних установ, а й не потребує великих фінансових затрат. Досвідом роботи полтавського семінару-гуртка поділився І.І. Лещина-Мартиненко. Він констатував популярність гурткової роботи і водночас наголошував на необхідності вироблення єдиної програми, організації інститутів практикантів та виділення коштів для оплати керівникові, лекторам тощо. Оскільки під час обговорення доповіді Д.І. Багалія все-таки пролунали окремі репліки щодо необхідності виділення коштів для оплати лекторам, найдосвідченіший керівник архівного гуртка В.В. Дубровський наголошував: «Некоторые товарищи смешивают курсы и кружки. В частности это касается и вопроса о средствах. Курсы и институт практикантов требуют средств, а кружки — нет» [15, арк. 48]. У справедливості своїх тверджень він переконував досвідом роботи і авторитетом свого гуртка не лише в Україні, а й у Росії, Білорусії та ін. Його студенти безкоштовно виконували для архіву важливі роботи, одночасно набуваючи практичних навичок та прилучаючись до наукових студій. З свого боку, відзначаючи, що в Одесі не організовано подібних курсів чи гуртків, а лише іноді проводяться практичні заняття («многие профессора водят в архив

студентів»), І.О. Хмельницький вбачав необхідність «підготовки червоних архівістів» за конкретними програмами та інструкціями. В.В. Міяковський пропонував надати курсам і гурткам, що, на його думку мають одну мету — підготувати архівних працівників, практичного ухилу за прикладом чернігівського гуртка. Таким чином буде забезпечено тісніший зв'язок роботи гуртків із діяльністю Губархів, а окремі гуртківці згодом стануть співробітниками Губарху. Отже, лейтмотивом доповіді та її обговорення стала теза (остаточно сформульована завідувачем Укрцентархівом С.М. Тетиним) про необхідність організації гуртків при кожному губернському архівному управлінні (навіть у містах, де немає ІНО), діяльність яких би розгорталася у відповідності з виробленими Укрцентархівом інструкцією та програмою. «Героєм дня», безумовно, був гурток В.В. Дубровського. Підсумовуючи результати дискусії, Д.І. Багалій наголосив: «Чернігівському губарху належить огромная заслуга инициативы в этом деле» [15, арк. 49].

Висвітлюючи хід та результати грудневої наради архівних робітників («Архівна справа», 1925, № 1, С.144-154), О.Г. Водолаженко вбачала її значення у підбитті підсумків діяльності архівних установ за 1921 — 1924 рр. і визначенні невідкладних завдань архівного будівництва: концентрації архівних документів, організації науково-видавничої та інструкторської роботи, підготовці архівних кадрів для губархів, істархів, відомчих архівів. Невеликою інформацією про це зібрання відгукнулися і «Бібліологічні вісті» (1925, № 1-2, С.141).

На виконання рішення наради, Укрцентархівом вже на початку 1925 р. було розроблено проект «Інструкції для утворення архівних гуртків молоді при Центральних архівах і істархах губархів України» та програми й обіжню надіслано (лист № 49-57 від 23 січня 1925 р.) всім Губархам. Інструкція включала такі положення:

«1. Для підготовки майбутніх архівних співробітників закладаються при центральних архівах і істархах губархів України гуртки молоді.

2. Ці гуртки складаються або з студентів ІНО, або з тих слухачів, що вже його закінчили.

Примітка: Можливо допускається в окремих випадках й таких персон, що закінчують якусь іншу вищу або навіть середню школу, але виявили знання, особливостей нахил, зацікавлення й любов до архівної справи.

3. Термін для перебування в гуртках не визначається й залежить від успіху підготовки кандидата і завідуючого його підготовкою.

4. Члени гуртків повинні приймати фактичну участь в праці гуртка.

5. Члени гуртка одержують од Центрального архива або істарха посвідчення, в якому визначається його праця на протязі його перебування в гуртці і дається її кваліфікація.

6. Ці посвідчення приймаються на увагу коли одчиняються вільні посади в архівних установах — такі посади в першу чергу заміщуються ними» [14, арк. 1].

Коло теоретичних та практичних занять гуртків окреслювалося орієнтовною програмою так:

«1. В програм підготовчої праці членів гуртка входить те, що найбільше потрібно для архівного співробітника в розмірах, обмежених часом.

2. Сюди входить штудіювання окремих питань з історії України і історії революції в зв'язку з теорією історичного матеріалізму в тих її частинах, які мають своєю підвалиною документальний матеріал актів і грамот.

3. Додатком до проблеми з історії України, можуть бути спеціальні архівні питання з таких дисциплін, як українське архівознавство, історія архівів на Україні і їх сучасне становлення, українська археографія, палеографія, мова українських актів і т. ин. Спосіб вивчення питань повинен бути семінарський.

4. Головне місце в підготовці мусить зайняти практична праця над архівними матеріалами — вивчення їх опису, змісту, систематизація, розборка і складання описів. Крім того, робота провадиться і в напрямку досліджень архівного матеріалу.

5. Для вивчення відповідних груп молоді можливо утворювати в міру потреби окремі секції і групи в формах колективної і індивідуальної праці.

6. Для підвищення архівного рівня членів гуртка і співробітників Центральних історичних архівів можливо утворювати лекції і доклади як на загальні історичні, так і спеціальні історичні теми з лекторами як сторонніми, так і зі складу архівних співробітників» [16, арк. 6 зв.].

Реакція на запропоновані документи не була одноставною. Одним з перших (25 січня 1925 р.) лаконічно відгукнувся на обіжню Чернігівський Губарх, очолюваний тепер В.В. Дубровським, зазначивши, що «щільком погоджується з вказівками, висловленими в проектах «Інструкції для утворення архгуртків» і «зразкового програму для членів архгуртків» [16, арк. 3]. Проте 10 лютого до Укрцентархіву з Чернігова надійшов без коментарів лист протилежного змісту: «Виятка з плану роботи Профкома студентів Чернігівського ІНО на II-й триместр 1924/25 навчального р., затвердженого загальним зібранням 7 лютого 1925 р. П.4. Історично-архівного гуртка до плану роботи не включати, поскільки він не являється необхідним» [16, арк. 8]. Тим самим фактично припинялася дворічна робота, хоч останнім часом він існував незалежно від ІНО. Стенограма І Всеукраїнського з'їзду архівних робітників, що зберігалася у фондах ЦДАВО України, до певної міри проливає світло на причини закриття гуртка. «Ректор ИНО совершенно определенно заявляет, что целевая установка есть практическая и архивного

кружка не может быть», — зазначав П.К. Федоренко. В червні 1925 р. В.В. Дубровський від'їжджав до Харкова, щоб обійняти посаду завідувача музейно-бібліотечною секцією Головнауки. Підводячи підсумок діяльності архівного гуртка за 1922-1925 рр., В.В. Дубровський подав для публікації у журналі Київського губарху «Червоний архівіст» статтю «Про підготовку та підготовку архівних робітників та про історичні гуртки» і надіслав до Укрцентрархіву, Одеського, Катеринославського та Подільського губархів листа (№ 207-209 від 24 лютого 1925 р.), в якому виклав окремі практичні думки і поради щодо організації діяльності історико-архівних гуртків. Він наголошував на необхідності: «1) применять не столько массовый, сколько индивидуальный способ вербовки юных архивистов; 2) избегать текучести состава кружка; 3) необходимо, чтобы в сознании кружковцев была ясная целевая архивно-методическая установка работы кружка, а прочее — как приятное и полезное дополнение; 4) вести точный учет работы и информации о ней с таким расчетом, чтобы кружковец видел общественную и личную полезность своей работы» [16, арк. 10-11]. Як бачимо, його «загальноорганізаційні спостереження» не втратили актуальності донині.

Київський губарх надіслав витяг з протоколу спільної наради архівних працівників губарху та Центрального історичного архіву 5 лютого 1925 р. за участю В.В. Міяковського, О.М. Барабашова, Й.Ю. Гермайзе, А.М. Грінберга, С.П. Дуброви, М.І. Корниловича, І.Д. Мандзюка, М.К. Егерна, Б. Сумневича та Локшина, на якій розглядалися проект інструкції та програми архівних гуртків. Було запропоновано внести уточнення до пп. 2 та 4, зокрема, щодо складу гуртківців (членами гуртка можуть бути особи, що «виявляють знання, особливий нахил, зацікавлення і любов до архівної справи») та звітування про роботу (необхідність подання звіту) [16, арк. 6]. Полтавський губарх «цілком погодився» з усіма положеннями запропонованих документів, Подільський — в словицях побажання додати до них ще список літератури («найголовніші праці») з дисциплін, зазначених у програмі, та розробити вужчий «зразковий конкретний програм». Катеринославський губарх, реально оцінюючи обставини (брак коштів та фахівців, крім проф. Д.І.Яворницького), відмовлявся від створення гуртка і пропонував, щоб організацію у Катеринославі курсів «як у фінансовому, так і у відношенні лекторів» взяв на себе Укрцентрархів. Таким чином, відзиви на інструкцію та програму гуртків, надіслані губархами впродовж січня-березня 1925 р., свідчили про зацікавленість такою роботою, визначали шляхи її удосконалення, а також висвітлювали проблеми, типові для всіх ланок архівної справи — брак коштів і фахівців.

Були й негативні відповіді. На початку березня надійшла відповідь від Волинського губарху за підписом завідувача В.І. Козлюка, у якій повідомлялося про «великий сумнів» керівництва губарху щодо втілення проекту Д.І.Багалія у Житомирі. Підставою для такого песимізму було те, що «1) Справи, які досі робилися подекуди до притягнення студентської молоді до архівної праці, були цілком негативні. Виявилось, що такою справою студенти цікавляться лише з практичного боку як можливим матеріалом для дипломних праць. А зараз і ця можливість припинена а) з вимоги Головного методичного аби дипломові праці і студентів ІНО носили строго педагогічний напрям, б) з місцевої вимоги Губнарсові аби закончивши курс ІНО студенти відбували практичний стаж кінце на селі, від якого правила рідко коли робляться на ухилі.

2) При бідності Волгубарху науковими силами трудно покласти на них урівняння часу роботи від службових годин для керування гуртками — позачергова праця (при тому безплатна) уявляється неможливою по технічним умовам праці як для керівників, так і для студентів.

3) Губарх не покладає жодної надії на зацікавлення студентів справою в архівному гуртку з приводу надзвичайно низької сучасної тарифікації архівних робітників (для м. Житомира 17 карб. 55 коп. в місяць архіваріусові). Кожний студент рахуватиме, що на іншій посаді він одержуватиме значно більше, і що пропоноване посвідчення про закінчення архівних курсів йому нічого не дасть.

4) Житомирські студенти ІНО занадто завантажені біжучою справою і матеріально незабезпечені для того, аби безплатно віддавати свій час додатковій праці, яка і в дальшому не дасть матеріального забезпечення. Більшість студентів вранці зайнята якоюсь службою і лише вечірні години може присвячувати своїй праці в ІНО; для якоїсь додаткової безоплатної праці в них не залишається часу.

5) Губарх не може взяти на себе керування архівною підготовкою по матеріалам революційного змісту через повну відокремленість в м. Житомирі архіву по історії революції (при Іспарті) від Губарху. Спроба навіть дати дипломові теми по матеріалам Ревархіву розбилася об заперечення з боку Іспарту» [16, арк. 18-19]. Фактично єдиний губарх підійшов до вирішення проблеми не з позицій потреб системи, а позицій потреб (в тому числі і матеріальних) людини — насамперед студента ІНО. Водночас завідувач губарху добре знав кадрову ситуацію у галузі, тому висунув пропозицію про проведення трьохмісячних курсів підвищення кваліфікації, як найоптимальнішої в даних умовах, з його точки зору, форми архівної освіти. Перевага курсів полягала в тому, що вони могли проводитися в центрах (Києві, Харкові), де є кваліфіковані викладачі, умови для проведення лекційних і практичних занять та проживання слухачів, навчально-методична література тощо.

Поеднати курси і гурток шляхом створення «гуртка з перепідготовки архівних співробітни-

ків» у формі науково-методичного семінару на основі власного досвіду запропонував Харківський губарх. «Кружки рассматриваются как одна из возможных форм (не наилучшая при данных условиях для поднятия квалификации работников, не исключающая безусловной необходимости в курсах длительного характера)», — зазначалося у пояснювальній записці [16, арк. 15]. У цьому контексті завданням гуртків насамперед було «поближення кваліфікації колективу архівної установи та його окремих співробітників» з метою підвищення ефективності праці. Програмою передбачалося ознайомлення з основними питаннями теорії та практики архівної справи, безпосередньо пов'язаними з виробничими завданнями губарху та його функціями: реєстрацією та обліком матеріалів, організацією відомчих архівів, концентрацією та систематизацією Губархфонда, науковою експертизою цінності документів тощо [16, арк. 16]. Отже, з ідеї організації історико-архівних гуртків молоді, поступово виокремлювалася ідея створення постійнодіючих семінарів для підвищення кваліфікації співробітників архівних установ поряд із систематичним проведенням короткотермінових та довготривалих курсів.

Не залишалася поза увагою Укрцентрархіву і проблема підготовки працівників так званих «дієвих установ» — відомчих архівів. Згідно постанов РНК та ВУЦВК від 31 жовтня 1922 р. та 3 січня 1923 р., на Укрцентрархів покладалося керівництво «постановкою архівної частини в установах» [24, арк. 1]. Здійсненню цього завдання мала сприяти організація спеціальних курсів підвищення кваліфікації співробітників відомчих архівів. Основні засади організації таких курсів наприкінці 1924 р. виклав В. О. Барвінський. Він наголошував на принциповій різниці між проведеними 1923 р. у Харкові та Києві курсами для працівників Губархів та Істархів і курсами для архівістів відомчих архівів. На його думку, архівознавство на останніх має викладатися скорочено, «применительно к характеру работы архивных учреждений», а натомість необхідно ввести нові предмети, зокрема радянське будівництво та раціональне справочинство, викладання якого доручити асоціації працівників справочинства і управління [24, арк. 1]. Відтак програма курсів була розрахована на 30 годин (лекції, практичні заняття на базі окремих відомчих архівів, підсумкові колоквіуми) і включала такі предмети:

1. Влаштування архівів (практичне архівознавство) — 18 годин + 3 практичних;
2. Раціональне справочинство — 6 годин + 2 практичних;
3. Сучасне радянське будівництво — 6 годин;
4. Архівне законодавство — 3 години;
5. Архіви на Заході — 2 години [24, арк. 2].

Отже, Укрцентрархівом на кінець 1925 р. було в основному розроблено й апробовано такі форми підготовки та перепідготовки кадрів для різних

категорій архівістів як короткотермінові курси та історико-архівні гуртки, покладено початок навчально-методичному забезпеченню архівної освіти.

На першу половину 1926 р. планувалося організувати нових (цього разу всеукраїнських) курсів у Харкові, остаточне узгодження дати початку яких залежало від строків проведення I-го Всеукраїнського з'їзду архівних робітників. Термін роботи з'їзду переносився з лютого на березень, потім — на травень, відповідно затримувалося відкриття курсів. Підготовка до цих двох важливих подій в архівному житті України велася паралельно й набула особливої інтенсивності впродовж квітня. Зрештою, зібравшись на передз'їздовську нараду 10 квітня 1926 р., представники Укрцентрархіву (М. А. Рубач, С. В. Токарев, В. І. Веретенников, Д. І. Багалій, В. О. Барвінський, М. П. Тарасов, В. К. Нікітін, О. М. Юрченко) та архівних установ (Є. М. Іванов, М. В. Гливінко, В. В. Міяковський, В. О. Романовський, Т. М. Голик, Амосов) узгодили організаційні питання щодо тематики й змісту наукових доповідей, обговорили проблеми утилізації архівних документів, видавничої діяльності та організації курсів підготовки архівістів. Зокрема, наголошувалося, що архівознавчі доповіді «при всей архивоведческой научности должны быть более практически поняты с архивной точки зрения, имея в виду, что большая часть того кадра архивных работников, который будет создан на съезде представляет собой работников привлеченных к архивной работе сравнительно недавно без всякой подготовки и всевозможных квалификаций» [34, арк. 35 зв.]. Ця вимога була, з одного боку, цілком зрозумілою в умовах відсутності скоординованої системи архівної освіти та планомірного добору кадрів, але з другого — до певної міри гальмувала розвиток архівознавчої думки, оскільки вченим постійно доводилося орієнтуватися на невідповідну аудиторію. Її логічним продовженням стало рішення з'їзду перепрофілювати щойно створений журнал «Архівна справа» з наукового на науково-популярний (на тій самій підставі). Необхідність конкретних заходів щодо підвищення кваліфікації працівників архівних установ була очевидною як для доповідача з цього питання (В. І. Веретенникова), так і для решти учасників наради. Відтак вирішили одногласно: «визнати доцільним і необхідним направлення на курси підготовки архівних працівників головним чином технічних робітників архівів і лише у виняткових випадках, переважно для Окрархів третьої групи, дозволити направлення на курси і завідувачів Окрархів» [34, арк. 38 зв.]. Зробити доповідь на тему «Підготовка архівних робітників в УРСР» на пленумі з'їзду доручалося професору В. І. Веретенникову.

Крім того, 13 квітня 1926 р. Науково-організаційна колегія Укрцентрархіву (присутні: С. М. Токарев, В. І. Веретенников, Є. М. Іванов, М. В. Гливінко, В. О. Барвінський) у контексті ви-

сновків наради детальніше розглянула питання «Про курси архівознавства, програм і їхній організаційний бік» (доповідач — В.І. Веретенников). Було вирішено включити до програми курсів 2-годинну лекцію, присвячену «пам'яткам письменства (літописам, збіркам юридичного характеру тощо, з якими іноді доводиться зустрічатися в своїй роботі архівним робітникам», при викладі історії України акцентувати увагу слухачів на історії державних установ. Із такими змінами запропоновану програму затвердили. Запрошення на курси, за рішенням колегії, мало поширюватися на «технічних робітників з окрархів 1 та 2 гр., зав. окрархами 3-ої групи, а також співробітників центральних архівів, що мають невеликий стаж» [16, арк. 18]. Початок роботи курсів було відкладено на вересень, а відділу архівознавства Укрцентрархіву доручено скласти відповідний об'їзник.

Проблема архівної освіти (серед небагатьох найважливіших) опинилася в центрі уваги і безпосередньо під час роботи Першого Всеукраїнського з'їзду архівних робітників, що розпочав роботу 8 травня 1926 р. у Харкові. На нього прибуло близько 70 делегатів (у списку — 64) [34, арк. 189-191]. За оцінкою Н.Д. Полонської-Василенко, це зібрання мало «переважно організаційний, а не строго науковий характер, але загалом значіння його ширше, ніж виключно організаційного з'їзду: почасти в наслідок постанови багатьох питань на з'їзді, почасти в наслідок широких завдань, які має на меті архівна справа» [21, с. 84]. На пленарних засіданнях доповіді виголосили М.А. Рубач «Діяльність та чергові завдання Укрцентрархіву», Д.І. Багалій «Видавничі діяльність Укрцентрархіву», В.О. Барвінський «Реєстрація та облік Єдиного Державного архівного Фонду УСРР» та В.І. Веретенников. Першим учасником з'їзду з принципами та теорією організації архівної справи в Україні познайомив М.А. Рубач. Він виклав основи нової схеми архівних установ, зміст якої полягав у організації низки підпорядкованих ЦАУ архівосховищ різного типу в залежності від характеру архівних документів. Виступи в дебатах з цього питання завідувачів окрархів (Чернігівського, Запорізького, Луганського, Сумського, Проскурівського та Кременчуцького) ґрунтувалися на практиці архівної роботи й засвідчили, що найбільшійшими проблемами були необхідність поліпшення матеріального забезпечення архівів й архівістів та підвищення авторитету архівної справи і наукової підготовки архівістів.

Саме про концепцію створення системи підготовки та перепідготовки кадрів для архівних установ на вечірньому засіданні 10 травня (а не 11 травня, як попередньо планувалося) доповідав з'їзду проф. В.І. Веретенников². Насамперед учений визначив дві складові цієї проблеми:

а) підготовка нових кадрів архівістів, необхід-

ність якої продиктована тим, що «меншають ті порівнюючи невеликі лави» архівних робітників;

б) підвищення кваліфікації «старих архівістів» шляхом «оновлення й поширення своїх науково-технічних знань та ознайомлення з новими досягненнями в галузі архівознавства» [32, арк. 143].

Відповідно до поставлених завдань шляхи розв'язання цих проблем були різними. Власне вперше в Україні В.І. Веретенников сформулював ідею багатоступеневого навчання архівістів. Базову, теоретичну (загальноісторичну, історико-економічну в поєднанні з спеціальними науками, зокрема — архівознавством, палеографією, історичною географією, хронологією) освіту, на думку доповідача, майбутній архівіст мав отримувати за браком спеціальних навчальних закладів у інститутах народної освіти, де є потрібний «комплекс історичних та історико-економічних дисциплін». За прикладом РСФСР (на відділі «матеріальної культури» факультету «язикознавства та матеріальної культури» Ленінградського державного університету було відкрито «історико-архівний цикл») пропонувалося «до навчального плану відповідних відділів головніших ІНО УСРР» запровадити «цикл потрібних для архівістів технічно-архівознавських дисциплін».

Наступний етап архівної освіти передбачав 3-6 місячне стажування при «значніших науково-організованих архівах (центральных і краєвих)» з метою набуття практичного досвіду архівної роботи на основі теоретичних знань, отриманих у інституті. Як результат такої підготовки — архівний робітник, «що його одразу можна не боючись послати на самостійну архівну роботу» [32, арк. 146].

Останній (необов'язковий для всіх) етап — науково-архівна підготовка. При цьому, як стверджував доповідач, довший «стажорський термін» міг замінити аспірантуру. Отже, повноцінна архівна освіта ґрунтувалася на поєднанні теоретичної і практичної підготовки.

Основними формами підвищення кваліфікації В.І. Веретенников вважав: а) короткотермінові (6-8 тижнів) практичноорієнтовані щорічні Всеукраїнські архівознавчі курси, котрі б проводилися в «головніших центрах» з метою «оновити та доповнити знання як спеціальних архівно-технічних дисциплін, так і деяких загально-історичних галузей знання, постійно потрібних архівістові в його щоденній роботі» [32, арк. 48]; б) науково-архівні наради, котрі б проводилися періодично в центральних та крайових архівах для обміну досвідом, ознайомлення з новими архівними технологіями під керівництвом досвідчених фахівців; в) гуртки в центральних та крайових архівах для спеціальної науково-технічної роботи (при цьому важливо переорієнтувати практику роботи існуючих гуртків з науково-дослідної на безпосередньо архівну).

Довідь В.І. Веретенникова про проблеми підготовки архівних кадрів викликала щирий інтерес.

² Текст доповіді В.І. Веретенникова разом з повідомленням В.О. Барвінського «І-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові» згодом було надруковано у часописі «Архівна справа» (1927, №2-3).

У її обговоренні взяли участь 14 делегатів: Г.О. Сильвестров (Головархів АМ РСР), К.Й. Осипова (Миколаївський окрарх), Ф.К. Герасименко та І.С. Івашенко (Полтавський окрарх), І.М. Павлюченко (Зінов'ївський окрарх), О.І. Пашина (Прилуцький окрарх), В.В. Макасов (Центроархів РСФСР), П.К. Федоренко (Чернігівський окрарх), В.О. Романовський (КАДА), В.В. Мияковський (КША), О.Ю. Бурденко (Котопський окрарх), Ю.О. Узембло (Черкаський окрарх), В.В. Дубровський (представник НКО), В.Л. Пархоменко (Катеринославський окрарх). Це були неформальні, конструктивні виступи, що відбивали реальний стан (далеко не найкращий) архівної справи на місцях. Частина з них мала доволі песимістичний характер, підґрунтям якого була матеріальна незабезпеченість архівіста³ та відсутність соціального престижу професії. Так, Г.О. Сильвестров з боєм зазначав: «інтелігенція, яку не приймають до будь-якого вузу, йде вчитися на архівіста» [32, арк. 153]. О.І. Пашина згадував, що в Одесі студенти, «прослухавши дисципліну по архівознавству, всі розбігались, залишилася лише одна слухачка, яка й пішла працювати по архівній справі» [32, арк. 163]. Аналогічну ситуацію в Київському ІНО згадував В.О. Романовський, тому пропонував використати вуз «для пробудження інтереса к архівному делу» [32, арк. 173]. І.М. Павлюченко висловлював сумнів у тому, що «наукові сили» підуть до архівів (через малі заробітки) [32, арк. 161], а Ф.К. Герасименко вважав, що до того часу, поки не покращиться матеріальне становище архівістів, «ніяка підготовка чи перепідготовка не дадуть ніяких реальних наслідків» [32, арк. 158]. Представник Центроархіву СРСР В.В. Макасов назвав виконання запропонованого доповідцем плану неможливим [32, арк. 164]. Відкриття окремого архівного вузу не визнали доцільним. Були й виважені, спрямовані на перспективу зауваження й пропозиції. Так, постали питання вивчення попиту на архівні кадри з вищою освітою за умови відкриття архівного вузу чи факультетів при вузах (В.В. Дубровський), розроблення й обґрунтування вимог до архівної професії (В.В. Дубровський), створення певної інституції для визначення відповідності архівістів займаним посадам (Г.О. Сильвестров). Отже, за умови втілення в життя цих пропозицій Перший з'їзд архівних робітників започатковував архівну професіологію. В жвавій дискусії викристалізовувалися першочергові завдання підготовки та перепідготовки архівних працівників: а) проведення короткотермінових курсів (впродовж 1-2-3-місяців), на 75 % практичних, для різних категорій архівістів; б) скликання крайових нарад, в) створення архівних технікумів, г) відкриття аспірантури.

Резолюція з'їзду по доповіді В.І. Веретенникова

передбачала запровадження циклу спеціальних архівознавчих дисциплін при ІНО, організації інституту стажерів, проведення щорічних Всеукраїнських короткотермінових курсів архівознавства «які триватимуть не менш 6 тижнів з відповідно високо-кваліфікованим складом викладачів та влаштування при Центральних і Краєвих архівах науково-архівних періодичних нарад для обміну досвідом і ознайомлення з новими архівними технологіями» [34, арк. 301].

Незабаром рішення з'їзду почали втілюватися в життя. Перші Всеукраїнські короткотермінові курси архівознавства, завідування якими було доручено проф. В.І. Веретенникову, відкрилися у Харкові при ЦАУ 16 вересня 1926 р. Новим словом у організації навчання архівістів було не лише збільшення термінів (вони тривали до 22 жовтня), а й розширення масштабів (визначених назвою) до «всеукраїнських». Постаивши за мету «підготувати за знонайшвидчий час кадр архівно-технічних робітників для праці на периферії з таким розрахунком, щоб на кожну округу припадав хоч би один такий робітник» [25, с. 74], ЦАУ запросило на курси по одному співробітнику від окрархів, а від Головархіву АМСРР — два. Мета визначала й склад слухачів: курси передбачалися для «осіб, у яких немає досвіду округу припадів», але «виявили інтерес до архівної справи й, маючи відповідний розвиток і письменність для виконання цієї роботи, бажають і надалі працювати в цій галузі» [35, арк. 28]. Тобто, основним завданням курсів 1926 р. була саме підготовка, а не перепідготовка кадрів для архівних установ. За даними звіту про роботу курсів [35, арк. 173], 17 вересня — 22 жовтня у Харкові почалися 28 архівістів 9-и окружних управлінь, з яких вищу освіту мали 3 особи, середню — 11, нижчу — 14; зі стажем архівної роботи 10 років був 1 курсист, до 3 років — 1, до 2 — 10, до 1 р. — 8, початківців — 8; позапартійних було 18 осіб, комсомольців — 2, комуністів — 8 (тобто партійність ще не домінувала при прийомі на роботу до архівів). Для участі в теоретичних заняттях до них приєдналися 13 співробітників центральних архівів й Харківського окружного управління та два архівіста центральних установ. При поділі навчального плану на теоретичну і практичну частину, основний акцент у навчанні переносився на формування практичних навичок — «ліквідацію архівно-технічної неписьменності». Теоретичну частину (17 вересня — 2 жовтня) складали дисципліни, знання з яких необхідні в повсякденній роботі архівістів: архівознавство, історія України, історія революційних рухів, історія архівної справи в Росії та Україні, архівне будівництво в Західній Європі, українські архівні документи поза межами УСРР, рукописна та друкована книга в системі архівних документів, архівне радянське законодавство, тех-

³ Якщо у співробітників Укрцентархіву заробітна плата складала 150-180 крб., то у архівістів окрархів — 30-70 крб

ніка справочництва, радянське будівництво, історія місцевих установ колишньої Російської імперії. Лекції з цих дисциплін читали провідні вчені як харківські, так і київські: Д.І. Багалій, В.І. Веретенников, М.В. Гливенко, В.О. Барвінський, С.М. Іванов, В.О. Романовський, В.В. Мияковський, Славутський, В.Л. Кобалевський, В.В. Мигулін та ін. З 14 лекторів — 1 академік ВУАН, 4 — професори вузів, 5 — співробітники науково-дослідних кафедр, 4 — кваліфіковані фахівці у відповідних галузях. Для полегшення засвоєння матеріалу слухачі отримали програми з кожного курсу. З жовтня на базі Харківського центрального історичного архіву та Центрального архіву революції розпочалися практичні заняття «з метою дати курсантам всі головні стадії архівно-технічної роботи». Практикум включав кілька етапів: пасивну практику, коли курсисти спостерігали за діями керівника з упорядкування архівних документів; самостійне розбирання непорядкованого матеріалу за діловими фондами; групова робота щодо виявлення підфондів, структури установи-фондоутворювача, структури фонду; індивідуальне складання опису фонду. Для обліку практичної роботи на курсах було вперше запроваджено апробований російськими колегами (архівні курси при Центрархіві РСФСР) «Робочий листок практичної праці», в якому вказувалася дата й обсяг завдання з окремою поміткою «що з того виконано» та оцінкою керівника. Перевірку результативності навчання було здійснено шляхом групової бесіди з основних питань «архівної техніки».

Важливим було матеріальне забезпечення курсів: слухачі отримували за час відрядження зарплату в повному обсязі за місцем роботи, забезпечувалися безкоштовним проживанням (у готелі «Асторія»), харчуванням і проїздом (сплачувалася вартість квитків до Харкова й назад). Ті, хто не потрапив на курси, міг дізнатися про них із журналу «Архівна справа» (1927, № 2-3) та скористатися додатком до публікації, де було видруковано програми окремих курсів: «Архівознавство» (проф. В.І.Веретенников), «Рукописна та друкована книга в системі архівних матеріалів» (В.В.Мияковський), «Радянське архівне законодавство» (проф. В.Л.Кобалевський), «Історія архівної справи в Росії та на Україні» (В.О.Романовський), «Архівне законодавство в західній Європі» (В.В.Мигулін). В умовах браку навчальної літератури такі публікації були важливі для організації самоосвіти архівістів.

Робота курсів висвітлювалася не лише у фаховій періодиці [25, с. 74], а й на сторінках часописів суміжних галузей. Зокрема публікація за підписом Vigilaus з'явилася у «Бібліологічних вістях». Автор не лише називав висококваліфікований склад лекторів та окреслював програму занять, а й далекоглядно наголошував на необхідності «вляштувати школу, утворити довголітній семінар, встановити аспірантуру, навіть досліджу кафедру» [26, с. 91-92].

Саме ці завдання стануть основними в розвитку архівної освіти продовж 1928-1935 рр. — на якісно новому етапі, початок якого уможливили здобутки в цій галузі періоду 1917-1927 рр. Перше десятиліття становлення архівної освіти в Україні завершувалося виходом відзначеного премією ВУКСУ національного підручника з архівної справи — «Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» В.О. Романовського (Харків: ЦАУ, 1927), робота над створенням якого велася вже близько 2 років. Нехарактерне для класичних підручників архівознавства об'єднання двох частин, названих у підзаголовку, автор пояснив у передмові як бажання «підкреслити по змозі все те корисне, що дає нам досвід минулого» [36, 3]. Відповідно після «вступних уваг», де подавалася дефініція архівознавства, розглядалося наукове і практичне значення архівів, висвітлювалися основні етапи архівної реформи в різних країнах, викремлювалися дві великі частини: I — «Архіви на Україні» (від Київської Русі до утворення історичного архіву в Харкові); II — «Принципи порядкування в архівах» (зберігання документів, експертиза цінності, описування, використання архівної інформації тощо), а на завершення подавалася бібліографія архівознавчої літератури. Як архівіст-практик, завідувач Київського архіву давніх актів, учений-історик і викладач-лектор, В.О. Романовський прагнув навчити архівіста «свідомо ставитися до кожного документа», берегти його як найдорогоцінніший скарб. Про те, що праця В.О. Романовського стала «чималим придбанням», помітним явищем не лише в архівній справі, а в історичній науці в цілому як в Україні, так і за кордоном, свідчать відзиви й рецензії в науковій періодиці («Записки історично-філологічного відділу», «Архивное дело» та ін.). Отже, поряд з російською та зарубіжною навчальною літературою почала з'являтися українська, що переконливо свідчило на користь широких перспектив розвитку архівної освіти в Україні.

Аналіз архівних документів, що збереглися в належній повноті у фондах Центрального державного історичного архіву в Києві, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Київської, Чернігівської, Полтавської областей, Інституту рукопису НБУВ та інших архівосховищ дає підстави для висновків про те, що впродовж десятиліття 1917 — 1927 рр. в Україні склалися передумови для створення повноцінної системи архівної освіти: зроблено спробу фундації синкретичного «архівно-бібліотечно-музейного» вузу — Київського археологічного інституту (1918-1924), запроваджено (в центрі й на місцях) такі форми підготовки архівістів як короткотермінові курси, історико-архівні гуртки, підготовлено перший підручник архівознавства, визначено стратегію розвитку архівної освіти. Плідність здобутків цього етапу засвідчив поступ архівного будівництва 1929-1935 рр.

Примітки:

1. *Самоквасов Д.Я.* Проект архивной реформы въ России. — М.: Тов. Типогр. А.И. Мамонтова, 1902.
2. ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1.
3. ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1.
4. *Самоквасов Д.Я.* Архивное дело в России. Кн. 2. — М.: Товар. типогр. А.И. Мамонтова, 1902.
5. *Благодир О.* З мартирології української старовини // Українська старовина. — 1919. — № 1.
6. ДА Київської області, ф. 1187, оп. 1.
7. ІР НБУВ, ф. 33.
8. ЦДАВО України, ф. 3806, оп. 1, спр. 43.
9. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 32.
10. Заняття историко-архивного кружка студентов Черниговского ИНО при Губархе (Отчет за 1923-й год). — Чернигов: Губотдел Укрцентрархива при ВУЦИК'е, 1924.
11. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 107.
12. ДА Чернігівської області, ф. Р-647, оп. 2, спр. 72.
13. ДА Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 5, спр. 8.
14. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 45326.
15. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 116.
16. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 216.
17. ДА Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 5, спр. 4.
18. ДА Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 5, спр. 5.
19. *Маяковский И.Л., Николаев А.С.* Предисловие // Архивные курсы: Лекции, читанные в 1918 г. — Петроград: 2-я Государственная типография, 1918.
20. ЦДІАК, ф. 1235, оп. 1, спр. 1057; ІР НБУВ, ф. 29, спр. 181.
21. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 132.
22. *Полонська-Василенко Н.* Перший Всеукраїнський з'їзд архівних робітників // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 1(10).
23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 680.
24. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 156.
25. Всеукраїнські короткотермінові курси (вересень-жовтень 1926 р.) // Архівна справа. — 1927. — № 2-3.
26. *Vigilant.* Архівні курси у Харкові // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 3(12).
27. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1043.
28. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1044.
29. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1041.
30. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1040.
31. Професор С.В. Рождественський мав познайомити слухачів з історією Міністерства народної освіти, Ю.Г. Оксман — з історією цензури, М.П. Черепнін — з історією Відомств імператриці Марії Див.: Исторический архив, издаваемый Главным управлением архивным делом. — Петроград, 1919. — Кн. 1.
32. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 256.
33. ДА Подільської області, ф. Р-1503, оп. 1, спр. 150.
34. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254.
35. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 420.
36. *Романовський В.О.* Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах». — Харків: ЦАУ, 1927.

Світлана Кононенко

ІСТОРИЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ ЧЕРКАЩИНИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ

Історія розвитку архівної справи на Черкащині відображає етапи архівного будівництва на Україні. Постанова (березень 1919 р.) Черкаського повітового Комісаріату народної освіти наголошувала: «всі приватні, громадські і урядові архіви переходять під безпосередній контроль Комісаріату», без його відому «купівля-продаж документів і їх довільна передача не дозволяється» [1, спр. 2, арк. 12]. З 1 квітня 1919 р. при позашкільному підвідділі Черкаського повітового відділу народної освіти для виявлення, реставрації та охорони архівних документів та архівів було засновано бібліотечно-музейно-архівну секцію на чолі з інструктором Чернушевичем [1, спр. 2, арк. 12].

Одночасно товариством «Просвіта» відкрито Народний будинок культури, до складу якого увійшли Народний музей ім. Т.Г. Шевченка, Центральний народний архів і Центральна народна бібліотека [1, спр. 2, арк. 7]. Розміщався Будинок культури на вулиці Парадній, 21, у приміщенні колишнього духовного училища. Для архіву було відведено флігель — приміщення колишньої лікарні училища [1, спр. 2, арк. 7]. Постановою колегії Черкаського повітового відділу народної освіти від 15 квітня 1919 р. на посаду завідувача архівом був призначений Леонтій Іванович Шерби́на [1, спр. 2, арк. 18].

Перед архівом постало завдання концентрації архівних документів ліквідованих установ царсь-

кого уряду. Першими в архів надійшли документи Черкаської міської управи за 1800-1910 рр., інспектора народних училищ третього району Київської губернії за 1900-1917 рр., повітового Комісара Тимчасового уряду за 1917 р., повітового старости за 1918 р. та інших ліквідованих фінансових, земських, поліцейських та судових установ.

Місцевий історик Бочковський, якому вдалося врятувати від знищення і зосередити в своєму приватному архіві документи полків Царської армії, що розформувалися у Черкасах, полкових церков, монастирів, приватних осіб, передав цей масив на державне зберігання.

Після закінчення концентрації архівів ліквідованих установ, як вказувалося у доповідній записці архіву повітвиконкому, «... передбачається перегляд їх особливою колегією для розв'язання питань подальшого зберігання, якому підлягатимуть тільки ті, які мають історичну, побутову та соціально-економічну цінність» [1, спр. 7, арк. 8].

Про піклування за збереження архівних документів на Черкащині свідчить й протокол засідання Канівського повітвиконкому від 1 липня 1919 р., де було вирішено «створити комісію для перегляду всього архіву Ходорівського волосного правління з 1861 р. по 1907 р. з метою виборки всіх цінних в історичному відношенні документів» [2].

Піклування про збереженість документів з історії краю засвідчує поступове створення на Чер-

кащині мережі архівних секцій або комісій та державних архівосховищ. Так, у травні 1921 р. на засіданні президії Золотоніського повітвиконкому прийнято рішення про створення постійної архівної комісії повіту для здійснення обліку та збереження документів [3].

Значні зміни в архівному будівництві сталися із створенням у квітні 1924 р. окружних архівів в Умані, Корсуні, а з жовтня — у Черкасах. Директором Черкаського окрархіву було призначено Узембло. Крім посади директора, штатним розписом архіву передбачалися посади інспектора і архіваріуса. Окружні архіви здійснювали реєстрацію архівних фондів установ та комплектування ними державного архівного фонду. Так у Корсунському окрархіві у 1924 р. налічувалося 40 фондів, а у Черкаському, крім архівних документів, зберігалися і друковані матеріали.

З метою забезпечення збереженості документів, кваліфікованого їх відбору окрархіві проводили інспектування архівів діючих установ. Для поліпшення цієї роботи Уманський окрвиконком 11 листопада 1925 р. прийняв обов'язкову постанову «Про охорону архівних матеріалів» [4], котра не тільки визначала завдання та терміни їх виконання державними, кооперативними, громадськими установами та підприємствами округу, а й окреслювала організаційно-методичні заходи, проведення яких забезпечувало виконання урядових постанов про охорону архівів. Аналогічні постанови були прийняті й іншими окрвиконкомами. Організації зобов'язувалися подавати відомості про наявність документів у лінійних метрах при їх збереженні на стелажах, а коли вони не розібрані і не укладені в інструкції і роз'яснення щодо впорядкування документів, їх передавання до архівів установ та окружних архівів.

До 1926 р. в Уманському та Черкаському окрархівах налічувалося 224 архівних фонди, а у 1927 р. тільки у Шевченківському (Черкаському) — 327. Цього ж року архів організував першу виставку архівних документів, присвячену подіям 1917 р. Як зазначалося в журналі «Архівна справа», ця виставка мала виключно популяризаційне значення.

У зв'язку з ліквідацією округів у вересні 1930 р. на базі окружних архівів були створені місцеві архіви управління при міських Радах. Вони керували архівною справою як у містах, так і у районах колишніх округів. На Черкащині було створено Уманський та Черкаський місцеві архіви, а 1932 р. на їхній базі — історичні. В районах створювалась низова мережа архівних установ — районні та міські архіви з перемінним складом документів. Таких архівів (у межах сучасної області) було 30.

Комплектування державних архівів у ці роки проходило, в основному, за рахунок архівних документів ліквідованих установ. Систематичне поповнення архівного фонду уможливило створення багатодіагональної бази з історії краю. На 1 січня 1939 р. у Черкаському історичному архіві

зберігався 2351 фонд, 235471 справа, а в Уманському — 1965 фондів, 177761 справа. У 1941 р. Черкаський та Уманський державні історичні архіви стали філіалами Київського облдержархіву. На початок 1940-х років у Черкаському філіалі зберігалось 289189 справ за 1795-1936 рр.

За роки німецько-фашистської окупації загинуло 1626 фондів, 277714 справ, що зберігались у Черкаському архіві, і повністю знищені документи Уманського. Всього на Черкащині загинуло майже 600 тис. справ за 1756-1936 рр., увесь науково-довідковий апарат, а також 3200 книг науково-довідкової бібліотеки, серед яких було багато раритетів [5, спр. 4, арк. 1-2].

Черкаський філіал поновив свою діяльність 22 грудня 1943 р. [5, спр. 1, арк. 1] (місто визволено 14 грудня) зі штатною чисельністю дев'ять чоловік. На збереженні було лише 446 фондів, 11475 справ. З перших днів під керівництвом та при безпосередній участі директора філіалу Г.М. Якименка архівісти почали виявлення та збір документів установ і організацій німецько-фашистських окупаційних властей та документів з історії Великої Вітчизняної війни. До цієї роботи були залучені райміськархіви, громадські, міст і сіл, створювалися спеціальні комісії. Протягом 1944 р. районні архіви та Черкаський філіал передали до Київського облдержархіву 7636 справ та 475 кг документів у стані розсипу. Цього ж року Черкаський філіал спільно з краєзнавчим музеєм організував виставку документів, присвячену річниці звільнення Черкас від німецько-фашистських окупантів.

У другій половині 40-х рр. — першій половині 50-х рр. працівники архіву здійснювали науково-технічне опрацювання документів, які вдалося зібрати після звільнення міста, комплектуванням документами ліквідованих установ, створювали умови для їх зберігання, обслуговували дослідників, які працювали у читальному залі архіву, виконували запити соціально-правового характеру. До 1953 р. Черкаський філіал прийняв на зберігання за 10 років лише 5 тис. справ. Станом на 01.01.54 в архіві налічувалося 909 фондів, 36384 справи, що розміщувались в архівосховищі, площа якого становила 307 кв.м, а протяжність стелажного обладнання — 410 погонних метрів.

У січні 1954 р. із створенням області Черкаський філіал було реорганізовано в обласний державний архів, який розпочав роботу 18 травня зі штатом 16 осіб. Для здійснення організаційно-методичного керівництва та контролю за роботою держархівів області було створено архівний відділ. Мережа низових державних архівів з перемінним складом документів складалася з 2 міських та 28 районних архівів, в яких зберігалось 285947 справ. Частина райміськархівів була забезпечена приміщеннями, які відповідали умовам тривалого зберігання документів, частина, в тому числі і облархів, розташовувалась у погано пристосованих приміщеннях, а п'ять райархівів зовсім не

мали архівосховищ. У 1966 р. згідно з постановою Ради Міністрів у Черкасах було розпочато будівництво приміщення облдержархіву на 1 млн. 200 тис. справ, котре здали в експлуатацію вже наприкінці 1969 р. За 1966-1970 рр. було значно поліпшено умови зберігання документів і в архівосховищах райміськархівів. Замінені приміщення 13 архівів, проведено капітальний ремонт трьох архівосховищ.

В новому приміщенні облдержархів розпочав активну комплектуватись. 1970 р. від установ було прийнято 455 тис. справ (за 12 років), від райміськархівів — 300 тис., понад 20 тис. справ надійшло від держархівів Київської, Полтавської та Вінницької областей. В цей же час створено і зональну лабораторію мікрофільмування документів.

1988 р. було ліквідовано архівний відділ з переданням його функцій держархіву області, а 1991 р. до нього приєднано колишній партійний архів. На 01.01.98 в архівосховищах держархіву області площею 3807 кв.м зберігається 7444 фонди, 1040991 справа на паперовій основі, 5342 одиниці зберігання науково-технічної документації, 101 — кіно-, 13269 — фото-, 258 — фондодокументів, створено страховий фонд на 17169 одиниць

зберігання. У шести міських та 20 районних архівах, загальна площа архівосховищ яких складає 1063 кв.м, налічується 2164 фонди, 224107 справ. Сотні тисяч документів, які зберігаються у державних архівах області, містять в собі різнопланову ретроспективну інформацію з історії краю XVII-XX століть.

У зв'язку з глибокими змінами в житті нашої України, як у сфері матеріальній, так і в духовній, необхідно створити умови для зберігання національного документального багатства і його використання. Прийнятий 24 грудня 1993 р. Закон «Про Національний архівний фонд і архівні установи», забезпечує вирішення цих завдань.

Примітки:

1. Державний архів Черкаської області, ф. Р-150, оп. 1.
2. Державний архів Черкаської області, ф. Р-104, оп. 1, спр. 3, арк. 31.
3. Державний архів Черкаської області, ф. Р-546, оп. 1, спр. 113, арк. 42, 44.
4. Державний архів Черкаської області, ф. -2125, оп. 1, спр. 3, арк. 154.
5. Державний архів Черкаської області, ф. Р-2407, оп. 1.

Захарій Сендик

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС З ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ), створений у відповідності з постановою Ради Міністрів УРСР від 4 травня 1966 р. № 357, розпочав практичне функціонування з 1 серпня 1967 р. [ЦДАМЛМ України, ф. 673, оп. 1, спр. 3, арк. 1-2].

Поєднання в одній установі 3-х різнорядних організацій — архів, музей і бібліотека заклало підвалини для майбутнього створення незвичної джерельної бази з історії української літератури і мистецтва. Якщо до цього додати, що така установа була єдиною в Україні, то стає зрозумілим, яким відповідальним було це завдання. З іншого боку, ця складність незрівнянно збільшувалася, адже кожна з них працює за окремими, тільки їй притаманними правилами.

Становлення архіву-музею як державної спеціалізованої установи в своєму розвитку пройшло дві фази: а) архів культури (за аналогією з союзним ЦДАЛМ СРСР) з 4 травня 1966 р. — до 18 травня 1983 р.; б) архів літератури і мистецтва з 18 травня 1983 р. й до сьогодні. Формування його джерельної бази також мало відповідно три чітко окреслених етапи:

1) 4 травня 1966 р. — до 18 серпня 1973 р. — початковий період становлення архіву-музею як республіканського архіву культури, що комплектується документами республіканських установ та

прирівнених до них за значенням установ і організацій культури з усієї території України, а також діячів культури;

2) 18 серпня 1973 р. — до 18 травня 1983 р. — період комплектування джерельної бази архіву-музею як спеціалізованого архіву культури лише з території м. Києва і Київської області та діячів культури з території республіки;

3) 18 травня 1983 р. й донині — період формування джерельної бази архіву-музею як центрального архіву літератури і мистецтва України з території м. Києва і Київської області та окремих найвидатніших діячів літератури і мистецтва з території України.

Розглянемо кожний з них окрема.

Уже 24 травня 1966 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР запропонувало архівним відділам облвиконкомів надіслати «список установ творчого характеру, від яких повинні надходити документальні матеріали на державне зберігання. До таких установ відносяться театри, ансамблі, самодіяльні колективи (що виросли в ансамблі), видавництва літератури і мистецтва, редакції художніх журналів, літературні і художні об'єднання, спілки, товариства і т.д. Бажано також виявити і взяти на облік приватних осіб, що являються власниками цінних в літературному

* Далі в тексті посилання на ф. 673, оп. 1

та художньому відношенні документальних матеріалів» [спр. 1, арк. 1]. В областях всього було виявлено 484 такі установи і організації.

На цій базі архів-музей протягом другої половини 1967 р. уклав списки установ і організацій, які мали передавати йому документи на зберігання, а також список профільних фондів для одержання їх з інших архівів.

8 лютого 1968 р. такі списки архівом-музеем були передані на розгляд Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. У пояснювальній записці до них, зокрема, вказувалося: «У ЦДАМЛМ УРСР передбачається збереження документальних матеріалів усіх ліквідованих та діючих установ радянського періоду профілю літератури і мистецтва республіканського значення, установ, діяльність яких розповсюджується на декілька областей, установ м. Києва, Київської області, незалежно від їх підпорядкування» [спр. 25, арк. 1]. До списку ввійшли керівні установи і організації в галузі культури — Урядовий республіканський комітет по преміях ім. Т.Г. Шевченка, Мінкультури, Держкіно, республіканський комітет профспілки працівників культури, їх обласні відділи і управління; творчі спілки і товариства та їх організації; науково-дослідні інститути та учбові заклади; кіностудії; театри, палаци та будинки культури, цирки, самодіяльні колективи; музеї, виставки; видавництва, редакції газет і журналів.

З числа цих установ і організацій конкретно з території України значилися вузи — мистецтв, культури, художньо-промисловий інститут з Харкова; київські мистецькі школи; ансамблі пісні і танцю — Гуцульський з Івано-Франківська, Закарпатський з Ужгорода, шахтарський з Донецька, Київського військового округу та Чорноморського флоту; заслужені самодіяльні колективи — Київського міжобласного управління профтехосвіти та хорової капели вчителів з м. Мукачеве; «усі меморіальні музеї, будинки, кімнати, музеї на громадських засадах видатних діячів літератури і мистецтва України» — всього 155 установ і організацій та ще 12 установ, включення яких до списків ставили під сумнів [спр. 25, арк. 15-16].

Обговорення першого варіанту списку на засіданні Центральної експертно-перевірної комісії Архівного управління викликало низку зауважень. Вони зводилися до того, щоб виключити з списку профспілкові органи, управління і відділи київських обласного і міського виконкомів, навчальні заклади — інститути культури, консерваторії, художній інститут, художньо-промислові технікуми, культосвітні училища, художні школи і т.п., обласні театри, палаци культури, самодіяльні художні колективи, державні і народні музеї, будинки-музеї та меморіальні кімнати, окремі видавництва і редакції журналів та газет.

Такий профіль формування джерельної бази ЦДАМЛМ був підтверджений постановою Ради Міністрів УРСР від 27 серпня 1968 р. № 451, в якій,

зокрема, зазначалося: «зобов'язати міністерства і відомства УРСР до 1 січня 1971 р. передати Центральному державному архіву-музею літератури і мистецтва Української РСР документальні матеріали його профілю, і які зберігаються в музеях, бібліотеках та інших установах, що знаходяться у віданні міністерств і відомств» [спр. 25, арк. 2]. Водночас вирішено «встановити, що надалі всі (підкреслення наше — З.С.) документальні матеріали діячів української літератури і мистецтва зберігатимуться в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва Української РСР» [спр. 88, арк. 6], що і було започатковано на урядовому рівні (постанова Ради Міністрів УРСР від 13 липня 1972 р.) передачею до ЦДАМЛМ значних за обсягом приватних архівів драматурга О.Є. Корнійчука та польської письменниці Ванди Василевської — з 26 травня 1975 р., а також архіву визначного поета і громадсько-політичного діяча П.Г. Тичини (постановою Ради Міністрів УРСР від 6 вересня 1975 р. № 693).

На виконання цієї постанови архів-музей розробив список на 296 бібліотек, музеїв та інших установ з території республіки, з яких ці документи мали вилучитися після попереднього перегляду і передаватися до нього на постійне зберігання. Робота щодо виявлення документів проводилася впродовж всіх наступних років і була врешті решт припинена в 1978 р. у зв'язку з неможливістю її виконання: таке вилучення підірвало документну базу музеїв і бібліотек, що складалася впродовж багатьох років як історичні комплекси.

Одночасно велася робота з формування другого доопрацьованого варіанту списку № 1 установ і організацій — джерел комплектування архіву-музею, який був представлений Архівному управлінню в грудні того ж 1968 р. Він включав 100 установ і враховував вже висловлені зауваження і побажання. Після всебічного обговорення ЦЕПК дійшла висновку, що вивчення документації майбутніх джерел комплектування архіву-музею все ще недостатнє для прийняття остаточного рішення. Тому Архівне управління 27 травня 1971 р. затвердило лише список № 1 (156 установ і організацій, в т.ч. і з території республіки) з тим, щоб згодом виділити з їх числа список установ № 2, від яких документи на державне зберігання не надходять.

Значення цього списку полягає в тому, що вперше в історії ЦДАМЛМ було здійснено реальну спробу визначити коло установ і організацій, з якими мав намір працювати архів-музей.

Список повністю відповідав тодішній концепції його створення і функціонування: архів-музей є архівом культури і комплектується документами такого профілю від всіх установ і організацій на території республіки, а також відповідно і документами особового походження діячів культури.

Цю концепцію підтверджує і те, що до списку, окрім установ, що зараз знаходяться в ньому, ввійшли Міністерство культури, Держкіно, Держкомвидав, Українське товариство охорони пам'ятни-

ків історії і культури; науково-дослідний інститут теорії і перспективних проблем архітектури; реставраційні майстерні Держбуду і Міністерства культури; навчальні заклади - художні інститути в містах Донецьку, Львові та Харкові; всі консерваторії, хореографічні і музичні училища, музичні і художні школи; Одеська кіностудія; всі державні театри і літературно-мистецькі музеї; всі літературно-художні видавництва; такі ж редакції журналів на території республіки, в т.ч. і деякі видання системи Академії наук УРСР.

Більше половини цих установ і організацій перебували в 24 обласних містах, 16 — в населених пунктах на території областей — містах, селищах і навіть селах (останніх — 8). В примітках до списку, зокрема, вказувалося, що «методичне керівництво установами профілю комплексу ЦДАМЛМ УРСР в областях здійснюють архівні відділи обласних комкомів, які і організують передачу архівів цих установ в ЦДАМЛМ УРСР» [сир. 48, арк. 14].

Однак досвід роботи архіву-музею показав, що численні джерела його комплектування з областей виявилися такими, яких не можна охопити систематичною та цілісною науково-методичною і організаційною роботою щодо організації поточного справочництва і ведення на належному рівні їх відомчих архівів (та ще й через посередників — архівних відділів обласних комкомів). Підтвердженням тому став той факт, що до 1978 р. жодна установа з областей не передала свої документи до архіву-музею.

Врадливість цієї концепції полягала і в тому, що при такій постановці питання обласні державні архіви фактично позбавлялися документів з історії культури краю, а відомчі архіви установ і організацій з областей відірвалися від власних архівів, які їм були постійно необхідні для повсякденної роботи.

Новий етап формування джерельної бази ЦДАМЛМ розпочався 18 серпня 1973 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР затвердило новий список № 1 з 82 установ і організацій і зобов'язало архів-музей безпосередньо здійснювати «методичне керівництво і контроль за постановкою справочництва і станом відомчих архівів вищезгаданих установ і організацій» [сир. 183, арк. 1-8].

Водночас із зони його комплектування були вилучені і віднесені до профілів комплектування відповідних державних архівів:

— ЦДАЖР УРСР як архіву вищих органів державної влади і державного управління республіки - Держбуд, Держкіно, Міністерство культури, Українське товариство охорони пам'яток історії і культури;

— партійному архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України, філіалу ІМЕЛ при ЦК КПРС - видавництво «Молодь» та редакції молодіжних, юнацьких та дитячих журналів і газет;

— Центральному науковому архіву АН УРСР редакції наукових журналів його профілю;

обласним, міським та районним державним архівам — літературно-мистецькі установи і організації за місцем їх безпосереднього знаходження.

Новий список, як і попередній, не визначав переліку установ і організацій, від яких документи на державне зберігання не приймаються. Визначення такого списку все ще залишалося справою майбутнього. Проте намітилася тенденція до уточнення профілю ЦДАМЛМ шляхом вилучення з нього республіканських комітетів і міністерств, установ і організацій системи АП УРСР; партійних, комсомольських і піонерських організацій, а також літературних і мистецьких організацій з областей до профілів комплектування місцевих державних архівів.

Комплектування документами особового походження літературою і музейними предметами продовжувало здійснюватися з території республіки.

В 1972 р. архів-музей розпочав і в 1973 р. завершив розробку проекту «Орієнтовних списків імовірних у перспективі 15-20 років фондоутворювачів ЦДАМЛМ УРСР (письменників, перекладачів, літературознавців, критиків)», що стали першим прообразом таких переліків для комплектування документами особового походження. Список складався з двох частин: першочергового прийому та прийому приватних архівів у «другу чергу» і пройшов рецензування у видавництвах і редакціях провідних журналів. Ідея списків була схвалена, але вони були ще далекі від досконалості. Робота тривала.

В 1976 р. ЦДАМЛМ завершив підготовку проекту «Списку ймовірних фондоутворювачів (акторів, режисерів, диригентів, балетмейстерів, хормейстерів, театро- і кінознавців) на перспективне комплектування», але й вони отримали цілу низку зауважень.

В 1977-1980 рр. архів-музей виступив головною організацією в розробці науково-дослідної теми «Принципи комплектування державних архівів УРСР документами особового походження». Протягом цього періоду ним підготовлено підсумкові документи за темою дослідження «Принципи комплектування ЦДАМЛМ УРСР документами діячів літератури і мистецтва» та «Типовий перелік категорій діячів літератури і мистецтва республіки, документи яких бажано зосередити в ЦДАМЛМ та інших державних архівах УРСР». Паралельно на правах експериментальної апробації розроблялися такі ж списки членів творчих спілок письменників та художників України, що підтвердили правильність розробленої методики.

Починаючи з 1980 р. архів-музей вперше приступив до завершальної стадії визначення джерел його комплектування і в 1983 р. подав свої пропозиції Голопархіву України.

Рішенням колегії від 18 травня 1983 р. були остаточно схвалені джерела комплектування архіву-музею документами установ і організацій. В

списках була чітко проведена лінія на комплектування документами установ з території м. Києва і без організацій галузевих фондів.

Зазначимо, що комплектування документами особового походження діячів літератури і мистецтва продовжувалося здійснюватися з усієї території республіки.

До списку № 1 установ і організацій, що передають документи на державне зберігання, ввійшли творчі спілки, установи і організації загальною кількістю 67:

- Комітет по державних преміях Української РСР в галузі літератури, журналістики, мистецтва і архітектури при Раді Міністрів УРСР;

- республіканські творчі спілки письменників, художників, композиторів, архітекторів, журналістів, кінематографістів, театральне та музичне товариства разом з своїми професійними фондами, а також їх міські обласні (міжобласні) організації та відділення;

- літературно-мистецькі видавництва, редакції літературно-художніх та мистецьких журналів і газет;
- кіностудії художніх (без Одеської), науково-популярних, телевізійних хронікальних і мультиплікаційних фільмів;

- театри, державні музичні, хорові, танцювальні, циркові та інші творчі виконавські колективи;
- гастрольно-концертні об'єднання;

- дирекції виставок;
- реставраційні майстерні та деякі інші.

До списку установ і організацій № 2, від яких документи на державне зберігання не приймаються, ввійшли 25 інституцій:

- будинки творчості творчих спілок і організацій;

- будинок ветеранів сцени Українського театального товариства;

- книгарні і нотні магазини;

- виставкові зали і художні салони;

- творчо-виробничі об'єднання і художні комбінати;

- інформаційні видання.

В нових списках вперше вирішувалося питання вибіркового прийому окремих категорій документів установ низової ланки та обслуговуючих організацій у фондах провідних установ та установ вищого рівня, а також порядку їх фондування.

В наступні роки архів-музей лише коригував списки, вносячи відповідні зміни у зв'язку з створенням нових, ліквідацією, реорганізацією, зміною статусу та підпорядкування творчих спілок, установ і організацій. Це засвідчило й рішення колегії Головархіву України від 19 листопада 1997 р., яка схвалила названі зміни і доповнення до списків візирі 1983 р. та включила до них цілий ряд нових установ.

Оцінюючи встановлений профіль комплектування архіву-музею як позитивне явище, зазначимо, що при його формуванні був допущений прикрий прорахунок: з його профілю в 1983 р. були вилучені навчальні заклади — консерваторія, худож-

ній і театральний інститути, Київське музичне училище ім. Глієра, естрадно-циркового мистецтва та хореографічне, художня школа ім. Т.Г. Шевченка та музична школа ім. М. Лисенка — всього 8 організацій. Річ в тому, що архів-музей повинен прослідковувати історію життя діячів культури від дитинства та юності і до повної творчої зрілості. Загальноприйняті прийоми і методи експертизи, що застосовуються при впорядкуванні документів їх відомчих архівів, не задовольняють поставленої мети, т.я. творча документація практично на державне зберігання не надходить. З цим завданням можуть справитися лише фахівці ЦДАМЛМ. На жаль, ця необачна помилка і до цього часу продовжує залишатися невиправленою.

В новому положенні про архів-музей підтверджувалося, що він комплектується документами особового походження діячів літератури і мистецтва: письменників-прозаїків, поетів, драматургів, публіцистів, критиків, літературознавців; акторів і режисерів театру, естради, цирку, кіно; композиторів, музикантів-виконавців, музикознавців; кобзарів; сценаристів, кінооператорів, кінознавців, організаторів кіновиробництва; художників, скульпторів, архітекторів, мистецтвознавців, народних майстрів; видавців, редакторів, бібліографів, фольклористів, філологів, етнографів та ін.

В цьому положенні відтепер по новому трактувалися і джерела комплектування документами особового походження — діячів літератури і мистецтва з території м. Києва і Київської області (при цьому жоден з інших архівів на цій території такими документами не комплектується) та видатних діячів української культури і мистецтва, творчість яких отримала найвищу оцінку на союзному і міжнародному рівні незалежно від місця їх постійного проживання. Зауважимо при цьому, що згідно діючої тоді установки всі ці особи повинні були бути громадянами СРСР. Комплектування документами з-за кордону і, зокрема, української діаспори в силу відомих причин не передбачалося.

Список № 1 коригувався лише один раз. Рішенням колегії Головархіву України від 12 жовтня 1994 р. з профілю ЦДАМЛМ були вилучені і передані Державному архіву м. Києва «державні культурно-мистецькі заклади місцевого значення, що розташовані в столиці України, що фінансуються за рахунок міського бюджету — театри ТЮГ, оперети, міський театр ляльок, дитячий музичний театр та капела ім. Л. Ревуцького — всього 5 організацій».

Паралельно тривали роботи щодо визначення джерел комплектування архіву-музею і документами особового походження. Впродовж 80-х і середини 90-х років згадані вище переліки осіб (№ 1 — бажаних фондоутворювачів; № 2 — фондоутворювачів, з якими ведеться активне комплектування; № 3 — фондоутворювачів, комплектування документами яких вже завершено) були укладені: 1989 р. — композиторів і музико-

знавців; 1990 р. — письменників і літературознавців, художників, архітекторів, кінематографістів; 1991 р. — театральних діячів, діячів виконавського та народного мистецтва, кобзарів; 1993 р. — фотохудожників і дизайнерів; 1995 р. — журналістів.

Всього до названих переліків було включено понад 3 тис. осіб, з них в стадії активного комплектування знаходилось майже 500. Переліки охопили всі творчі спілки, прирівнені до них організації, а також категорії діячів мистецтва, що не мають власних творчих спілок. При цьому нечленство в творчій спілці не було критерієм невиключення тих чи інших осіб до переліків.

Щорічно або в оперативному порядку до переліків вносилися зміни. Переліки пройшли рецензування в творчих спілках та науково-дослідних інститутах НАН України і вперше в історії існування архіву-музею стали науковою базою для систематичного та цілеспрямованого комплектування архіву-музею літератури і мистецтва документами особового походження на перспективу.

Таким чином, архів-музей в 1995 р. (через 15 р. після остаточного сформулювання принципів його комплектування) завершив практичне втілення.

Поряд з опрацюванням профілю архіву-музею, починаючи від 1967 р., відбувалося формування його джерельної бази. Вже 3 серпня 1967 р. до нього надійшли документи літературознавця Новицького М.М. обсягом в 800 неописаних папок, історика і літературознавця Редька Ф.А. — 1 кг та етнографа Нехорошева С.С. — 7 кг.

Особливістю джерельної бази ЦДАМЛМ було те, що вона формувалася на, так би мовити, «порожньому місці». З київських архівів протягом 1968-1977 рр. йому було передано на «фундацію» лише 23 фонди установ і організацій та особового походження обсягом лише у 5733 од. зб.

Всього впродовж 1968-1993 рр., згідно з нашими підрахунками за книгами надходження (т. 1, арк. 1-2) до архіву-музею, йому в порядку уточнення своїх профілів передали архівні документи 6 київських архівосховищ загальним обсягом 19276 од. зб. за 1834-1982 рр.: ЦДАВО — 7659 од. зб., Держархів м. Києва — 4468 од. зб., ЦДАК — 3766 од. зб., ЦДАГО — 1795 од. зб., Держархів Київської області — 1333 од. зб. та ЦНБ АН УРСР — 73 од. зб. Зрозуміло, що така кількість документів не могла стати основою новостворюваного архіву. Решту масиву документів архів-музей сконцентрував і впорядкував власними силами: установ і організацій починаючи від 20-х років та документів особового походження. Література і музейні предмети були зібрані виключно працівниками архіву-музею. В складі документальних джерел архіву-музею знаходиться і унікальна колекція фотодокументів обсягом біль-

ше 11 тис. од. зб. з історії містобудування і архітектури України. Згідно з рішенням колегії Головархіву України від 29 квітня 1991 р. ЦДАМЛМ почав активно комплектуватися документами діячів літератури і мистецтва української діаспори з США, Канади, Бразилії, Франції, Німеччини, Австралії та ін.

Створення архіву-музею поклало край нищезню документальних пам'яток з історії літератури і мистецтва України. Дозволимо собі привести бодай найзагальніші дані з цього приводу. З 67 наявних установ і організацій — джерел комплектування архіву-музею збереглися повністю лише менше половини (29 організацій). Втрати документальних джерел решти 38 творчих спілок і організацій складають в сукупності аж 587 років Спілка письменників України (1927-1964 рр.) і її друковані органи газета «Літературна Україна» (1927-1964 рр.), журнали «Вітчизна» (1933-1964 рр.), «Всесвіт» (1925-1957 рр.); видавництво «Радянський письменник» (1933-1943 рр.) «Мистецтво» (1931-1966 рр.), «Веселка» (1934-1948 рр.), капела бандуристів (1919-1929 рр.), театр опери і балету за 68 років (1867-1936 рр.) театр ім. І.Франка (1920-1932 рр.), театр юного глядача (1924-1933 рр.) та цілий ряд інших.

З заснуванням архіву-музею вже в середині 70-х років цей процес було припинено. Нині в переважній більшості установ і організацій їх архіві впорядковані за встановленими роки (за останні 15 р.) і підготовлені для постійного зберігання. Не впорядкованих документів практично немає.

За станом на 1 січня 1997 р. джерельна база ЦДАМЛМ складає 1336 фондів загальним обсягом в 256 тис. справ, в т.ч. особового походження 1229 фондів з наявними в них 245750 од. зб.; 18 тис. фотодокументів; 96,5 тис. книг і брошур, більше 87 тис. журналів, 2 тис. газет, 1, 4 тис. спеціальних видань (карт, плакатів, листівок і т.п.); також 5 тис. музейних предметів.

Крім того, в 108 закріплених за архівом установах і організаціях перебуває на зберіганні 30,5 тис. справ організаційно-управлінської документації та майже 52 тис. справ з особового складу (особових справ діячів літератури і мистецтва, наказів з особового складу, особових рахунків, відомостей з особового складу та багато інших документів). Всі вони повинні пройти експертизу наукової цінності і тем надійти на державне зберігання, суттєво доповнивши вже наявну джерельну базу архіву-музею.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України — найбільше сховище такого профілю в країні. Всього в ньому зберігається більше половини документів особового походження, що перебувають на зберіганні в державних архівах України. За своєю інформативністю його джерельна база просто унікальна.

Володимир Лоцицький

НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВНИЙ ФОНД ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ СУСПІЛЬСТВА

Однією з найважливіших складових частин інформаційних ресурсів, поза сумнівом, є архівні документи, Національний архівний фонд України. За своєю кількістю, інформаційною місткістю, унікальністю вони перевищують усі інші частини, і це стає все більш зрозумілим у суспільстві.

У нашому ставленні до НАФ України як найважливішої частини інформаційних ресурсів є дві взаємопов'язані проблеми: збереження та використання.

Збереженість архівних документів є однією з першочергових турбот Головархіву України як органу державного управління, який відповідає за НАФ України. У сучасних умовах фінансової скрути ми приділяємо цій ділянці серйозну увагу. Лише два приклади: участь архівних установ у створенні проекту Закону України «Про Національну програму зберігання бібліотечних та архівних фондів», над якою разом з головною організацією — Міністерством культури України — активно працює Головархів України, намагаючись включити до неї максимум реальних заходів щодо поліпшення умов зберігання архівних документів. Другий приклад стосується громадського огляду стану збереженості документів НАФ України в державних архівах. Ця масштабна акція проводилась впродовж 1995-1997 рр., і наочно свідчила, що від здійснення на належному рівні комплексу організаційних, науково-методичних, практичних заходів і робіт щодо створення оптимальних умов зберігання документів, поліпшення їх фізичного стану залежить збереженість усього комплексу документальних джерел з історії нашого народу, такі заходи є запорукою широкого використання інформаційних скарбів, що містяться в архівних документах.

Основними завданнями огляду, що проводився за ініціативою Головархіву України, були всебічне вивчення фактичного стану збереженості документів, вироблення конкретних пропозицій і здійснення практичних заходів щодо усунення виявлених недоліків та поліпшення умов зберігання документів. І можна констатувати, що завдяки, в першу чергу, ініціативності та наполегливості архівістів, увазі місцевих органів влади до проблем архівної справи така мета була досягнута. Огляд дозволив домогтися конкретних позитивних зрушень у процесі забезпечення належних умов зберігання документів, певного зміцнення матеріально-технічної бази архівів.

Звичайно, ми не можемо забувати і окремих прикритих фактів крадіжки, нищення архівних документів, а також незадовільні умови їхнього зберігання в окремих державних архівах. Найбільш кричущі факти такого роду маємо в Держархіві Закарпатської області. Але, водночас, вживаються всі заходи щодо недопущення таких неприпустимих явищ.

Іншою проблемою є використання інформаційних ресурсів суспільства, в першу чергу Національного архівного фонду, в інтересах наших сучасників. Проте введення як ретроспективних, так і поточних документів до соціального обігу є складною і багатоаспектною методологічною проблемою. Її вирішення залежить від розробки єдиної державної та науково-організаційної стратегії в галузі створення уніфікованих класифікаційних систем документальної інформації; єдиних галузевих стандартів описування складу та змісту архівних і рукописних документів або їх окремих груп; технічних, технологічних, лінгвістичних та організаційних засад інтеграції інформаційного потенціалу національного документального фонду України в традиційних архівних та комп'ютерних системах загальнонаціонального рівня.

Процес введення архівних документів до наукового, суспільного, соціально-правового обігу містить в собі кілька важливих аспектів. Перший з них — це фізичний доступ до документів, тобто ознайомлення з первинним документом безпосередньо (у читальному залі архіву, на виставці документів або в інший спосіб) завдяки організації документів у певні архівні системи (фонди, колекції, архівосховища). Другий — інтелектуальний доступ до інформації про документ здійснюється вже не безпосередньо, а через отримання інформації про документ або ж про інформацію, що міститься в ньому, через документи вторинного рівня — науково-довідковий апарат архівів (путівники, довідники, реєстри, каталоги, покажчики), інші інформаційні видання, публікації усіх видів окремими збірниками, у пресі; одержання з інформації засобами радіо та телебачення, через комп'ютерні програми. Третій — соціально-правовий доступ, являє собою оприлюднення інформації, що міститься в архівних документах, з метою захисту законних інтересів і прав громадян, в першу чергу постраждалих від війн, репресій тоталітарних режимів, депортованих тощо. Зрозуміло, що тут принцип організації документної інформації є вже іншим — за документальними архівними інформаційними системами, створеними як своєрідна надбудова над самими архівними документами.

Така система у традиційному вигляді — каталогів, реєстрів, покажчиків і т.п. — є неоціненним внеском архівістів в інформаційні ресурси суспільства. Лише завдяки цим пошуковим даним мільйони людей отримали підтвердження своїх соціальних прав на одержання пенсій, компенсаційних виплат тощо. Архівісти постійно працюють над вдосконаленням таких пошукових засобів. Нещодавно колегія Головархіву України прийняла рішення про складання Програми підготовки державними архівами путівників, довідників та інших інформаційних посібників про склад і зміст

І. Архівна справа: історія та сучасність

Національного архівного фонду України. Головним завданням цієї програми є створення кожного державного архіву високоінформаційного північника, системи міжархівних та міжфондових показників, які б аналізували архівну інформацію не лише за місцем її зберігання, а й за предметно-тематичною ознакою.

Надзвичайно важливим залишається здійснення традиційних форм публікації архівних джерел, що є досконалою формою ознайомлення користувачів НАФ України з первинним документом. Тому кінце потрібна програма публікації джерел з історії України, причому із статусом якщо не національної, то хоча б галузевої. Лише в цьому випадку прийняття її буде виправдане.

Питання фізичного доступу до документів у розрізі національних інформаційних ресурсів має ще один важливий аспект. Йдеться про зняття необґрунтованих обмежень на ознайомлення з документами, які не становлять державної таємниці, але які свого часу, за ідеологічними та політичними ознаками були переведені на обмежений режим використання. Впродовж 1988-1997 рр. були розсекречені тисячі справ та сотні фондів. Великою подією стало влиття 1991 р. до державної архівної системи колишніх партійних архівів, які відзначалися особливими, дуже суворими умовами доступу до документів. Нарешті, не можна не згадати надходження до державних архівів документів колишнього КДБУК України, що означало введення до наукового обігу мільйонів документів про політичні репресії у нашій країні за 70 років існування Радянської влади. Звичайно, що актуалізувати такий значний масив документної інформації без використання найсучасніших засобів автоматизованого пошуку практично неможливо.

За сучасних умов інформатизації суспільства нема потреби доводити доцільність автоматизованих систем пошуку інформації про події минулого, в які в ідеалі потрібно закласти всі 50 млн. од. зб. Національного архівного фонду. Створення комп'ютерної системи, що охоплювала б усю інформацію НАФ України, дасть змогу на якісно новому рівні вирішити цілу низку питань науково-інформаційного забезпечення функціонування держави, розвитку економіки, культури, науки, взагалі системи суспільних відносин. Звичайно, цей шлях потребує багато коштів і зусиль різних фахівців, але він повністю виправдовується при експлуатації системи, коли за рахунок оперативності та встановлення багатоаспектних внутрішніх зв'язків між елементами опису та даними в системі користувач отримає повну та уточнену інформацію з колосальною економією часу і при цьому може відразу встановити зв'язки між даними інформації у зведеному вигляді.

Вирішити ці питання має Національна програма «Архівна і рукописна Україніка», спрямована на створення комп'ютерної мережі всередині архівних установ та об'єднання всіх існуючих автоматизованих програм описання документів. Вона розпочата ще 1991 р.; в її створенні активну участь бере, крім Головархіву України, Національна бібліотека України ім. Вернадського, Мінкультури Укра-

їни, НАН України. Ми сподіваємось, що її наслідком стане комп'ютеризація усієї архівної галузі.

Проте брак коштів та цілісної концепції змушує нас зараз йти шляхом розробки окремих локальних програм, пов'язаних з поточними потребами архівів. Зокрема, створюються бази даних необхідні для соціально-правового захисту громадян, пошуку поховань жертв війн та репресій, де відкової роботи архівів тощо. Останнім з урядових доручень в цій галузі було створення бази даних з історії та культури національних меншин України, над яким роботу розпочато 1996 р. Але! Функціонування цих локальних мереж вимагає додаткових коштів і робочої сили, потрібних для введення архівної інформації до автоматизованих пошукових систем.

Слід зауважити, що у світі така проблематика розглядається вже давно, і існує навіть кілька незалежних програм створення всеохоплюючих баз даних на національному, міжнародному та континентальному рівнях. Як приклади двох останніх можна назвати програми «Спільна архівна спадщина країн та націй Центральної й Східної Європи», над якою активно працюють польські архівісти при сприянні Міжнародної Ради архівів та Ради Європи, та «Європейської архівної мережі», де на рівних правах зараз розглядаються швейцарський і шотландський варіанти такої системи.

На часі ще одне питання інтеграційного характеру — це подання відомостей про скарги НАФ України у машиночитаному вигляді до системи Internet. Фактично це є початком обмірковування програми «Український віртуальний архів», для роботи над яким мають з'єднатися архівісти, фахівці у галузі інформатики, провідні вчені інших галузей науки.

Окремою проблемою є необхідність захисту національних інформаційних ресурсів України на міжнародному рівні. Тут потрібна активна, наступальна позиція нашої держави, в першу чергу у міжнародному архівному співтоваристві, щоб гарантувати національні інформаційні ресурси від їх використання без відома і проти інтересів нашої держави, її установ та громадян. Як останню подію цьому плані можна назвати окрему думку України з приводу підписання в рамках СНД міжурядової угоди про обмін архівною інформацією, яка на нашу думку, у запропонованій Росією редакції не допоможе вирішити цю складну проблему.

Такі проблеми, які ми бачимо в інформаційній сфері архівної справи і над вирішенням яких працюємо зараз або плануємо працювати найближчим часом. Від їх вирішення фактично залежить наша подальша інтеграція в світовий інформаційний простір.

Національний архівний фонд лише невеличкою своєю часткою задовольняє ті вимоги, які поставлені перед ним законом про НАФ України. Досі в активному використанні знаходиться порівняно незначна його частина — буквально 10 відсотків інформації, що міститься в ньому. Збільшення цього показника дозволить по-справжньому використовувати наші інформаційні ресурси для захисту наших громадян, в інтересах всього суспільства.

Цілком зрозуміло, що періодизація вітчизняної історії в архівній практиці не може бути іншою, ніж в підручниках або наукових монографіях. Певні особливості пов'язані тільки з двома обставинами. По-перше, письмові джерела в наших архівах не сягають далі XV-XVI ст. По-друге, весь історичний час в архівах поділявся у недалекому минулому на два великі періоди: дореволюційний і радянський. Номери архівних фондів мали навіть відповідну літерну позначку, залежно від періоду, до якого відносився фонд. Вважалося, що дореволюційний і радянський фонди не можуть зберігатися разом. Інколи для зберігання документів радянського часу створювалися окремі архівні установи. Мабуть, нема підстав об'єднувати архіви після того, як виявилось, що радянський період має не тільки початок але й кінець. Однак від штучного поділу на дореволюційний і радянський періоди вже треба відмовлятися, запроваджуючи одночасно ту історичну періодизацію, яка формується сучасною наукою.

Європа виходила з середньовіччя поступово. Назвати історичну подію, яка різко поділяє середні віки і новий час у кожній європейській країні, практично неможливо. Країни Східної Європи явно запізнювалися в історичному розвитку. Товарно-грошові відносини в них теж розвивалися, але не призводили до тих колосальних соціально-економічних змін, які становлять саму сутність нової історії. Навпаки, вони навіть стимулювали так зване «друге видання кріпосного права». Незважаючи на вагомий здобуток в культурній сфері, закріпачення селянства відштовхувало східноєвропейські країни назад у середньовіччя.

І все-таки ключову дату, яка визначає для українських земель зміну історичних епох, можна назвати. Це — Люблінська унія 1569 р. Вона знаменувала собою кінець литовської доби в історії України, перехід всіх українських земель під владу Польщі утворення нової східноєвропейської держави — Речі Посполитої і тимчасову перерву у просуванні кордонів Московської держави на захід.

Історичний період, який розпочався Люблінською унією, має свій кінець, який теж можна датувати з точністю до рр. Це — Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, що розпочалася 1648 р. Період 1569-1647 рр. вже належить не до середньовіччя, а до нового часу. Деякі історики обережніші у датуванні і називають сукупність цих десятиріч пороком нового часу. Справді, історичне буття українського народу зазнало революційних змін, які позначилися на політичному середовищі України, соціально-економічних відносинах, культурі і навіть ментальності саме в часи Визвольної війни.

У радянській повоєнній історіографії утвердились такі хронологічні рамки Визвольної війни:

1648-1654 рр. Тобто Визвольна війна мала закінчуватися у підручниках історії Переяславською радою і переходом України під владу Московської держави. Така періодизація остаточно утвердилася у постанові ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» і в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1648-1654)», схвалених ЦК КПРС напередодні ювілею.

Перехід України під протекторат московською царя означав докорінну зміну геополітичної ситуації у Східній Європі. Московське царство остаточно перетворювалося на Російську державу, яка претендувала на всю давньокіївську спадщину і виказувала претензії бути імперією світового значення. Річ Посполита вступала в смугу занепаду, яка закінчилася в другій половині XVIII ст. поділом її між сусідніми державами.

Однак для самої України 1654 р. не може бути рубіжним, незважаючи на величезне історичне значення Переяславської ради. Ця подія сприймається в контексті Визвольної війни, що цілком зрозуміло. Якщо ми завершимо Визвольну війну 1654-м роком, то виникнуть істотні непорозуміння. По-перше, воєнні дії в Україні не припинилися після Переяславської ради, а тривали далі багато років. Війна тривала, і це була та сама війна, насамперед — між Україною і Польщею, а в ширшому плані — між Україною і Річчю Посполитою. По-друге, датування Визвольної війни в рамках 1648-1654 рр. цілком спотворює її цілі. Український народ боровся проти кріпосницького гніту польських або полонізованих власних магнатів не для того щоб потрапити з часом під кріпосницький гніт російських поміщиків. Він відстоював власну волю, а не виборював сумнівну честь потрапити під високу руку царя-самодержця. Трагічна геополітична ситуація української держави, яка поставала у полум'ї Визвольної війни, змушувала Б. Хмельницького шукати протекції то в російського царя, то в турецького султана, то в шведського короля. Переяславська рада — не кінцева мета, а епізод Визвольної війни, незважаючи на її доленосне значення в історії України і Росії.

В.А. Смолій і В.С. Степанков вважають нижньою рубіжною датою Визвольної війни 1676 р. Вони твердять, посилаючись на джерела, що політичні події 1648-1676 рр. становлять собою ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність, територіальну цілісність. Капітуляція П. Дорошенка під стінами Чигирин у вересні 1676 р. стала завершальним актом Визвольної війни. Українським гетьманам так і не вдалося створити національну державу, яка б об'єднувала у своїх кордонах всі етнічні землі [1, с. 33].

Період між останніми чвертями XVII і XVIII століть характеризується істотним перерозподілом українських земель: спочатку між Російською державою і Річчю Посполитою, потім між Російською та Австрійською імперіями. На основній частині українських земель в останній чверті XVIII ст. відбуваються події, які остаточно інкорпують колишню Козацьку державу в Російську імперію: ліквідація Запорозької січі, порівняння української старшини за правами і привілеями з російським дворянством, юридичне оформлення кріпосного права на Лівобережжі і Слобожанщині, встановлення ідентичного іншим місцевостям імперії адміністративно-територіального поділу, запровадження кріпосного права на відвоєнованих у Туреччини територіях Причорномор'я та Приазов'я.

Є варіант періодизації, який ставить на перший план не всі українські землі, а тільки Українську козацьку державу. У цьому випадку хронологічні рамки Визвольної війни звужуються до смерті Б. Хмельницького у 1657 р. (Хмельниччина), а далі розглядаються різноманітні аспекти державного життя Гетьманщини під управлінням наступників великого гетьмана. Цей варіант не суперечить попередньому і використовується тими самими авторами [2, с.114]. Зокрема, у проєкті навчальної програми з історії України для вузів розглядається тема «Визвольна війна українського народу середини XVII ст.», а потім — наступна тема «Українська козацька держава (друга половина XVII-XVIII ст.)» [3, с.11-12].

Тема «Українські землі під владою Російської та Австрійської імперії» розглядається у згаданій програмі від початку XIX ст. (1800 р.) до початку XX ст. Варіант, за яким початок XX ст. включається в наступну тему, є прийнятнішим з точки зору узгодження періодизації всесвітньої і вітчизняної історії. У цьому випадку вказана тема обмежується рамками тільки XIX ст.

Варіант, за яким наступна тема починається від 1917 р. звичніший. Сучасні шкільні або вузівські підручники з вітчизняної історії використовують якраз другий варіант періодизації. В даному разі йдеться про березневі події 1917 р. в Росії, які започаткували національну революцію — утворення Центральної Ради, скликання Українського національного конгресу тощо.

Внутрішня членування XX ст. для українських земель у складі Австрійської і Російської імперій не співпадає. Для Австрійської імперії рубіжним є 1848 р. — початок революції, «Весна народів», скасування панщини та інших середньовічних пережитків на селі. Для Російської імперії рубіжним є 1861 р. — скасування кріпосного права. Для архівів західних областей прийнятим є перший варіант, для всіх інших — другий варіант.

У підручниках і загальних курсах вітчизняної історії, де потрібна одна для всієї України періодизація, рубіжна дата залежить від обраного підходу до висвітлення подій — територіального або проблемного. При територіальному підході сумі-

щення подій XIX ст. в рамках східноукраїнських і західноукраїнських земель непотрібне. При проблемному підході XIX ст. поділяється на першу і другу половини. Виклад подій на українських землях у складі Росії в другій половині століття починається не з селянської реформи 1861 р., а з Кримської війни, яка передувала реформі і була її безпосередньою причиною. Цим дещо штучно історичний матеріал організується в рамках другої половини століття.

Не так давно існував поділ історії на дві епохи — «дожовтневу» і «післяжовтневу», тобто радянську. Лютьова революція в Росії вважалася прологом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Події від лютого (березня за новим стилем) до жовтня (листопада) 1917 р. трактувалися як переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Тепер ми сприймаємо революційні події 1917 р. в Росії як одну єдину Російську революцію. Вона почалася в лютому 1917 р. і в своєму розвитку проходила через етапи. Жовтневі події в Петрограді були всесвітньо історичною подією, зважаючи на їх наслідки для Росії, Європи і всього світу. Водночас вони були не новою революцією, а новим поворотом Російської революції, який на ціле століття змінив манівці історичного шляху велетенську країну.

В українських архівах нагромаджено величезний комплекс документів 1917-1920 рр. Цей період ще до початку 90-х рр. вважався радянським, хоч це не відповідало дійсності. Величезні шари документів, які суперечили легенді про радянську Україну, були сховані від дослідників. Спеціальне обґрунтування хронологічних рамок періоду 1917-1920 рр. є зайвим, тому що реальні події обґрунтовують їх достатньо мірою. Початок періоду — це ліквідація самодержавства в Російській імперії, яка започаткувала національну революцію і розпад самої імперії. Кінець періоду — це припинення стану війни на території України в листопаді 1920 р., цілковите опанування цієї території політичними і військовими засобами з боку московського комуністично-радянського центру.

Період 1917-1920 рр. ми називаємо боротьбою за відродження української державності, а в українській літературі діаспори він названий українським визвольним змаганням. У недалекому минулому цей період називали інакше: «Україна в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни».

Внутрішнє членування цього періоду обґрунтовується реально існуючими формами української державності, які виникали і боролися за своє існування з силами, ворожими національній революції. Події національної і соціальної революції в цей період тісно перепліталися між собою, але не рідко соціальні чинники гальмували або навіть руйнували національно-державне будівництво. Прагнучи поглинути Україну, більшовицька Москва ухилялася від відкритої конфронтації з національно-визвольним рухом і старалася оволодіти

ним зсередини. Звідси — виникнення облудної радянської форми національної державності, побудова УСРР як нібито цілком незалежної радянської республіки.

Отже, період 1917-1920 рр. поділяється на окремі етапи, які відповідають існуванню різних форм української державності: УНР доби Центральної Ради (включаючи період від утворення Центральної Ради до проголошення УНР), Українська держава гетьмана П.П. Скоропадського, УНР доби Директорії, УСРР.

Далі йде міжвоєнний період, який теж має складне внутрішнє членування. Тривалість міжвоєнного періоду змінилася. Раніше він продовжувався до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР у червні 1941 р. і це було логічно: так диктував погляд на історичні події з Москви. Коли ж дивитися на оточуючий світ із Києва, події виглядають інакше. Для майже третини українських земель, тобто для Західної України, війна почалася 1 вересня 1939 р. вторгненням гітлерівських військ у Польщу. Тобто логіка вітчизняної історії, якою тепер для нас є не історія СРСР, а історія України, в даному разі співпадає з послідовністю подій всесвітньої історії. Міжвоєнний період ми повинні датувати рамками 1921-1938 рр.

В рамках міжвоєнного періоду радянська історіографія виокремлювала відбудовний період 1921-1925 рр., який змінювався реконструктивним періодом. Початок реконструктивного періоду датувалася з рішення XIV з'їзду ВКП(б) в грудні 1925 р. оголосити генеральною лінією партії курс на соціалістичну індустріалізацію.

Індустріалізація досліджувалася в рамках першої (1928-1932) і другої (1933-1937) п'ятирічок. В окремий період нерідко виділялися, як це було зроблено вперше у короткому курсі «Історії ВКП(б)», початкові роки індустріалізації (1926-1929). Разом з першою п'ятирічкою вони об'єднувалися в період побудови економічного фундаменту соціалізму. З іншого боку, період від 1929 р. (коли почалася судильна колективізація сільськогосподарства) об'єднувався з першою п'ятирічкою в період розгорнутого будівництва соціалізму на всьому фронті. Друга п'ятирічка вважалася періодом завершення побудови соціалізму. За межами другої п'ятирічки, як вважалося, була вже якісно нова смуга історичного розвитку. Оскільки у 1939 р. XVIII з'їзд ВКП(б) заявив про перемогу соціалізму в СРСР, її зміст стали пов'язувати з комуністичним будівництвом. Однак у післявоєнній історіографії період 1938-1941 рр. почав розглядатися як окремий (передвоєнний).

Таким чином, радянська періодизація міжвоєнного періоду виходила з ідеологічних постулатів і копіювала структуру сталінської «Історії ВКП(б)». Вона зберігалася й тоді, коли сталінські праці були вилучені з повсякденного обігу.

Щоб вийти на періодизацію, позбавлену ідеологічних нашарувань, слід розібратися з маскувальною термінологією марксизму-ленізму, яка міцно увійшла в свідомість трьох поколінь радянських людей.

КПРС ще в часи В.І. Леніна «приватизувала» популярний в часи революції термін «соціалізм». В розумінні європейських соціал-демократів кінця XIX — початку XX ст., які відмовилися від революційного марксизму, цей термін означав перерозподіл на користь суспільства (соціуму, звідси — походження терміну) частини національного доходу, який виробляли підприємці, власники капіталу. Перерозподіл мав відбуватися на користь слабозахищених членів суспільства і сприяв зменшенню соціальної напруженості.

Відкинувши принцип недоторканості приватної власності, який панував у XIX ст., соціал-демократи не відмовилися від найголовнішого здобутку світової цивілізації — ринку. Вони дбали про інтереси підприємців, які розвивали виробництво і ділилися своїми прибутками з державою. Відповідно держава витрачала вилучені через бюджет прибутки на фінансування соціальних програм. Після Другої світової війни таку економічну політику застосовували не тільки соціал-демократи, але й політичні партії ліберального або консервативного спрямування. Але називати таку політику соціалізмом — майже ніхто не бажав, тому цей термін «приватизували» більшовики. «Приватизація» відбулася зовсім просто: більшовики оголосили соціалізм першою фазою комунізму. Всі комуністичні перетворення після цього можна було називати соціалістичними. Відмінність російських соціал-демократів ленінського спрямування, які в історії дістали назву більшовики, від соціал-демократів, які йшли за Г.В. Плехановим, а також від європейських соціал-демократів, полягала в тому, що вони це відмовлялися від революційного марксизму. Вони взяли курс на встановлення комунізму, тобто на ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, на ліквідацію товарно-грошових відносин і ринку. Це — набагато радикальніший захід, ніж практикований справжніми соціал-демократами перерозподіл прибутку від підприємницької діяльності на користь мало захищених членів суспільства. Образно кажучи, соціалісти в ім'я пом'якшення напруженості в суспільстві відбирали у капіталістичної курки частину яєць. Комуністи ж зарізали саму курку.

Перша спроба комуністичних перетворень була зроблена В.І. Леніним у 1918-1920 рр. Виявилось, що цілком ліквідувати товарно-грошові відносини і ринок неможливо. Виявилось також, що можна відібрати заводи і маєтки у великих власників, але відібрати власність у селян і загнати їх в комуні дуже важко. В.І. Ленін тимчасово відступив і заднім числом у 1921 р. оголосив комуністичні перетворення 1918-1920 рр. воєнно-комуністичними, тобто такими, що їх нав'язала війна.

Одночасно у пропагандистській практиці більшовиків сам термін «комунізм» став роз'яснюватися по-іншому. Реальне значення комунізму як ліквідації приватної власності на засоби виробництва не піддавалося сумніву. Однак у країні, населення якої на 9/10 складалося з дрібних власни-

ків, було визнано доцільним не педалювати реальний зміст комунізму, що визначався виробничими відносинами. Натомість було визнано у повсякденній практиці використовувати термін «соціалізм» (як першу фазу комунізму), а значення терміну «комунізм» пов'язати з вторинними відносинами — розподільчими: соціалізм — кожному за працею, комунізм — кожному за потребами. Наслідки такої пропагандистської практики відчутні й досі. Мільйони людей, як комуністи, так і антикомуністи, розуміють комунізм як «світле майбутнє» [4, с.14-22].

Розібравшись у термінології, ми зможемо встановити наукову періодизацію міжвоєнного періоду. Він має поділятися тільки на два етапи: етап нової економічної політики (1921-1928 рр.), тобто тимчасовий відступ від комуністичного будівництва, і етап комуністичних за своєю характером соціально-економічних перетворень (1929-1938 рр.). В ході цих перетворень компартійно-радянський тоталітарний режим будував адекватний собі економічний фундамент. Десятиріччя 1929-1938 рр. слід розглядати як період утвердження тоталітарного ладу.

Післявоєнні десятиріччя раніше не мали усталеної періодизації. Найчастіше історичні періоди «нарізалися» за з'їздами КПРС, кожний з яких вважався епохальною подією. Тепер майже піввіковий післявоєнний період радянської історії можна поділити на чотири етапи.

Перший з них — повоєнне десятиріччя — тобто період пізньої сталінщини. Після смерті диктатора радянський політичний режим відмовився від використання терористичних методів державного управління. Лібералізація режиму особливо позначилася на становищі України, яке докорінно поліпшилося. Кінець сталінської диктатури був поворотним пунктом в житті суспільства, і тому має бути відображений в періодизації історичного процесу.

Початок післявоєнного періоду зрозумілий: це — перший післявоєнний р. Кінець періоду у різних курсах датований по різному: 1953 р. (смерть Сталіна), 1955 р. (завершення п'ятої п'ятирічки). Якраз у 1955 р., яким закінчувалося перше післявоєнне десятиріччя, новий курс компартійно-радянського керівництва цілком визначився, утвердився і зміцнився.

Наступний історичний етап в житті СРСР і України доцільно починати з XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). На цьому з'їзді відмова від терористичних методів державного управління (десталінізація) була легітимізована. Політичні зміни, які сталися після смерті Сталіна набули необоротного характеру. Цілком офіційно на рівні керівництва ЦК КПРС пролунала критика сталінського правління, яку слід вважати самокритикою, тому що внутрішня сутність тоталітарного режиму не зазнала змін. Критиці були піддані лише зовнішні прояви тоталітаризму (так званий «культ особи») і найбільш одіозні прояви державного терору, від яких постраждала сама КПРС (масові репресії 1937-1938 рр.).

У жовтні 1964 р. консервативна більшість ЦК КПРС здійснила легітимну зміну влади, усунувши М.С. Хрущова від керівництва партією і державою. До керівництва прийшли сталіністи. Процес десталінізації зупинився, тому що він загрожував підризом підвалин тоталітарного ладу. Усунення М.С. Хрущова знаменує собою завершення історичної епохи в житті СРСР. Два десятиріччя 1965-1985 рр., які публіцисти називали «застоем» мають розглядатися як цілісний історичний період. Майже на весь цей період поширюється прагнення Л.І. Брежнєва. Специфіка застійного часу настільки яскрава, що не викликає у пострадянських істориків бажання подрібнити цей період на менші відрізки часу або яким-небудь іншим засобом заперечити цю періодизацію.

З обранням М.С. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС починається період економічних політичних реформ названих його ініціаторами «перестройкою». Під перебудовою стали розуміти реформування всіх сторін життя, здійснюване під керівництвом КПРС. Перебудова й справді кілька років залишалася контрольованою. Аж поки не переросла у некерований згорі процес, співмірний революції. За короткий час наддержавна, яка тримала Україну в залізних обіймах, зазнала внутрішніх катаклізмів історичного масштабу. Системна криза тоталітарного ладу, наявність якої затаювалася компартійно-радянською олігархією, вийшла на поверхню.

На початку 90-х рр. криза тоталітаризму переросла в агонію. Українська політична еліта відчула, що московський центр нездатний підтримувати її з попередньою ефективністю і почала повертатися обличчям до власного народу. У серпні 1991 р. розпалася КПРС, яка завжди підтримувала самим своїм існуванням Радянський Союз. У грудні 1991 р. СРСР перестав існувати. Закінчилася історична епоха, започаткована тим зламом в ході Російської революції, який відбувався у жовтні 1917 р.

З другої половини 1991 р. в історії України почалася нова епоха утвердження національної державності, зміцнення незалежності, подолання наслідків системної кризи тоталітарного ладу, перехід від командної до ринкової економіки. Розпочався новий історичний період, який ще не має внутрішнього членування. Важливо те, що у XXI столітті й втретє тисячоліття християнської ери України вступає вільною і незалежною.

Примітки:

1. Смолий В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992.
2. Історія України / Під ред. В.А. Смоля. — К., 1997.
3. Історія України. Навчальна програма нормативної дисципліни для вищих навчальних закладів: Проект для обговорення на Всеукраїнській нараді завідуючих кафедрами соціально-гуманітарних дисциплін. — К., 1997.
4. Детальніше див.: Кульчицький С. Досить уже випробувати долю. Капіталізм, соціалізм, комунізм... Що ж у нас було і що є? // Віче. — 1996. — № 8.

Олена Володіна, Анатолій Шурубур, Сергій Решетников, Любов Шевченко

ПРО МІКРОБІОЛОГІЧНИЙ КОНТРОЛЬ ПОВІТРЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Мікробіологічний контроль повітря є важливим критерієм оцінки загального екологічного стану архівосховищ і фізичного стану документних фондів. Він має вирішальне значення для визначення профілактичних заходів, спрямованих на забезпечення захисту документів від біологічних пошкоджень.

В нашій країні є архівосховища з регульованим і нерегульованим кліматом. Однак, в усіх приміщеннях в результаті сезонних коливань температури і вологості або аварійних ситуацій можуть створюватися умови, що сприятимуть розвитку мікроорганізмів зі спор, які знаходяться, як правило, на частках пилу. Тому, чим вище показник вмісту пилу в повітрі сховищ, тим більше в ньому спор мікроорганізмів. Згідно з нормативними документами, оптимальні параметри температури повітря для забезпечення збереженості документів на паперових носіях знаходяться в межах $(18 \pm 2)^{\circ}\text{C}$, відносної вологості — $(55 \pm 5)\%$. При збільшенні температури і вологості повітря частки пилу зі спорами осідають на поверхню сховищ і документів, де утворюють колонії бактерій і грибів. Колонії ростуть, продукують нові спори, які забруднюють повітря.

Друківаних праць стосовно вивчення мікробіоти повітря мало. Фахівці з Москви В.Л. Мокоєєва та Є.Є. Бударіна у 1986-1988 рр. обстежили державні, республіканські та крайові архіви кінодокументів в різних регіонах колишнього СРСР (всього 15 архівів) [1]. В останні роки стан повітря сховищ досліджувався в Російській державній бібліотеці (Москва) [2], Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург) [3], в Національній бібліотеці Естонії та бібліотеці Тартуського університету [4, 5], Національній бібліотеці Білорусі [6, 7], Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського [8]. За кордоном обстежували повітря не тільки державних архівів і бібліотек, а й невеликих бібліотек, помешкань, в тому числі тих, де зберігаються приватні книги [9].

Об'єктом мікробіологічного контролю повітря є спори бактерій, а також спори та фрагменти міцелію грибів, з яких при сприятливих умовах можуть розвиватися бактеріальні та грибні колонії. Такі колонії позначаються терміном «колонієутворюючі одиниці», скорочено «куо» (переклад з англійської — colony forming units, cfu).

Для визначення куо в повітрі використовуються різні методи. В найпростішому з них, седиментаційному, пропагули мікроорганізмів осідають на поверхню поживного середовища в чашках Петрі. Точнішим вважається аспіраційний метод, заснований на продуванні повітря крізь спеціальне обладнання, що ловить пропагули мікроорганізмів. Принципово новим способом виміру заспорошеності повітря є спроба її експрес-визначення за величиною запиленості повітря. Стан повітря вважається

задовільним, якщо кількість куо не перевищує 10 на чашку Петрі [3, 10].

Процес вивчення мікробіоти повітря складається з п'яти етапів [8]. На першому етапі контролюється мікробіота повітря (тобто робляться виміри повітря). На другому етапі формується банк даних щодо характеристики мікробіоти: реєструється кількість колонієутворюючих одиниць та ідентифікуються колонії мікроорганізмів, що вирости на поживному середовищі впродовж 3, 5, 14, 30 діб. На третьому етапі аналізується видовий склад мікробіоти повітря, частота зустрічності видів у сховищах. На четвертому етапі оцінюється стан мікробіоти: порівнюються дані мікробіологічного контролю із санітарно-гігієнічним станом фондів та показниками температурно-вологісного режиму сховищ. На п'ятому етапі прогнозується стан документних фондів, виходячи з таксономічної та кількісної характеристик повітря сховищ.

Ця система мікробіологічного контролю — основа санітарно-гігієнічного моніторингу сховищ — має велике значення для профілактики масових ушкоджень документів.

До важливих абіотичних факторів, що обумовлюють екологічний стан архівосховищ, відносяться: запиленість, вологість, температура повітря, освітленість приміщень. Ці параметри є вирішальними для процесу збереженості документних фондів [3, 11]. В приміщеннях основним носієм пропагул мікроорганізмів є пил з діаметром часток 0,5 мкм. [3, 5, 12] Завдяки пилу спори грибів мають початкове поживне середовище, яке необхідне для проростання спор і розвитку міцелію [12, 13]. За підрахунками естонських вчених [5], від 2,7 до 46 % часток пилу можуть бути носіями пропагул мікроорганізмів. Коефіцієнт кореляції між кількістю мікроорганізмів і пилом дорівнює 0,7321. Залежність між цими двома параметрами можна виразити через рівняння:

$$y = 151,4 + 0,15 x$$

де y — кількість мікроорганізмів у повітрі, x — кількість пилу в повітрі.

Таким чином, частки пилу пов'язані з мікробіологічним забрудненням повітря. Ці завислі забруднення осідають на поверхні сховищ та документів, а при підвищенні вологості і температури вступають з ними в контакт і розмножуються. Статистичний аналіз дозволив встановити кореляцію між вологістю повітря та кількістю пропагул мікроорганізмів у повітрі. Вона виражається таким регресійним рівнянням:

$$y = -1326,9 + 28,1 x$$

де y — кількість мікроорганізмів у повітрі, x — відносна вологість повітря [5].

І.Н. Стігальдо та Л.В. Романова вивчили динаміку вологості і мікробіологічного забруднення

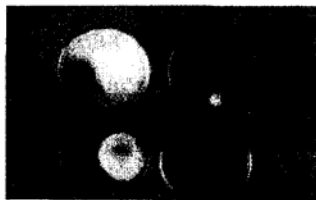
в приміщеннях Національної бібліотеки Білорусі [6]. Ними встановлено, що впродовж року за звичайних умов роботи сховищ є два періоди різкого перепаду температури та вологості повітря — в червні та вересні-жовтні, що пов'язано з роботою системи опалення. Через зміну кліматичних умов виникає можливість активізації життєдіяльності мікроорганізмів, в першу чергу, грибів. Максимум вологості (65 — 73)%, що перевищує припустимі норми, припадає на літній період і тягнеться від закінчення до початку сезону опалення. Ці дані добре погоджуються з даними других авторів, які вказують на сезонність мікробіологічного забруднення повітря. Взимку забруднення звичайно мінімальне, а влітку і восени максимальне [5, 13].

При достатній кількості вологи на розвиток мікроорганізмів прямо впливає температура: чим вона вище, починаючи з 16°C, тим активніше вони розвиваються. Якщо температура в сховищах вище 25°C, зупинити розвиток грибів при високій вологості неможливо [14].

Освітлення інгібує ріст і спороношення грибів. Це підтверджують і результати досліджень Л.Є. Сергеевої, яка довела, що при меншій освітленості сховищ Російської національної бібліотеки, концентрація пропагул має тенденцію до зростання [3]. Однак є види грибів, стійкі до світла. Наприклад, звичайний мешканець сховищ *Cladosporium herbarum* може розвиватися на паперових об'єктах [12].

Метою даного дослідження було мікробіологічне обстеження повітря центральних державних архівів України, його кількісна оцінка, а також визначення видового складу мікроскопічних грибів у повітрі архівів.

Мікробіологічний стан повітря архівосховищ визначали седиментаційним методом [10]. Для цього на різних ділянках сховищ розміщували чашки Петрі з агаризованим пивним суслом і середовищем Чапека. Впродовж однієї години на поверхню поживних середовищ осідали спори грибів і бактерій. Далі чашки витримували у термостаті при температурі 26-28°C. Реєстрацію та ідентифікацію колоній мікроорганізмів, що виросли на поживному середовищі, проводили на 3, 5, 7, 14 і 30 добу (мал. 1).

Малюнок 1. Колонії плісеньотворюючих грибів на агаризованих поживних середовищах

Для встановлення видового складу грибів, виділених з повітря, проводили їх мікроскопічне

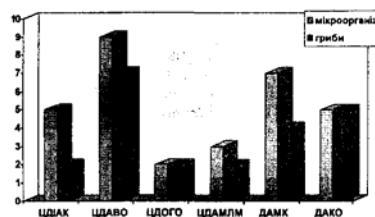
вивчення. Спочатку переглядали колонії грибів під бінокулярним мікроскопом типу МБС. Потім відсівали колонії грибів з чашок у чисту культуру. Далі готували препарати грибів для мікроскопічного вивчення при великих збільшеннях. Ідентифікацію грибів до виду проводили за допомогою визначників та інших фундаментальних праць по ґрунтових грибах, гіфоміцетах, пікнідіальних та аскових грибах.

Стан архівосховищ вважали задовільним, якщо кількість колоній на чашці не перевищувала 10 [10].

Впродовж червня-грудня 1997 р. було обстежено шість архівів: ЦДІАК України, ЦДАВО України, ЦДАГО України, ЦДАМЛМ України, ДАМК, Державний архів Київської області.

З вищезазначених архівів тільки два — ЦДАМЛМ та ДАМК — займають приміщення, пристосовані під архів, решта міститься в будівлях, спеціально збудованих під архів. Всі архіви забезпечені системами вентиляції та кондиціювання повітря. Прилади для вимірювання температури та вологості повітря найчастіше застарілої конструкції. Аналіз температурно-вологісного режиму архівів показав, що найбільш сприятливі кліматичні умови для зберігання документів на паперових носіях в ЦДІАК та ЦДАГО. В інших архівах показники температури та вологості повітря були близькі до норми.

Мікробіологічне вивчення стану повітряного середовища в вищезазначених архівах ніколи не проводилося, тому ми вважали за доцільне дослідити всі приміщення архівів. У 62 архівосховищах 6 архівів було взято 203 проби повітря. Результати мікробіологічного обстеження повітря архівів наведені на мал. 2. Як видно з одержаних даних, всі обстежені архіви мають задовільний стан повітря. Найсприятливіший мікробіологічний стан повітря в ЦДАГО (середня кількість мікроорганізмів — 2 куо/ч, максимальна — 3 куо/ч в архівосховищі на третьому поверсі). Більш забруднені архівосховища ЦДАМЛМ (середня кількість мікроорганізмів — 3 куо/ч, максимальна — 5 куо/ч). В ДАКО середня кількість мікроорганізмів становила 5 куо/ч, а максимальна — 7 куо/ч, в ЦДІАК ті самі показники дорівнювали відповідно 5 куо/ч та 8 куо/ч (архівосховища на 9 поверсі).

Малюнок 2. Результати мікробіологічного обстеження повітряного середовища центральних державних архівів України

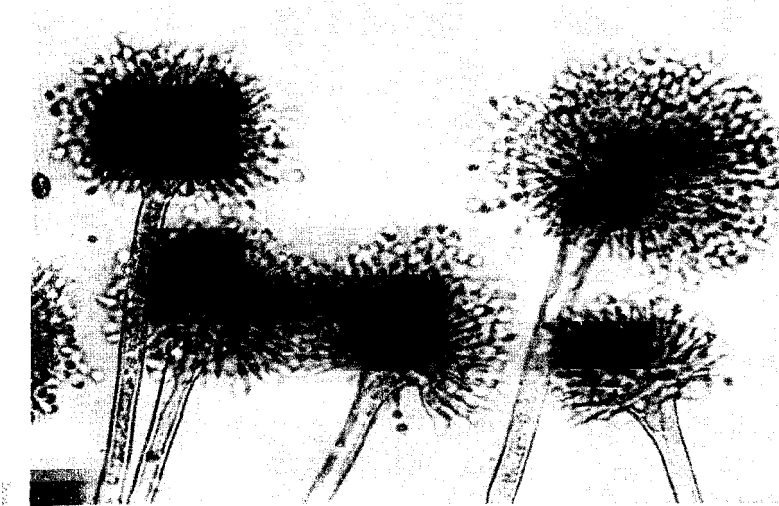
Варто відмітити, що в ДАМК задовільний стан повітря був на другому і третьому поверхах, а на першому поверсі кількість мікроорганізмів в повітрі під час досліджень становила 20 к/о/ч, що вдвічі перевищувало встановлені норми. Можливо, це пов'язано з тим, що напередодні нашого дослідження протягом тижня працівниками архіву проводилося перекладання архівних документів до нових в'язок. За літературними даними кількість к/о мікроорганізмів на ділянках архівосховищ, де працюють з документами, може бути максимальною [3, 5, 7]. А в зоні маніпулювання з ураженими документами в НБУ ім. В.І. Вернадського заспороеність становила від 40 к/о/ч до 200 к/о/ч [8].

Для порівняння наведемо дані обстеження стану повітря в різних установах. За спостереженнями Н.В. Мантуровської (Російська державна бібліотека, сховища основного зберігання з нерегульованим кліматом) найбільше число колоній мікроорганізмів виділено з повітря на робочих площах — до 19 колоній на чашку Петрі і між стелажми — до 10 колоній. Мікроскопічні гриби практично в однаковій кількості (4-5 колоній) виділялися з будь-якого місця сховищ [2].

Результати досліджень приміщень Національної бібліотеки Білорусі [7] свідчать, що книгосховища суттєво відрізняються за ступенем забрудненості повітря мікроорганізмами. Якщо для більшості сховищ відділів загального книгозберігання

та рукописів, рідкісних книг і стародруків цей показник становив у середньому 5 к/о/ч, для сховищ відділів авторефератів і дисертацій а також мистецтва — 2 к/о/ч, то в приміщеннях старого фонду і сховищі № 1 відділу рукописів, рідкісної книги та стародруків він дорівнював 13 к/о/ч.

З повітряного середовища обстежених архівів нами виділено 1538 колоній мікроорганізмів (таблиця). 66,2% від загальної кількості ідентифікованої мікрофлори становили гриби, 31,1% — бактерії, 2,3% — актиноміцети та 0,4% — дріжджі. Гриби, виділені з повітря, належали 36 видам та 26 родам. Деякі з них спроможні розвиватися на архівних документах. Наприклад, такі види грибів, як *Alternaria alternata*, *Aspergillus fumigatus*, *Chaetomium globosum*, *Cladosporium herbarum*, *Fusarium culmorum*, *Stachybotrys chartarum* та *Trichoderma viride*, відносяться до активних руйнівників паперу [15]. Завдяки високій целюлазній активності, що дозволяє їм руйнувати різні форми целюлози і проникати у волокно, вони можуть ушкоджувати великі масиви документів. *Acremonium charticola*, *Alternaria tenuissima*, *Aspergillus niger* та *Aspergillus versicolor* (мал. 3) також можуть при певних умовах сильно руйнувати папір, але не в таких масштабах, як попередні види грибів. Знайдений нами в повітрі майже усіх архівів *Aureobasidium pullulans* відомий як руйнівник синтетичних полімерів, що входять до складу паперів [15].

Малюнок 3. Мікроструктура конідиальних структур пліснявого гриба *Aspergillus versicolor* (x 1000)

П. Теорія і методика архівознавства

Таблиця. Мікроорганізми повітряного середовища архівів

Систематична належність мікроорганізмів	Архів							Всього к/о
	ЦДІАК	ЦДАВО	ЦДАВО*	ЦДАГО	ЦДАМЛМ	ДАМК	ДАКО	
ГРИБИ								
DEUTEROMYCOTINA								
HYPHOMYCETES								
Moniliales								
<i>Acremonium charticola</i>	1	1	-	2	-	-	-	4
<i>A. terricola</i>	-	-	-	-	-	1	-	1
<i>A. spp.</i>	-	2	-	-	-	-	-	2
<i>Aspergillus fumigatus</i>	-	-	-	-	1	-	-	1
<i>A. niger</i>	-	2	-	3	1	1	-	7
<i>A. repens</i>	-	-	-	-	-	1	-	1
<i>A. versicolor</i>	-	-	-	-	1	-	-	1
<i>A. spp.</i>	13	16	-	6	5	-	-	40
<i>Beauveria alba</i>	2	3	5	3	1	3	-	17
<i>Chrysosporium sp.</i>	-	3	-	-	-	-	-	3
<i>Fusarium avenaceum</i>	-	-	-	1	-	-	-	1
<i>F. culmorum</i>	1	-	-	-	-	-	-	1
<i>F. sambucinum</i>	-	3	1	-	-	-	-	4
<i>F. sp.</i>	1	-	-	-	-	-	-	1
<i>Monilia brunnea</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
<i>Neta lignicola</i>	4	-	-	-	-	-	-	4
<i>Oidiodendron griseum</i>	-	-	-	-	1	-	-	1
<i>Penicillium spp.</i>	21	27	7	4	38	2	9	108
<i>Scopulariopsis brumptii</i>	1	-	-	-	-	-	-	1
<i>S. chartarum</i>	-	-	-	-	2	-	-	2
<i>Sporotrichum sp.</i>	1	-	-	-	-	-	-	1
<i>Trichoderma polysporum</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
<i>T. viride</i>	1	-	-	-	-	-	-	1
Dematiiales								
<i>Alternaria alternata</i>	2	10	10	-	1	3	-	26
<i>A. tenuissima</i>	-	-	-	-	1	1	-	2

Малюнок 4. Мікроструктура конідіальних структур пліснявого гриба *Cladosporium cladosporioides* (x1000)

Продовження таблиці

<i>Artirium phaeospermum</i>		2	-	-	-	-	-	2
<i>Aureobasidium pullulans</i>	8	3	6	-	1	-	1	19
<i>Botrytis cinerea</i>	4	6	7	-	-	-	1	18
<i>Cladosporium cladosporioides</i>	41	88	73	6	31	4	25	268
<i>C. clatum</i>	-	-	-	-	1	-	-	1
<i>C. herbarum</i>	-	-	-	-	-	-	1	1
<i>C. macrocarpum</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
<i>C. sphaerospermum</i>	-	-	-	-	13	-	-	13
<i>Gonotobrya flava</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
<i>Hyalodendron lignicola</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
<i>Stachybotrys chartarum</i>	1	-	-	-	-	-	-	1
<i>Ulocladium botrytis</i>	1	-	-	1	1	-	-	3
COELOMYCETES								
<i>Phoma</i> spp.	1	1	3	-	-	1	1	7
AGONOMYCETES								
<i>Mycelia sterilia</i>	35	20	4	5	3	13	57	137
ZIGOMYCOTINA								
<i>Mucor hiemale</i>	-	1	1	2	-	-	-	4
<i>Rhizopus nigricans</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
ASCOMYCOTINA								
<i>Chaetomium globosum</i>	10	155	115	3	-	1	-	284
<i>Ch. olivaceum</i>	-	1	-	-	-	-	-	1
BASIDIOMYCOTINA								
<i>Bostrychobasidium</i> sp.	-	-	-	-	-	-	1	1
<i>Mycelia sterilia</i> с прямиками	-	-	-	-	-	-	3	3
Апроконідиальні анаморфи	4	1	2	1	-	-	11	19
ДРІЗДЖІ								
<i>Rhodotorula</i> spp.	2	-	-	-	2	-	2	6
БАКТЕРІЇ								
	180	111	34	27	103	11	12	478
АКТИНОМІЦЕТИ								
	5	6	2	7	15	1	-	36

Примітка ЦДАВО * -- архівосховища мікрофотокопій і кімната описів

Малюнок 5. Мікроструктура конідиальних структур пліснявого гриба *Penicillium* sp. (x 1000)

Найчастіше з повітря архівосховищ виділяли представників родів *Chaetomium* (285 куо), *Cladosporium* (284 куо) (мал. 4), *Penicillium* (108 куо) (мал. 5) та *Aspergillus* (50 куо). Види грибів трьох останніх родів є типовими

представниками мікофлори повітря книгосховищ та жилих приміщень. Велика кількість в повітрі спор *Chaetomium globosum* може свідчити про початок руйнування архівних фондів.

Нормативи і стандарти на кількість мікроорганізмів в повітрі, що регламентують безпечну роботу працівників архівів, відсутні. Однак, відомо, що концентрація спор мікроорганізмів в повітрі більш ніж 10 куо/ч і концентрація мікроскопічних грибів більш ніж 5 куо/ч викликає різні розлади в організмі людини [5]. Серед грибів, які приймають участь в біопшкодженні паперу, представники понад 20 родів є збудниками чи учасниками розвитку грибних захворювань людини [12]. Патогенні гриби вражають різні тканини і органи людини, викликають мікогенні сепсиси (мікози), спричиняють алергії, впливають на організм токсичними метаболітами (мікотоксикози). Скажімо, представники родів *Aspergillus* та *Penicillium* зустрічаються на архівних документах досить часто. *Aspergillus clavatus*, *Aspergillus glaucus*, *Aspergillus flavus*, *Aspergillus fumigatus* та *Aspergillus niger* розвиваються на папері, шкіряних палтурках, воскових печатках і мікрофільмах, що зберігаються в архівах. Ці гриби можуть уражати шкіру, нігті, середнє вухо, очі, а також спричинювати тяжкі захворювання дихальних шляхів і внутрішніх органів [16]. Одержані різними авторами дані й клінічні дослідження доводять [17], що причиною мікогенної респіраторної алергії приблизно в 80 % випадків є спори мікроміцетів родів *Alternaria*, *Aspergillus*, *Cladosporium* і *Penicillium*, які преважують в повітрі і пилу приміщень в усьому світі.

Відомо, що в спорах та фрагментах міцелію, що знаходиться в повітрі, проходять метаболічні процеси, внаслідок чого повітря поповнюється шкідливими продуктами метаболізму. Види родів *Penicillium* і *Aspergillus* є активними продуцентами як летючих, так і зв'язаних вторинних метаболітів [18]. Спостереження, проведені в Канаді і США в 1989-1991 рр., показали, що забруднення приміщень пліснявотворюючими грибами активно впливає на органи дихання і за своєю дією подібне до тютюнового диму [19]. Вплив більш ніж одного біологічного забруднення, наприклад, токсинів грибів і кліщів, викликає синергічний ефект.

Отже, слід зазначити, що на думку фахівців [9], в зв'язку з тим, що серед грибів є як сапрофітні, так і патогенні і токсигенні види, нормування їх кількості в повітрі приміщень має бути різним. Наведені матеріали дають підставу вважати, що мікробіологічний метод седиментації на чашках Петрі, застосований в даній роботі, є чутливим до санітарного та екологічного стану сховищ. Разом з іншими заходами він дозволяє отримати об'єктивну, науково обґрунтовану оцінку фізичного стану документних фондів.

Примітки

1. Можева Л.В., Бударина Е.Е. Мікроміцети деяких архівохранилищ кінфотодокументів // Мікологія і фітопатологія - 1991. - 25, вип. 5. - С. 404-412.
2. Мантуровська Н.В. Мікологічне становище книгозберігачів // Теорія і практика збереження

пам'яток культури : Сб. науч. тр. - С.-П., 1995. - Вып. 17. - С. 23-27.

3. Сергеева Л.Е. Сравнительный анализ экологического состояния книгохранилищ Российской национальной библиотеки // Теория и практика сохранения книг в библиотеке: Сб. науч. тр. - С.-П. 1992. - Вып. 16. - С. 32-49.

4. Koksaar U., Kosa R. Indoor air composition i Tartu University Library // 7th Inter. Cong. Bacter. Appl. Microb. Div., 7th Inter. Cong. Mycol. Div., Jul. 3rd-8th, 1994, Prague, Czech Republic. - Prague, 1994. - P. 477.

5. Kosa K., Sijner M. Климатологические микробиологические исследования воздушной среды библиотек // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. - С.-П., 1995. - Вып. 17. - С. 9-17.

6. Стигало И.Н., Романова Л.В. Влияние температурно-влажностного режима на микробиологическое загрязнение воздуха помещений книгохранилищ // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. - С.-П., 1995. - Вып. 17. - С. 17-22.

7. Стигало И.Н., Романова Л.В. Оценка микробиологической загрязненности воздушной среды помещений книгохранилищ Национальной библиотеки Беларуси // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. - С.-П., 1996. - Вып. 18. - С. 21-25.

8. Субота А.Г., Новікова Г.М. Мікологічний контроль повітря як профілактика біопшкодження документних фондів // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукр. конф., Київ, 19-20 лис. 1996 р. - Ч. 2. - Київ 1997. - С. 252-253.

9. Вершинина Е.Г., Покровская Ю.В. Микромицеты помещений // Теория и практика сохранения книг в библиотеке: Сб. науч. тр. - С.-П., 1992. - Вып. 16. - С. 113-119.

10. Профилактика биоповреждений библиотечных фондов: Методические рекомендации / Сост. Дворянина З.П. Мантуровская Н.В., ПБЛ. - М., 1987. - 18 с.

11. Зигаленко Э.Н., Зигаленко Д.Г., Комонов А.В. Оценка экологической обстановки в книго-архивохранилищах: Сообщ. 2. Абиотические факторы / Базовые принципы создания и методы практической реализации систем экологической безопасности // АИ СССР. Ленингр. ин-т информатики и автоматизации. - Л. 1989. - С. 218-223.

12. Ньюкиа Ю.П. Биологические проблемы консервации: специфичность и комплексность // Теория и практика сохранения памятников культуры: Сб. науч. тр. - С.-П., 1996. - Вып. 18. - С. 7-20.

13. Лузауска А.Ю., Золубас М.И. Микромицеты окружающей человека среде: Микромицеты в пыли жилых помещений // Тр. АН Лит. ССР. - Сер. В. - 1989. - 4, 3 108. - С. 24-31.

14. Столяров Ю.Н. Как сохранить библиотечные фонды: Практ. пособие. - М.: Либерея, 1995. - С. 63.

15. Ньюкиа Ю.П. Биологическое повреждение бумаг и книг. - С.-П., 1994. - 235 с.

16. Смолкина Т.Н. Эпидемиологическая роль плесневых грибов, встречающихся в архивах ВНИИДАД. - М., 1973. - 15 с.

17. Золубас М.И., Лузауска А.Ю. Систематическое положение микромицетов: пыль жилых помещений // Проблемы идентификации микроскопических грибов и других микроорганизмов / Материалы респ. конф. «Методы идентификации и конструирования активных биологических систем для создания биотехнологических форм растений», Вильнюс, 22-23 сен. 1987 г. - Вильнюс, 1987. - С. 34-37.

18. Frisvad J.S., Larsen T.O. Mycotoxins and volatiles from common *Penicillia* and *Aspergilli* // 7th Inter. Cong. Bacter. Appl. Microb. Div., 7th Inter. Cong. Mycol. Div., Jul. 3rd-8th, 1994, Prague, Czech Republic. - Prague, 1994. - P. 475.

19. Miller J.D. Interaction between fungi and other contaminants of indoor air // Ibid. P. 474.

Микола Омелченко, Любов Затока, Лариса Дегтяренко

ОСОБЛИВОСТІ ПАПЕРУ ДОКУМЕНТІВ ВІДДІЛУ «ЗАРУБІЖНА УКРАЇНКА» ПЕРІОДУ 1917-1921рр. НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В.І.ВЕРНАДСЬКОГО

Книжки здавна були одним із засобів збереження людської пам'яті. Різні за змістом і форматом, вони є документами своєї епохи і потребують уваги при користуванні читачами та заходів щодо їхнього збереження з боку бібліотекарів та читачів. Особливого значення набувають ті книги, в яких історія відображена очима безпосередніх свідків. Саме в них можна знайти барви живого слова того часу, а папір може служити зразком якості матеріалів целюлозно-паперової промисловості.

Як говорив свого часу П.І. Карамзін: «Обращение с книгами подобно обращению с людьми — и тому и другому надобно учиться». Саме в період екстремальних ситуацій для друку використовувалися матеріали не завжди якісні, а ті, що були під рукою. Не становаля винятку і книжки часів визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр. Не аналізуючи увесь комплекс характерних ознак друкованих документів, зупинимося на декількох, найактуальніших: формат та вид паперу.

Як уже зазначалося, саме формат видання може служити зразком друкарської та видавничої справи свого часу. В нашому випадку він виконаний без дотримання елементарних норм видавничої діяльності, спостерігаються відхилення у розмірах книжкового блоку в бік зменшення геометричних параметрів порівняно з усталеними. Особливістю конструкції книжок є неакісне скріплення книжкового блоку з використанням металевих скріпок замість клею та ниток. Палітурки документів у переважній більшості видань виготовлені з м'якого обгорткового паперу сірого кольору. В друкованих виданнях цього періоду немає (очевидно, через економічну скруту) аркушів форзацу, а часом і самих палітурок. Як цікавий аспект якості використаного для друку паперу слід відзначити зчеплення фарби з папером або задруку-

ванні газетної шпальти: там, де у друкарні вміли професійно приготувати фарбу, зчеплення її з папером добре, а де не вистачало майстерності — читабельність тексту гірша.

Окремі дані про вид паперу, формат книжки та деякі інші характеристики документів відділу «зарубіжна українка» з фондів НБУВ наводяться у таблиці.

Наведені короткі відомості про книжки періоду 1917-1921 рр. дають певне уявлення про видавничу справу та паперові матеріали, що використовувалися у друкарнях того часу.

Цікаву інформацію можна почерпнути і з розмірів книжки, тобто, її формату. Так, майже всі обстежені книжки мають книжкові блоки, фальцьовані у 3 перегини, тобто, форматом in oktavo. За висотою блоку тільки дві книжки (поз.4, поз.6) можна віднести до цього формату. Очевидно, можливо також припустити, що фальцьовка аркушів паперу таким способом, хоч і меншого формату, була результатом економічної скрути.

Заслужовує увагу питання нинішнього використання тих книжок, фізичний стан паперу яких характеризується крихкістю та ламкістю, чи за певних умов має схильність до цього стану. За минулі майже вісім десятиліть капілярно-пористі властивості паперу невисокої якості суттєво погіршилися. Негативні тенденції у збереженні таких документів підсилюються і тим фактором, що вони не мають твердої оправи.

Щоб покращити стан зберігання і використання документів, друкованих у період нестабільних економічних умов періоду 1917-1921 рр., доцільно розробити окрему програму проведення консерваційно-реставраційних робіт та її фінансування.

№	Автор, вихідні дані книжки	Формат, см	Видавничая оправа	Вид паперу книжки	Примітки — ціна, зчеплення фарби з папером та інше
1.	Білорусенко О. Перед світом. Видавниче т-во «Криниця». Київ, 1918 — 32 с.	17,5 x 13,0	м'яка, з обгорткового паперу	газетний	ціна — 40 коп., була в використанні, стан книжки добрий, але папір крихкий
2.	Самостійна Україна. Друкарня С.В.У. у Львові 1918 — 44 с.	14,2 x 10,8	м'яка, з сірого обгорткового паперу	газетний	ціна — 10 пфенінгів, зчеплення фарби з папером добре, книга в доброму стані, папір жовтого кольору
3.	Мамчур Д.С. В спорудах недолі поезії. Друкарня в Бердичеві, 1918 — 80 с.	17,2 x 11,0	м'яка	книжково-журнальний	ціна — 2 крб. 15 коп., зчеплення фарби з папером задовільне, книжка потребує реставрації

№	Автор, вихідні дані книжки	Формат, см	Видавнича оправа	Вид паперу книжки	Примітки – ціна, зчеплення фарби з папером та інше
4.	Воблий Н.Г. Начальный курс политической экономии. Друкарня «Прогресс» Киев, 1918 – 40 с.	23,0 x 14,6	м'яка	книжково-журнальний	книга попиту читачів не користувалася, зчеплення фарби з папером добре
5.	Мицюк О. Комуністична Україна. Друкарня ставропільського інституту. Львів, 1921 – 24 с.	14,3 x 11,2	м'яка, сірий обгортковий папір	книжково-журнальний	книга не зачитана, стан добрий, папір потребує консерваційних заходів
8.	Троцький Л. Международное положение и Красная Армия. Москва, 1918 – 18 с.	13,5 x 15,2	без палітурки	обгортковий	ціна 40 коп., папір крихкий, потребує реставраційних робіт (залом, захвати аркушів)
9.	Статут польової служби. Видання УНВ Генерального штабу. Друкарня Кнолера і сина у Перемишлі, 1921 – 232 с.	16,0 x 11,4	твердий картон	газетний	стан книги добрий, користувалася попиту у читачів, зчеплення фарби з папером добре

Ірина Скобець, Галина Новікова

ІЗ ДОСВІДУ ОБСТЕЖЕННЯ ФІЗИЧНОГО СТАНУ ДОКУМЕНТНИХ ФОНДІВ

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (НБУВ) акумулювала в своїх фондах значні скарби духовності української нації та світової культури, серед яких – численні видання іноземними мовами, унікальні за сукупністю зібраних видів, типів, універсальністю тематики та хронологічними рамками (період з XVIII ст. до 1939 р.). Тривалий час через брак вільних площ значну їх частину було сконцентровано в обмінно-резервному фонді, для широкого загалу читачів вони не використовувалися. Введення в дію нового корпусу НБУВ та створення у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій сектора організації фонду іноземної літератури уможливило втілення програми напруження, поповнення і раціонального використання західноєвропейських видань

зазначеного періоду. Важливою складовою частиною цієї програми є запровадження науково обґрунтованих заходів забезпечення довготермінового зберігання документів. З цієї метою, в межах запровадження загальної системи забезпечення збереження документних фондів НБУВ, було проведено експертизу стану фізичного збереження масиву західноєвропейської літератури, обраного з принципом компактного розташування у сховищі.

Обстеження здійснювалися за вимогами ГОСТ 7.50-90 «СИБИД. Консервация документов. Общие требования» [1], вдаючись до методик і рекомендацій, запропонованих Бібліотекою Російської Академії наук [2]. Всеросійською державною бібліотекою іноземної літератури ім. М.І. Рудоміної [3], а також

статистичного аналізу стану фізичного збереження документів, розробленого у НБУВ [4]. Огляд відбувався за таким планом:

1. Визначення для огляду кількості примірників, необхідних для характеристики стану фізичного збереження фонду в цілому;
2. Вибір місць у сховищі (точки відліку) для пробного відбору;
3. Пробний відбір і огляд окремих екземплярів для визначення міри ураження фонду мікобіоту та ентомофауною;
4. Коригування кількості екземплярів для огляду, зважаючи на міру ураження фонду біодеструкторами;
5. Огляд документів з описом міри їх фізичного збереження;
6. Статистична обробка результатів огляду;
7. Висновки і рекомендації щодо збереження фонду.

На першому етапі огляду визначали кількість примірників, достатню для вірогідної характеристики стану фізичного збереження обраного фонду. Відповідно до норм, запропонованих Всеросійською державною бібліотекою іноземної літератури ім. М.І. Рудоміної, для обраного масиву (60 тис. од. зб.) необхідно обстежити щонайменше 900 екземплярів, за умови 5% помилки. Однак ця норма не враховує міри ураження фонду біодеструкторами. Цей недолік можна усунути, керуючись інструкцією Бібліотеки Російської Академії наук № 127-535-911 по перевірці режиму зберігання бібліотечного фонду кінкшним методом [2].

Перевірку стану фізичного збереження документного фонду починали з вилучення й огляду певної кількості примірників (не менше 30) з метою виявлення біологічних ушкоджень. Частку від ділення кількості уражених примірників до загальної кількості оглянутих книг вважали долею уражених книг. Послугуючися відповідними таблицями згаданої методики, визначали кількість од. зб. основного відбору, які необхідно оглянути при заданій вірогідній ймовірності 0,95. Коли норми огляду за зазначеними методиками не збігалися, обирали більшу. Для масиву західноєвропейської літератури обраною вибіркою є 900 прим.

Відбір екземплярів для обстеження починали з стелажів, розташованих біля зовнішніх стін, у кутках, біля вікон, причому місця відбору мали бути на однакових відстанях одне від одного.

З метою отримання кількісної характеристики стану фізичного збереження фонду, дефекти й пошкодження основних елементів книги оцінювали за п'ятибальною шкалою з подальшим вираховуванням коефіцієнтів фізичного збереження ($K_{\text{ф}}$) згідно з розробленою в НБУВ методикою [4].

Статистична обробка отриманих результатів, дала змогу побудувати статистичні ряди, проілюстровані графічно на мал. 1, 2, 3 і зробити висновки щодо стану фізичного збереження масиву західноєвропейської літератури.

Аналіз гістограми № 1 (мал. 1) стану фізичного збереження зовнішнього оформлення документів з урахуванням виявлених під час огляду специфічних особливостей фонду показав:

1. 1,2% оглянутих книг мають $K_{\text{ф}}$, що дорівнює одиниці, тобто зовсім без дефектів і пошкоджень. Це, в основному, видання другої пол. XIX — поч. XX ст. з ледеринними або комбінованими (шкіра/ледерин) оправами; з форзацами, виготовленими зі спеціального гладкого або звичайного, але високоякісного паперу; з пофарбованими або навіть позолоченими обрізми. Висока міра їх фізичного збереження, як і естетична цінність, зумовлені якістю матеріалів і технологією виготовлення оправи. Оправи з цих матеріалів зручні в умовах довготермінового зберігання, бо не затримують пил, майже не псується при напіввогкому знепильненні, добре захищають блок книги від пошкоджень. Тому навіть при зберіганні в умовах, що не відповідали нормативним вимогам, але за умов відсутності аварій та обмеження користування вони збереглися дуже добре.

Основним недоліком оправ такого типу є порівняно велика вага, яка при неакуратній експлуатації спричинює відрив оправи від блока книги.

2. 15,2% масиву західноєвропейської літератури складають документи з високими $K_{\text{ф}}$ (0,8-1), що мають оправи з потенційно тривких матеріалів: шкіри, ледерину, картону або їх комбінацій. Зниження коефіцієнтів фізичного збереження цієї групи документів свідчить про наявність незначних дефектів: пошкодження кутів, спинки; незначна деформація оправи (для шкіряних оправ); забрудненість форзаца; жовті плями на ньому як наслідок окислення клею; окремі сліди життєдіяльності комах, які в цілому не псують зовнішнього вигляду документа. За умов обмеженого користування вони можуть зберігатися ще тривалий час. Для таких книг можна рекомендувати ремонт пошкоджених елементів оправи.

3. Більша частина документів (63%) з оглянутого масиву західноєвропейської літератури — це книги, журнали, брошури, газети з $K_{\text{ф}}$ зовнішнього оформлення від 0,4 до 0,8.

Приблизно 10% з них — це книги, що мають оправи з потенційно тривких матеріалів, але внаслідок незадовільних умов зберігання (довготривале розміщення в підвальних приміщеннях) та експлуатації (неохайне користування, часте переміщення) набули різноманітних дефектів і пошкоджень: частковий

або повний відрив спинки; механічне пошкодження кутів; комплекс пошкоджень від надмірного зволоження внаслідок аварійних ситуацій, слідів життєдіяльності комах.

Такі самі дефекти притаманні книгам, що мають картонні або комбіновані справи (шкіра/картон, ледерин/картон) і становлять 75% книг з цієї групи. Однак їх основним і найтипівішим недоліком є забрудненість як результат порушення санітарно-гігієнічних умов зберігання. На поточний момент подібні справи можна вважати такими, що частково або повністю втратили свою естетичну цінність. Для покращання стану фізичного збереження цієї частини книжкового фонду необхідно найближчим часом замінити щонайменше 15% справ, а згодом — ще 35%. 25% таких справ необхідно відремонтувати.

Журнали та брошури з м'якими паперовими обкладинками, що становлять 15% від оглянутого фонду, мають низьку потенційну тривкість і $K_{\text{фз}}$ в межах 0,4-0,8. Для їх подальшого зберігання необхідна заміна паперових обкладинок на потенційно тривкіші. Якщо з певних причин це зробити неможливо, необхідно виготовити спеціальні контейнери або папки для їх зберігання.

Суттєве зниження коефіцієнтів фізичного збереження зовнішнього оформлення цієї групи документів значною мірою пов'язане з дефектами форзаца і прилеглих до нього сторінок книжкового блока. До таких дефектів слід віднести жовті плями, поширювані майже на весь форзац і прилеглі до нього сторінки; плями, котрі можна класифікувати як сліди старого мікологічного ушкодження; забрудненість через неохайне користування книгою (жирові плями, захвати, бруд невідомого походження тощо).

Незначна частина цієї групи — старі книги кінця XVII — поч. XVIII ст. в пергаментних оправах або в оправах із білої свинячої шкіри. Такі оправи потребують спеціальних консерваційних і реставраційних заходів.

Оправи з низькими $K_{\text{фз}}$ (0-0,4) має 21% від усього оглянутого фонду. До цієї групи, насамперед, належать документи, що повністю або частково втратили елементи зовнішнього оформлення (часткова або повна відсутність оправи чи форзаца), відрив оправи від блока, втрата форзаца й окремих сторінок (дефектні книги). Сюди слід віднести книги, оправа яких повністю зіпсована з тих чи інших причин (наслідки попадання в зону аварії, суцільне пошкодження оправи комахами тощо). Документи цієї групи потребують негайної заміни оправи.

Аналізуючи гістограму № 2 (мал. 2) стану фізичного збереження блоків книг західноєвропейських видань, можна зробити висновок, що більша їх частина (56%) збереглася

дуже добре і має високі коефіцієнти (0,8-1). Ці видання на високоякісних сортах паперу, виготовлених із ганчір'я або деревинної маси з високим вмістом целюлози, що мають високу потенційну тривкість.

Дефекти, зумовлені технологією виробництва притаманні паперу 39% усіх видань, що мають $K_{\text{ф}}$ від 0,4-0,6. Найтипівішими з них є жовті плями — «фоксинги», які зустрічаються із різною частотою по всьому об'єму блока; пожовтіння паперу в тексті внаслідок дифузії компонентів друкарських барвників у пористу структуру паперу; пожовтіння через недосконале проклеювання; незначні забрудненість сторінок від користування книгою. Такий папір не втратив механічної міцності і може зберігатися тривалий час.

Суттєве пожовтіння як наслідок перебігу процесів хімічної деструкції, втрата механічної міцності від інтенсивної експлуатації («зачитаність»), механічні пошкодження, наслідки минулого надмірного зволоження (жовті плями від води, сліди мікологічного пошкодження) — типовими для 3,5% документів, стан фізичного збереження блока яких оцінено коефіцієнтами 0,3-0,5. Для таких книг треба планувати реставраційні заходи. У поточний момент їх необхідно законсервувати. Негайної реставрації потребує 0,8% фонду, що має суттєві мікологічні пошкодження.

Гістограма № 3 (мал. 3) стану фізичного збереження західноєвропейських видань свідчить, що 8% книг збереглися дуже добре (відповідні коефіцієнти 0,9-1). Основний масив книг (85%) з коефіцієнтами 0,5-0,9 має різноманітні дефекти й пошкодження зовнішнього оформлення. Ремонт оправи значно покращить стан їх фізичного збереження.

7% книг перебувають у незадовільному стані як щодо зовнішнього оформлення, так і паперу. Ці видання із зіпсованими оправами й папером, що характеризується низькою потенційною тривкістю. Такі книги потребують заміни оправи і при подальшому зберіганні — суворого дотримання параметрів температурно-вологісного й світлового режимів. Особливої уваги вимагають 2,5% книг ($K_{\text{фз}}$ 0,1 — 0,3), що мають сліди мікологічного ураження, для 1,7% із них потрібна заміна оправи й дезінфекція, а для 0,8% — реставрація та дезінфекція. До документів, $K_{\text{фз}}$ яких не перевищує 0,33, належать книги, що втратили оправу (1,2% фонду). Для їх зберігання необхідні папки й контейнери. Звичайно, ці книжки слід опрацювати.

Заходи щодо покращання стану фізичного збереження західноєвропейської літератури для подальшого довготермінового зберігання в книгосховищах НБУВ узагальнені в табл. 1.

або повний відрив спинки; механічне пошкодження кутів; комплекс пошкоджень від надмірного зволоження внаслідок аварійних ситуацій, слідів життєдіяльності комах.

Такі самі дефекти притаманні книгам, що мають картонні або комбіновані справи (шкіра/картон, ледерин/картон) і становлять 75% книг з цієї групи. Однак їх основним і найтипівішим недоліком є забрудненість як результат порушення санітарно-гігієнічних умов зберігання. На поточний момент подібні оправи можна вважати такими, що частково або повністю втратили свою естетичну цінність. Для покращання стану фізичного збереження цієї частини книжкового фонду необхідно найближчим часом замінити щонайменше 15% оправ, а згодом — ще 35%. 25% таких оправ необхідно відремонтувати.

Журнали та брошури з м'якими паперовими обкладинками, що становлять 15% від оглянутого фонду, мають низьку потенційну тривкість і $K_{фз}$ в межах 0,4-0,8. Для їх подальшого зберігання необхідна заміна паперових обкладинок на потенційно тривкіші. Якщо з певних причин це зробити неможливо, необхідно виготовити спеціальні контейнери або папки для їх зберігання.

Суттєве зниження коефіцієнтів фізичного збереження зовнішнього оформлення цієї групи документів значною мірою пов'язане з дефектами форзаца і прилеглих до нього сторінок книжкового блока. До таких дефектів слід віднести жовті плями, поширювані майже на весь форзац і прилеглі до нього сторінки; плями, котрі можна класифікувати як сліди старого мікологічного ушкодження; забрудненість через неохайне користування книгою (жирові плями, захвати, бруд невідомого походження тощо).

Незначна частина цієї групи — старі книги кінця XVII — поч. XVIII ст. в пергаментних оправах або в оправах із білої свиначчої шкіри. Такі оправи потребують спеціальних консерваційних і реставраційних заходів.

Оправи з низькими $K_{фз}$ (0-0,4) має 21% від усього оглянутого фонду. До цієї групи, насамперед, належать документи, що повністю або частково втратили елементи зовнішнього оформлення (часткова або повна відсутність оправи чи форзаца), відрив оправи від блока, втрата форзаца й окремих сторінок (дефектні книги). Сюди слід віднести книги, оправа яких повністю зіпсована з тих чи інших причин (наслідки попадання в зону аварії, суцільне пошкодження оправи комахами тощо). Документи цієї групи потребують негайної заміни оправи.

Аналізуючи гістограму № 2 (мал. 2) стану фізичного збереження блоків книг західноєвропейських видань, можна зробити висновок, що більша їх частина (56%) збереглася

дуже добре і має високі коефіцієнти (0,8-1). Ці видання на високоякісних сортах паперу виготовлених із ганчір'я або деревинної маси високим вмістом целюлози, що мають високу потенційну тривкість.

Дефекти, зумовлені технологією виробництва притаманні паперу 39% усіх видань, що мають $K_{фз}$ від 0,4-0,6. Найтипівішими з них є жовті плями — «фоксінги», які зустрічаються із різною частотою по всьому об'єму блока; пожовтіння паперу в тексті внаслідок дифузії компонентів друкарських барвників у пористу структуру паперу; пожовтіння через недосконале проклеювання; незначна забрудненість сторінок від користування книгою. Такий папір не втратив механічної міцності і може зберігатися тривалий час.

Суттєве пожовтіння як наслідок перебігу процесів хімічної деструкції, втрата механічної міцності від інтенсивної експлуатації («зачитаність»), механічні пошкодження, наслідки минулого надмірного зволоження (жовті плями від води, сліди мікологічного пошкодження) — типовими для 3,5% документів, стан фізичного збереження блока яких оцінено коефіцієнтами 0,3-0,5. Для таких книг треба планувати реставраційні заходи. У поточний момент їх необхідно законсервувати. Негайної реставрації потребує 0,8% фонду, що має суттєві мікологічні пошкодження.

Гістограма № 3 (мал. 3) стану фізичного збереження західноєвропейських видань свідчить, що 8% книг збереглися дуже добре (відповідні коефіцієнти 0,9-1). Основний масив книг (85%) — коефіцієнтами 0,5-0,9 має різноманітні дефекти й пошкодження зовнішнього оформлення. Ремонт оправи значно покращить стан їх фізичного збереження.

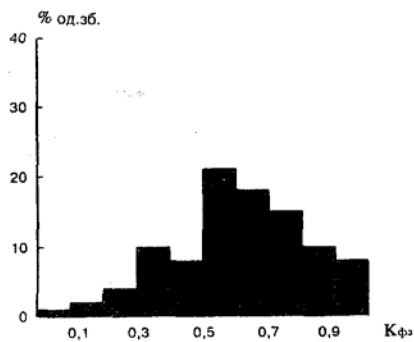
7% книг перебувають у незадовільному стані як щодо зовнішнього оформлення, так і паперу. Ці видання із зіпсованими оправами й папером, що характеризується низькою потенційною тривкістю. Такі книги потребують заміни оправи і при подальшому зберіганні — суворого дотримання параметрів температурно-вологісного й світлового режимів. Особливої уваги вимагають 2,5% книг ($K_{фз}$ 0,1 — 0,3), що мають сліди мікологічного ураження, для 1,7% із них потрібна заміна оправи й дезінфекція, а для 0,8% — реставрація та дезінфекція. До документів, $K_{фз}$ яких не перевищує 0,33, належать книги, що втратили оправу (1,2% фонду). Для їх зберігання необхідні папки і контейнери. Звичайно, ці книжки слід опрацювати.

Заходи щодо покращання стану фізичного збереження західно-європейської літератури для подальшого довготермінового зберігання в книгосховищах НБУВ узагальнені в табл. 1.

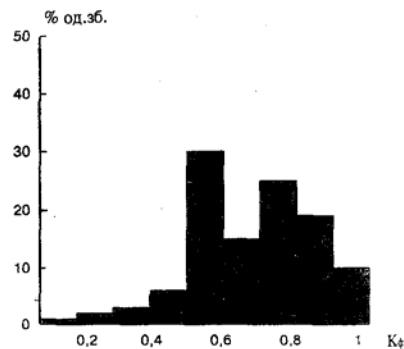

Таблиця 1
Заходи по забезпеченню фізичного збереження західноєвропейської літератури при її довготерміновому зберіганні

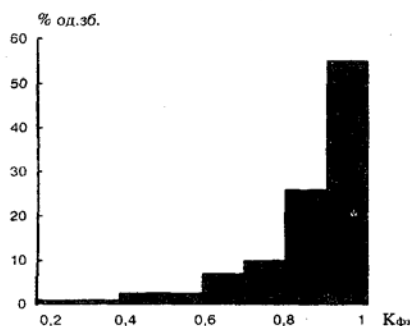
% од. зб.	Кількість од. зб.	Дефекти і пошкодження	Заходи по забезпеченню фізичного збереження
1,2	760	Відсутність дефектів зовнішнього оформлення	Нормативні умови зберігання
15,2	9120	Незначні дефекти оправи: механічні ушкодження кутів, спинки	Ремонт оправи (при умові наявності коштів). Обмеження користування. Нормативні умови зберігання
22,1	13260	Частковий відрив спинки від оправи; відрив оправи від блоку; забруднення	Ремонт оправи, гігієнічні заходи. Нормативні умови зберігання
31,6	18960	Частковий або повний відрив спинки від оправи; відрив оправи від блоку; часткова або повна втрата оправи; забруднення оправи; ентомологічні ушкодження	Ремонт оправи, заміна оправи. Нормативні умови зберігання. Ентомологічний контроль. Дезінсекція по рекомендації ентомолога
9,3	5580	Документи, що мають паперові оправи (журнали, брошури)	Оправлення із використанням потенційно тривких матеріалів
0,8	480	Оправи із комплексом пошкоджень від попадання в зону аварії. Сліди мікологічного ураження	Заміна оправи, дезінфекція
0,2	120	Цінні документи в шкіряних або пергаментних оправах; із зіпсованою оправою; без оправи	Оправлення, ремонт оправи, гігієнічні заходи, зберігання в папках або контейнерах
95,7	57420	Книги, що видані на потенційно тривкому папері	Нормативні умови зберігання
3,5	2100	Сучасний, потенційно нетривкий папір; папір із мікологічним ураженням	Нормативні умови зберігання, дезінфекція
0,8	480	Забрудненість сторнок; сліди від минулого намокання; мікологічне ураження; втрата механічної міцності	Дезінфекція, реставрація

Мал. 1. Гістограма розподілу коефіцієнтів фізичного збереження зовнішнього оформлення книг із колекції західно-європейської літератури.

Мал. 3. Гістограма розподілу загальних коефіцієнтів фізичного збереження книг із колекції західно-європейської літератури.

Мал. 2. Гістограма розподілу коефіцієнтів фізичного збереження блоку книг із колекції західно-європейської літератури

У цілому стан фізичного збереження оглянутої масиви західно-європейської літератури слід вважати задовільним, що зумовлено високою якістю і потенційною тривкістю матеріальної основи документів. В умовах НБУВ вони можуть зберігатися тривалий час без суттєвих змін фізичного стану. Для його поліпшення необхідно виконати запропонований комплекс заходів, приділяючи особливу увагу опрацюванню та реставрації.

Примітки

1. ГОСТ 7.50-90. СИБИБД. Консервация документов. Общие требования, введен 01. 01. 91.
2. Организационно-распорядительная документация Библиотеки Академии наук СССР. — Л., 1987. — С. 111-118.
3. Консервация и реставрация книг: Метод. рекомендации (Сост. С.П. Булавина, Т.А. Доманская, Н.К. Николаева, В.Н. Стеблевский). Всесоюз. Гос. 6-ка иностран. лит-ры. — М., 1987. — 210 с.
4. Новикова Г.М., Скобцев Л.Е. Кількісна оцінка стану фізичного збереження бібліотечних фондів / Бібл. вісн. — 1996. — № 3. — С. 15-18.

Орест Мацюк

ІСТОРІЯ ПАПЕРУ ЯК СПЕЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

Історія паперу — порівняно молода спеціальна історична дисципліна. Виникнувши у XVIII ст., вона досягла великих успіхів до початку XX ст., особливо впродовж останніх трьох десятиліть.

Основним завданням історії паперу є визначення дати написання письмових пам'яток. Нещодавно цю галузь науки відносили до палеографії. У наш час її розглядають як окрему наукову дисципліну. Палеографія вивчає письмо і його історію, історія паперу — водяні знаки на папері. Причому наукові рамки останньої значно розширюються. Вона не може успішно розвиватися без вивчення технології виробництва паперу, географії паперу, тобто історії його розповсюдження, центрів виробництва паперу, історії папірень; генеалогії фабрикантив — власників папірень; геральдики фірменних водяних знаків та їх значення; економічних зв'язків країн виробників паперу з країнами споживачами, історії торгівлі і т.д. Без вивчення історії виробництва паперу в окремих районах, на окремих фабриках і папірнях, без знання історії промислових підприємств та їх знаків неможливе ефективне використання філіграней для вивчення дати написання документів або надрукування книг.

Архівні джерела з історії виробництва паперу надзвичайно бідні. Про деякі папірні минулих сторіч маємо рукописні документи. Про більшість з них залишилися скіпні згадки. Часто факт існування папірні можна встановити лише на основі певного водяного знака на папері. У цьому випадку водяний знак є дуже цінним і красномовним документом про папір. Інколи папір з водяним знаком є головним доказом існування папірні. Проте він завжди служить для пояснення, доповнення або підтвердження рукописних відомостей про папірню чи якість явище в історії паперу.

Без науки про водяні знаки неможливо вичерпно вивчити виробництво, споживання паперу і торгівлю ним у період приблизно з 1300 по 1850 рр., не можна повно розкрити такі питання: розвиток папірень, чергування їх власників і майстрів, спадкоємців і орендарів, технічне обладнання папірень, обсяг продукції, якість асортименту, формат паперу; напрям і обсяг збуту, способи вживання паперу. Хоч наука про водяні знаки насамперед покликана служити дослідженням історії паперу, вона крім того, як і багато інших наук, може стати у пригоді в найрізноманітніших галузях історичних досліджень.

Говорячи про відокремлення історії паперу від палеографії і виокремлення її в самостійну історичну дисципліну, слід зауважити, що й палеографія від початку виникнення, тобто з другої половини XVII ст., вважалася складовою частиною дипломатики. Творцем наукової палеографії вважають француза Мабільона, який жив у другій половині XVII ст. Його праця «*De re diplomatica, libri sex*» (Париж, 1681) заклала фундамент новій нау-

ці — дипломатиці, і водночас започаткувала іншу дисципліну — палеографію. Проте тільки на початку XIX ст. палеографію почали вважати, передусім французи, окремою дисципліною. На це століття припадає бурхливий розвиток палеографії.

Усі дані говорять за те, що історію паперу і палеографію слід вважати окремими дисциплінами, оскільки вони різняться між собою методом дослідження і завданнями, які стоять перед ними. Уже на початку XIX ст. історія паперу по суті була сформована остаточно в окрему наукову дисципліну і згодом стала мати на своєму рахунку велику бібліографію. (Найдавнішою працею з філігранології є дослідження книгознавця Д. Люїса [1] про діяльність англійського першодрукаря В. Кекстона. Він умістив у ній 20 знаків, виявлених на папері книг цього видавця). Досить назвати відомі праці Т. Жансена [2], К. Тромоніна [3], Н. Лихачова [4], Ж.М. Бріке [5], які вивчають знаки, видимі на папері, виробленому в різних країнах. У менш відомих працях досліджуються філіграні, вживані в окремих країнах, районах, або вивчають окремі знаки папірень. Цими працями було закладено основу для дальшого вивчення філіграней; автори їх опрацювали методику описання і використання знаків для допомоги історикам і архівістам.

Першою помітною працею про філіграні, виданою в міжвоєнний період, є збірник водяних знаків, підготовлений українськими вченими І. Каманініним та О. Вітвіцькою [6]. Вагомий внесок у розвиток історії паперу зробив відомий учений С. Клепиков — автор монографії «Филиграны и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века» (М., 1959) з додатком 1427 філіграней і 292 штемпелі XVII-XX ст. С. Клепиков своїми працями сприяв розширенню дослідницьких можливостей істориків, які використовують документи нового часу, написані на вітчизняному та закордонному папері. Він перший порушив «традицію» дослідників вивчати давні філіграні і зайнявся філігранями пізнішого періоду (XIX-XX ст.). Така різновидність фірменних знаків як штемпелі майже зовсім не була відома і не публікувалася до появи його праць. С. Клепиков запропонував нову методику вивчення філіграней. Основну увагу, за його словами, слід звернути не на емблематичну частину знака, а на літерну частину та розшифрування окремих ініціалів і їх комплексів, причому необхідно вивчити історію папірень, знати їх власників, майстрів (папірників), і те як вони переходили від одних власників до інших і т.д. Історичний підхід до історії паперу характерний і для інших дослідників.

Слід згадати також праці З. Участкіної, яка дослідила справи мануфактур — колегії [7], і М. Кукушкіної, яка описала 600 водяних знаків XVIII-XX ст., розмістивши їх у хронологічному порядку, відповідно до часу виникнення папірень

[8]. Праця М. Кукушкіної дуже корисна для істориків паперу, але незручна для користування архівістам, яким часто доводиться визначати час написання недатованих документів. Із зарубіжних видань заслуговує на увагу українських істориків паперу книга австрійського дослідника Г.Айнедера, в якій є багато даних з історії українських папірень, зокрема галицьких [9]. Праці К. Малечинської, Я. Сінярської-Чаплицької і В. Будки, видані в Польщі останнім часом, також частково стосуються українського папірництва.

Цікаве дослідження, присвячене чотирьом українським папірням (Буськ, Острог, Новостав, Кобиловолки), опублікував М. Гембарович [10]. Автор розглядає філіграні не тільки у нерозривному зв'язку з історією папірень та їх власниками, а й з тогочасними історичними умовами, які склалися в західноукраїнських містах, та багатьма іншими факторами, що могли спричинити вживання певного водяного знака. Він запропонував репродукувати водяні знаки не шляхом фотографування, а безпосереднім зніманням їх з паперу на відповідну фотографічну плівку з умовою пізнішого ретушування так, щоб залишився непошкодженим відбиток структури паперу і зменшилася до мінімуму видимість письма. Проте цей метод через недосконалість техніки знімання поки що непридатний для масової публікації водяних знаків. Його можна успішно застосовувати тільки при зніманні їх з чистого паперу без тексту. Спроби застосування вказаного методу робилися й раніше. В Італії при Флорентійському університеті існує навіть центр для дослідження палеотипів (Centro per lo dei paleotipi), який виробив відповідну методику їх вивчення і публікації разом з філігранями. Однак через зазначену причину він не ввійшов у широкий вжиток. Тепер роблять спроби публікації водяних знаків із застосуванням сканера.

Проте нині не всі дослідники серйозно підходять до використання у своїй роботі здобутків сучасної історії паперу. Інколи вони нехтують її елементарними правилами та вимогами. Це твердження підкріпимо шляхом аналізу окремих українських та інших наукових видань останніх років і спробуємо показати, як треба вивчати водяні знаки у тих випадках, коли лише вони можуть допомогти остаточно встановити автентичність того чи іншого документа.

Прикладом цього може бути хоча б характеристика водяних знаків паперу у впорядкованій М.К. Бойчуком праці «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.)» (К., 1965).

У вступі упорядник названої праці дає таку характеристику паперу: «папір книги білий, але не однакової білизни, є аркуші сіро-білі». І далі: «Якість паперу теж різна: є папір кращий, є і гірший». Що може дати дослідникові чи просто читачеві ця характеристика. Навіть низькосортний промокальний і обгортковий папір буває кращий і гірший. Певно, слід було повідомити, чи це папір

друкарський, письмовий, листовий, чи якийсь інший, і зазначити розташування *vergeures* і *pontuseaux*, тобто відбитки кави на папері, а також відстань між ними.

Далі в праці йдуть дві репродукції водяних знаків. Автор твердить, що в збірнику І. Каманіна, О. Вітвицької вміщено тільки два таких знаки [6, №№ 258, 259], а насправді — 81 різновид цього знака XVI ст. і 41 — XVII ст. [6, №№ 204-284, 557-596, 642]. Всупереч твердженням автора передмови деякі відміни засвідчені і в роки, коли п'ясалася опублікована актова книга. Одна з перших публікацій з різновидами цього водяного знака була зроблена в 1826 р. [11].

Не можна погодитися з таким твердженням автора: «Останні аркуші — без водяних знаків». Судячи з розміру аркушів, поданого в описі, — це формат *in folio*, тобто повний аркуш, складений удвоє. Філіграні в XVI ст. ставилися, здебільшого, на правій або лівій частині аркуша. Акткові книги, як відомо, зшивалися з зошитів, а тому водяний знак залишався або на першій, або на другій половині. Відтак водяні знаки слід підраховувати на повному форматі паперу, а не на половинках, як це зроблено в описі, вміщеному в розглядуваній праці.

Нарешті, про визначення формату паперу. Необхідно дотримуватися загальноприйнятих міжнародних визначень формату: *in folio*, *in quarto*, *in octavo*, *pagina fracta* і т.д. Водяні знаки потрібні подавати у натуральну величину.

При розгляді ряду іноді надзвичайно докладних досліджень водяних знаків, проведених у різних галузях науки, виникає питання: чому ці праці часто залишаються єдиними або незавершеними, чому вони не знайшли продовжувачів і послідовників, чому в деяких наукових дисциплінах водяні знаки не використовуються для розв'язання актуальних питань? При відповіді на ці запитання слід враховувати головним чином те, що дослідження водяних знаків на сьогодні ще не завжди дає остаточно розв'язання питань датування. Водяний знак є одним із багатьох допоміжних засобів, який у деяких випадках через відсутність або ненадійність інших стає єдиним і вирішальним при встановленні дат тощо. В решті випадків ефективність використання його залежить від врахування даних інших допоміжних дисциплін. Ще Фішер встановив принцип, яким слід керуватися при дослідженні стародруків: «лише папір і його знак ще недостатні ознаки, щоб на їх основі судити про невідомий друкарський пам'ятник, приписати його з достовірністю друкаря і знайти р. його видання» [12]. Серйозні дослідники водяних знаків дотримувалися цього принципу [13].

Історія паперу вимагає не тільки докладного вивчення історії папірень та частих змін малюнка водяних знаків, а й надзвичайної точності при їх копіюванні.

Наочний приклад того, як не слід копіювати і публікувати філіграні, можна віднайти у праці «Українські грамоти XV ст.» (К., 1965). Її ую-

рядник В. Русанівський, намагаючись датувати копії, час виготовлення яких не позначено в документах, застосував палеографічний і філігранологічний методи, але одержав незадовільні результати. В. Русанівський вмістив у публікації філіграні з паперу, на якому зроблені копії документів №№ 20, 23, 25. Через нехтування елементарних правил філігранології він неправильно визначив дату написання цих копій, причому помилка дорівнює століттю.

Видатний знавець науки про рукописи Й. Кіршнер про наукову цінність філіграней говорив так: «Вивчення водяного знака, як допоміжного засобу датування і локалізації рукопису, було по-різному оцінено. Звичайно, водяний знак не може бути єдиним критерієм для датування рукопису. Але разом з іншими критеріями ... він набирає значення, бо існує принцип: чим більше критеріїв ведуть до однакового хронологічного і місцевого визначення певного рукопису, тим достовірніше його визначення» [14]. З допомогою водяних знаків можна далеко точніше визначити дату рукопису, ніж, наприклад, з допомогою письма або інших ознак у межах від 2-х до 3-х років.

Можна навести й праці, автори яких уміло використовують філіграні. Так, М. Крикун, досліджуючи рукописні списки втікачів (підданих) із Галицької землі, складені Кам'янською і Летичівською городськими канцеляріями, на основі палеографічних даних та порівняння філіграней, правильно датує їх 30-ми роками XVIII ст [15]. Водяні знаки та характеристику паперу подають Я.П. Запаско, Є.Л. Немировський, О. Цалай-Якименко, В. Рауделюнас опублікував 27 водяних знаків з альбому Е. Ляуцевічюса та ін.

Дослідження історії паперу і папірництва мають два аспекти. З одного боку, вони входять у сферу науки про книгу і спеціальних історичних дисциплін, дають можливість ідентифікувати водяні знаки і полегшують визначення часу і місця написання недатованих рукописів і друків; з другого боку — у сферу суспільно-господарської історії: вивчаються техніка виробництва, його розміри, торгівля, ціни, організація і умови праці, матеріальний стан (забезпечення) людей, зайнятих продукуванням паперу.

До середини XIX ст. папір вироблявся ручним, т.зв. черпальним способом. Виявивши і розшифрувавши водяні знаки на ньому, можна визначити місце і приблизний (іноді і точний) час його виробництва, власників папірні. Порівнюючи ці дані з місцем, де використано папір для друку чи письма, можна встановити розповсюдження його шляхом торгівлі, а також визначити хронологічні межі недатованих документів. Кожний аркуш давнього, виготовленого ручним способом паперу завдяки його філіграні є історичним документом. Застосування водяних знаків для визначення часу і місця походження паперу — одна із численних можливостей використання їх у наукових цілях. Досі майже нічого не зроблено у напрямі ви-

користання мотивів водяних знаків, що, розвиваючись з простої фабричної марки і знака майстра до художніх символів, мають своєрідну, обумовлену місцевими, економічними, культурними, політичними обставинами, історію. Для загальної історії, історії мистецтв, церковної історії, етнографії, геральдики генеалогії й інших галузей культурно-історичних досліджень вони дадуть підтвердження деяким відомим уже фактам або перетворять деякі припущення в факти. Інколи водяні знаки допоможуть знайти нові аспекти в дослідженнях.

Останнім часом зроблено дещо для популяризації філігранології в Україні. В «Архівах України», збірниках доповідей і повідомлень на конференціях з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін часто вмішувалися дослідження з історії паперу.

Пожвавленню досліджень в галузі історії паперу (та інших дисциплін) у Львові сприяв постійнодіючий семінар з архівознавства та інших допоміжних історичних дисциплін, організований ще у 1961 р. при історичному архіві у Львові академіком І.П. Крип'якевичем. На засіданнях його було заслухано чимало доповідей з історії паперу. У цьому ж архіві ведуться підготовчі роботи щодо заснування першого в Україні музею паперу, постійно діє кабінет історії паперу.

Насамкінець слід зазначити, що в Україні, на відміну від інших країн, досі вживався термін не історія паперу, а філігранологія. Тепер, безперечно, слід вживати термінологію, якою користується Міжнародне товариство істориків паперу. З найновішою бібліографією в ділянці дослідження історії паперу в Україні можна познайомитися з книжки автора даного повідомлення «Історія українського паперу» (К., 1994).

Примітки

1. Lewis J. The life of Master William Caxton of the Weald of Kent; the first Printer in England. — London, 1737.
2. Jansen H. Essai sur Lorigine de la gravure en bois et en taille douce et sur la connoissance des estampes Xve et XVIe siecles..., v. I-II. — Paris, 1808.
3. Тромошин К. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать, когда написаны или напечатаны какие либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные дела, на которых не означено года. — М., 1844.
4. Лихачев Н. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. СПб., 1891; його ж Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. I-III. — СПб., 1899.
5. Briquet Ch.-M. Les filigranes. Dictionaire historique des marques du papier de leur apparation vers 1282 jusqu'a a 1600, vol. I-IV. Geneva, 1907; John Biquet. Notice la vie, les travaux de Charles Briquet avec un index bibliographique de ses publications. — Leipzig, 1923.
6. Каманін І, Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII ст. (1566-1651). — К., 1923.
7. Uchastkina Z.V. A History of Russian Hand Paper-Mills and Their Watermark. Hilversum-Holland, MCMLXII.

8. Кукушкина М.В. Филлигрны на бумаге русских фабрик XVIII — начала XX вв. Обзор собрания П.А. Картава: Исторический очерк и обзор фондов рукописного отдела библиотеки Академии наук СССР. Вып. II / XIX-XX века. — М.; Л., 1958. — С. 285-372.
9. Eineder Georg. The Ancient Paper-Mills of the Former Austro-Hungarian Empire and Their Watermarks. — Hilversum-Holland, MCMLX.
10. Mieczyslaw Gebarowicz. Z dziejow papiernictwa XVI-XVIII w. Roczniki Biblioteczne, R.X. z. 1-2. — Warszawa, 1966. — S. 1-79 (плюс 30 таблиц з 131 філіграною).
11. Joachim Lelewel. Bibliograficznych ksiąg dwoje. —

- t. II. — Wilno, 1826, (табл. XVIII — з книг Герошич В'єтора №№ 38, 39; з книг Марка Шарфенберг №№ 44, 45; з рукописів №№ 4, 6).
12. Johan Sebastian Bachs Werke. Herausgeg. von der Bach Gesellschaft. — Lieferung, 1800. — S. 47-48.
13. Wisso Weiss. Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für Geschichtsforschung // Archivmitteilungen. — Berlin, 1955. — S. 22.
14. Joachim Kirschner. Germanistische Handchriftenpraxis. — München, 1950. — S. 12-13.
- Крихун М.Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету ім. Ів. Франка, серія історична. — Вип. 3, 1965. — С. 63

Георгій Папакін

ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ЦАУ УСРР (1929 — 1930 РР.) (продовження)

Наукові засади видання фондового довідника-огляду, сформульовані під час праці над описом Коша, стали у нагоді всім архівістам, які виконували аналогічну роботу. Дещо іншого характеру набув опис документів Генерального військового суду — однієї з найважливіших центральних установ гетьманщини XVIII ст., що його теж мала здійснити архівознавча секція АК [1]. Проте робота над цим описом була набагато складнішою, ніж над Архівом Коша, котрий зберігався у вигляді компактного фонду. Документи Генерального військового суду були розпорошені. Як зазначав у доповідній В.Барвінський, на той час завідувачий ХЩА, «фонд ГВС складається із справ та книг. Справи фактично не відокремлено з тих архівних фондів, у складі яких вони перебувають, а саме — Чернігівського та Полтавського відділів, а також Чернігівської Палати Гражданского и уголовного суда». Тому, звичайно, описувати можна тільки книги.... Книги ГВС, що перебувають у складі архівного фонду «Черниговской палаты гражданского и уголовного суда» ХЩА, поділяються на такі групи: 1) Журнали за 1741, 1768-1782, 1786, 1788-1789 рр. в кількості 44 книги; 2) Книги «приговорів» і «решень» за 1728-1769, 1771-1775, 1777-1782, 1786 рр. в кількості 101 кн.; 3) Книги «определений» за 1768, 1771-1780, 1782, 1784, 1786, 1789 рр. у кількості 18 кн.; 4) Книги указів за 1740-1756, 1762, 1768, 1771, 1773-1782, 1786-1789 рр. у кількості 28 книг». Аргументовано розглянувши кожен з цих видів документів, В.Барвінський вказував: «На мою думку, слід складати опис книг «приговорів» і «решень», бо вони містять у собі вирок та ухвали суду «по судным расправным делам» [2, арк.28-28 зв.].

Архівознавча секція постановила «вважати за потрібне підготувати до видання описи книг Військового генерального суду», доручивши В.Барвінському подати характеристики книг, а М.Горбаневі — з'ясувати можливу форму описання книг [2, арк.22]. Трохи пізніше секція, зваживши можливі перешкоди на шляху видання (великі обсяги робіт та значні грошові витрати),

постановила найближчим часом видати описи цих книг лише до реформи «Войскового суда» за часів Розумовського. Форму, за якою видаватиметься опис книг, затвердити подану В.Барвінським у доповідній записці. Загальний догляд та редагування доручити т.Барвінському, а для технічного підготування видання необхідні підшукати відповідного робітника [2, арк.25].

Пропозиція В.Барвінського зводилася до того, щоб описувати не архівні, а карні справи, зберігаючи назву з «приговора» та вказуючи на аркуші, де вона міститься у книзі [2, арк.28 зв.]. Проте, це не вирішувало питання про загальний обсяг і вид видання. Аби з'ясувати його детально, працівники ХЩА підготували опис однієї книги «решень» суду за травень-червень 1758 р. Цей цікавий документ — пробний опис — дозволив побачити переваги й недоліки описання, що йде тільки за документом, і необхідність всеохоплюючого вивчення географії, обставин, діючих осіб карного процесу тогочасу [2, арк.37-38]. Тому при обговоренні проекту на архівознавчій секції були встановлені такі вимоги до описання справ: «1) подавати точну назву книжок і за який вони р., та архівні номери їх; 2) В середині книжок відмічати лише назви місцевих та номери протоколів; 3) (графу ч.2) звідна справа поступила не вносити, оскільки вона нічого не дає, а забирає в опису багато місця; 4) обов'язково треба зазначати в кінці назву протоколу, повністю територіальні ознаки даної події аж до села, там де це можливо (полк, місто, село); 5) соціальні ознаки дієвих осіб, що їх згадується в тому чи іншому вирокі Генерального суду, треба обов'язково позначати; їх імена зазначати ініціалами, прізвища ж повністю [2, арк.36].

Як бачимо, цей опис суттєво відрізнявся від «Опису Коша». Якщо там за одиницю описання бралася діловодна справа, то тут точкою відліку був «протокол», і саме його номери виносилися як порядкові. У межах книг відлік йшов за хронологією (місяць, рік.), а далі — за номером самої книги. Це наближало майбутнє видання до типу тематичного описання. Надзвичайну вагу несли

примітки — адже без повноцінного науково-довідкового апарату (іменного, географічного, предметно-тематичного) описом користуватися було цілком неможливо; він повністю втрачав свою інформаційність.

Безперечно, цей опис, як і опис Коша Запорозької Січі, мав відіграти значну роль у виробленні наукових принципів підготовки довідників про зміст архівних фондів, але його видання не здійснилося по незалежним від Археографічної комісії причинам.

Архівознавча секція АК ЦАУ мала великі плани роботи над науково-довідковими виданнями. Була накреслена ціла програма підготовки «всіляких довідників для науково-дослідного використання архівних багатств», видання «спеціальних довідників типу відомих «Пам'ятних книжок» для кожного архіву окремо» [3]. Підтвердження цього факту є присвоєння першому ж довіднику що вийшов під грифом АК ЦАУ — по фондах ЦДАДА — номера 1 у серії III. На жаль, з документів Архівознавчої секції, що збереглися, неможливо встановити зміст інших двох серій. Можна лише здогадатися, що ними могли бути огляди окремих важливіших фондів — як от Архіву Коша Запорозької Січі або Генерального військового суду, а також довідник, що охоплював би усю сукупність документів ЄДАФу України. Наукові підвалини цього важливого довідника Археографічна комісія почала відпрацьовувати ще з 1929 р., практично з моменту створення Архівознавчої секції. Мова йде про «Огляд найважливіших фондів України», підготовці якого архівознавча секція, як ми бачили, приділяла багато уваги. Практично разом із списками фондів окружних архівів, що регулярно друкувалися у журналі «Архівна справа» та «Пам'ятними книжками архівів», це видання мало завершити цілісну інформацію дослідників та широкої громадськості про місця зберігання і зміст документів ЄДАФу України. Для того, аби скласти повну уяву про необхідність цієї роботи, слід згадати обставини 1929-1930 рр. Пройшло не більш 8-10 років після створення місцевих архівів, проте мережа їх вже кілька разів змінювалася. Про місця зберігання документів губернських та повітових установ іноді не знали навіть досвідчені архівісти. А про фамільні фонди, особові збірки, колекції, що надійшли до державних архівів, взагалі не було ніякої поширеної інформації.

Свій відбиток наклали ще заплутані питання історичного зондування, що призвели до зберігання Архіву Коша Запорозької Січі в Одесі, Чернігівської судової палати — у Харкові і так далі. В таких умовах кінче необхідним було мати довідник, згідно якого, відштовхуючись від назви установи або прізвища власника, можна було б отримати попередню інформацію про місце зберігання фонду та коротку характеристику його. Така постановка питання торкалася не лише офіційної, але й евристичної археографії, адже давала необхідні настанови щодо пошуків необхідних документів для публікації.

Організація такої широкомасштабної роботи, що мала охопити усі архівосховища України, вимагала певної підготовки. Архівознавча секція підготу-

вала об'їзний лист до всіх архівістів, у якому давала приблизний список фондів, що мали увійти до «Огляду», і викладала настанови до підготовки оглядів окремих фондів.

Саме видання планувалося з такою структурою: невеличкою передмовою від ЦАУ, редакторським вступом, безпосередньо оглядів фондів, розподілених тематично (судові, адміністративні установи і т.д.), покажчиків та переліка архівосховищ із зазначенням фондів, що переходять у кожному з них і увійшли до огляду.

Фондовий огляд пропонувалося скласти з таких розділів: викласти загальні відомості про фонд (його об'єми показники, хронологічні межі, місце зберігання), дати характеристику основних функцій фондоутворювача, охарактеризувати зміст документів фонду і наприкінці вказати на наявність описів, стан збереженості документів [4, арк. 100].

Ці параметри, на нашу думку, охоплювали практично всі дані, потрібні дослідникам. Інша річ, що не всі з важливих фондів на той час були належним чином впорядковані і описані, і це позбавляло архівістів можливості дати потрібну розгорнуту характеристику фонду. Втім, об'їзник ЦАУ передбачав і такий варіант — в цьому випадку треба було давати посилання на діловодні шифри; а в останньому розділі характеристики вказати, що фонд в архіві ще не описано.

Важливість таких вказівок, наступних документів про підготовку «Огляду», навіть публікацій у журналі «Архівна справа» важко переоцінити. Вони вперше давали певні наукові засади до описання фондів в інтересах дослідників. Не менш важливим було чітко визначитися із переліком тих фондів, що мали увійти до «Огляду». Як ми вже знаємо, планувалися три частини за хронологією: фонди адміністративних та інших установ гетьманщини, введення російського урядуництва аж до встановлення губернського поділу України (XVIII — поч. XIX ст.); фонди губернських та інших установ XIX — поч. XX ст.; фонди періоду революції та громадянської війни (1917-1921 рр.).

Втім, вже самий початок праці над збірником висвітлює деякі хибні, що їх неможливо було помітити при підготовчій роботі. Змінювалися фонди установ, які мали загальноукраїнське значення (прикладом, Малоросійська колегія, Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд) і місцеві, хоча не менш цікаві установи (полкові суди, сотенні канцелярії). Давати окрему характеристику на кожному з них було зовсім недоцільно, адже їхні функції та склад документів не набагато різнилися, скажімо, у Глухові та Полтаві.

Тому вже при обговоренні найпершого загального списку найважливіших фондів 30 квітня 1929 р. виникали думки, наприклад, про необхідність при характеристиці фондів сотенних канцелярій з Полтавського архіву вказати, що аналогічні фонди переходять також у ХЦПА, і що фонд «Управління Харківського поліцеймейстера» доцільно замінити на більш повний фонд з КЦПА [4, арк. 98].

Все це вимагало додаткової роботи по складанню списку фондів для «Огляду» з точки зору їхньої повноти, репрезентативності і важливості. Хоча 30 квітня 1929 р. і був затверджений цей список з близько 220 найменуваннями [2, арк.12-15], він ще не претендував на остаточність.

З точки зору розробки наукових засад археографії нам дуже цікаво визначити цей процес, що завершився вже 1950 р. Тоді на розгляд ЦАУ поданий був докладно опрацьований і обґрунтований перелік фондів для 1-го випуску «Огляду» (Фонди старої гетьманщини). Він містив назви таких установ, як І та ІІ Малоросійські колегії, Генеральна військова канцелярія, 5 полкових та 3 сотенних канцелярій, до яких додавались би огляди всієї сукупності решток інших аналогічних фондів, Валковської воєводської канцелярії, Чугуївської приказної ізби, Військового генерального суду, Чернігівського генерального суду, двох полкових судів, 5 міських магістратів, Козельської міської ратуші, Новосербського корпусу та Коша Запорозької Січі. В.Веретенніков, обґрунтовуючи цей список з 26 фондів, писав, що «кожний з них в силу своєї рідкості та важливої історичної цінності і невеликої сохрності має бути подано не сумарно по групах, а індивідуально для кожного фонду» [4, арк.107-107 зв.].

Проте відразу ж кидалося в очі, що не всі ці установи належали до гетьманського періоду історії України, як на це звернув увагу В.Барвінський [2, арк.33]. Не витримувалася ні логічна, ані хронологічна лінія, і назва не відповідала змісту цього випуску «Огляду». До того ж, на практиці виникло дуже багато ускладнень, пов'язаних з недостатнім опрацюванням фондів, іноді їхнім фізичним включенням до інших документальних комплексів. Наприклад, значна частина документів Малоросійської колегії входила до складу конгломерату, що носив назву «Чернігівського та Полтавського відділу ХЩА», а також Чернігівської судової палати. Не відокремлені документи полкових судів, Ніжинського земського з фондів відповідальних повітових судів тощо [4, арк.116].

Доводилося виходити не з усього обсягу документів, що належали тій або іншій установі, а з тих, що були виявлені. Безперечно, це обмежувало цінність оглядів.

Другий випуск «Огляду» мав вміщувати відомості не про всі установи ХІХ — поч.ХХ ст., що існували в Україні, а лише про ті, що боролися з революцією — тобто жандармські управління, охоронні відділення, поліцейські органи, цензурні установи та тимчасові генерал-губернаторства періоду 1905-1908 рр. (всього 53 фонди) [4, арк.108-109]. Зрозуміло, що це дуже звужувало тематику випуску, його хронологічні рамки (практично лише друга пол.ХІХ ст., а більшість — поч.ХХ ст.), обминався цілий історичний період. До того ж цей випуск мав частково перекриватися видавничими планами журналу «Архівна справа», що намагався друкувати огляди фондів до ювілею революції 1905-1907 рр.

Це були не єдині втрати у порівнянні з першим варіантом проекту «Огляду». Зовсім виїзали огляди особових фондів (О.Ф.Кістяковського, П.П.Теті, Пасеків, Строганових і Кондрат'євих, Самборського і Малиновського, Рєшніних, Кочубєїв, М.Лорадовичів, Максимовича, Лукашевича тощо), релігійних, учбових установ і закладів, окремих збірників (Придлуцька архівна збірка 1746-1919 рр., Архівна збірка Скав'ювської 1557-1902 рр., рукописи Чернігівського крайарху) [2, арк.14-15]. Без цих оглядів, як і без відомостей про архіви великих промислових підприємств, волосних правлінь [5] запланований збірник втрачав дуже багато.

Таким чином, можна стверджувати, що АК протягом 1929-1930 рр. не вдалося розробити такий проект «Огляду найважливіших фондів України», який би дав дійсне уявлення про склад, зміст і місце зберігання найцінніших документів української історії. Частково на заваді тут виявилися політичні чинники, що не дозволяли відносити до найважливіших фондів архіви монастирів, церков, представників аристократії; недостатньо налагоджений облік та інформація про склад окремих архівів також заважали. Проте, на нашу думку, поставлене перед АК завдання — створити науковий огляд усіх найцінніших фондів України, перешкодило наявній силі і можливості провідних археографів ЦАУ. Треба врахувати і загальну недостатність історії державних установ в українській історіографії. Намагання ж залучити до цієї роботи широкі кола місцевих архівістів не вдалося, бо не було чітких і всеохоплюючих настанів щодо організації цієї роботи на місцях. Як нам вже відомо, лише окремі огляди фондів, складені найдосвідченішими археографами, мали якусь вартість.

Для розробки наукових засад видання архівних документів АК ЦАУ велике значення мала також дискусія навколо серійного видання Архіву Коша Запорозької Січі. Слід звернути увагу на те, що протягом 1930 р. АК не вдалося виробити дійсних наукових засад цього складного видання. Не дивлячись на те, що акад. Д.Багалій та М.Рубач поставили свого часу питання про можливість доповнення документів фонду джерелами інших архівів, або взагалі реконструкцію фонду, ця ідея не використовувалася. Тематичний принцип видання, відвойований акад.М.Слабченком, тебе не виправдав у практиці; проте так само недосконалим було б просте видання документів за хронологією, що довело вже видання «Опису Архіву Коша». Очевидно, корисно було б поєднати краще з обох типів видання, хоча це виявилось неможливим спочатку через неузгодженість позицій упорядників, а потім — через недостатню кваліфікацію їхніх найближчих спадкоємців. Безперечно, що і цей видавничий проект не можна занести до активу археографічної комісії у вирішенні нею спірних питань археографії.

Втім, не можна розглядати науковий доробок членів АК лише у такому негативному плані. Велике значення мали розроблені ними проекти пра-

вил видання документів, настанови до підготовки збірників. Вони мали як самостійне значення, так і комплексне — у супутті з набутками АК ВУАН. Промовистий приклад тому — праця В. Романовського, який розробив свій проект «Правил археографічного опрацювання історичних пам'яток» [6], працюючи в АК ВУАН, але намагався затвердити його іншою Археографічною комісією, від якої він очікував, що вона «покладе край кустарництву в цій галузі» [7, арк. 5].

Навіть невдачі мали свій позитивний зміст — вони демонстрували, як не треба підходити до окремих видань, і змушували спадкоємців шукати принципово інших засад. Проте сама ідея підготовки «Огляду найважливіших фондів України» або «Архіву Коша Запорозької Січі», що народилися в Археографічній комісії, були цілком плідні.

Як своєрідний підсумок розробки АК наукових засад видання документів протягом 1929-1930 рр. можна розглядати текст лекції В. Веретеннікова «Завдання археографічної техніки», що були виголошені ним на 10-денній нараді-зльоті архівних працівників у квітні 1931 р. На цих лекціях цілком переконливо показувалося, що весь процес підготовки документів до видання поділяється на основні чотири моменти — з'ясування зовнішньої історії документів, тобто їхнє описання, виявлення історії зберігання і вивчення усіх редакцій та публікацій; точне встановлення самого тексту документів (рецензія тексту, емендація та транскрипція); встановлення форм науково-вірної репродукції (групування, визначення заголовків, встановлення друкарської форми репродукції) та історичне коментування (пояснювального та допоміжного характеру). Докладно розкриваючи кожну з цих тем, В. Веретенніков вчив молоді кадри архівістів-археографів тим способом підготовки видань, що їх на практиці відпрацювала Археографічна комісія ЦАУ — давати єдино точний або остаточний текст документа, передавати його сучасною фонетикою, орфографією та пунктуацією, простими, прийнятними для читача формами репродукції тексту. Завданнями коментарів він бачив «зробити документ зрозумілим не тільки з погляду граматичного і синтаксичного, але й з історичного, себто 1) дати, якщо в цьому є потреба, історичне обґрунтування датованості і заголовка, що їх документові надається, 2) пояснити подібувати в документі імена і прізвища, так само і інші власні імена, 3) пояснити незрозумілі натяки в документі на будь-які історичні події або факти» [8].

Ще один дуже важливий і складний аспект наукової діяльності АК ЦДУ — її внесок у розробку такої важливої проблеми, як актуальність документальної публікації. Визначення цього поняття вимагає створення дійсно наукових і об'єктивних критеріїв актуальності, на відміну від ідеологічно-кампанійського її тлумачення. Протягом всього періоду існування АК найскладнішим її завданням було саме це — як належним чином обґрунтувати актуальність, тобто доцільність вміщення

у плани і розробки тієї або іншої археографічної публікації різних історичних періодів.

Проте завжди на заваді науковим засадам цього процесу стояли ідеологічні чинники. Вже при створенні комісії було визначено те коло питань, що вважалося актуальним для тих, хто давав дозвіл на її створення: «історія класової боротьби, соціально-політичного та економічного розвитку України» [9, арк. 12]. Це досить м'яке і всеохоплююче формулювання дозволяло певну свободу у виборі тем археографічних досліджень.

Тому на перше місце автори пропозицій починають висувати досить об'єктивні чинники. Так, прикладом, О. Оглоблін обґрунтовує свій видавничий задум як важливість самої історії повстання Петра Іваненка («один з найважливіших моментів соціально-економічної й політичної історії України кінця XVII — поч. XVIII ст.»), так і практичною недоступністю відповідних документів для українських дослідників [10, арк. 1].

З точки зору визначення критерія актуальності велике значення має видавничі історія Остерської актової книги, про яку ми вже згадували. М. Горбань при визначенні необхідності її видання керувався такими критеріями: «коли загалом досі видано надзвичайно мало матеріалів до історії Лівобережної України, то особливо мало є матеріалів до історії українського міста. Тим часом висвітлення історії українського міста має велике значення надто для розробки однієї з основних проблем української історіографії — вивчення процесу формування української буржуазії» [7, арк. 2].

Таким чином, М. Горбань, а також згодні з його думкою В. Барвінський, В. Романовський та акад. Д. Багалій докладно сформулювали ще один критерій актуальності — невисвітленість даної теми ані в історіографії, ані у документальних публікаціях XIX — поч. XX ст.

Саме за такою ознакою до публікації добиралися не лише документи XVII-XVIII ст., а і XIX ст. — з історії «Конарщини» кийської філією АК [10, арк. 37-40]. Філія взагалі поклала цей принцип в основу своєї діяльності: «публікацію невиданих архівних матеріалів з історії революційних рухів, історії робітничого класу, національного питання й історії народного господарства на Правобережжі» [10, арк. 20].

Інший вагомий критерій — повнота подачі певного явища певного історичного періоду — застосований анонімним автором видавничої пропозиції щодо Луцької гродської книги 1562 р.: «вона є одна з небагатьох книг, що збереглися з часів дії на Волині I-го Литовського Статуту та Литовського суверенітету. З сторінок цієї книги бачимо життя напередодні II-го Литовського Статуту 1566 р. та Люблінської унії 1569 р. Але саме тому може бути знайдуться в цій книзі фактичні передумови цих двох великих явищ нашої історії на зламі XVI ст.» [10, арк. 17-18].

Той же плідний критерій — відбиття у документах важливіших переломних моментів україн-

ської історії — намагався використати О.Рябінін-Скляревський, пропонуючи АК низку публікацій звітів одеських та новоросійських генерал-губернаторів (1837, 1871, 1882 рр.).

Надзвичайна наукова вага і давнина — так можна коротко сформулювати критерії, за якими приймалося рішення щодо видання документів з «Архіву Коша Запорозької Січі» [11] — одного з найскладніших видавничих проєктів 20-30-х років. Це формулювання витримало навіть ідеологічний тиск 1931 р. і порівняння з темами «Жовтневої революції та історії Радянської влади» [12].

Про те майже таке саме обґрунтування вже не відіграло значної ролі у видавничій долі фонду «Новоросійської консисторії» — ще одного цікавого фонду Одеського крайарху. Його науковий опис так і не був не тільки складений, але й прийнятий як пропозиція [4, арк.72-73].

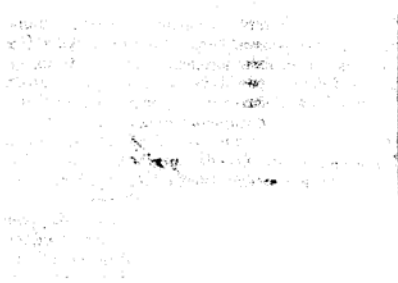
При підготовці довідкових видань, низку яких намічала АК, головним критерієм стало зробити найцікавіші архівні фонди, що розписувалися, максимально приступними для дослідників, ввести їх до наукового обігу. Саме так обґрунтовувалась необхідність видання наукового опису книг Генерального військового суду В.Барвінським [2, арк.28-28 зв.], такі ж підходи закладалися у план публікації «Огляду найважливіших фондів України» [2, арк.6-8].

Так продовжувалося доти, доки на перше місце не вийшли суто ідеологічні чинники. Тоді головним критерієм стала відповідність того або іншого збірника останнім настановам партії, що практично звело нанівець усі наукові критерії визначення актуальності археографічних праць, вироблених Археографічною комісією ЦАУ. Досить навести ту класифікацію критеріїв актуальності, що пропагувалася навіть у 70-х роках. Це відповідність ідеології марксизму-ленінізму, узгодженість із політикою КПРС, оригінальність і новизна постановки; ступінь і методологічна правильність розробки, наукова цінність документів, практичне значення для розвитку марксистсько-ленінської теорії, застосування у сучасній ідеологічній боротьбі тощо. Не дивно, що з такої точки зору не-актуальними оголошувалися публікації АК ВУАН та інші археографічні видання початку 30-х років [13].

Таким чином, протягом двох років найактивнішої своєї діяльності АК ЦАУ здобула певний науковий доробок. Її членами розроблялися засади видання документальних збірок з історії XVII, XVIII, XIX ст. ст., причому найрізноманітніших форм. Це і моновидання — «Остерська актова книга», і тематично підібрані «Акти до історії повстання Петра Іваненка», і корпусно-тематичне видання Запорозького архіву. Такі збірники мали аналогію серед едиційної продукції АК ВУАН, і принципи їхнього добору та видання значною мірою були спільними. Проте АК ЦАУ вела розробку і таких видань, що не мали ані зраку, ані аналогії — це описи — Коша Запорозької Січі, Генерального військового суду, нарешті, «Опис найва-

жливіших фондів України» — унікальний довідник по всіх архівосховищах і найцінніших фондах України. До визначення наукових принципів таких збірок залучалися провідні археографи ЦАУ — В.Веретєніков, М.Горбань, В.Барвінський. Певні кроки робилися і щодо розробки наукових критеріїв актуальності документальних видань, яких у цей період були віднесені невизначеність проблем в історіографії та відсутність публікацій; неіснуючі документи для дослідників або через їхню відсутність у сховищах України, або неупорядкованість фонду; найповніше відбиття певних історичних подій переломних епох історії України; надзвичайна наукова вага і давність.

Але на заваді втіленню в життя цих наробок АК став розрив між намаганням залучити до археографічної роботи якомога ширші кола архівістів та науковців, і доведенням до них засад і принципів підготовки видань, розроблюваних в АК. Потрібні були конкретні, всім зрозумілі настанови до організації археографічної праці. Протягом періоду, що розглядається, робилися намагання створити такі правила. Але остаточно — для всіх історичних документів, що знаходилися в центрі уваги АК — вони були сформульовані і оприлюднені лише наступного, 1931 р., коли в організації наукової праці непрохано і дуже брутально втрутилася ідеологія.

Примітки

1. Архівна справа. — 1930. — №2 (13). — С.93.
2. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.994.
3. Передмова // Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статей за ред.В.О.Романовського. — К., 1929. — С. VI.
4. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1194.
5. Бюлетень ЦАУ УСРР. — 1930. — №7 (51). — С.8.
6. ІР НБУВ, ІР, ф.33, спр.2485, арк.1-8.
7. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.995.
8. Радянський архів. — 1932. — Кн.3 (18). — С.59-62.
9. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1086.
10. ЦДАВО України, ф.14, оп.1, спр.1212.
11. Бюлетень ЦАУ. — 1929. — №8 (52). — С.3.
12. Див.: Передмова // Архів Запорозької Січі. Опис матеріалів. — К., 1931. — С. III.
13. Див.: Сергієнко Г.Я. До питання про критерії актуальності документальних публікацій // Архів України. — 1974. — №1. — С.14-15.

Людмила Стрільчук

ПРИЧИНИ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Емігранти — особи, які добровільно, або вимушено залишили рідну країну, громадянами якої є, і які поселилися в якійсь іншій країні. Відповідно еміграція — це добровільне (або вимушене) переміщення населення з країн постійного проживання до інших країн. Причини, що зумовлюють цей процес досить різноманітні і включають: соціально-економічні, політичні етнічні, релігійні та інші мотивні аспекти. Еміграція тісно пов'язана з соціально-економічним розвитком тих чи інших регіонів, чи країн, так і з їхнім занепадом.

Однією з недостатньо вивчених і висвітлених сторінок в історії українського народу є питання пов'язані з еміграційними процесами українців з місць історичного розселення українського етносу в різні частини світу. Тривалий час ця проблема в радянській історичній літературі висвітлювалася тенденційно, крізь призму ідеологічних догм.

У вересні 1939 р. ситуація у Західній Україні була надзвичайно складною. На всіх етнічних українських і змішаних українсько-польських землях, що входили до складу Польщі, налічувалося 9 млн. 328 тис. осіб, в тому числі 5 млн. 698 тис. українців, 2 млн. 328 тис. поляків, 924 тис. євреїв, 78 тис. німців, 48 тис. росіян, 50 тис. представників інших національностей. Частка українців становила 62,4 %, поляків — 25,6 %, євреїв — 10,1 %, німців — 1 %, росіян — 0,5 %, представників інших національностей — 0,4 % [1, с.76].

Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) 4 грудня 1939 р. ухвалила постанову, що передбачала цілу систему каральних заходів. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) республіканський комітет ухвалив власне рішення, котрим секретарі Львівського, Дрогобицького, Станіславського, Тернопільського, Волинського, Рівненського округів партії зобов'язувалися до особистої участі в планах переселення осадників [2, спр.18, арк.49]. Цією постановою регламентувалося використання власності осадників. Зокрема передбачалося: а) землю осадників передати в земельний фонд обласних виконкомів з подальшою передачею для радгоспів і колгоспів; б) коней, продуктивних тварин і сільсько-господарський інвентар передати колгоспам і

радгоспам [2, спр.17, арк.30]; в) будинки осадників використовувати для шкіл, лікарень, медичних пунктів, дитячих садків, сільських рад. Частину будинків — під контори майбутніх МГС, радгоспів; г) домашнє умеблювання — для дитячих будинків, шкіл, лікарень. Так, уже на 3 квітня 1940 р. в західних областях «звільнено» 38091 буд., у тому числі на Львівщині 7903 буд., Волині — 10630 буд., Станіславщині — 3733 буд., Дрогобищині — 4222 буд., Тернопільщині — 6449 буд., Рівненщині — 5154 буд. [2, спр.19, арк.191].

Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 19.01.1940 р. виселенню підлягали сім'ї лісової охорони, що мали 3-4 морги землі і користувалися пільгами польської держави [1, с.77].

Протягом 1940-1941 рр. із західних областей за постановою РИК СРСР від 2.03.1940 р. та рішенням Президії Верховної Ради СРСР на спецпоселення були відправлені колишні поміщики, власники підприємств, торговці, керівники і члени політичних партій, сім'ї поліцаїв, офіцерів польської армії [3].

Обласне керівництво примушувало місцеві органи якнайшвидше закінчити переселення. У Тернопільській області до середини квітня 1940 р. виселено 7 тис. сімей осадників (31700), 513 сімей польських офіцерів, 482 сім'ї поміщиків, 37 сімей фабрикантів, 61 сім'ї жандармів [1, с.78]. Із території Волинської області до квітня 1940 р. виселено понад 1700 сімей осадників, у яких налічувалося близько 10 тис. чол. Репресивна машина перемогла і своїх ідейних співників — членів КПЗУ.

Однією з ганебних сторінок режиму були жорстокі, розправи з в'язнями, оскільки в'язниці західних областей України були переповнені невинними людьми. Органи державної безпеки намагалися з початком війни вивести їх у глибоку територію. Для цього начальник тюремного управління НКВС УРСР капітан Філатов 24.06.1946 р. запросив 948 вагонів [4, арк.22]. Однак швидкий наступ німецьких військ зірвав цей намір. Тоді в'язнів вирішили знищити.

Радянський режим безжально знищував традиційні політичні структури західного регіону. Для цього влада використовувала військову силу,

політичні репресії. Політичні партії, громадські об'єднання, культурні спілки негайно були заборонені або взяті під контроль. Керівництво перейшло до осіб, які приїхали з інших регіонів і в переважній більшості не знали і не бажали знати місцевих особливостей і традицій.

Насильницька колективізація одноосібного західноукраїнського села набрала характеру гострої боротьби. Вона супроводжувалася репресіями щодо одних і загравання з іншими. На темпи і методи колективізації в значній мірі впливала збройна боротьба з учасниками національного визвольного руху. Від результату цієї боротьби залежала і доля колективізації.

Радянська влада, прилучивши західноукраїнські землі, розпочала втілювати ленінсько-сталінські плани підпорядкування села тоталітарному режиму. Першим етапом їхнього втілення була колективізація земель поміщиків, державних чиновників, осадників, монастирів. Одночасно з конфіскацією частини земель передавалася бідним селянам. Конфіскація і особливо роздача селянам землі знаходила підтримку у значній частини населення.

Реалізація цілей другого етапу спочатку приховувалася і переносилася на пізніший термін. Хоча саме на другому етапі влада вирішувала основне завдання-заручившись підтримкою частини населення, колективізувати землю [5, с.57]. Ціною величезних зусиль і численних жертв влада нав'язала західному регіону України радянську модель колективного господарства. Особливості перетворень на селі пояснювалися розрізненістю цього процесу внаслідок війни. Причому 1939-1941 рр. були спокійніші, а друга половина 40-х рр. характеризувалася загостренням ситуації і наростанням конфліктів через колективізацію.

Колективізація проводилася руками відряджених із східних регіонів людей і загостренням репресій з боку державного апарату. Місцеве населення до завершення розгрому УПА утримувалося від вступу до колгоспів. Об'єднання одноосібних господарств у колгоспи привело до різкого зниження їхньої ефективності. Потрібні були багаторічні державні дотації, щоб утримати при житті нові колгоспи.

Такі ж процеси проходили і в центральних та східних регіонах України, але менш гостро і болісно.

Більшовики, вже по кількох тижнях по приході

на Західну Україну (1939 р.) показали свої наміри. Припинилася нормальна робота, релігійне та політичне життя. Кожен день нові арешти, невпевність і страх. 22 місяці такого «життя» з більшовиками привели до того, що прихід німців був зустрінутий певною частиною населення з деяким полегшенням [6]. Проте не принесла бажаного полегшення і німецька окупація. Вивезення населення на примусові роботи до Німеччини стало новим тягарем на долю українського народу.

У 1942 р. на північному заході Житомирщини організаційно оформилася Українська Повстанська Армія (УПА), яка вела боротьбу спочатку проти німецьких, а згодом-радянських окупантів. Національне підпілля та його УПА чинили шалений опір, збройна боротьба стала великою бідою для місцевого населення, вона ускладнила політичне становище на Україні. Збанкрутувавши політичне, зазнавши поразки у воєнному плані, рештки частин УПА потрапили до Західної Німеччини, а звідти до різних країн світу. Після звільнення України від німецької окупації могутній репресивний апарат було кинуте на знищення УПА.

Державний комітет оборони СРСР ще до звільнення Західної України прийняв спеціальну постанову, в якій ставилося завдання ліквідації формувань УПА-ОУН. Щоб не допустити поповнення УПА, військомати зобов'язувалися до 20.03.1944 р. мобілізувати всіх чоловіків призовного віку, відвести в тиллові округи і після фільтрації направити в військові частини, а інші використовувати на будівельних роботах.

Ситуація на Західній Україні склалася нестерпна. З одного боку польське і німецьке жорстоке ставлення до українського населення, а з другого — жахливі взаємовідносини виникли між самими українцями — міжусобиці і самовинищення. Одна частина населення належала до УПА інша до протилежних течій. Всі ці обставини і служили головними причинами еміграції українців.

Крім того до війни, а також під час Другої світової війни значних жертв зазнало духовенство. Спочатку Радянська влада кинула у тюрми десятки єпископів, тисячі священників. Пізніше гітлерівці переслідували духовенство. Так влітку і восени 1943 р. було розстріляно або замучено

застінках гестапо десятки православних священників [7]. Ця обставина спонукала до еміграції і представників цього соціального прошарку.

Після закінчення війни маховик вивезення та переселення набрав величезних обертів. Всіх, хто залишився на окупованих територіях, вважали підозрілими. Але особливу недовіру радянський режим відчував до західних українців. Знову почалися масові репресії, переслідування, вивезення.

Підводячи підсумок, слід назвати цілу низку причин політичного, а також соціально-економічного характеру, які спонукали українців до залишення рідної землі і від'їзду в інші далекі країни. Отже політичними причинами еміграції можна вважати:

1. Переслідування членів КПЗУ органами НКВС.
2. Втеча учасників ОУН-УПА від репресивних органів СРСР.
3. Оголошення поза законом членів та керівників громадських та політичних партій, альтернативних комуністичній.

4. Невизнання частиною громадян радянської системи, як такої, що може забезпечити демократичний розвиток суспільства (дисиденти).

Серед соціально-економічних причин третьої хвилі еміграції українців можна виділити:

1. Насильницька колективізація.
2. Репресії проти найбільш заможної частини українського суспільства.
3. Придушення національної культури, мови, гідності, релігії, геноцид проти української нації.

Була ще низка причин, які зумовили еміграцію серед українських «переміщених осіб», військовополонених, в'язнів концентраційних таборів, що відмовилися від репатріації, через страх перед радянських каральних органів. Адже військовополонені вважалися зрадниками Батьківщини, а всі інші, хто перебував в роки війни на території Німеччини — підозрілими. У СРСР на них чекало переслідування, в'язниці, табори. Сповнені сили, творчої енергії, а головне — мрії про краще життя, вільне суспільство, котрі у Радянській Україні не могли для них здійснитися, молоді люди емігрували до Канади, США, Великобританії, Австралії, Аргентини, Бразилії, Нової Зеландії, Франції та багатьох інших країн світу. За підрахунками Ф.Заставного до США

виїхало 60 тис., до Канади — більше 30 тис., до Австралії — 20 тис. українців [8]. Емігрували і такі співвітчизники і до Великобританії, Бразилії, Аргентини, та багатьох інших країн світу.

Значно краще освічені, ніж будь-хто з їхніх попередників, нові українські емігранти справили значний соціально-політичний вплив на зарубіжну еміграційну українську громаду. Вони принесли з собою дух патріотизму, негативізму щодо радянської системи, новий погляд культури, мистецтва, освіти, а також значно поповнили українську зарубіжну громаду у кількісному відношенні.

Для України наслідки третьої хвилі еміграції, як і наслідки попередніх двох хвиль, були досить відчутні. Насамперед, Україну залишили патріоти, віддані їй люди, носії української культури, науковці, борці за свободу і незалежність своєї Батьківщини, переслідувані органами НКВС, значна частина військових, котрі могли б ще не один рік послужити своїй Вітчизні, молоді люди, сповнені сил і творчої енергії.

Примітки:

1. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях, 30-50-ті роки XX століття. — Луцьк, 1995.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 18, арк. 49.
3. Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 291.
4. Державний архів Волинської області, ф. 1, оп. 1, спр. 12.
5. Ярош Б. Насильницька колективізація волинського села у 30-50 рр. (за новими архівними джерелами) // Науковий вісник ВДУ, 1997. — № 3.
6. Сойка І. Характеристика часу німецької окупації 1941-1944 рр. на тлі окремих фактів // Літопис Волині. Ч. 6. — Вінніпег, 1962. — С. 71-72.
7. Пам'яті пастирів-мучеників // Літопис Волині. Ч. 17-18. — Вінніпег, 1992. — С. 18-20.
8. Заставний Ф. Українська діаспора. — Львів, 1991. — С. 20.

Олена Загорецька

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА В МІНІСТЕРСТВАХ ТА ДЕРЖАВНИХ КОМІТЕТАХ УКРАЇНИ

Соціально-економічні зрушення в усіх сферах суспільної діяльності, створення нормативної бази, що забезпечує функціонування державного апарату, впровадження нових інформаційних технологій на базі комп'ютерної техніки спричиняють зміни форм та методів діяльності діловодних служб органів державної влади і управління.

Впровадження комп'ютерного діловодства, що стало вже нормою для країн з високорозвинутою економікою, зумовлено збільшенням обсягів документообігу, потребою в отриманні оперативної інформації про документи, необхідністю захисту цієї інформації від несанкціонованого доступу і руйнування.

Все це ще більше актуалізувало потребу проведення наукових досліджень у галузі управління документацією та необхідність розроблення нормативного і науково-методичного забезпечення діяльності діловодних служб.

З метою вивчення проблем організації управління документацією в органах державної влади та управління Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства в січні 1998 р. було проведено анкетування керівників діловодних служб міністерств та державних комітетів України.

Відповіді були отримані від 17 міністерств і 18 державних комітетів. З керівників діловодних служб міністерств та державних комітетів, які взяли участь в анкетуванні, 47% мають технічну освіту; 15% — економічну; 33% — гуманітарну, причому з них: 5 бібліотекарів-бібліографів, 3 історики та 3 філологи; два респонденти мають юридичну освіту, що становить 5% від загальної кількості опитуваних. Як виявилось, середній стаж роботи опитуваних у галузі управління документацією — 12 років. Це дає змогу стверджувати, що досвід роботи у цій галузі дозволяє їм об'єктивно оцінити рівень організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України.

Як показали результати анкетування, 40% респондентів достатньо високо оцінюють сучасний стан організації діловодства в міністерствах та державних комітетах, проте зазначають необхідність подальшого удосконалення умов цієї діяльності. 36% — вважають, що рівень організації діловодства відносно високий, але потребує подальшої уніфікації. На думку 14% респондентів цей рівень невисокий, тому потребує ґрунтовного перегляду умов організації. І лише 10% опитуваних відповіли, що рівень організації діловодства в міністерствах та державних комітетах не відповідає сучасним вимогам і потребує кардинальних змін. У цьому разі основні напрями удосконалення організації

діловодства вони вбачають у створенні єдиної автоматизованої системи міністерств з можливістю мережевого спілкування з канцелярією Кабінету Міністрів України (КМУ) та секторами контролю КМУ, а також у зваженому впровадженні технологій електронного документообігу і оптимальному поєднанні технологій оброблення паперових та електронних документів.

На думку респондентів, основні заходи, які мають покращити організацію діловодства у міністерствах та відомствах є такими:

- прийняття законодавчих актів або фіксація в них положень, що стосуються управління документацією на державному рівні;
- прийняття державних стандартів, а саме, ДСТУ замість ГОСТ «Система організаційно-розпорядничої документації. Требування к оформлению документов» (ГОСТ 6.38-90), держстандарту з електронного документообігу;
- розроблення нормативно-інструктивних та методичних матеріалів, що регламентували б організацію діловодства, серед яких: Єдина державна система діловодства (ЄДСД), нормування праці співробітників та їхньої кількості в залежності від документообігу, Інструкція про порядок роботи з документами для «службового користування», Інструкція для керівників діловодних служб щодо організації діловодства на основі комп'ютерних технологій, Інструкція про порядок виготовлення, використання та зберігання печаток та інші;
- впровадження засобів автоматизації для створення документів, реєстрації вхідної документації, комп'ютерного оброблення документів у канцелярії, контролю за їхнім виконанням, відправлення кореспонденції, а також впровадження локальної мережі для зв'язку між структурними підрозділами міністерств та державних комітетів.

Серед інших пропозицій щодо покращання організації діловодства слід відзначити такі: скорочення документообігу в міністерствах та комітетах, створення архівів на машиночитаних носіях тощо.

Для вирішення цих завдань, як вважає значна частина керівників діловодних служб (47%), Українському державному науково-дослідному інституту архівної справи та документознавства слід підготувати ряд науково-методичних матеріалів, що регламентують організацію діловодства в цілому. 30% опитуваних запропонували розробити науково-методичні матеріали, які б стосувалися лише організації роботи з документами. 15% респондентів більш конкретизували свою відповідь і зазначили, що необхідним є створення нормативно-інструктивних та методичних матеріалів, що сто-

суються організації створення документів, оформлення їх реквізитів, а також систематизації документів та їхнього зберігання (в тому числі електронних документів). 6% опитуваних запропонували УДНДІАСД здійснити розробку інших матеріалів, що не увійшли у формалізовану частину анкети з можливими варіантами відповідей, серед них «Правила переносу документів між електронним та паперовим середовищем», «Інструкція про порядок використання та зберігання печаток, штампів та штемпелів», «Типова інструкція про постійно діючу експертну комісію», «Типова інструкція про відомчий архів» тощо.

Значний інтерес представляють дані про обсяги використання системи комп'ютерного діловодства в міністерствах та державних комітетах. Лише 6 із 35 керівників діловодних служб відповіли, що в їхніх установах ця система використовується у повному обсязі і є ефективною. 26 опитуваних зазначили, що система комп'ютерного діловодства використовується частково, лише для друку документів. Причин такого неефективного використання дуже багато. Основні та загальні для багатьох міністерств та державних комітетів причини – недостатнє оснащення робочих місць комп'ютерною технікою та відсутність програмного забезпечення. З респондента зазначили, що система комп'ютерного діловодства зовсім не використовується в їхніх установах через недостатнє фінансове забезпечення та повну відсутність необхідної техніки.

26% опитуваних вважає, що система комп'ютерного діловодства повинна використовуватися в установах для створення документів і забезпечення контролю за їх виконанням. 58% респондентів зазначили, що ця система призначена не лише для документостворення та контролю за їх виконанням, а й для забезпечення зв'язку між відділами. 16% проанкетованих вказали інші напрями використання, серед яких є дуже цікаві пропозиції. Наприклад, забезпечення зв'язку не тільки між відділами однієї установи, а й між всіма міністерствами та їх структурними підрозділами, а також

комп'ютерний зв'язок міністерств з органами законодавчої та виконавчої влади.

Для впровадження та використання систем комп'ютерного діловодства було запропоновано розроблення таких методичних та інших матеріалів:

- з організації функціонування системи в цілому (25%);
- для вибору оптимальної моделі системи відповідно до конкретних умов (35%);
- конкретно щодо програмного та технічного забезпечення (30%)^{*}.

Серед інших пропозицій цікавими є: підготовка підручника або довідника для роботи з документами на електронних носіях та розроблення методичних рекомендацій щодо юридичного засвідчення фактів отримання документів керівниками, виконавцями, працівниками служби діловодства, які на сьогоднішній день засвідчуються в установах підписами у журналах обліку.

Опитування показало, що з досвідом організації управління документацією за кордоном ознайомлено лише 15% керівників служб діловодства міністерств та державних комітетів України. Більшість з них отримали інформацію про зарубіжні досягнення в цій галузі з публікацій наукових статей. Ознайомлення інших з такими відомостями відбулося на семінарі чи конференції, а також на курсах підвищення кваліфікації. І лише незначна кількість опитуваних мала змогу ознайомитися із зарубіжним досвідом під час службового відрядження у провідних країнах світу. 75% респондентів відповіли, що до цього часу не мали можливості, але дуже хотіли б ознайомитися із закордонним досвідом організації управління документацією будь-яким шляхом (на семінарі, конференції, курсах підвищення кваліфікації або безпосередньо на практиці в розвинутих країнах під час відрядження). А 10% опитаних керівників діловодних служб не вважають, що досвід організації управління документацією за кордоном може бути корисним в умовах нашої країни.

* У 1998 році УДНДІАСД видав з цієї проблеми препринт «Системи комп'ютерного діловодства: сучасний стан та перспективи розвитку програмно-апаратного забезпечення» та методичні рекомендації «Організація комп'ютерного діловодства в установах. Програмно-апаратне забезпечення».

Валентина Шандра

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ НОВОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

Південний регіон України ввійшов до складу Російської імперії згідно Кючук-Кайнарджійського мирного договору між Росією і Турцією (1774). Процес інтеграційного входження цього краю в нову державу відбувався з кінця XVIII до 1870-х рр. – часу існування адміністративно-територіальної і політичної інституції – Новоросійського генерал-губернаторства. Незважаючи на наявність в радянській історіографії монографічних праць, історія цієї державної інституції залишається малодослідженою¹. Перед дослідниками історії державних установ постає складне і копітке завдання попереднього виявлення фактичного матеріалу і аналізу джерельних комплексів. До останніх належать законодавчі акти Російської держави, за допомогою яких здійснювалося управління новоприсоединеними територіями. Завдання цієї статті автор вбачає у виявленні законодавчих матеріалів, їхній систематизації та дослідженні джерелознавчих та інформаційних можливостей цього виду джерела для з'ясування структури, форм та напрямків діяльності Новоросійського генерал-губернаторства. В основі дослідження – законодавчі акти, опубліковані у Першому та Другому виданнях Повного зібрання російських законів («Полное собрание законов Российской империи», далі ПСЗ).

Відомо, що Перше кодифікаційне сорок'ятитомне видання законів Російської імперії було здійснене М.М.Сперанським 1830 р. До нього ввійшли узаконення від Соборного укладання 1649 р. до 19 листопада 1825 р. У відповідності з хронологією даного дослідження виявлення законодавчих актів розпочато з XX тому збірки. Друге видання ПСЗ здійснювалося від 1830 р. до 1884 р. і склало 55 томів. У цьому зібранні виявлення узаконень проводилося з 1 по I. том.

Підготовка обох видань ПСЗ здійснювалася у Другому відділенні власної його імператорської величності канцелярії (1826-1882), спеціально створеної для кодифікації і видання законодавчих актів. Для російської правничої традиції цього періоду не було ustalених критеріїв і принципів, яким указам, узаконенням чи розпорядженням надавати силу закону. Тому до ПСЗ чиновники канцелярії відбирали обов'язкові до виконання різновидові управлінські документи нормативного й інструктивного характеру, що містили значні зміни порівняно з попередніми.

У Першому виданні ПСЗ узаконень про Новоросійський край вміщено небагато. Це можна пояснити тим, що на південні області України одразу було поширено тільки-но підготовлений законодавчий акт від 7 листопада 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», згідно з яким почав вводитися російський адміністративний поділ на Новоросію і в якому досить детально було розписано основні функції генерал-

губернаторів. Протягом останньої чверті XVIII ст. вони конкретизувалися лише кількома законодавчими актами. У законі від 17 грудня 1775 р. йшлося про рапорт до Сенату першого новоросійського генерал-губернатора Г.О. Потьомкіна, який обґрунтовував необхідність включення у своє відання місцевостей Потоки, Омельників і Водолаг Миргородського полку для вирівнювання кордонів². Наступним законодавчим актом був розклад губерній з зазначенням генерал-губернаторів, датований 13 червня 1781 р. У ньому під номерами 32-35 вказано, що до складу Новоросійської входять Саратовська, Астраханська і Азовська губернії на чолі з генерал-губернатором Г.О. Потьомкіним³. В іменному указі Сенату від 20 березня 1783 р. знову фігурує генерал-губернатор Г.О. Потьомкін, який відтепер стоїть на чолі Катеринославського намісництва, до складу якого ввійшли Новоросійська і Азовська губернії⁴.

З початком XIX ст. кількість узаконень про новоросійські адміністративні установи в ПСЗ дещо збільшується. Зводилися вони, в основному, до кількох видів: іменні укази Сенату, сенатські укази, височайше схвалені висновки Державної Ради та положення Комітету Міністрів. В кожному із вміщених законів йдеться про конкретні соціальні явища та обговорюються прийняті місцеві адміністрацією заходи. Після смерті Г.О. Потьомкіна в 1801 р. російський уряд не повертався протягом певного часу до посади генерал-губернатора на південних своїх кордонах. В першій чверті XIX ст. увага була звернута, в основному, до херсонського військового губернатора, який практично виконував його функції. В узаконеннях цього періоду йшлося про діяльність Новоросійської комісії по розгляду скарг на незаконний земельний розподіл в Криму (1800), адміністративні поділи (1802, 1803, 1821), організацію заселення поміщиками земель, і зокрема, поселень іноземців (1803, 1804), а також про розподіл земель в Новоросійському краї (1806, 1817).

Особливості південного регіону спонукали урядові структури Росії до його виокремлення в генерал-губернаторство, про що і було сповіщено в іменному указі Сенату від 11 травня 1822 р. Вказувалося, що «для общей связи в делах торговли и карантинных предосторожностей и для удобнейшего надзора за действиями оных в портах Черного и Азовского морей» вводиться повне підпорядкування Одеського, Таганрогського, Феодосійського і Керч-Єнікольського градоначальств головному управлінню херсонського військового губернатора, у віданні якого вже знаходяться Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії з новою його назвою – новоросійський генерал-губернатор.

З призначенням генерал-губернатором Новоросійського краю і Бессарабської області князя

М.С. Воронцова (7 травня 1823 р.) кількість узаконень в ПСЗ значно зросла. Енергійний, підприємливий, новий генерал-губернатор почав звертатися до Комітету Міністрів з доповідними записками про організацію соціально-економічного обслушування краю, які після обговорення і височайшого схвалення, набували чинності закону*. Так, його доповідні записки лягли в основу положень Комітету Міністрів від 3 червня 1824 р., від 16 вересня 1825 р. та від 30 жовтня 1828 р. про пільги новоросійським містам. Згідно цих узаконень південні міста звільнялися від сплати державних податків від 8 до 25 років. Підтримуючи прохання місцевих купців – греків, євреїв, татар – М.С. Воронцов переконував міністра фінансів у необхідності поширення загальноросійських торговельних законів на південне генерал-губернаторство. Урядовий дозвіл на відкриття іноземцям торговельних компаній в Одесі, страхових контор, на безмитну торгівлю з церкесами і абазисцями, давався після його узгодження з генерал-губернатором. Показовим у цьому відношенні є положення Комітету Міністрів від 30 березня 1826 р., яким дозволялося безмитно привезення в Росію товарів, вироблених на бессарабських фабриках. Його появі передувала велика робота, здійснена за вказівкою генерал-губернатора, яка полягала в зібранні точних відомостей про фабрики, на яких виробляли хустки та інші вироби з шовку та бавовни. Лише після цього М.С. Воронцов звернувся за урядовим дозволом. У названому положенні в деталях і наведено всі ці відомості. Про заснування, наприклад, торговельного товариства Кримської винної компанії (1827) можна довідатися за височайше схваленим висновком Державної Ради. Передувала її відкриттю доповідна записка М.С. Воронцова до імператора, в якій переконливо доведено можливості кримського клімату та важливість такої справи для Росії. Саме тому уряд залишив за генерал-губернатором право розпоряджатися відсотками від коштів, отриманих за продажу бессарабських садів. В кількох положеннях Комітету міністрів (1835) йшлося про виділення державних коштів на підтримку суднобудування на безпосередню відповідальність генерал-губернатора. За його ініціативою було знято і карантинні обмеження для суден, які привозили товари до Севастополя з інших російських портів.

Питання карантинної зони постійно входили до компетенції головного правителя краю. За його поданням Сенат приймав рішення про проходження її кордонної лінії. Окремими положеннями Комітет Міністрів за поданням з місця надавав право дозволу на поселення в Криму вихідцям з неросійських місць за умови проходження ними карантинної остероги. Карантинна зона вводилася як на суші так і на морі, і генерал-губернатор визначав кількість установ і чиновників, які мали здій-

снювати карантинний нагляд. В доповідній записці міністра фінансів 1835 р. йдеться про те що М.С. Воронцов пропонував для охорони кордону в карантинному і таможному відношеннях встановити 521 пост. За ініціативою новоросійського генерал-губернатора Державна Рада своїм висновком від 3 листопада 1837 р. звільняла від сплати податків і повинностей всіх, хто займався віспощенням. У положеннях Комітету Міністрів 1841 і 1842 рр. повідомляється про прохання генерал-губернатора відрядити на Схід декількох одеських лікарів для вивчення там методів боротьби з чумою. Великий об'єм роботи та відповідальність за санітарний стан поставили потребу створення при канцелярії генерал-губернатора відповідного карантинного відділу, штатний розпис якого був затверджений Державною Радою 1 липня 1833 р. Через три роки, 1836 р., положенням Комітету Міністрів вводилася посада особливого архітектора по карантинній частині при новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові. 1827 р. Сенат розглядав подання міністра фінансів, з ініційоване проханням одеських маклерів і нотаріусів, спеціально надіслане в міністерство новоросійським генерал-губернатором в оригіналі про надання їм пільг. ПСЗ в цих положеннях Комітету Міністрів і сенатських указах практично повністю наводить текст доповідних записок, в яких детально описується становище торгівлі, історія її розвитку та обґрунтовується необхідність прийняття пропонованих заходів, що значно збільшує джерелознавчі можливості цих законодавчих актів.

Інноваційна діяльність М.С. Воронцова на посаді генерал-губернатора зводилася до вирішення економічно-торговельних питань з наданням їм державного стратегічного значення. Традиційно, основна увага зверталася на торгівлю сіллю і вином. Вже в січні місяці 1826 р. Комітет Міністрів переніс лінію одеського порто-франко, пропозицію про яку підготував за дорученням генерал-губернатора службовець місцевої таможні Інглезі. Тоді ж положенням Комітету Міністрів було дозволено привіз в Росію морем бессарабських солі та вина. 1828 р. генерал-губернатор заборонив здійснення продажу солі в борг. Того ж року Комітет Міністрів за поданням генерал-губернатора затвердив у квітні місяці положення, за яким державним чиновникам заборонялося чинити тиск на поміщиків Херсонської і Катеринославської губерній, які займаються виготовленням спиртних напоїв. Перейнявся генерал-губернатор і клопотаннями до нього іноземних купців, яким було послаблено паспортний режим. Для підтримки чорноморської торгівлі генерал-губернатор подав до Міністерства фінансів відповідні записки, які й були покладені в основу положення Комітету Міністрів про заснування в Одесі морської страхової компанії та в Херсоні купецької верфі (1830).

* Пропозиції новоросійського і бессарабського генерал-губернатора щодо Бессарабії нами залишено поза увагою, оскільки це не є територія сучасної України.

Та чи не найбільше уваги звернув правитель краю про облаштування тут іноземних вихідців, умови поселення яких уряд обумовлював з ним в кожному конкретному випадку окремо, чи йшлося про сербів, болгар, німців, греків, циган чи «румелійських виходців». 1828 р. Сенат позитивно вирішив клопотання М.С. Воронцова про пониження позик та ліквідацію недоїмок для іноземних колоністів краю. Починаючи з 1830-х рр. урядова політика по відношенню до іноземних колоністів дещо змінюється. В положенні Комітету Міністрів від 4 лютого 1830 р. наведено історичну довідку, отриману від генерал-губернатора про привілеї, якими користувалися греки, що проживали в Керч-Снікольському градоначальстві з 1775 р. На думку генерал-губернатора, вже варто відмовити їхнім проханням про звільнення від сплати гільдійських повинностей. В положенні Комітету Міністрів 1830 р. при розгляді питання про поселення однієї тисячі румелійців уряд повністю схвалив запропоновані М.С. Воронцовим заходи. Основним аргументи його доповідної записки, наведеної в цьому узаконенні, є можливість вступу багатьох ремісників, виноробів, матросів і риболовів до міщанського стану або приєднання до матроських цехів. Височайше схваленим положенням Комітету Міністрів від 2 червня 1831 р., в основі якого лежала доповідна записка М.С. Воронцова імператору, йшлося вже про те, що німецьким колоністам, які переселяються з Царства Польського в Росію, вже не варто виділяти грошову підтримку з державної казни.

Окремим положенням від 28 вересня 1827 р. регламентувалася політика уряду щодо татар-поселян і земельних власників в Таврійській губернії. В цьому законі проаналізовано діяльність Комісії для розгляду спірних земельних питань в Криму та названо заходи, запропоновані генерал-губернатором щодо закріплення земельного права для різних категорій власників. Уряд узгодив з М.С. Воронцовим і питання про «свободних хлебопашцев ногайского племени», які намагалися звільнитися від постачання рекрутів. Генерал-губернатор запропонував формувати з ногайців кінні полки для армії. Однак, у питанні надання дозволу таврійському татарському дворянству вибирати членів повітових нижніх земських судів думка генерал-губернатора не співпала з урядовою. М.С. Воронцов вважав представників татарського дворянства неосвіченими, без знань російської мови, що перешкоджає позитивному вирішенню питання про їхні виборчі права. До цього питання уряд повертався неодноразово. Домагання татарських мурз Таврійської губернії, які ще не дістали підтвердження Герольдії, брати участь в дворянських виборах розглядалося Комітетом Міністрів 1835 р. Цього разу М.С. Воронцов «для обозрения целого многочисленного сословия края» висловився позитивно щодо дозволу, обумовивши лише його тимчасовість. За безпосередньою участю новоросійського генерал-губернатора вирішувалося

і питання про право греків дворян володіти дворовими людьми, якщо їхнє дворянство ще не підтверджено в Герольдії. 31 липня 1834 р. Комітет Міністрів, спираючись на відзив М.С. Воронцова, вирішив призначити татарам одноразову допомогу з правом поселення на державній землі в разі прийняття ними християнства. До певної міри, узаконення ІПСЗ відображає і непорозуміння між М.С. Воронцовим та вищими урядовими структурами. До вже наведеного прикладу можна додати положення Комітету Міністрів від 11 листопада 1830 р., яким подовжувався термін розшукування поміщиків в Новоросії своїх селян-втікачів. При прийнятті цього рішення не була врахована окремішна думка новоросійського генерал-губернатора, який вважав за непотрібне продовжувати цей термін.

В полі зору новоросійського генерал-губернатора знаходилася і видобувна промисловість, про що йшлося в його неодноразових зверненнях до Комітету Міністрів. У положенні останнього від 13 лютого 1826 р. йдеться не лише про відрядження до видобувних місць для контролю чиновника гірничого відомства, а й про час і обставини відкриття вугілля в Бахмутському повіті Катеринославської губернії. За датою 30 травня 1827 р. до ІПСЗ внесено височайше схвалену записку міністра фінансів про виявлення цим чиновником великих запасів кам'яного вугілля в Таганрогському градоначальстві. Через два роки М.С. Воронцов звернувся до імператора за дозволом займатися розробкою видобутку кам'яного вугілля в Новоросійському краї без сплати акцизного збору.

В зв'язку з великим будівництвом, розгорнутим на півдні, в Одесі було створено Будівельний комітет, підпорядкований генерал-губернатору. Форма його звітності поширювалася на всі міста Новоросійського краю. 25 січня 1829 р. урядом була зведена до рівня узаконення доповідна записка міністра фінансів, який посилався на відношення генерал-губернатора, дозволив безмитне ввезення до Одеси мармуру. Схвалив генерал-губернатор і рішення військового губернатора Одеси про призначення до Будівельного комітету особливого урядового чиновника для наведення порядку в справочинстві, про що йшлося в положенні Комітету Міністрів від 4 жовтня 1838 р. В результаті його роботи до Комітету Міністрів надійшла пропозиція про створення спеціальної креслярні при комітетові, де б зберігалися плани і креслення будівель всього Новоросійського краю і Бессарабської області. 1830 р. такий само Будівельний комітет було створено і в Керчі замість будівельної комісії для доцільності заснування якого з'ясувалася думка генерал-губернатора. Схвалено поставився Петербург і до пропозицій генерал-губернатора про заснування поштового тракту від Балти до Одеси та франкування кореспонденції південного краю в північні держави Європи через Варшаву.

Прикордонне становище генерал-губернаторства, авторитет М.С. Воронцова як державного діяча, спонукало уряд до доручення йому виконання деяких дипломатичних функцій, що також знайшло відображення в узаконеннях ПСЗ. Зокрема вміщено текст бухарестської конвенції, яка була укладена М.С. Воронцовим і таємним радником Рибольєром з турецьким уповноваженим в Ахермані.

До певної міри, за ПСЗ можна простежити і вирішення генерал-губернатором деяких судово-адміністративних функцій. Його клопотання про призначення «понад штат» до земських судів Катеринославської губернії засідателів для припинення корчемства стало основою височайше схваленого положення Комітету Міністрів. Тоді ж, 1827 р., найшло позитивне вирішення Комітету Міністрів і подання генерал-лейтенанта, одеського градоначальника Ф.П. Палена, який тимчасово виконував обов'язки новоросійського генерал-губернатора, про призначення жалування з місцевих доходів Одеси членам одеського комерційного суду. Сенатським указом від 24 серпня 1831 р. дозволялося в Одеському комерційному суді за поданням виконуючого обов'язки новоросійського і бессарабського генерал-губернатора А.І. Красовського вносити резолюції в доповідних реєстрах юрисконсультам, оскільки, як правило, іноземці не знали російської мови або не мали навиків справочинства. Підтримав М.С. Воронцов і пропозицію бессарабського губернатора 1837 р. про ведення Ізмайльським комерційним судом всіх торговельних справ Бессарабської області.

До вісєвих напрямків діяльності новоросійського і бессарабського генерал-губернатора слід віднести і формування внутрішніх кордонів краю. За його пропозиціями відбулося утворення Одеського повіту з штатним розписом присутствених місць. Для переконливості до Державної Ради була надіслана і детальна карта повітових земель. 1827 р. висновком Державної Ради затверджено подання генерал-губернатора про перерозподіл кордонів Керч-Єникельського, Феодосійського і Таганрогського градоначальств. Іменний указ Сенату про утворення Ізмайльського градоначальства (1830) обґрунтував підготовлений генерал-губернатором М.С. Воронцовим план його створення. Зміни, особливо в сторону збільшення кількості державних чиновників, введення додаткових посад, здійснювалося не лише за згодою правителя краю, а й з його ініціативи. Значну увагу уряд надавав і пропозиціям генерал-губернатора в справах облаштування південних портів. У положенні Комітету Міністрів від 31 грудня 1827 р. вміщено текст всепідданийшої записки, в якій не лише детально характеризується стан одеського порту, а й визначено ділові якості інспектора карантинної контори, капітана другого рангу Зонтага, про призначення якого одночасно і начальником порту клопотався генерал-губернатор. 1836 р. за пропозицією М.С. Воронцова Бердянський порт було приєднано до поліцейського управління Керч-

Єникельського градоначальства, а в 1841 р. через нього налагоджено постачання кам'яного вугілля, солі і хліба.

Для посилення значимості діяльності деяких тимчасових установ або посадових осіб вони підпорядковувалися на певний час новоросійському генерал-губернатору. Так було з Катеринославською межевою комісією в 1828 р. 21 лютого 1833 р. іменним сенатським указом на базі Сімферопольської межевої комісії створювалася Таврійська, покликана вирішувати вотчинні межові справи. Її діяльність по «скором и правильном размежеванни земель в Таврической губернии», а також по розпорядчій частині підпорядковувалася генерал-губернатору. Із дозволом Комітету Міністрів місцевим селянам вносити податкову недоїмку хлібом замість грошей, приймання збіжжя покладалося на місцевих чиновників, спеціально призначених генерал-губернатором. З думкою генерал-губернатора уряд рахувався й тоді, коли йшлося про введення нових посад, скажімо, помічника поліцеймейстера в Одесі, перекладача в канцелярію ізмайльського градоначальника (1835). 1843 р. М.С. Воронцов звернувся безпосередньо до Миколи І, маючи намір змінити місце перебування кінбурнського плац-майора, до обов'язків якого входив нагляд за військовою частиною в Очакові.

В особі новоросійського генерал-губернатора всяка ідея про підприємливість, спрямована на підвищення економічного становища краю, знаходила підтримку і розуміння. Так було з утворенням в Одесі сільськогосподарського товариства, проєкт якого генерал-губернатор направив в Комітет Міністрів 1828 р. Заснування Одеської (1834), Феодосійської (1838) щорічних ярмарок відбувалося за поданням генерал-губернатора. Положенням Комітету Міністрів від 26 лютого 1835 р., прийнятим за доповідною запискою М.С. Воронцова до міністра внутрішніх справ, вводилося, навіть соління риби в краї, для чого генерал-губернатор виписував фахівців із Голландії і переконував вищих урядовців щодо перспективності розвитку саме цього напрямку рибного промислу. 1837 р. Комітет Міністрів розглядав питання про стан фінансування та звітності у справі буріння артезіанських колодязів у Криму, прийнявши відповідне положення у цій справі, яке зводилося до доручення генерал-губернаторові організувати за казенний рахунок добування води у такий спосіб. М.С. Воронцов підтримав пропозицію місцевого купця Суравцева поліпшити власним коштом канал, який з'єднував Дністер з лиманом, про схвалення самої пропозиції та дозвіл на це йшлося у висновку Державної Ради від 3 листопада 1838 р. Із свого боку уряд звиряв пропозиції, які надходили до нього, з генерал-губернатором – про заснування товариства акціонерів для встановлення пароплавного сполучення між Одесою і Константинополем (1833), про створення Новоросійської компанії рафінування цукру (1837).

23 лютого 1843 р. було височайше схвалено положення Комітету Міністрів, згідно з яким мав встановлюватися постійний «прочиний и постоянный» зв'язок між Одесою і Константинополем, для встановлення якого замовляються два пароплави-фрегати у Англії. Новоросійському і бессарабському генерал-губернатору пропонувалося підготувати детальний план цього сполучення. У ПСЗ вміщено і проект, в якому обумовлюється, що генерал-губернатор буде головним начальником і розпорядником цього державного пароплавного сполучення. З ним належить узгоджувати експедиції і за ним залишалося право на призначення негоціантів, які будуть вести закордонну торгівлю.

Окремої уваги заслуговує позиція генерал-губернатора щодо кримських вакуфських маєтків. Це питання обговорювалося в Державній раді і у її висновку від 31 травня 1836 р. наведено міркування М.С. Воронцова, який вважав, що оскільки магометанське духовенство в багатьох випадках не може документально довести своє право на володіння майном на підставі заповітів, то варто спеціально визначити державного чиновника, який би контролював процес доказовості. В результаті його клопотання до Міністерства юстиції для повної визначеності і правильності проведення торгів позитивно вирішено питання про дозвіл таврійському губернському прокурору (1839) на право присутності в магометанському духовному правлінні під час проведення там торгів на віддачу в відкуп вакуфських земель.

У ПСЗ знайшов відображення і такий напрям діяльності новоросійського генерал-губернатора як сприяння розвитку науки, освіти і культури. Положеннями Комітету Міністрів дозволялося професору зоології Рішельєвського ліцею, директору Одеського ботанічного саду О.Д. Нордману за дозволом М.С. Воронцова, «когда он признает сие действительно нужным» здійснювати вилів птахів і звірів. 1833 р. положеннями Комітету Міністрів вводилися правила, згідно з якими мали діяти Керченський та Одеський «музеуми». Відповідальність за підготовку їхніх статутів та правил археологічних розкопок покладалася на генерал-губернатора. Згідно з записками генерал-губернатора 1836 і 1837 р. Комітет Міністрів прийняв рішення про закриття Кримського училища виноробства та впорядкував фінансування Одеського інституту шляхетних панянок. 25 липня 1837 р. була височайше схвалена доповідна записка начальника Головного морського штабу, яку підтримав М.С. Воронцов, про необхідність проходження служби вихованцями училища торговельного мореплавання на судах Чорноморського флоту. За його подання урядові структури позитивно вирішили питання пенсійного забезпечення вчителів і службовців Одеського міського дів'ячого училища (1841).

В ПСЗ вміщено узаконення, які дозволяють простежити і такий незвичний, на перший погляд, напрям в адміністративній діяльності генерал-

губернатора як турбота про збереження природного довкілля краю. Іменним указом, оголошеним міністром державних маєтностей у грудні 1839, заборонялося татарам тримати кіз в господарствах, які знаходилися в гірській частині Кримського півострова. Приводом до його появи послужило клопотання М.С. Воронцова, який стверджував, що кози «чрезвычайно истребляют леса».

Іменними указами, оголошеними безпосередньо новоросійському і бессарабському генерал-губернатору, вводилися зміни в штатний розклад його посади. 1834 р. йому було дозволено мати своєму чергуванню спершу одного старшого ад'ютанта і одного чиновника провіантського штабу, які служили по військовому відомству, а в через рік, вводилося штатне чергування при генерал-губернаторі у складі 12 осіб з військових офіцерів і писарів із кантоністів. Починаючи 1845 р. замість двох вводилося три штаб-офіцери в генерал-губернаторському чергуванні. 30 липня 1836 р. сенатським указом згідно з височайшим повелінням новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові М.С. Воронцову надавалася така ж влада як командирам окремих корпусів в мирний час. З огляду на досить велику кількість торговельних операцій, які здійснювалися в Новоросійському генерал-губернаторстві, положенням Комітету Міністрів вводилася призначення начальника краю посада державного «близкого чиновника, який би постійно здійснював нагляд за діяльністю одеської аукціонної камери».

30 січня 1845 р. височайшим рескриптом на новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, графа М.С. Воронцова Микола ІІ вилосив про призначення його головноуправляючим цивільною частиною на Кавказі «в качестве моего наместника». Починаючи з цього часу в ПСЗ графа М.С. Воронцова визначається як кавказького намісника, генерал-губернатор новоросійський і бессарабський. З призначення кавказьким намісником він номінально виконував свої функції в вищій адміністративній і політичній установі України. Безпосереднє ж управління Новоросійським краєм і Бессарабською областю здійснював бессарабський військовий губернатор генерал-майор П.І. Федоров.

Першим узаконенням з новою посадою стало положення Комітету Міністрів від 4 квітня 1845 про звільнення від сплати мита за закордонні спорти, які видавалися мусульманам Таврійської губернії, що відіжджали на богомілья до Мекки. Протягом кількох перших років після призначення новоросійського генерал-губернатора і кавказьким намісником в ПСЗ вміщувалися узаконення, звернуті як до М.С. Воронцова так і до П.І. Федорова. Так, положення Комітету Міністрів від 2 квітня та 24 червня 1846 р. про дозволи відправляти позичковий капітал, що належав Фінансовому банку, до Одеського комерційного банку та про заходи про посилення капіталу для будівництва чорноморських торговельних суден, були звернені до П.І. Федорова.

ні до П.І. Федорова. Положення Комітету Міністрів від 30 липня 1846 р. укладалося згідно записки кавказького намісника і генерал-губернатора новоросійського і бессарабського, поданої до міністра внутрішніх справ, якою М.С. Воронцов, посилаючись на звернення до нього місцевих жителів, просив дозволу на відкриття в Одесі постійного російського театру з виділенням містом коштів на його утримання (8 тис. крб. сріблом). За час перебування М.С. Воронцова і кавказьким намісником (до 1854 р.) в ПСЗ вміщено було лише декілька узаконень, які характеризували його діяльність по Новоросійському генерал-губернаторству. Серед найважливіших слід назвати висновок Державної Ради 1848 р. про заснування в Одесі особливого управління для завідування практичним портом. Передувала цьому висновку доповідна записка графа Воронцова міністру внутрішніх справ, в якій йшлося про те, що спершу одеські практичний і карантинний порти знаходилися в управлінні інспектора карантину. Зростання закордонної торгівлі вимагає окремого закладу з постійно діючим штатом. Таке стратегічне значення мало і положення Комітету Міністрів про сформування за поданням М.С. Воронцова другої половини військово-робочої роти, яка здійснювала, починаючи з 1847 р., прокладання та ремонт гірських доріг на південному березі Криму.

Після отримання М.С. Воронцовим намісницьких повноважень на Кавказі уряд більше уваги почав звертати на зміцнення управлінського штату Новоросійського генерал-губернаторства. Вже 27 березня 1845 р. Комітет Міністрів в результаті доповіді міністра внутрішніх справ визнав доцільним ввести при новоросійському генерал-губернаторові посаду медичного чиновника особливих доручень, ставлячи йому як основне завдання – охорона південних кордонів від занесення чуми. 20 березня 1846 р. затверджено висновком Державної Ради штат Канцелярії генерал-губернатора по управлінню новоросійськими губерніями. Згідно розпису він налічував 72 чиновники, з яких були: чиновники особливих доручень (3), інтендантський чиновник та його помічник (2), правитель канцелярії (1), начальники відділень (4), столоначальники (9), помічники столоначальників (9), бухгалтер (1), ексектор (1), журналіст (1), архіваріус (1) та 39 писців з першої по третю категорії. Утримувалася Канцелярія генерал-губернатора за державний кошт та за кошти з міського бюджету Одеси. Іменним указом, оголошеним міністром юстиції 2 серпня 1846 р., при канцелярії кавказького намісника утворювався окремий стіл для ведення справ по Новоросійському краю і Бессарабії з застереженням про його тимчасовість – часу існування спільного для Новоросії і Кавказу головного начальника. Його штат був невеликим і складався із п'яти чиновників: одного столоначальника, двох помічників, старшого і молодшого, та двох переписувачів. Із звільненням М.С. Воронцова з посади намісника цей

стіл був ліквідований сенатським указом від 18 січня 1855 р. Його справи передавалися в Канцелярію новоросійського і бессарабського генерал-губернатора «по принадлежности».

1850 р. Державна Рада висновком від 1 березня прийняла подання міністра внутрішніх справ про створення в Канцелярії генерал-губернатора таємної частини, для функціонування якої вводився додатковий штатний розпис – секретар (1), перекладач з європейських мов (1) та переписувач (1).

Від квітня 1854 р. в ПСЗ вміщувалися узаконення та розпорядження щодо діяльності Новоросійського генерал-губернаторства, пов'язані вже з іншими іменами генерал-губернаторів: М.М. Анненкова (1854-1855), О.Г. Строгонова (1855-1862) та П.Є. Коцебу (1862-1874). Кожен з наступників М.С. Воронцова не зміг досягнути його рівня ні в розмаху та широті пропозицій державного рівня, ні в авторитетності та впливовості на імператорів. Це була одна з причин помітного зменшення в другій половині 1850-х рр. кількості узаконень, що за змістом переходять в іншу площину.

У зв'язку з Кримською війною (1853-1856) в ПСЗ з'явився сенатський указ (1854) про адміністративно-територіальне перерозподіл в Новоросійському генерал-губернаторстві та надання додаткових прав з управління військовим губернаторам та градоначальникам. При генерал-губернаторові встановлювалася постійна посада чиновника з особливих доручень у справах іррегулярних військ. Генерал-ад'ютант М.М. Анненков отримав особливе доручення в зв'язку з введенням воєнного стану на Кримському півострові і був звільнений від виконання обов'язків генерал-губернатора. Тоді ж положенням Комітету Міністрів відкривався за клопотанням виконуючого обов'язки новоросійського генерал-губернатора особливий комітет, який мав піклуватися про обездоленіх бідних. У наведених в положенні записці міністра внутрішніх справ до дрібниць повідомляється історія його створення. Вдячне за отримання права порто-франко місцеве купецтво вирішило допомогти потерпілим від військових дій. Комітет підпорядковувався генерал-губернаторові в безпосередніх своїх діях і особливо контролю за правильним використанням коштів.

5 жовтня 1855 р. черговим указом Сенату було переглянуто штатний розпис Канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Додатково вводилося, за клопотанням О.Г. Строгонова, ще три посади чиновників особливих доручень. Рік по тому була введена за згодою імператора посада дипломатичного чиновника Міністерства іноземних справ з ліквідацією посади агента цього ж міністерства при Одеському карантині.

З огляду на військові події Кримської війни узаконення цього періоду розглядали питання впорядкування військових справ, якими займався генерал-губернатор. Серед них – прийняття додаткових правил про ремонт військових приміщень, надання права на звільнення з Балаклійського

грецького пішого батальйону нижніх чинів, що не песли службу і не отримали статусу осіб (1856), припинення прокладання нового тракту від Ногайська до Маріуполя (1857). Положенням Комітету Міністрів від 5 червня 1856 р. вводилося особливе тимчасове відділення для закінчення справ при канцелярії херсонського губернатора. В записці генерал-губернатор пояснював причини такого рішення: кількість справ постійно зростає, бо розширюється коло питань, які мав вирішувати губернатор. Крім справочинства по губернському правлінню його канцелярія вела справи одеського і миколаївського військових губернаторів, 12-ти округів військових поселень, колоніального відомства та справи, пов'язані з військовим станом самої Херсонської губернії. О.Г. Строгонову окремим узаконенням було доручено з виділення 500 тис. крб. сріблом організацію надання допомоги місцевим жителям, потерпілим від військових дій. Для цього рекомендувалося поділити Новоросійський край на кілька категорій та створити в Одесі Головний комітет, який би займався цим питанням. Комітет Міністрів схвалив відповідну записку генерал-губернатора від 23 січня 1862 р. з запропонованим механізмом поруки про продовження терміну виплат по позиках Одеського приказу громадської опіки. Оригінальною була позиція О.Г. Строгонова в питанні, яке розглядала Державна Рада 28 червня 1865 р., тоді коли він уже не займав посади новоросійського генерал-губернатора. Обговорювалося питання про дозвіл ремісникам і майстром з євреїв проживати на території Російської імперії без обмежень. За його поданням в губерніях Новоросійського краю таких обмежень не існувало, і євреї користувалися правом вільного вибору місця проживання і заняття ремеслами, за виключенням одного – мати учнів християнського віросповідання. За спостереженнями губернаторів на півдні серед євреїв набули поширення ті ремесла, які «не требуют усиленного физического труда, как-то – часовых, золотых, медных и жестяных дел мастерства». За переконаннями генерал-губернатора не варто змушувати євреїв займатися важкою, посиленою фізичною працею, оскільки це «не сообразно ни с духом и направлением времени, ни с стремлением правительства к слиянию евреев с коренным населением империи».

Повернувшись уряд і до проблем карантинного стану в Новоросійському генерал-губернаторстві, зобов'язавши російських посланників, консулів і агентів терміново повідомляти генерал-губернатора про будь-які відомості щодо появи чуми. Проведення селянської реформи на півдні України, як і по всій Російській імперії, покладалося на генерал-губернатора. Він затверджував списки маєтків тих поміщиків, селяни яких не отримували земельних наділів, а також наділявся правом приймати інші заходи в продовження правил 1861 р.

З призначенням новоросійським генерал-губернатором генерала від інфантерії П.Є. Коцебу

(12 грудня 1862 р.) кількість узаконень в ПСЗ щодо діяльності цієї адміністративної установи дещо зросла. Одним із узаконень 1863 р. в розпорядження генерал-губернатора направлявся Військовим міністерством досвідчений провіантський чиновник для здійснення контрольної функції. 1864 р. генерал-губернатор звернувся в Міністерство державних маєтностей про створення в Сімферополі особливої комісії для розгляду права татарів Ялтинського, Феодосійського і Сімферопольського повітів Таврійської губернії на володіння ними місцевими лісами. Такий само характер мав імений указ, оголошений головноуправляючим шляхами сполучень і публічними помешканнями Сенату, про надання новоросійському генерал-губернатору дозволу покладати на місцевого інженера штабс-капітана фон-Дезена не лише спорудження бердянського хвилерізу, а й інших подібних будівель.

Поява в ПСЗ іменного указу від 2 червня 1865 р. про зобов'язання начальником III-го відділення в.й.і.в. канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора здійснювати перегляд і схвалення п'єс, написаних молдавською мовою для постановки місцевими театрами, засвідчила намагання урядових кіл надати цій посадовій особі дещо відмінного від його попереднього статусу становища.

Законодавча ініціатива генерал-губернатора 1865 і 1866 рр. знайшла відображення в ПСЗ через сенатські укази та висновки Державної Ради, які висвітлюють стан будівництва залізниць та торгівлі на півдні України. П.Є. Коцебу запропонував змінити деякі параграфи положення (1865) про арештантські робітничі роти, а саме про перерозподіл коштів, зароблених ними на будівництві, що мало вплинути на продуктивність їхньої праці. Згідно його пропозицій було позитивно вирішено питання про збільшення розмірів зборів за причал суден до комерційних пристаней Миколаєва (1866). Були внесені також зміни щодо існування карантинних установ. Заснована О.Г. Строгоновим в Одесі особлива комісія для укладання карантинного статуту закінчила свою роботу і запропонувала варіант проекту, який було схвалено П.Є.Коцебу, і визнано на урядовому рівні за такий, що найбільше відповідає постановам Паризької міжнародної карантинної конвенції. Основне місце в управлінні карантинними установами відводилося головному начальникові краю, який як офіційна посадова особа зобов'язаний був оголошувати карантинний стан, запроваджувати надзвичайні заходи, затверджувати медичних чиновників для Керченського карантину, визначати карантинні пости, виділяти кошти на блокування поширення захворювання. Особливо йшлося про хворих пасажирів на морських судах.

1867 р. П.Є. Коцебу здійснив спробу полегшити одеському міському управлінню вирішити проблему квартирного забезпечення для військових, а також поставив перед Державною Радою питання про необхідність узаконення одночасного отримання пенсії і жалування чиновникам установ гро-

мадської опіки – наглядачам лікарень, що дозволило б вирішити кадрове забезпечення для цієї галузі. Наступного 1868 р. за поданням новоросійського генерал-губернатора Комітет Міністрів прийняв рішення про наділення земельними ділянками відставних чиновників всіх відомств, і в першу чергу, військового. На думку генерал-губернатора, дозвіл повинен даватися в кожному окремому випадку за поданням місцевого губернського начальства з затвердженням Міністерства державних маєтностей. Земельні ділянки відводилися для заняття «хлебопашеством» на вільних казенних землях як безкоштовно так і за плату користування.

Початок 1870-х рр. відобразився в ПСЗ кількома узаконами про відзначення 50-ти річчя служби генерал-ад'ютанта П.Є. Коцебу. З цієї нагоди земством, дворянством, окремими представниками різних соціальних верств встановлювалися стипендії його імені в Новоросійському університеті, Бердянському повітовому училищі, одеських училищі глухонімих, комерційному та училищі Св. Павла, Олександрівському дитячому притулку. На його честь Акерманська жіноча прогімназія отримала назву «Павлівська». Для надання стипендії імені Св. Кирила і Мефодія одному з представників Слов'янського благодійного товариства П.Є. Коцебу звертався безпосередньо до імператора.

У січні місяці 1874 р. двома сенатськими указами відбулася ліквідація посади новоросійського і бессарабського генерал-губернатора з призначенням П.Є. Коцеби варшавським генерал-губернатором і командуючим військами Варшавського військового округу. Управління в губерніях Херсонській, Катеринославській, Таврійській і Бессарабській та градоначальствах Одеському, Керч-Єнікольському, Таганрогському і Севастопольському встановлювалося на правилах загальних губернських установ і особливих щодо градоначальств. Канцелярія генерал-губернатора припиняла свою діяльність і передавала справи, незакінчені – в канцелярії губернаторів і градоначальників, якщо вони торкалися місцевих питань, і в Міністерство внутрішніх справ, якщо в них йшлося про загальні питання.

Отже, здійснений огляд і аналіз джерелознавчих аспектів узаконень дозволяє стверджувати, що «Полное собрание законов Российской империи» є інформативним джерелом для з'ясування історії та визначення етапів функціонування Новоросійського генерал-губернаторства. В текстах законодавчих актів вмотивовується необхідність прийняття

нового закону, детально з'ясовується ситуація, яка спонукала до того чи іншого рішення, а також обумовлюються причини невідповідності чинних нормативних актів до існуючих соціальних явищ. В зв'язку з цим, законодавчі матеріали мають високу ступінь репрезентативності, забезпечуючи досить високий рівень фактичної інформації, яка базується на місцевих подіях, явищах, з визначенням ролі і місця особистості в соціально-економічних процесах. Законодавчі матеріали дозволяють встановити особливості соціально-політичного розвитку півдня України, які полягали в досить пізньому його територіальному заселенні, в освоєнні якого брали участь досить різні суспільні сили – місцеве населення і іноземні колоністи, які об'єднувалися під проводом відміннішої від них російської державної традиції. Вихідці з Заходу і Сходу несли іншу національну і віросповідальну культуру, іншу традицію землеродіння і землеробства, торгівлі і промислів, які не співпадали ні з місцевою, ні з російською традицією. Ці особливості і спонукали уряд вдатися саме до генерал-губернаторської форми управління, заснованої на намісницьких повноваженнях. Виокремлення цього історичного регіону диктувало і своєрідні політичні функції генерал-губернатора, відмінні від інших генерал-губернаторств Російської імперії. Полягали вони в тому, що генерал-губернатор мав забезпечити інтеграційне входження цього краю в склад російської економіки, рахуючись з його відмінностями в економічному, промисловому і торговельному розвитку. Відмінним географічним середовищем, бажанням економічного збагачення від розвитку морської торгівлі пояснюється зосередження найвищої повноти влади в руках однієї посадової особи для здійснення адміністративно-політичних і медико-санітарних заходів. Виконавши свою функцію щодо введення Півдня до складу Російської держави, генерал-губернаторство як політично-адміністративна інституція було ліквідоване. ПСЗ дозволяє з'ясувати основні напрямки діяльності генерал-губернаторства, формування його структури як державної установи і встановити функціональні обов'язки його чиновників та службовців. Отже, для досягнення повноти дослідження всіх аспектів історії створення та функціонування, процесів документування управлінської діяльності південного генерал-губернаторства, законодавчих актів ПСЗ необхідне звернення до архівного фонду Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

Примітки:

¹ Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. Ее же. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. – М., 1981; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII-первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М., 1976 та інші.

² ПСЗ. – Т. XX. – 1775-1780. – Спб., 1830. – № 14 411.

³ Там же. – Т. XXI. – 1781-1783. – Спб., 1830. – № 15 172.

⁴ Там же. – № 15 696.

⁵ Там же. – Т. XXVI. – 1800-1801. – Спб., 1830. – № 19513; Т. XXVII. – 1802-1803. – Спб., 1830. – № 20919, 20923; Т. XXVIII. – 1804-1805. – Спб., 1830. – № 21582; Т. XXIX. – 1806-1807. – Спб., 1830. – № 22090; Т. XXXII. – 1812-1815. – Спб.,

1830. - № 25149; Т. XXXIV. - 1817. - Спб., 1830. - № 26733; Т. XXXVII. - 1820-1821. - Спб., 1830. - № 28774.
- ² ПСЗ. - Т. XXXVIII. - 1822-1823. - Спб., 1830. - № 29031.
- ³ 2 ПСЗ. - Т. X. - Отд. II. - 1835. - Спб., 1836. - № 8424.
- ⁴ 2 ПСЗ. - Т. VIII. - 1833. - Спб., 1834. - № 6130, 6297; Т. X. - № 8008; Т. XI. - 1836. - Спб., 1837. - № 8841; Т. XII. - 1837. - Спб., 1838. - № 16661; Т. XVII. - 1842. - Спб., 1843. - № 15974. - Прибавление 1841 г. - № 14780а.
- ⁵ ПСЗ. - Т. XXXIX. - 1824. - Спб., 1830. - № 29938; Т. XL. - 1825. - Спб., 1830. - № 30371, 30487, 39219; 2 ПСЗ. - Т. II. - 1827. - Спб., 1830. - № 1572; Т. III. - 1828. - Спб., 1830. - № 2053, 2515; Т. IV. - 1829. - Спб., 1830. - № 2808, 2952, 2980.
- ⁶ 2 ПСЗ. - Т. I. - 1825. - Спб., 1830. - № 46, 63, 102, 195; Т. III. - № 2003, 2390.
- ⁷ 2 ПСЗ. - Т. V. - Отд. I. - 1830. - Спб., 1831. - № 3742, 3743, 3776.
- ⁸ 2 ПСЗ. - Т. V. - Отд. II. - № 3993, 4051; Т. VI. - 1831. - Спб., 1832. - № 4617; Т. XI. - № 8883.
- ⁹ 2 ПСЗ. - Т. II. - № 1417, 1506; Т. III. - № 2080, 2122; Т. IV. - № 2831. - Т. V. - № 3463; Т. VI. - № 4395; Т. IX. - 1834. - Спб., 1835. - № 7310; Т. X. - № 8676.
- ¹⁰ 2 ПСЗ. - Т. V. - № 4082.
- ¹¹ 2 ПСЗ. - Т. I. - № V. - № 143; Т. II. - № 926, 1133.
- ¹² 2 ПСЗ. - Т. I. - № 163; Т. II. - № 1670; Т. IV. - № 2623, 2685; Т. V. - № 3901; Т. XIII. - 1838. - Спб., 1839. - № 11595; Т. XIV. - 1839. - Спб., 1840. - № 12026, 12238.
- ¹³ 2 ПСЗ. - Т. I. - № 620.
- ¹⁴ 2 ПСЗ. - Т. I. - № 627; Т. II. - № 809; Т. VI. - Отд. I. - № 4770; Т. XII. - 1837. - Спб., 1838. - № 10037.
- ¹⁵ 2 ПСЗ. - Т. I. - № 681; Т. II. - № 965, 1345, 1668; Т. V. - Отд. II. - № 3953; Т. VII. - 1832. - Спб., 1833. - № 5803; Т. XI. - № 9134; Т. XVI. - 1841. - Спб., 1842. - № 14502.
- ¹⁶ 2 ПСЗ. - Т. III. - № 2156, 2526; Т. VIII. - № 5995; Т. X. - № 8329, 8405; Т. XVIII. - 1843. - Спб., 1844. - № 16550.
- ¹⁷ 2 ПСЗ. - Т. III. - № 2320; Т. VIII. - № 6216; Т. IX. - № 7465; Т. X. - № 7898; Т. XII. - № 10233, 10578; Т. XIII. - № 11707, 11711; Т. XVIII. - № 16 560.
- ¹⁸ 2 ПСЗ. - Т. XI. - № 9245; Т. XIV. - 1839. - Спб., 1840. - № 12829.
- ¹⁹ 2 ПСЗ. - Т. VIII. - № 6385; Т. IX. - 7350; Т. X. - Отд. II. - № 8495; Т. XI. - № 9351; Т. XII. - № 10371, 10477; Т. XVI. - № 14578.
- ²⁰ 2 ПСЗ. - Т. XIV. - № 12993.
- ²¹ 2 ПСЗ. - Т. IX. - № 7285; Т. X. - № 8108; Т. XI. - № 9745; Т. XVIII. - Отд. I. - № 17375; Т. XIX. - 1844. - Спб., 1845. - № 18505.
- ²² 2 ПСЗ. - Т. XX. - 1845. - Спб., 1846. - № 18679.
- ²³ 2 ПСЗ. - Т. XX. - № 18889; Т. XXI. - 1846. - Спб., 1847. - № 19913, 20162, 20266; Т. XXIII. - 1848. - Спб., 1849. - № 22071; Т. XXV. - 1850. - Спб., 1856. - № 24322.
- ²⁴ Там же. Т. XX. - № 18872; Т. XXI. - № 19852, 20286; Т. XXX. - 1855. - Спб., 1856. - № 28954.
- ²⁵ Т. XXV. - 1854. - Спб., 1855. - № 23959.
- ²⁶ 2 ПСЗ. - Т. XXIX. - 1854. - Спб., 1847. - № 28676, 28852; Т. XXX. - № 28981, 28996, 29360.
- ²⁷ 2 ПСЗ. - Т. XXX. - Отд. I. - 1855. - Спб., 1856. - № 29688; Т. XXXI. - Отд. I. - 1856. - Спб., 1857. - № 31070.
- ²⁸ 2 ПСЗ. - Т. XXXI. - № 30136, 30556; Т. XXXII. - 1857. - Спб., 1858. - № 31780, 32462; Т. XL. - 1865. - Спб., 1867.
- ²⁹ Т. XXXII. - № 31665.
- ³⁰ 2 ПСЗ. - Т. XXXVIII. - 1863. - Спб., 1866. - № 39847; Т. XXXIX. - 1864. - Спб., 1867. - № 41079, 41371.
- ³¹ 2 ПСЗ. - Т. XL. - № 42155.
- ³² 2 ПСЗ. - Т. XLI. - 1866. - Спб., 1868. - № 43061, 43370.
- ³³ 2 ПСЗ. - Т. XLII. - 1867. - Спб., 1871. - № 44164, 44715; Т. XLIII. - 1868. - Спб., 1873. - № 45975.
- ³⁴ 2 ПСЗ. - Т. XLV. - 1870. - Спб., 1874. - № 48094, 48335; Т. XLVI. - 1871. - Спб., 1874. - № 49215, 51752, 52179; Т. XLVII. - 1872. - Спб., 1875. - № 51572, 51883.
- ³⁵ 2 ПСЗ. - Т. XLIX. - Отд. I. - 1874. - Спб., 1876. - № 53049; Т. LV. - 1880-1881. - Спб., 1884. - Дополнения 1874 г. - № 53023а.

Сергій Борисевич

ІСТОРИЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (продовження)

Починаючи з 1926 р., Укрцентрархів безпосередньо керував архівною роботою в Кам'янецькому окружному архівному управлінні (далі - КОАУ). В листі від 21 січня 1927 р. всім окрархам запропоновано утворити комісію для виявлення в музеях і бібліотеках рукописів з метою передавання їх до архівів. Проте невідомо, чи розпочала ця комісія діяльність. Можна лише констатувати, що в Кам'янець-Подільському історичному музеї зберігаються рукописні документи, переважно метричного характеру, які раніше перебували в архіві Подільської духовної консисторії.

18 лютого 1927 р. ЦАУ розіслало всім окрархам проект «Інструкції про архівних кореспондентів», в якому зазначалося, що на допомогу міс-

цевим архівним органам, котрі «при їх обмежених коштах і недостатніх штатах, не можуть у потрібній мірі перевести всю невідкладну роботу в справі виявлення й охорони архівних матеріалів», мають прийти архівні кореспонденти.

Інститут архівних кореспондентів мав утворюватись у селах і містах із бібліотекарів, студентів та ін., котрі інформували б окрархи «про безприступні архівні матеріали» та пропагували значення архівів серед населення [ДА Хмельницької області, ф. Р-3161, оп. 1, спр. 12, арк. 44*].

22 лютого 1927 р. КОАУ, як і інші архівні управління, отримало від ЦАУ преїскурант оплати за архівні довідки. Плата не встановлювалась за копії атестатів та довідки щодо трудового стажу. А

* Далі в тексті посилання на опис 1 фонду Р-3161 (Кам'янецьке окружне архівне управління) у ДА Хмельницької області.

вже 30 травня ЦАУ, посилаючись на постанови РНК УРСР від 4 лютого 1919 р., 23 січня 1925 р. та постанову НК Юстиції УРСР за 1926 р., заборонило видавати приватним особам копії формулярних списків дореволюційної доби. Дозволялося видавати такі копії тільки «на жадання державних установ безпосередньо...» [спр. 76, арк. 23, 65]. Отже, з 1927 р. інформаційно-довідкова робота Кам'янецького архіву стала платною, хоч плата була мізерною. До того ж кошти вилучалися органами влади і не могли полегшити матеріальний стан архіву.

Архівні працівники ставили перед державними органами влади питання про визнання архівної праці шкідливою. 2 квітня 1927 р. Укрцентрархів, відповідаючи на численні запити, в своєму листі до всіх окрархів роз'яснював, що критерії шкідливості архівної роботи будуть визначені «після його детального пророблення» та підкреслював, що архівні працівники користуються двотижневою додатковою відпусткою (разом з тарифом — 1 місяць). Для встановлення шкідливості умов праці кожній конкретній архівній установі потрібно було звернутись до місцевих владних установ стосовно вирішення цього питання, а виконкому — доручити працівникам санстанції встановити ступінь шкідливості архівної роботи. При позитивному вирішенні питання встановлювалися пільги або компенсація. Але і без санкції санстанції архівним працівникам на 50 % мала збільшуватись відпустка. Працівники КОАУ такими пільгами не користувалися навіть після клопотання перед міськвиконкомом.

8 квітня 1927 р. ЦАУ надіслало КОАУ «Інструкцію експертним комісіям», а 16 травня «Інструкцію по веденню архівної частини делопроизводства місцевих підприємств Народного Комісариату Почт и Телеграфів». У листі від 21 травня заборонив КОАУ та його експертній комісії проводити виділення утильних документів з фондів Подільської Казенної Палати та Миської Управи, бо вважав її недоцільною через незначну кількість непотрібного матеріалу. Листом від 23 липня всі окрархи ставились до відома, щоб вони не вважали себе відділами ЦАУ, а відділами відповідних окружних виконавчих комітетів. Тому необхідно замінити помилково виготовлені з цього розрахунку печатки та штампи. КОАУ провело таку заміну у вересні.

26 березня 1927 р. ЦАУ на своєму засіданні обговорило питання «Про наслідки обслідування Кам'янець-Подільського Окрарху» й визнало роботу КОАУ незадовільною через відсутність відповідно устаткованого архівосховища, недостатній штат та невідповідність працівників займаним посадам, брак коштів на відрядження до районів. Для поліпшення роботи пропонувалося: 1) просити Кам'янець-Подільський ОВК виділити необхідні кошти на ремонт «... для відповідного устаткування архівосховища»; 2) терміново скласти охоронні описи «з огляду на прикордонне положення м. Кам'янець-Подільського ... прохати Окру-

говий Виконавчий Комітет довести штат до 8 штатних одиниць; 3) домогтись виділення коштів для відряджень; 4) наголосити на неможливості залишати в Кам'янці-Подільському, як прикордонному місті, всі найважливіші у науково-історичному і політичному відношеннях архівні документи та вважати за потрібне перевезти їх до Києва, у відповідне помешкання в Києво-Печерській лаврі; 5) погодитись з рішенням ОВК про звільнення завідувача КОАУ — т. Якомі; 6) відмітити як великий недолік у роботі невірні складені описи». Це рішення було доповнене пропозиціями, викладеними в листі Укрцентрархіву до КОАУ від 28 грудня 1927 р.: «1) відмічена слабка інструктивна робота особливо в районах (обстежено лише 31 установка); 2) вимагалось підсилити роботу стосовно концентрації архівних матеріалів діючих установ. З'ясувати — чому прийняті матеріали періоду 1923-1927 рр.; 3) визнавалась задовільною робота стосовно розборки архівматеріалу; 4) вказувалось, що опис матеріалів за науково-історичним принципом проводити не слід, бо немає кваліфікованих працівників та дозволу ЦАУ; 5) у звітах невірною обчислена кубатура архівосховищ; 6) вимагалось підсилити роботу з архівними кореспондентами, яка майже не проводилась» [спр. 79, арк. 28-30; спр. 81, арк. 55].

1927 р. ВУЦВК у своїх постановках приділяв велику увагу архівній справі. 4 квітня Президія ВУЦВК на своєму засіданні звернула увагу окрвиконкомів на необхідність поліпшення матеріального становища окрархів. 29 липня ВУЦВК надіслав листа всім ОВК, в якому запропонував: 1) обов'язково передбачити в кошторисах кошти на ремонт та устаткування архівосховищ, укомплектування штату кваліфікованими працівниками; 2) прирівняти заробітну плату завідувачів окрархів до заробітної плати завідувачів відділами, щоб було легше підбирати їх відповідний склад. 10 серпня ВУЦВК прийняв рішення, яким забороняв безпосередньо установам продавати архівні документи. Це право надавалось виключно ЦАУ, яке могло його передовіряти (під власним контролем) окрархам. Кошти від продажу утильних документів паперовим фабрикам мали надходити на рахунок Укрцентрархіву. 17 січня ВУЦВК звернувся до всіх окрархів та Укрцентрархіву, де зазначив, що з Німеччиною та Польщею укладені консульські конвенції, за якими установи та особи цих держав мають право звертатись безпосередньо до архівів, а ті відповідати через НК Закордонних справ [спр. 76, арк. 9, 91, 96; спр. 79, арк. 32].

Попри незадовільну оцінку роботи КОАУ Укрцентрархівом та некваліфікованість його працівників, 1927 р. ними було проведено певну корисну роботу: 1) завершено зовнішнє впорядкування розкиданих та розпорошених архівних документів; 2) завершено концентрацію безпритульних документів дореволюційної доби, волосних архівів та періодичних видань; 3) здійснено класифікацію архівних документів післяреволюційного ча-

су (за цей період в архіві зберігалось 64 фонди, хронологічні їх межі з 1720 по 1925 рр.); 4) розшукувано архіви уряду УНР, які надіслано до м. Харкова в Архів Революції; 5) розшукувано часописи періоду 1917-1920 рр. і надіслано до газетного фонду Архіву Революції; 6) передані до ДПУ всі документи Подільського Жандармського управління; 7) продовжено формування бібліотеки; 8) всі метричні книги після 1865 р. передано до Кам'янецького ЗАГСу; 9) всі архівні документи сконцентровано в 3-х приміщеннях: а) будинок Оксуду (8 кімнат на 2499 м²) – найкраще архівосховище (сухе, устатковане стелажми); б) будинок Окрикконкому (1020 м²) – сховище місцями вологе, але устатковане стелажми; в) Центральний архів (11808 м²) – архівосховище тісне, погано устатковане стелажми, фундамент осідав, велика вологість, обвалювалась штукатурка; 10) прийнято документи від 27 установ за 1871-1927 рр.; 11) упорядковано архів Петлюрівського уряду; 12) проведена певна робота з утилізації документів; 13) проінструктовано архівні частини різних установ: в місті – 4, в районі – 23, на селі – 1 (спр. 79, арк. 52 зв.-53; спр. 78, арк. 81-82, 306; спр. 81, арк. 36-37).

1927 р. у КОАУ існували досить складні стосунки з Кам'янечким ОВК. Так 4 червня окрарх надіслав звернення до Президії КОВК, в якому зазначав, що вкрай необхідно здійснити ремонт архівосховищ у Центральному архіві. 20 липня Кам'янечкий окрфінвідділ відмовив у фінансуванні ремонту за браком коштів. Хоча кожне півріччя розроблявся кошторис для КОАУ, який затверджував окрикконком (у ньому передбачались кошти на ремонт, інші господарські та канцелярські витрати придбання інвентаря, відрядження, але фінансування майже не було (один до одного – сучасні умови – С.Б.). Попри вимоги ЦАУ та ВУЦВК Президія Кам'янечкого окрикконкому сповістила КОАУ 9 вересня, що у зв'язку з раціоналізацією та спрощенням структури радарпарату на Кам'янеччині (посилаючись на постанову РНК УРСР від 15 вересня 1927 р.) необхідно: 1) скоротити штати; 2) здійснити підбір кваліфікованих кадрів та працездатних працівників. На цій підставі з 27 вересня в КОАУ скорочувались посади інструктора та архіваріуса. 29 жовтня про ці події повідомили Укрцентрархів. Досить хаотичне становище щодо кадрового питання в Архівному управлінні було протягом всього 1927 р. Так, 11 квітня звільнився завідувач КОАУ – К.Д. Якомі (працював з 29 жовтня 1926 р. – тобто, всього півроку), його посаду заступив О.П. Чечурін, якому було 29 років. Інструктора Барановського звільнили 9 травня згідно з висновком інспектора Укрцентрархіву, як не відповідного займаній посаді. Посаду заступив В.З. Наумов (22 роки). Але його та архіваріуса В.С. Опольського (35 років) скоротили за рішенням окрикконкому 27 вересня. Тобто, в IV кварталі 1927 р., в КОАУ працювало 3 працівники: заві-

дувач О.П. Чечурін, архіваріус К.М. Ключинський та вартувий І.Т. Кавецький. Все, що наказувало здійснити ЦАУ для покращання роботи АУ, особливо інструкторські обов'язки, вже не було кому виконувати (спр. 77, арк. 134, 237, 299-302; спр. 78, арк. 287, 306, 315, 317, 320; спр. 83, арк. 8, 14, 21, 22).

Для історії Державного архіву Хмельницької області 1927 р. був особливим:

1. У березні ЦАУ провело ґрунтовну перевірку діяльності КОАУ. Основні висновки її: а) незадовільні умови зберігання архівних документів внаслідок майже відсутніх коштів для придбання обладнання архівосховищ; б) недостатність штату для задовільного виконання всіх покладених на управління завдань (особливо інструктаж архівних відділів діючих установ); в) невдалий підбір окрикконкомом архівних працівників, які виявили свою некомпетентність та некваліфікованість. Комісія Укрцентрархіву прийняла рішення щодо вивозу особливо цінних документів до м. Києва через зазначені причини та близькість м. Кам'янця-Подільського до кордону.

2. Незважаючи на вимоги ЦАУ та ВУЦВК, восени 1927 р. окрикконком скоротив штат КОАУ до 3 осіб, що призвело до величезного скорочення обсягів виконаних робіт. Наймати працівників за тимчасовими трудовими угодами теж було неможливо, оскільки бракувало бюджетного фінансування.

3. Довідково-інформаційна робота КОАУ перейшла на платну основу, але довідки видавались майже виключно установам.

4. Саме з цього року утилізація архівних документів увійшла в досить організоване русло: а) заборона продажу архівного паперу без дозволу ЦАУ і тільки на паперові фабрики; б) всі гроші від реалізованого паперу переводились на рахунок Укрцентрархіву; в) утилізація проводилась за інструкцією без «самодіяльності на місці».

5. Запроваджувалась система «архівних кореспондентів», яка не набула належного розмаху. Отже, 1927 р. для КОАУ був досить складним та суперечливим.

1928 р. розпочався з повідомлення ЦАУ від 10 січня про проведення семінару з підвищення кваліфікації архівних працівників, який скликався 1 лютого. Кандидат для поїздки на семінар повинен був мати освіту не менше 7 класів і намір надалі працювати в архіві. Відрядження мало фінансуватись із місцевого бюджету. Збирався поїхати архіваріус К.М. Ключинський, але 2 лютого Укрцентрархів сповістив, що семінар розраховано всього на 10 осіб, що не давало можливості запросити представника КОАУ (спр. 109, арк. 2-5).

9 травня ЦАУ направило КОАУ «Положення про партархів», в якому зазначалось: 1) Окрархи повинні інструктувати з архівних питань не менше 1 разу на рік архівні підрозділи окружних парткомів та райпарткомів; 2) з цією метою з 1 жовтня 1928 р. вводилась при окрархах посада вченого-архівіста; 3) після введення цієї посади окрархам належало передати: а) архіви комуністичних осередків до 1926 р. включно через район-

ні парткомітети, 6) архіви міських, сільських та окружних парткомітетів передати до 1925 р. включно; 4) організувати при окрарху партсекцію; 5) прийом партархівів розпочати з 1 жовтня після їх впорядкування та описання. Це положення Укрцентрархів розробив на підставі листа та «Положення про партархів», надісланих КП(б) України від 5 березня 1928 р., в яких дорікалося всім окружним ПК за невиконання рішення ЦК КП(б) України від 8 липня 1926 р. про «заховання партархівів», вимагалось припинити псування та нищення партійних документів, пропонувалося впродовж місяця створити нормальну роботу архівних підрозділів ОПК, посиливши архівні органи відповідними партійними працівниками, утворити партархіви в парткомітетах, передавати партдокументи в спецхвища — для окружних ПК — після 3-х років, районних ПК — після 2-х.

Таким чином, Комуністична партія, прагнучи створити свої архіви, почала передачу своїх документів у загальнодержавні окружні архіви під наглядом та керівництвом.

У зв'язку з вищезазначеним ЦАУ надіслало 21 вересня КОАУ проект його штату на 1928-1929 рр., з урахуванням посади вченого архівіста при партсекції, тобто штат мав складати 9 одиниць. Також надіслався розмір посадових ставок (завідувач таємно-політичного відділу — 120 крб.; вчений архівіст — 90 крб.; інспектор-інструктор — 90 крб.; архівіст — 65 крб.) [спр. 108, арк. 16-18, 33, 37].

2 березня 1928 р. Кам'янецький ОВК видав «Обов'язкову постанову» № 41, якою зобов'язував всі установи здати «негайно» всі документи до окрарху, включно по 1922 р. В той же час, 23 лютого, окрфінвідділ звертається до КОАУ з вимогою подати список конкретних заходів щодо «режиму економії». Пізніше Кам'янецька міська Рада в своєму листі пропонує «... протягом 7 днів вивести весь архів... з помешкання Окр. суду в приміщення був. 11 госпиталю...» та пообіцяла виділити на це кошти. Виконувати цю роботу мали 2 особи, враховуючи «заходи стосовно режиму економії». В таких умовах роботи КОАУ завідувач О.П. Чечурін надіслав 12 липня листа до Кам'янецького ОВК, в якому повідомляє: «що в зв'язку з раціоналізацією апарату та скороченням штату» Архівного управління (до 3 осіб) «припинився інструктаж та обслідування архівних установ, а також розборка та класифікація архівних матеріалів. Більшість зайняті поточною кореспонденцією та відповідали на запити. Не ведеться прибирання приміщень. Немає діловода-друкаря». Така складна ситуація в Управлінні спонукала завідувача КОАУ знайти інше місце роботи. 28-29 вересня Президія ОВК задовольнила його прохання та призначила нового завідувача О.О. Дукачева, який приступив до своєї діяльності лише з 11 грудня 1928 р. [спр. 108, арк. 13; спр. 110, арк. 37, 102; спр. 111, арк. 11, 19; спр. 47, арк. 19 зв.-20].

Наприкінці 1928 р. в історії архіву відбулося ще дві події. 20 грудня 1928 р. Наркомат Робітни-Селянської Інспекції видав постанову про обо-

в'язкове утворення в місячний термін при Окрархах розбірних комісій, оскільки існує «паперовий голод», «необхідно вилучати від установ та підприємств непотрібної архівної макулатури для передачі на утилізацію» паперовим фабрикам. Комісії в своїй діяльності мали керуватись інструкціями ЦАУ, щоб не вилучити документи науково-історичного значення [спр. 110, арк. 157; спр. 123, арк. 18].

Таким складним був для КОАУ 1928 р. Великі протиріччя в діяльності владних структур у центрі і на місцях вкрай негативно відбивалися на діяльності КОАУ. Обсяг робіт та обов'язків архівістів збільшувався з геометричною прогресією, а блаженське фінансування ще більше обмежувалося. Стан використання, комплектування і зберігання документів досяг критичного стану. Такі умови праці були і впродовж 1929 р.

29 січня 1929 р. ЦАУ надіслало лист КОАУ, в якому вимагало повернути гроші, витрачені попереднім завідувачем. Йшлося про те, що завідувач Управлінням Чечурін, за пропозицією Кам'янецького ОВК, використав 233-265 крб., отримані від продажу утилізованих архівних документів, на влаштування виставки, присвяченої 10-м роковинам Жовтневої революції. Ці кошти за законом мали надсилатись на рахунок ЦАУ або використовуватись місцевими архівними установами з дозволу Укрцентрархіву. В листі наголошувалося: ЦАУ вважає цей випадок ненормальним і прохає повернути ці кошти [спр. 127, арк. 23]. Залишається невідомим, чи повернув виконком ці кошти.

4 лютого ЦАУ ознайомило КОАУ з постановою Колегії НК Робітничо-селянської Інспекції УРСР від 31 жовтня 1928 р., де було розроблено проект вказівок до всіх окрадмівділів. Згідно проекту примірники книг ЗАГСу потрібно було здати на зберігання до окрарху. У зв'язку з цим Укрцентрархів просив повідомити його, чи спроможне КОАУ прийняти ці документи. Вже 13 лютого Кам'янець-Подільська філія ЗАГСу повідомила Архівне управління, що актові записи по місту (1920-1927 рр.) налічують 46 книг в двох примірниках. Другі примірники метричних книг весною 1929 р. були прийняті працівниками Кам'янецького архівного управління, але в серпні 1929 р. у зв'язку з адміністративно-територіальною реформою повернуті до міського ЗАГСу.

15 лютого ЦАУ запропонувало КОАУ утриматися від започаткування роботи розбірних комісій, доки не буде узгальнено досвід Київського та Харківського окрархів і викладено в детальній інструкції щодо утилізації архівних документів установ та організацій. Це стосується документів Окрсуду та Прокуратури. Одночасно 19 березня відбулась нарада представників установ та організацій м. Кам'янець-Подільського щодо утилізації документів діючих установ, де головував завідувач Архівним управлінням Дукачев. Було прийняте рішення: а) поліпшити склад розбірних комісій, залучивши «всіх спеціалістів, що знають роботу установ... і наукових робітників з історич-

ною освітою»; б) завершити повністю вилучення утильматеріалу І черги, а під час вилучення утилю І черги «... додержуватись певної обережності... дотримуватись інструкції ЦАУ...» [спр. 123, арк. 30, 36]. Отже, хоча ЦАУ запропонувало припинити діяльність розбірної комісії, вона продовжувала працювати, але дуже мляво та некомпетентно.

21 березня 1929 р. Укрцентрархів надіслав критичну відповідь на звіт КОАУ, в якій робота Управління визнавалась незадовільною. Далі зазначалося, що, безумовно, при штаті в 2 особи неможливо проводити подальше впорядкування та описання нерозібраних фондів, а недостатнє фінансування не дозволяє устаткувати архів обладнанням, проводити інструктивну роботу та співпрацю з архівними кореспондентами [спр. 126, арк. 25].

3 квітня ЦАУ надіслало нове завдання Кам'янецьким архівістам — встановити іменні списки убитих та поранених під час громадянської війни і вилучити всі «історії болезней», що складались у військових лікувальних закладах 1917-1921 рр., надіславши їх в «Бюро по учету потерь на фронтах» (адреса: Ленінград, просп. 25 Октяб-ря, д. № 2). Таку роботу архіви мали проводити за розпорядженням НКВС СРСР, тобто розпочався процес підготовки до масових чисток кадрів державних установ та організацій. 21 травня КОАУ повідомило Укрцентрархів, що таких документів в архівах м. Кам'янця-Подільського не виявлено. Одночасно Дукачів звернувся до головного лікаря Кам'янецького Шпиталю Аблова стосовно інформації з цього питання [спр. 123, арк. 56, 57].

8 червня КОАУ надіслало лист Кам'янецькому окрикконкому, в якому характеризувався стан архіву: 1) Архівне управління зберігало 205 фондів; 2) під сховища зайнято 3 приміщення: а) будинок з флігелем по вул. р. Люксембург, б) будинок Оксуду та в) в приміщенні окрикконкому — загальною площею 1264 м²; 3) перше приміщення перевантажене, вогке, тут існує загроза обвалу, потрібен був ремонт на суму 5 тис. крб. і навіть він не вирішував питання; 4) оксуд претендував на приміщення, яке займало Архівне управління, тому була потреба у новому приміщенні; 5) управління просило довести його штат до 8 осіб; 6) вказувалося на необхідність виділити кошти на монтаж нових стелажів, придбання вогнегасників та встановлення телефону. 15 липня до Президії Кам'янецького окрикконкому звернувся Завідувач ЦАУ Рубач. У зверненні визнавалась велика цінність Кам'янецького архіву, в якому зберігалось 1,2 млн. справ, в значній мірі неупорядкованих. Штат в 2 особи неспроможний виконувати майже всі функції архіву. Далі він посилався на постанову ВУЦВК та РНК УРСР від 25 січня 1928 р., яка віднесла КОАУ до І групи з штатом у 8 осіб, а його становище погіршувалося з кожним роком (штат КОАУ 1926 р. — 6 осіб, 1927 р. — 4 особи, 1928 р. — 2 особи). Асигнування також зменшувалося: 1926/27 рр. — 3950 крб.; 1927/28 рр. — 3424 крб.; 1928/29 рр. —

3624 крб. Рубач писав: «Це в той час, коли аналогічні по бюджетним умовам з Кам'янецького округи асигнували на архівну справу у себе — 6000-7000 крб. ...». Нижче подавалась довідка: Тульчинський окрарх — штат 4 особи, бюджет — 6285 крб.; Проскурівське ОАУ — штат 4 особи, бюджет — 7734 крб. Могилівське ОАУ — штат 5 осіб, бюджет — 5926 крб. Далі він зазначив, що повідомив Секретаріат ВУЦВК про недбале ставлення Кам'янецького ОВК до Архівного управління. Звернення до Окрикконкому не змінили штатної кількості працівників КОАУ та його загального фінансування в кращий бік. 23 серпня надіслано новий лист до Президії КОВК, в якому зазначалося, що постановою НК Робітично-Селянської Інспекції від 3 серпня 1928 р. окрархи прирівнювались до наукових установ, штати яких не підлягали скороченню [спр. 123, арк. 66-67, 70-71, 99].

15 червня 1929 р. ЦАУ заборонило всім окрархам проводити утилізацію архівних документів ІІ черги в установах, оскільки вона давала дуже незначні наслідки, та пропонувало перенести цю роботу в архівосховищах управління. 20 червня — нове розпорядження Укрцентрархіву — проводити утилізацію тільки в літні місяці, але за винятком семи ОАУ (до них належало і Кам'янецьке). Вони мали здійснювати цю роботу протягом всього року.

13 червня ЦАУ звернулось до КОАУ з листом, в якому повідомляло про початок підготовки до видання «декількох томів документів з історії польських повстань 1831-1863 рр. в зв'язку зі сторіччям першого повстання» та пропонувало «у місячний термін надіслати список архівних справ до означеної теми» спеціальній комісії. Ці списки були надіслані в липні 1929 р. [спр. 123, арк. 80, 83, 84, 106, 116].

21 серпня Укрцентрархів звернувся до Кам'янець-Подільського Окпрокурора з позовом на колишнього завідувача КОАУ Чечуріна. В ньому йшлося: «... 1) у грошових справах гр. Чечурін є особа, що за нею... лічиться коштів Центрального архівного управління в сумі — 298 крб. 65 к. З цих коштів 35 крб. було дано йому позику в листопаді 1927 р. під час перебування в Харкові... не повернув... гр. Чечурін одержав від утилізації... але не надіслав їх до... (ЦАУ — Б.С.) 30 крб. лічаться за ним, з початку 1927 р. коли він передавав завідування Запорізьким Окрархом...»

«2) З боку безпосередньої архівної роботи гр. Чечурін виявив себе також як злочинець... без дозволу та відома ЦАУ продає на приватний ринок архівні матеріали виключно науково-історичної ваги...». У листі від 21 серпня до окпрокуратури, Укрцентрархів висловлюється за те, аби справу Чечуріна «... було заслухано в суді в звичайному порядку, а не в показовому... в умовах...» прикордонного міста. 27 вересня КОАУ, від імені та за дорученням ЦАУ, надсилає лист до старшого слідчого Кам'янець-Подільського оксуду, в якому виступало позивачем до Чечуріна в сумі 529 крб. 24 к [спр. 127, арк. 82, 83, 96]. Як закінчилась справа Чечуріна — про те в архіві документів не існує, але можна бути певним, що позов задовольнили.

У грудні 1929 р. ЦАУ провело обстеження роботи Кам'янецького окрарху і зробило висновки: 1) незадовільний стан штату та кошторису «позбавляє окрарх можливості хоча б в деякій мірі пристосувати свої величезні архівні скарби для наукової роботи і практично-довідкових потреб; інструкторська робота майже не проводиться»; 2) «вважати за потрібне прискорити процес концентрації історичних матеріалів до відповідних центральних і краєвих архівів» [спр. 136, арк. 5]. Цей «дамоклів меч» постійно нависав над Кам'янецьким архівом через байдужість місцевої влади.

1930 р. характеризувався двома особливостями в житті Кам'янецького архіву: структурна перебудова та кадрова «чехарда». Цього року проводилась нова адміністративно-територіальна реформа. Поступово ліквідовувались округи. У зв'язку з цим, 15 червня, ЦАУ повідомило Кам'янецький Окривкомком та Окрарх, що Кам'янецька округа ліквідується, а архівні документи окружних установ, які ліквідовуються, необхідно зберегти, тому КОАУ повинно ліквідуватися в останню чергу. Метричні книги окрЗАГСу передавались місцевому ЗАГСу. Штат та кошторис Архівного управління мав залишитися незмінним до його ліквідації. 18 червня це повідомлення підтвердив ВУЦВК. 17 червня ЦАУ додало пояснення до свого звернення: 1) залишити всі архівні документи ліквідованого окрарху та утворити натомість райархів або філію окрарху тих округ, які не ліквідовуються і до яких приєднувалось окружне місто. 2. Підпорядковувались вони цим окрархам та райивкомкомом. 17 липня ЦАУ направило Проскурівському ОАУ лист з копією КОАУ: «За постановою Центральної Ліквідаційної комісії з 11 липня 1930 р.» Окрархи розформованих округ залишаються з їх штатами і кошторисами до 1 жовтня 1930 р., коли остаточно вирішиться питання стосовно нової мережі місцевих архівних органів.

Окрархи ліквідованих округів не мають адміністративно-управлінських функцій і ці функції переходять до Окрархів тих округів, що до них приєднані. 24 липня ВУЦВК дав вказівку окрархам, що у зв'язку з швидкою ліквідацією 13 округів, для нормального упорядкування архівних документів ліквідованих установ, архівні управління цих округів зберігаються з їхнім штатом та кошторисом до 1 жовтня 1930 р. 27 липня ЦАУ постановило: всі Окрархи з 1 жовтня 1930 р. реорганізувати в міські архівні управління (МАУ) при міських радах [спр. 136, арк. 75, 79-80].

Внаслідок ліквідації Кам'янецького округу КОАУ передавалось під керівництво Проскурівського Окрарху. Кошторис КОАУ передавався в розпорядження ПОАУ. Але в кінці липня постало питання про ліквідацію всіх Окрархів та утворення на їх базі міських управлінь. Вже 1 серпня 1930 р. ЦАУ звернулось до ПОАУ, наказуючи повернути кошти КОАУ, передані в його розпорядження у зв'язку з розформуванням Кам'янець-Подільського округу [спр. 136, арк. 97].

Отже, в другій половині 1930 р., КОАУ було розформоване у зв'язку з ліквідацією округу. Цього ж року відбувались суттєві кадрові зміни в Кам'янецькому архіві. В квітні штат КОАУ складався з 3 осіб: завідувач Дукачів О.О., архівіст Ключинський К.М. та сторож Кавецький І.Т. В першій декаді квітня звільнився завідувач. Тимчасово його обов'язки виконував Ключинський К.М. Хоча офіційно вже 10 квітня Дукачів О.О. передав справи новому завідувачу Олександріву О.Я., він приступив до виконання своїх обов'язків лише в другій половині травня. Вже 11 вересня 1930 р. на його місце призначили нового завідувача Ласко С.А., який приймав справи 20 жовтня не в Олександріву О.Я., а у Ключинського. 7 вересня Проскурівський окрарх надіслав лист Кам'янецькому архівному управлінню такого змісту: «Проскурівське Окрархуправління повідомляє, що згідно обіжника ЦАУ від 29/VIII-30 р. й постанови Урядової Комісії в справі ліквідації округ з 18/IX-30 р. Кам'янець-Подільське міське Архівне Управління віднесено до II категорії зі штатом в складі 11 чоловік ... завідагель Місцевого Архівного Управління — 180 крб., завідагель партсекції — 160 крб., інспектор-інструктор — 160 крб., вчений архівіст — 160 крб., архівіст — 90 крб., прибиральниця — 42 крб.

До складу штату місцевого Архівного Управління II категорії входять: зав. Архівуправлінням, вчений-архівіст, два інспектори-інструктори, чотири архівіста, по партсекції два чоловіка, один прибиральник». 25 грудня до всіх архівів надійшов лист, в якому сповіщалось про те, що в Харкові розпочала роботу Комісія з чистки апарату ЦАУ та архівних установ. Харкова і вимагалось подати відомості про персональний склад. Внаслідок розпочатої кампанії «чисток» архів змушений був покинути досвідчений архівіст Ключинський К.М. Його місце заступив у листопаді Халахур І.Г., 17 грудня завідувачем партсекції було затверджено Марциновського. Підсумок адміністративно-територіальної реформи і підсумки її в структурній перебудові архівної системи підвела Урядова Комісія з ліквідації округів. На засіданні від 2 грудня 1930 р. вона зазначала: «За постановою Уряду на території УСРР замість 40 окружних Архівних Управлінь організовано 28 місцевих Архівних Управлінь, що утримуються на кошти відповідних місцевих рад. На ці 28 Архівних Управлінь покладаються виконання всіх тих обов'язків, що виконували Округові Архівні Управління» [спр. 134, арк. 100-101, 107; спр. 137, арк. 138-145; спр. 138, арк. 52-57; спр. 141, арк. 4, 12; спр. 129, арк. 136; спр. 138, арк. 28; спр. 134, арк. 67-68, 195-196; спр. 137, арк. 147].

Таким чином, за 1930 р. змінився повністю штат КОАУ. Двічі мінявся завідувач. Внаслідок кадрових чисток з'явилась особа, яка вперше зайняла посаду завідувача партсекцією. Проведення адміністративно-територіальної реформи, за постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 13 червня 1930 р. «Про реорганізацію округу» привело до заміни

3-х рівневого управління на 2-х рівневий, тобто ліквідувалися округи, а разом з ними і окрархи. Літо і 1-шу половину осені Кам'янецьке архівне управління знаходилося у невизначеному стані, тому, враховуючи кадрові переміщення, не могло задовільно виконувати свої обов'язки. В жовтні 1930 р. КОАУ було перетворено в Кам'янецьке міське архівне управління (далі — КМАУ).

1930 р. проводилася також кредитна реформа, про яку КОАУ співістив окрфінвідділ (8 травня). Вводилися безгрошові розрахунки між установами «усупільненого сектора» через Держбанк.

7 березня ЦАУ надіслало лист всім окрархам, в якому пропонувало вжити заходів щодо збереження архівів ліквідованих «організацій різних релігійних культів». 15 березня Укрцентрархів висловив нову пропозицію окрархам про виявлення архівних документів єврейських установ для зосередження їх у Єврейській секції Київського центрального історичного архіву. 17 березня ЦАУ наказує збирати архівні документи ліквідованих земельних громад в період суцільної колективізації, посилаючись на постанову ВУЦВК та РНК УРСР від 25 лютого 1930 р. щодо скасування земельних громад [спр. 136, арк. 37, 39, 48].

30 квітня з'явилася нова постанова «Про Єдиний Державний Архівний Фонд». В ній зазначалося: 1) до ЄДАФ відносились документи всіх державних і громадських організацій, фамільні архіви, релігійних громад, фото-та кінодокументи, в тому числі заборонені; 2) всі приватні архіви повинні бути зареєстровані; 3) вивозити архівні документи за межі країни можна було тільки з дозволу ЦАУ; 4) за знищення архівних документів встановлювалася кримінальна відповідальність; 5) визначався порядок здачі документів діючих установ в архіви, видачу архівних довідок та правила користування архівними документами: а) довідки з майнових прав видавали тільки стосовно прав, набутих після 1922 р.; б) довідки видавались тільки установам; в) відповіді на запити іноземців надсилались лише через Народний Комісаріат Закордонних справ; г) офіційно завірнені документи для науково-дослідницької мети — не видавались; д) видача у користування архівних документів передбачалася за таких умов: держустановам для наукових цілей не більше як на 6 місяців, судово-слідчим та прокурорським органам, іншим установам — з дозволу ЦАУ; е) заборонялось без дозволу архіворганів робити репродукцію документів; є) скасовувалася постанова стосовно ЄДАФ від 16 грудня 1925 р. [спр. 136, арк. 59-70].

3 травня Укрцентрархів надіслав список щодо нормування архівно-технічної роботи, а 6 травня запропонував скласти описи архівних документів парторганізацій України та документів періоду Денікінщини. 12 травня він звертається до всіх архівів з вимогою виконання інструкції ЦАУ СРСР та Головного геолого-розвідувального управління стосовно першочергового виконання їх запитів, «... что должно облегчить и ускорить осуществление про-

изводимых работ». 16 травня надіслана «Інструкція щодо заповнення щоденника виконання норм архівно-технічної роботи» з додатком «Розподіл архівних матеріалів по групах»: 1-ша група — документи, що складаються з однорідних, трафаретних форм («ревізські казки», вхідні і вихідні журнали, конторські книги та ін.); 2-га група — діловодні форми останніх трьох четвертей XIX ст. до 1917 р.; 3-тя група — діловодні форми 1917-1921 рр.; 4-та група — діловодні форми 1922-1927 рр. 20 травня ЦАУ заборонило виділення архівних документів для утилізації, в першу чергу, з фондів діючих установ. 3 червня воно попросило КОАУ в тимчасове користування картотеку ЄДАФ із змінами в ній [спр. 136, арк. 35-36, 46-47, 51, 53-56, 73, 76].

4 липня 1930 р. Проскурівське ОАУ (період, коли воно виконувало адміністративно-фінансові функції щодо КОАУ) надіслало лист в КОАУ з проханням повідомити, чи закінчено приймання архівних документів ліквідованих установ, по закінченні цієї роботи вимагало надіслати акт приймання. 1 серпня Проскурівський окрарх робить запит, чи передані до Києва документи Жаңдарського Управління за 1860-67 рр. Повідомлялось також, що Проскурівський архів готує документи стосовно селянського руху на Поділлі. Ключинський відповів (він виконував обов'язки завідувача КОАУ), що йому не передали справи Секретної частини, яка опломбована колишнім завідувачем Олександрівом [спр. 137, арк. 76-78].

6 липня ЦАУ поставило вимогу перед окрархами — в щорічних звітах повідомляти про користування архівними документами в читальних залах. 29 жовтня воно надіслало «Правила поставлення архівів державних та громадських... установ, підприємств та організацій УРСР». 24 жовтня Проскурівський окрліквідком поставив питання про повернення в Кам'янець-Подільський документів ліквідованих установ Кам'янецького округу, які в серпні були передані в Проскурівське ОАУ, оскільки ліквідовувались всі округи та окрархіви і утворювались місцеві архівні управління [спр. 134, арк. 245; спр. 136, арк. 92, 111-123].

Такі кардинальні зміни відбулись 1930 р. Всі наведені звернення ЦАУ та Проскурівського ОАУ, а також інструктивні документи лише фіксувались, що обумовлювалося трьома причинами:

1) плінність кадрів та відсутність постійного керівництва в Кам'янецькому архіві; 2) нестача кваліфікованих, досвідчених працівників; 3) невизначеність статусу Кам'янець-Подільського архіву протягом майже 6 місяців.

Характерним явищем наступного, 1931 р., була велика плінність кадрів, навіть незважаючи на істотне збільшення штату КМАУ. Протягом 1931 р. до жовтня місяця продовжував обіймати посаду завідувача Ласко Є. А. В жовтні його замінив Скобелів М. І., який звільнився 8 грудня за станом здоров'я. Свої обов'язки він передав Ольшанському, якого 26 жовтня призначили помічником заведу-

вача партсекцією. Протягом I півріччя 1931 р. штат архівного управління складався з 6 чоловік:

- 1) завідувачий АУ — Ласко Є.А.
- 2) завідувачий партсекцією — Марцинський.
- 3) архівіст — Халахур І.
- 4) архівіст — Ковалівська І.Т.
- 5) прибиральник — Кавецький І.Т.

Посаду завідувача партсекцією вперше ввели в березні 1931 р. У вересні Марцинського замінив Журбицький С. Архівіст Халахур І. працював один рік, звільнився в листопаді того ж року. Його замінив Ярошевський В. У липні вакантну посаду інспектора обійняв Крижанівський А.В. У жовтні на посади архівістів було прийнято: Мангушевського (звільнився в кінці місяця) і Гарбера, вченого архівіста — Ярошевського В. Отже, до листопада 1931 р. штат КМАУ збільшився до 9 чоловік, чого не було протягом всієї історії Кам'янецького архіву [спр. 134, арк. 144-145, 151-154, 159-166, 180-181, 185-188, 441-443, 444; спр. 139, арк. 214; спр. 150, арк. 47, 49]. Поступове збільшення штату управління дозволяло суттєво поліпшити стан виконання покладених на нього завдань.

17 січня 1931 р. Центральний історичний архів у м. Києві звернувся до КМАУ з проханням розшукати 4 книги відомостей про власників селищ Браїлавської губернії (яка існувала з 1793 по 1797 рр.) та надіслати їх в тимчасове користування. Запит був виконаний у лютому місяці.

18 лютого 1931 р. відбулось засідання робочої колегії ЦАУ УРСР, на якій розглядалось питання стосовно обстеження стану КМАУ. У протоколі засідання зазначалось: 1) протягом 5 останніх років було відсутнє керівництво роботою управління у зв'язку з частими змінами його керівництва; 2) визнавався недостатнім штат, що не дозволяло проводити роботу в повному обсязі; 3) незадовільний фінансовий стан, закриття кредиту під час ліквідації округів; 4) приміщення перевантажені документами і немає можливості подальшого комплектування, а також утворити таємно-політичний відділ; 5) необхідно переустаткувати 3 архівосховища; 6) не розібрана та неописана велика кількість документів, особливо дореволюційного часу; 7) невпорядкований газетний фонд; 8) картотека ЄДАФ ведеться з помилками; 9) інспекторська робота не проводилась; 10) утильна кампанія проводилась мляво (менше 25-30 т. Можна собі уявити розмах утильного процесу — С.Б.); 11) визнано недостатнім зв'язок з установами; 12) дослідники майже не працюють; 13) визнано необхідним просити місцеву адміністрацію розширити штати (що було здійснено), збільшити фінансування та виділити додаткове приміщення [спр. 150, арк. 54, 75-80].

Отже, старі недоліки в роботі Кам'янецького архіву доповнювались новими. І основна причина їх — недостатнє фінансування, неухвага влади та волюнтаристський підхід до добору керівних архівних кадрів.

У березні 1931 р. КМАУ звернулось за порадою до ЦАУ щодо виконання запитів приватних осіб (Новаківської, Блейхмана та Тржцінського) з майнових прав. Головархів відповів 25 березня, що «довідки, копії та витяги з таємних матеріалів, а так само відомості про майнові права громадян, що постали до 24 серпня 1922 р., приватним особам видавати не можна». Відтак пропонувалося рекомендувати зазначеним громадянам, щоб про них зробили запити ті установи, в яких вони працюють, бо «довідки, що виникли перед 24 серпня 1922 р., видаються тільки державним установам» [спр. 139, арк. 62.]. Це звернення кам'янецьких архівістів яскраво ілюструє, як згубно на архівну справу впливав розрив спадковості серед працівників. Попередні працівники добре знали інструкцію щодо заборони видавати приватним особам довідки, які стосувались майнових прав (і взагалі, їм була відома заборонна інструкція надавати будь-яку інформацію приватним особам).

19 березня ЦАУ надіслало запит до КМАУ про надання йому списку військових фондів (періоду 1917-1921 рр.). Такий список (9 фондів) вислали 23 травня. 18 травня Укрцентрархів наказав вислати службові списки до Московського Центрального архівного управління, а самі фонди до Київського Центрального історичного архіву. 28 квітня ЦАУ надіслало КМАУ список міст та районів, які воно повинно було обслуговувати (Дунаєвський, Вінковецький, Кам'янець-Подільський, Ново-Ушицький, Старо-Ушицький, Оринінський, Смотрицький, Солобоковецький райони та міста колишнього Кам'янецького округу). 14 травня Укрцентрархів затвердив і надіслав 3 червня до Кам'янецького архіву «Інструкцію для складання топографічного покажчика», а 31 травня надійшла «Інструкція для розбирання-класифікування архівних матеріалів». В цей же час з'явилося нове «керівництво до дії» — «Інструкція як складати картотеку матеріалів практичного значення». З 1930 р. розпочалась кампанія, яка охопила досить значний проміжок часу — використання архівних документів для підняття та розвитку різних галузей промисловості в період індустріалізації СРСР.

Практичним втіленням у життя цієї інструкції було проголошення з 15 червня ударного місячника щодо виявлення архівних документів практичного значення. Їх на 2 листопада 1931 р. у Кам'янецькому архіві було виявлено 74 одиниці. Велика серія інструкцій, починаючи з травня 1931 р., завершилась 8 липня «Тимчасовими правилами для видання документів ділового походження з другої половини XVIII і до початку XX ст.» [спр. 139, арк. 120-121, 157, 161; спр. 146, арк. 106-107; спр. 147, арк. 114, 153-156, 193, 256]. Тобто ЦАУ прагнуло активізувати діяльність архівів стосовно друкованого оприлюднення архівної спадщини для науково-дослідницького вжитку.

31 липня КМАУ звітувало архівному керівництву в Харкові про те, що на обліку управління знаходилось 232 фонди, лінійний розмір яких скла-

дав 1522,57 м². У серпні КМАУ вислало до Центрального Архіву Революції 19 фондів, про отримання яких управління сповістило 24 серпня.

18 жовтня ЦАУ надіслало лист КМАУ, як і іншим управлінням, в якому визнавалось за необхідне утворити при архівах бібліотеки з друкованих джерел. Вони мали комплектуватись шляхом вилучення друкованих видань з фондів, купівлі, обміну, надсилки авторських примірників. Отже, 1931 р. можна вважати роком заснування бібліотеки Кам'янецького архіву. 19 жовтня Укрцентархів надіслав «Інструкцію до організації архівних виставок». Саме з цього часу всі архіви повинні були при плануванні роботи враховувати організацію документальних виставок та звітувати щодо їх проведення. 24 жовтня центральне архівне керівництво наказало всім місцевим архівам розпочати роботу щодо збору документів для написання історії фабрик та заводів [спр. 139, арк. 191, 204-205; спр. 146, арк. 71, 215, 302-304].

1931 р. урядові структури України декілька разів повертались до питання архівного будівництва. Так 14 квітня, на підставі вказівок РНК УРСР, робоча колегія ЦАУ прийняла рішення: «... в період розгортання процесу соціалістичного будівництва, архіви повинні допомогти йому досвідом захованих в архівних матеріалах; вони недостатньо використовуються для агітаційно-пропагандистської роботи, для практичних потреб планово-господарських установ, не має бази для науково-дослідницької роботи — тому вимагається ґрунтовна перебудова роботи архівів — утворення єдиного архівосховища, з єдиним штатом...». Далі зазначалось, що необхідно вважати всі архівосховища як єдине ціле і поділити їх на секції: партсекція; таємні документи; секція адміністративно-судових установ, військових, соціального забезпечення та охорони здоров'я; громадських організацій; секція антирелігійна; освіти; установ зв'язку та транспорту; секція особових фондів; друкованих видань. Архівний колектив мав ділитись на такі сектори: а) агітації, пропаганди, археографії; б) організаційно-технічний; в) група обслуговування. Визначений був штат міських архівів, зокрема, II категорії, до яких належав КМАУ: вчений архівіст; функціонер з таємних справ; архівісти; інспектори-інструктори;

10 листопада на засіданні секретаріату ВУЦВК обговорювалася доповідь т. Семка «Про стан архівної справи на Україні», в якій акцентувалася увага на незадовільному стані «підготовлення нових кваліфікованих архівних робітників», «утворення фінансово-матеріальної бази» та неувважному ставленні міськрад до архівів. В резолюції доручалось НК фінансів з 1 січня вилучити з місцевих бюджетів у державний кошти на утримання архівної системи.

Такого ж характеру постанова була прийнята на засіданні Президії Кам'янець-Подільського РВК від 10 жовтня 1931 р.: 1) прийняти найрішучіші заходи для поліпшення роботи архівного управління «... яке занедбало попередні завіду-

чі...»; 2) завершити концентрацію ділових архівних документів до 1925 р. включно; 3) підсилити інструктаж; 4) зробити сталим штат управління; 5) відшукати приміщення під архівосховище; 6) утворити таємно-політичний відділ [спр. 139, арк. 145, 147-148; спр. 147, арк. 266, 269-272]. Отже, державні та партійні органи сформулювали нове завдання, яке покладалось на архіви — наукова робота для обслуговування класової боротьби пролетаріату, боротьба за більшовицьку партійність. Визначили занедбаність (матеріальну та кадрову) архівів, наголошувалось на негайну її ліквідацію поліпшенням фінансуванням та добром і вихованням кадрів.

18 листопада 1931 р. ЦАУ повідомило КМАУ стосовно скликання II Всеукраїнського з'їзду архівних працівників. На нього викликалися завідувач та один архівіст. 2 грудня були затверджені тези з'їзду: 1) вивести догани 6 місцевим архівним управлінням (в числі і Кам'янецькому) за незадовільну роботу з виявлення документів практичного значення; 2) проводити виховну агітаційно-пропагандистську та археографічну роботу, як складову класової боротьби (на ідеологічному фронті); 3) створити генеральний план розвитку архівної справи на 50 років; 4) до 15-річчя Великого Жовтня скласти «Історію громадянської війни».

Аналіз діяльності КМАУ за 1931 р. дає підстави для таких висновків:

1. Велика плінність кадрів управління. Штат його, починаючи з II півріччя, збільшився, але він був недосвідчений і малокомпетентний.

2. Відбувалася поступова структуризація роботи архіву.

3. Намітилися можливості, як фінансові так і кадрові, виконувати всі види робіт, покладених на КМАУ.

4. Сформовані архівні секції: партсекція та таємно-політична. Це свідчило про поширення партійного контролю над архівним управлінням зокрема і всією архівною системою взагалі. Була остаточно сформульована одна з основних функцій архівів — бути знаряддям політичної партійної пропаганди та агітації.

5. Започатковано удосконалення умов і характеру діяльності КМАУ.

6. Створена бібліотека архіву.

7. На управління покладалось нові завдання: 1) виявити матеріал практичного значення; 2) проводити систематичні виставки; 3) готувати матеріал до історії фабрик та заводів; 4) складати топографічний покажчик.

8. Виконано безліч консульських запитів, особливо польських.

10 листопада 1931 р. вийшла постанова Секретаріату ВУЦВК, яку ЦАУ надіслало в КМАУ лише 23 лютого 1932 р., зазначаючи: «... проведена на сьогодні підготовча робота створює всі потрібні умови для завершення реорганізації системи архівних установ... визначених...» цією постановою [спр. 147, арк. 246, 260-265]. В зв'язку з цим Цент-

ральна Архівна Управа пропонувала: «1-31 березня Місцеві Архівні Управи... краєві історичні архіви та Київський Центральний Історичний Архів вважають за реорганізовані на Державні Історичні Архіви...»

2. Директорам архівів запропонувати нові штати, визначені ЦАУ»

За новою номенклатурою змінювалися назви посад: «вчений архівіст та інструктор» на «науковий співробітник I, II і III розрядів»; «помічник вченого архівіста і архівіст» на «старший асистент і асистент»; «технічний працівник» на «архівний технік».

Далі йшлося про те, що керівництво архівів «мусить ліквідувати зрівнялівку в заробітній платі».

Надсилався, також, витяг з постанови ВУЦВК і РНК УСРР:

«12. При Центральній Архівній Установі УСРР в його безпосередньому віданні є:

... Державні історичні архіви в м.м. Артемівському, Бердичеві, Білій Церкві, Вінниці, Житомирі, Глухові, Дніпропетровському, Запоріжжі, Зінов'ївському, Кам'янець-Подільському, Києві, Конотопі, Кременчузі, Криворіжжі, Куп'янському, Лубнах, Луганському, Маріуполі, Миколаєві, Ніжині, Одесі, Першотравневському, Полтаві, Придубах, Проскуріві, Ромнах, Сталіноді, Старобільському, Сумах, Умані, Харкові, Херсоні, Чернігові, Черкасах, Мелітополі.

13. Установи... є наукові архівні інституції, що переховують систематизують і науково обробляють архівні матеріали науково-історичного значення...

14. На чолі кожної... стоїть директор, що його настановлює і звільняє Центральна Архівна Управа УСРР...

17. Всеукраїнські Центральні та Державні історичні архіви складаються з секторів: а) організаційно-технічного і б) агітації, пропаганди та наукової публікації документів...

18. Архівні матеріали дієвих установ, підприємств і організацій надходять до Державних Історичних Архівів від Міськрад та Районових Архівів по спливу 10 років з часу їх закінчення порядком, передбаченим правилами...» [спр. 146, арк. 31-35].

Отже, починаючи з 1932 р. почалась нова реорганізація архівної системи. Створювались Обласні архівні управління як адміністративні органи для керівництва архівною справою на місцях. На базі місцевого архівного управління утворювався Державний історичний архів.

Завідувач КМАУ Марківський, якого призначили на цю посаду в грудні 1931 р., 21 лютого 1932 р. написав скаргу ЦАУ, як завідувач місцевим архуправлінням. (Зокрема, він скаржився на скорочення місцевою владою штату на одну посадову одиницю та майже повне припинення фінансування адмінвиплат, придбання майна і ремонт). В той же час, 31 січня 1932 р., ЦАУ надіслало йому «Особистий лист» такого змісту: «... Ми гадаємо, що на початку або не пізніше середини січня будемо мати нове «Положення про Центральну Архівну Управу... з організацією областей на

Україні будуть організовані обласні архівні управи, що мусить бути відповідним чином відбито в «Положенні».

... У зв'язку з організацією областей на Україні вся система Архівних Установ, на нашу думку, побудована буде за такою схемою:

1. Центральна Архівна Управа з центральними установами (Центральний Архів революції. Центральний Державний Архів, Архів праці. Фото-кіно Архів, Архів Давніх Актів у Києві, Архів Давніх Актів в Харкові).

2. Обласних Архівних Управлінь (Харків, Київ, Одеса, Вінниця, Дніпропетровськ) з 5 обласних архівами.

3. 30 історичних державних архівів.

4. Архіви Міськрад і РНК...» [спр. 146, арк. 25-27].

Структурна реорганізація закінчилась, в основному, на середину березня 1932 р. Був утворений Кам'янець-Подільський державний історичний архів. З його утворенням змінилися і штати архіву. Був призначений новий директор Журбицький С.А. (посадовий оклад — 180 крб.). Персональний склад архівних працівників став таким:

1. Копилов С. — помічник директора — 170 крб.
2. Воронцова О. — зав. сектором пропаганди — 160 крб.
3. Ковалівська Т. — старший асистент — 120 крб.
4. Ягальніцер Д. — архівіст партсекції — 110 крб.
5. Гітлер Р. — асистент — 90 крб.
6. Ярошевський В.С. — наук. робітник — 150 крб.
7. Томашева С. — архівіст-технік — 65 крб.
8. Турницький Н. — архівіст-технік — 65 крб.
9. Кавецький І.Т. — прибиральник-кур'єр — 50 крб.

За наказом ЦАУ від 17 березня було утворено Вінницьке Обласне Архівне Управління, якому підлягали: Вінницький обласний державний архів та ДІА в м.м. Бердичеві, Кам'янець-Подільському, Проскуріві, Умані. В ньому зазначалося: «... Надалі Державні Історичні архіви в усіх питаннях роботи мають звертатись не до ЦАУ, а до відповідних обласних архівних установ...» Вінницьке ОАУ вважалась утвореним з 10 березня 1932 р. Її керівником призначили Янушевича. 10 травня Укрцентрархів надіслав зміст печатки та штампу КДІА. 23 травня Вінницьке ОАУ надіслало інструкцію від Центрального управління народногосподарського обліку, яку 9 червня роз'яснило ЦАУ: мета інструкції — провести повний облік персонального складу всіх державних установ [спр. 143, арк. 61; спр. 146, арк. 36, 39, 60-64, 67].

Важливою подією 1932 р. для КДІА було виділення нового приміщення по вул. Р. Люксембург 113 (20 квітня звідси виселили сім'ю Свідерів).

27 січня 1932 р. ЦАУ повідомило Кам'янецький архів, що тимчасово партсекції повинні проходити за бюджетом Державного історичного архіву та довели її штат в КДІА: завідувачий — 180 крб., архівіст — 110 крб. 10 лютого Укрцентрархів надіслав контрольні цифри посадових окладів, встановлені НК фінансів, які не можна було зменшувати, а архіви повинні домагатись від місцевої влади їх збільшення (ці цифри наведені вище —

С.Б.). 9 березня надійшло роз'яснення центральної архівної влади, що невірно включати бюджет ДІА до системи бюджету Наркомосвіти. Незважаючи на постанови центральних властей, райфілії відмовилися виплачувати гроші за новими ставками працівникам КДІА, посилаючись на те, що він непроінформований стосовно нового штату та посадових ставок. Директор архіву Журбицький, в листі до ЦАУ просив вплинути на міськ-раду [спр. 146, арк. 103; спр. 149, арк. 3-6, 8-9].

15 липня 1932 р. вийшла постанова ЦАУ «Про порядок концентрації архівних матеріалів з міських та районних архівів до Обласних Державних Історичних Архівів УСРР». В ній визначалося, що «... До Кам'янець-Подільського Державного історичного архіву передають свої архівні матеріали такі райархіви Вінницької області: Дунаєвецький, Затонський, Кам'янецький, Новоушицький, Оришівський, Смотрицький, Солобківський, Старо-Ушицький, Чемерівський. До Проскурівського ДІА... Антонінський, Волочиський, Городоцький, Грицівський, Деражнянський, Летишівський, Меджибізьський, Михальпільський, Проскурівський, Старо-Константинівський, Теофіпольський, Юринецький, Ярмолинський» [спр. 146, арк. 125-130].

Отже, на середину 1932 р. завершилась нова адміністративно-територіальна реформа, сформува-лась нова структура влади, в тому числі й архівна, і можна підвести певні підсумки I етапу історії Державного архіву Хмельницької області. Він розпочався в час остаточного закріплення влади Рад на терені Поділля (листопад 1920 р.) і поділявся на такі періоди:

I. Листопад 1920 р.- квітень 1922 р.: цей період характеризувався прагненням влади в період її становлення взяти всі архіви під єдиний контроль (було задекларовано створення єдиного Історичного архіву, але він так і не розпочав свою діяльність); нігілістичним ставленням влади до архівів; продовженням масового їх пограбування (як і в період громадянської війни 1917-1920 рр.).

II. Квітень 1922 р.- жовтень 1925 р.: в цей період формується державна політика щодо архівів, яка спрямовувала їх концентрувати всі документи в державних архівах; одержавлення всієї архівної спадщини та концентрацію її; сформовано Кам'янецьке Повітове Архівне Управління, яке було в підпорядкуванні Вінницького губерньського управління; принципалося пограбування архівів Кам'янець-Подільського; розпочалася організована кампанія утилізації архівних документів; встановлені обсяги збитків, нанесених архівній спадщині Поділля в період з 1917 по 1924 рр.; в основ-

ному завершено упорядкування архівів, які концентрували документи в 3 архівосховищах КПАУ; розпочато описування архівних документів.

III. Жовтень 1925 р.- осінь 1930 р.: у зв'язку з проведенням корінної адміністративно-територіальної реформи (ліквідація губерній і утворення округів) – ліквідується Вінницьке ІАУ, а на базі КПАУ утворюється Кам'янець-Подільське Окружне архівне управління; відбувається значне скорочення штатів, їх некомплект та майже відсутнє фінансування архівної справи стає хронічним; впорядкування та описання до-революційних фондів завершено, але неякісно і теж некомпетентно, створюється картотека ЄДАФ; архівне керівництво КОАУ здійснює безпосередньо ЦАУ, з'являється величезна інструктивна база діяльності для працівників архіву; набирає темпів централізований процес утилізації архівних документів; поступова концентрація документів дючих організацій приводить до перевантаження архівосховищ, з яких більшість знаходиться в аварійному стані; створені партархіви.

IV. Осінь 1930 р.- початок 1932 р.: нова адміністративно-територіальна реформа приводить до ліквідації округів, а з нею і КОАУ, яке реорганізовується в Кам'янецьке міське архівне управління, успадкувавши всі негаразди свого попередника; припиняється утилізація архівних документів; посилюється партійний контроль над архівом, при ньому утворюється партсекція, автономна як з боку фінансування, так і з боку підлеглості; формується нова політика партії та держави щодо архівів, які повинні були документально обґрунтувати індустріалізацію країни і стати осередком ідеологічної боротьби більшовицької партії шляхом агітації та пропаганди; головною метою архівів проголошується науково-дослідницька робота.

V. Перша половина 1932 р.: наступна адміністративно-територіальна реформа приводить до утворення областей, у зв'язку з цим відбувається реорганізація архівної структури; КМАУ реорганізується в Кам'янець-Подільський державний історичний архів з безпосереднім підпорядкуванням Вінницькому обласному архівному управлінню; значно збільшується штат архіву та посадові оклади, зроблена спроба запобігти плінності кадрів та організувати підвищення кваліфікації архівістів.

Отже, I етап історії архівного будівництва на Поділлі характеризувався пошуком найкращої моделі розвитку та діяльності єдиної державної архівної системи під постійним домінуючим керівництвом більшовицької партії.

Володимир Ляховський

ФОНД ГОЛОВНОУПОВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР НА ПОДІЛЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКЛЮЧНОГО ЕТАПУ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921рр.

Ліквідація обмежень на користування документами Національного архівного фонду України забезпечила доступ дослідникам до величезних джерельних масивів доби Української Центральної Ради, Другого Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, що зберігаються у сховищах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Та поза увагою вчених досі залишаються документи, що відклалися в результаті діяльності однієї із специфічних форм організації державного управління, породжених революцією — архівний фонд Головноуповноваженого Української Народної Республіки у Кам'янці-Подільському, у місті, яке 1919 р., за визначенням Голови Директорії С. Петлюри, набуло статусу «тимчасової столиці України» [1, с. 133; 2, спр. 20, арк. 74-83].

Викликаний екстремальними умовами близької катастрофи, інститут головноуповноважених, до якого залучалися найдосвідченіші, енергійні урядовці, покликаний був вирішувати надзвичайні ситуації найдраматичнішого періоду визвольних змагань. Так, Головноуповноваженим уряду УНР у справах, пов'язаних з переміщенням апарату управління глави держави на територію Польщі, призначено товариша міністра внутрішніх справ Павла Христюка [1, с.80-81], на Поділлі — Івана Огієнка [2, спр. 36, арк. 1]. Затвердження кандидатури останнього Симоном Петлюрою відбулося на підставі ухвали Ради Народних Міністрів УНР (далі — РНМ УНР) 15 листопада 1919 р., напередодні часткової евакуації з Кам'янця, де РНМ у повному складі провела своє останнє засідання [2, спр. 36, арк. 1]. Воно відбулося з час воєнної поразки армії УНР з денікінцями, в день остаточного розпаду Директорії, за добу до окупації Кам'янця польськими військами. В день, коли С. Петлюра одноосібно отримав владу глави держави, ректора Державного українського університету Кам'янця, міністра ісповідань УНР І. Огієнка було наділено практично необмеженими правами управління регіоном України, який на той час опинився в епіцентрі заключного акту національної революції. Цей історичний факт, що майже на рік продовжив діяльність владних органів Української держави на теренах України, не став об'єктом окремого дослідження вітчизняних істориків. Не знайшов свого, навіть похідного, відображення ні в працях Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Т. Гунчака, І. Нагаєвського, О. Субтельного, ні в сучасних колективних монографіях та навчальних посібниках хоча б таких відомих, як «Історія України: Курс лекцій». — Кн. 2. — К., 1992 та «Історія України: нове бачення». — Т. 2. К., 1996, ні в численній низці студій і розвідок, що побачили світ з нагоди святкування 80-ліття української ре-

волюції. Пояснення цьому може бути одне: брак у науковій громадськості відомостей про діяльність одного із інститутів влади УНР, поінформованості про наявність та зміст документів у ЦДАВО України, а звідси багаторічний штамп схематичного висвітлення завершального етапу революції, зосередженого переважно на міжнародній, військовій, міжпартійній діяльності вищих органів української державної влади, концентрації уваги на подіях в Західних землях, Буковині тощо. Слід зауважити, що й сам Голова Директорії С. Петлюра, згадував І. Огієнка, доки не отримав 2 травня 1920 р. у Кам'янці докладного звіту про роботу органів державної влади на Поділлі під проводом Головноуповноваженого, був слабо в них обізнаний і, цілком поглинутий проблемою рятування України, епізодично приділяв увагу подіям, що відбувалися на землях останньої цитаделі Української держави [3, с. 325, 327, 329-331].

Маємо за мету, вперше здійснивши огляд фонду 1131, що зберігається в ЦДАВО України, привернути увагу дослідників до однієї із маловідомих сторінок історії національного державотворення.

Справа фонду не містить відомостей про його історію. Багато запитань поки що залишаються без відповідей. Невідомо, звідки й коли документи фондоутворювача потрапили на державне зберігання, коли, де, ким були упорядковані й описані. Відомо лише, що 1971 р. фонд Центральним державним історичним архівом УРСР, де він зберігався, передано до сховищ Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (тепер ЦДАВО України). Після розсекречення 1991 р. описи фонду удосконалено, складено нові та відредаговано попередні заголовки справ, уточнено хронологічні (не скрізь вірно) межі наявних в них документів, описи передруковано. За внутрігалузовою архівною шкалою визначення цінності та інформаційної насиченості фонд віднесено до другої категорії.

Неодноразова зміна нумерації аркушів справ дає підстави припустити, що в результаті принаймні кількох переглядів і вилучень, санкціонованих постановами вищого компартійного керівництва і органами державної безпеки колишнього СРСР, склад його нині неповний. В чергових кампаніях викорінювання «українського буржуазного націоналізму» обсяг фонду, вірогідно, помітно зменшився, а вилучені документи безповоротно втрачені.

Хронологічно 154 одиниці зберігання охоплюють період від створення 15 листопада 1919 р. (оп. 1, спр. 36, арк. 1) до завершення діяльності Головноуповноваженого 31 жовтня 1920 р. (оп. 2, спр. 245, арк. 1). Окрім документів фондоутворювача, в ньому частково відклалися й документи Подільської контрольної палати за 1918 р. (оп. 2,

VI. Огляди архівних фондів

спр. 1), відомче листування УНР за друге півріччя 1920 р. (оп. 1, спр. 7, 11, 17, 24, 32), документи Головної команди військ УНР (оп. 1, спр. 79).

Справи фонду внесено в два описи (оп. 1 та оп. 2), які, відповідно, налічують 118 та 36 справ загальною кількістю 8577 аркушів. У першому опису структурний поділ відсутній, у другому представлені окремі структурні ланки адміністрації Головноуповноваженого — бухгалтерія (спр. 9-17), фінансова комісія (спр. 21-28), реферантури: а) загальних справ (спр. 1а-8), б) особистої канцелярії (спр. 18-20) та санітарного комітету (спр. 29-33). Остання справа за описом містить документи Подільського комітету товариства опікування над убогими (спр. 34).

У зв'язку з відсутністю чіткого структурування документів зробимо спробу розділити документи за функціональною ознакою. До першої групи віднесемо організаційно-розпорядчі документи, які зафіксували процес формування апарату управління новоствореного органу влади та визначили основні напрямки його діяльності: копії постанов РНМ УНР (оп. 1, спр. 11, 36), ухвала Уряду про призначення І. Огієнка верховником краю з визначенням його компетенції та меж впливу на цивільні й військові справи (оп. 1, спр. 21, 36), накази Голови Директорії (оп. 1, спр. 11) та головного комісара УНР (оп. 1, спр. 33), обіжники міністерства внутрішніх справ, і, нарешті, протоколи засідань РНМ УНР та нарад членів уряду, що з 21 січня по 8 травня 1920 р. за головуванням прем'єр-міністра Ісаака Мазепи, міністра закордонних справ Андрія Лівницького, Головноуповноваженого міністра Івана Огієнка та голови губернської земської народної управи Віктора Приходька (оп. 1, спр. 34, 35) періодично проводилися в Кам'янці.

Окрему підгрупу в цьому масиві складають накази загальнодержавного значення Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі (оп. 1, спр. 18, 19, 32, 45, 62).

Незначна за обсягом частина фонду — винятково цінні документи іншої підгрупи: протоколи засідань дорадчого органу апарату управління — Комітету (з 18 травня 1920 р. Ради) при Головноуповноваженому (оп. 1, спр. 2, 8, 12, 24), які хронологічно охоплюють рамки його діяльності з 16 листопада 1919 р. по 29 червня 1920 р. Незважаючи на лаконізм, сухість викладу питань, внесених на обговорення, відсутність тексту, дискусій, вони все-таки відбивають основні проблеми, які доводилося вирішувати фондоутворювачу. Ймовірно, саме таке оформлення документів сприяло збереженню їх у всій повноті. У протоколах зафіксовано роботу 55 засідань Комітету (Ради), на яких розглянуто 293 внесених у порядку денному проблем. Найбільша їх кількість стосується фінансування державних установ — 213, 17 — організаційної діяльності Головноуповноваженого, 14 — удосконалення праці управлінського апарату, 10 — матеріальної підтримки державних та місцевих театрів, 7 — взаємодії з громадськими організаці-

ми, 9 — вирішенню проблем навчальних закладів регіону, 7 — боротьби з тифом, 6 — адміністративно-господарських питань, 5 — узгодження повноважень між польсько-українськими органами управління на Поділлі, 4 — запобігання загибелі архівів, 3 — підтримки видавництва та засобів інформації. На одне засідання виносилося, в залежності від актуальності, складності вирішення, ступеня підготовки, наявності інших невідкладних проблем, від одного до 15 питань.

Окрему групу документів складає листування між Головноуповноваженим, підрозділами його апарату управління з міністерствами, установами, підприємствами, банками, різноманітними спілками, організаціями, товариствами, окремими громадянами. Воно сформовано у 33 справи, які стосуються: а) фінансово-господарських питань (оп. 1, спр. 9, 41, 59; оп. 2, спр. 45, 10, 31); б) скорочення штатів органів управління (оп. 1, спр. 68); в) організаційних заходів (оп. 1, спр. 6, 37, 42, 48); г) протиріч у діях польської окупаційної влади на території Поділля із законами УНР та досягнутими міждержавними угодами (оп. 1, спр. 50, 51, 57); д) проблем поштової служби (оп. 1, спр. 44); е) охорони та збереження архівів і старожитностей (оп. 1, спр. 46); ж) перекладу і видання Богослужбової літератури (оп. 1, спр. 17); з) евакуації урядовців (оп. 1, спр. 40, 41), видавництва, засобів масової інформації (оп. 2, спр. 6).

Значна кількість, (46 із 118) справ першого опису містить відомості про особовий склад апарату управління Головноуповноваженого: 21 справа — накази про призначення, звільнення та переміщення службовців (оп. 1, спр. 59, 77, 80, 82, 83-88, 91, 94, 97, 98, 100, 101, 102, 109, 110, 111, 114), 27 — особові справи службовців (оп. 1, спр. 71-76, 78, 79, 81, 87, 90, 92, 95, 96, 99, 100, 103-108, 112, 113, 115-117). При цьому слід зазначити, що переважно збереглися особові справи службовців низової ланки управління — діловодів, кур'єрів, водіїв, а також окремих референтів відомства та службовців першого рангу, зокрема, товариша Головноуповноваженого І. Боцюрка, Й. Боднарівського, Є. Гржибовського, Ю. Климовського (11 справ). До цієї групи документів відносяться і заяви та списки урядовців про надання допомоги та доплат на утримання власне та родин (оп. 1, спр. 13, 15, 61; оп. 2, спр. 12-17, 32), клопотання щодо репутатів для виїзду за кордон (оп. 1, спр. 28, 29), про зарахування на ту чи іншу посаду (оп. 1, спр. 66) тощо.

Стан справочництва канцелярії Головноуповноваженого віддзеркалює інший комплекс документів, зокрема, журнали реєстрації вхідної і вихідної документації (оп. 2, спр. 8, 19, 20, 25, 26, 27), звіт про ревізію фінансових документів та поточного документообігу посольства УНР у Відні (оп. 1, спр. 26).

Правомірно виокремити документи, що неупереджено зафіксували всю неоднозначність українсько-польських відносин, політику союзників щодо

Української держави, яка знайшла своє відображення в їхніх реальних діях на зайнятих землях прилеглої держави (оп. 1, спр. 20, 30). Серед названої групи відклалися друкарські примірники «Урядового щоденника управи Подільської округи, цивільної адміністрації земель Волинського і Подільського фронтів», який з 25 березня 1920 р. як інформаційний бюлетень з Варшави регулярно надходив до регіону.

Увесь документний комплекс дав можливість відтворити в хронологічній послідовності державотворчу діяльність Головноуповноваженого, висвітлити ті труднощі, які долав на цьому тернистому шляху.

Відтак, 15 листопада 1919 р. на вечірньому засіданні РНМ УНР ухвалила рішення, затверджене наступного дня Головним Отаманом України С. Петлюрою, в якому визначено повноваження і межі діяльності нового інституту влади, тимчасово запроваджуваного в Україні. В ньому, зокрема, зазначалося: «з менту залишення Урядом УНР м. Кам'яніця і району Поділля призначити Головноуповноваженого уряду УНР в залишеному районі. При нім і на чолі з ним працює Комітет в складі по одному представнику від всіх центральних установ по призначенню начальника установи. Постанови цього Комітету набувають силу і переходяться в життя лише при згоді Уповноваженого. На пост Уповноваженого призначити Ректора місцевого університету і міністра ісповідань, проф. І. Огієнка. Асигнувати в розпорядження Головноуповноваженого з коштів Державної Скарбниці 30 млн. гривень на видатки по піклуванню громадянами УНР, які залишилися на цій території та на забезпечення шпиталю та хворих. Головноуповноважений, як представник Уряду заступає інтереси громадян перед тою неукраїнською владою, яка займає м. Кам'янець...» (оп. 1, спр. 36, арк. 1).

Документальних свідчень про попередні письмові угоди щодо перебування військ союзників на теренах України не виявлено. Керуючись революційним романтизмом та впевненістю у спільності інтересів в боротьбі з більшовиками, під тиском драматичних обставин, український уряд, розчленувавши свої відомства, вирушив до Проскурова (тепер Хмельницький — В. Л.), а згодом до Варшави.

О 23 годині 7-ма польська дивізія під командуванням генерала Й. Крайовського увійшла в місто, в якому «скрізь і рішуче всі мешканці погасили світло... Поляки сунули по Кам'яніці, як по вимерлій пустелі...» [3, с. 23]. Для Головноуповноваженого ніч минула у напруженому контролі за пересуванням польських вояків по місту. О 4-й ранку 17 листопада виконанням вимоги польського командування про забезпечення помешканнями війська і адміністрації, для нього, в умовах фактичного двовладдя, розпочалася доба найвищої державницької місії — на рубізоні її історичної долі — оборони інтересів УНР. Він розпочав її з формування дійового, гнучкого, ефективного апарату управління, основні турботи якого поклав на

віце-директора очолюваного ним міністерства ісповідань Петра Сікорського (оп. 1, спр. 1, арк. 2). Своєрідність ситуації полягала у перенасиченості міста урядовцями. За Директорії, яка перед виїздом єдиним наказом звільнила всіх із займаних посад, їх кількість тільки у Кам'яніці сягала, як стверджує Головноуповноважений, майже 5 тисяч [3, с. 15]. Цим пояснюється роздвоєння дій І. Огієнка між прагненням до максимального працевлаштування тих, хто залишився, та суворого необхідністю проведення систематичних кампаній скорочення штатів відомств.

Починаючи справу, І. Огієнко зібрав керівників відомств, установ, що залишилися, проінформував їх про політичне становище, виклав свій погляд на ситуацію, що склалася. Населення через газету «Наш шлях» 28 листопада 1919 р. отримало інформацію про перебіг подій, про органи української влади та їхню компетенцію (оп. 1, спр. 36, арк. 77). Головноуповноважений звернувся до населення із закликом зберігати спокій і дотримуватись лояльності у відношенні до прибулих військових частин. «Адміністраційна влада, — запевняв він, — залишається в руках Українського уряду», тому наполягав на забезпеченні всіма урядовими та громадськими інституціями ритму «нормальної праці» (ф. 538, оп. 1, спр. 111, арк. 1). 16 листопада наказом № 3 Головноуповноважений вимагав від них вжити всіх можливих заходів для охорони майна установ і організацій (оп. 1, спр. 1, арк. 3).

Для забезпечення державним керівництвом поточних справ всіх народногосподарських ланок діяльності 18 листопада створюються реферантури, очолювані: Яковенко (у справах санітарії), Тимченко (допомоги), Тимошок (судових справ), Сімашкевич (народної освіти), Лівницький (ісповідань), Сікорський (загальних справ), Артеменко (військових справ), Пухкий (державного контролю), Сяк (пошт і телеграфу), Стебельський (особистої канцелярії Головноуповноваженого) (оп. 1, спр. 12, арк. 57-57 зв.).

Архівні документи дають можливість прослідкувати процес пошуку І. Огієнком оптимальної моделі структури новостворюваного органу регіонального управління, його кількісного складу. Один з перших проектів, поданих Головноуповноваженому на затвердження, датовано 11 грудня 1919 р. За ним, управління мало б складатися з 13 підрозділів із загальною кількістю штату — 122 службовців (оп. 1, спр. 2, арк. 177-178). На проекті накладена резолюція І. Огієнка: «Крім канцелярії загальної, скоротити всі тут зазначені відділи на половину. На все управління 60 чоловік...» (оп. 1, спр. 2, арк. 179). Ним же подано свої пропозиції, щодо кількості співробітників кожної із реферантур та окремих підрозділів. Список свідчить і про гнучкість структури та кадрового складу адміністрації, які змінювалися її керівником відповідно до потреб поточного моменту. Нижче ми наводимо дані із правленого І. Огієнком проекту,

VI. Огляди архівних фондів

де в дужках зазначено його пропозиції щодо комплектування управління. Особовий склад канцелярії мав складатися з 11(5) працівників, реферантур: військових справ — 20(9), народного господарства — 18(9), опікування — 8(4), шляхів — 8(3), внутрішніх справ — 3(1), судових справ — 6(1), освіти — 4(1), ісповідань — 2(1), фінансової комісії — 8(4), державної інспекції — 6(1), у справах санітарії — 21(10), загальних справ з 7 осіб скасовувався вже на рівні проекту. За І. Огієнком штатний розпис, крім керівного складу, повинен був нараховувати 56 службовців. Слід відзначити, що значна частина документів фонду в тій чи іншій мірі зафіксувала процес підбору та розстановки кадрів управління, а для проведення комплексного скорочення була навіть створена окрема комісія (оп. 1, спр. 2, арк. 106, 174-175).

Передбачалося залучення на правах референтів до управління також представників міністерств і відомств: закордонних справ, освіти, ісповідань, земельних справ, преси і пропаганди, військових справ, державної інспекції, єврейських справ, державної канцелярії Директорії та державного контролю. Остаточне визначення кількісного і якісного складу управління, як видно із документів, залишалося за Головноуповноваженим (оп. 1, спр. 2, арк. 133-133 зв.).

Структура адміністрації, як ми зазначали, постійно змінювалася і становила сукупність галузевих і функціональних підрозділів, пов'язаних нерідко з виконанням тимчасових конкретних завдань.

В справі фонду збереглися затверджені 29 травня 1920 р. І. Огієнком «Правила організації управління Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі», які завершили тривалий процес пошуку дійової, оперативно реагуючої на потреби дня форми державного управління в регіоні. Згідно з «Правилами», управління очолює Головноуповноважений, допомагають йому в роботі товариші Головноуповноваженого та референти-радники, які керують відділами: загальною канцелярією, фінансовим, інформаційно-пресовим, правової поради, освіти, опіки і допомоги, економічним (оп. 1, спр. 32, арк. 1-1 зв., 2). Найповніші відомості про штатну чисельність та рівень заробітної плати службовців зберігає довідка від 1 травня 1920 р. (оп. 1, спр. 68, арк. 110).

Документи засвідчують неухильне прагнення І. Огієнка створити досконалу систему управління краєм, направити працю державного апарату на забезпечення мобільного й високоефективного його функціонування. Однак на заваді цьому вставали плінність кадрів, інколи низька компетентність, недосконалий рівень засобів зв'язку, виконавської дисципліни, відсутність оргтехніки тощо.

Серед заходів, спрямованих на упорядкування роботи апарату, визначення ним рамок робочого часу, крім вихідних і святкових днів, з 9 до 15 годин; суворе попередження про звільнення з посади кожного, хто припускатиметься невиконання службових обов'язків (оп. 1, спр. 1, арк. 35,

спр. 19, арк. 3-3 зв.); реєстрація наявності на робочих місцях службовців та тих, що перебували у відпустках (оп. 1, спр. 18, арк. 23); вимоги до всіх органів влади «збільшити темпи своєї діяльності і не затримувати виконання чергової праці» (оп. 1, спр. 18, арк. 4) тощо.

Уважно слідкував Головноуповноважений і за роботою структурних підрозділів з громадянами. В одному з наказів 30 січня 1920 р. керівникам вказувалося на низький рівень організації прийому громадян, виконання запитів населення. «Звертаю Вашу увагу, — наголошував І. Огієнко, — на те, що по деяких реферантурах натовп прохачів остільки великий, що утворюється не урядова канцелярія, а містечкова ярмарок. Такі не порядки прошу рішуче і негайно виправити» (оп. 1, спр. 18, арк. 20). Тут же він вказує на помічені недоліки в канцеляріях реферантур, де «пропадають папери, посиляються не по адресі, складаються небало, малограмотно, друкуються невміло, папери залежуються без виконання довгий час і т. ін». Наказом вимагає протягом трьох днів налагодити справу (оп. 1, спр. 18, арк. 25). Виходячи з того, що деякі співробітники, одержавши наперед зарплату, байдуже ставляться до своїх службових обов'язків, І. Огієнко наказав 22 листопада 1919 «всім начальникам інституцій повідомити про випадки відмовлення урядовців від служби, щоби я мав змогу таких осіб видавати до відповідальності» (оп. 1, спр. 1, арк. 9). В зв'язку з цим забороняє видавати урядовцям матеріальну допомогу, дає розпорядження виплачувати утримання з добовими по 1 січня 1920 р., й не видавати грошей за виданими урядовцям книжками ошадних кас і не здійснювати з ними ніяких операцій (оп. 1, спр. 1, арк. 10), зажадав інформації про те, «яку *реальну* (підкреслено І. Огієнком) працю несе зараз кожний закликаний урядовець» (оп. 1, спр. 18, арк. 50).

Тексти наказів характеризують І. Огієнка як послідовного, впевненого, рішучого, часом, навіть, суворого керівника. Та його дії зрозумілі, виправдані часом і метою.

Було б несправедливо при цьому не відзначити, що, дбаючи про державницькі справи, І. Огієнко не забував за ними про інтереси людей, з якими пліч-о-пліч працював, безпосередніх виконавців державної політики, урядових постанов, його власних рішень та ідей. Неодноразово, як засвідчують накази, протоколи, звернення, листування, глава округу порушував питання перед РНМ УНР, Комітетом при Головноуповноваженому про підвищення розміру заробітної плати, виплати грошової допомоги, надання пільг тощо (оп. 1, спр. 35, арк. 26, 27 зв., 28, 32).

Навколо себе прагнув об'єднати щиро відданих українській ідеї тих фахівців, хто міг стати соратником і однодумцем. Своїм заступником 6 березня 1920 р. призначає давнього колегу з міністерства народної освіти, товариша міністра Петра Холодного (оп. 1, спр. 18, арк. 58). Широко впроваджує посади виконуючих обов'язків. Враховуючи

складність політичного становища, наявність міжпартійних чвар в політичних змаганнях, не залишає на час своєї тимчасової відсутності одноосібного заступника, призначає колегу, до складу якої, зокрема 18 травня 1920 р., увійшли: головуєчий — тимчасово виконуючий обов'язки товариша Головноуповноваженого УНР Іларіон Боцюрко, референт правничих справ Василь Нестеровський, референт фінансових справ Олександр Бросцький (оп. 1, спр. 18, арк. 181). До компетенції Головноуповноваженого, врешті, як засвідчують документи, входило і затвердження штатних розписів міністерств і відомств, що працювали у Кам'янці-Подільському (оп. 1, спр. 18, 63).

Характерними рисами Івана Огієнка як державотворця є послідовність у дотриманні правових засад, хист визначення провідних ланок ситуації, рішучість у їх розв'язанні. Для контролю за виваженістю і відповідністю закону змісту своїх наказів і розпоряджень, рішень, ухвал, запроваджує в управлінську структуру відділ «правної поради». А для поліпшення її праці та підготовки юристів в Кам'янці-Подільському університеті 13 березня 1920 р. створює комісію з перекладів існуючих кримінальних та цивільних законів Російської імперії, насамперед «Уголовного уложення», на українську мову, до складу якої вводить: головою — сенатора Шиянова, неодмінним членом Є. Тимченка, членами: декана правничого факультету Х. Лебідь-Юрчика, В. Завадського, прокурора В. Нестеровського, члена суду С. Кобилковського, директора департаменту міністерства юстиції М. Тимошка (оп. 1, спр. 10, арк. 29, спр. 18, арк. 72). 18 березня, згідно з ухвалою Ради професорів університету, для упорядкування правничого словника створює і термінологічну комісію (оп. 1, спр. 10, арк. 30, 33-35, 39, спр. 18, арк. 89, 92, 122, 177). Залишившись в регіоні без військових правничих органів, І. Огієнко для вершення судочинства в українській діючій армії наказує всі слідчі справи вести за розпорядженням референта судових справ адміністрації Головноуповноваженого міністра (оп. 1, спр. 18, арк. 16). Відчувачи нагальну потребу в управлінських кадрах, при тому ж правничому факультеті університету закладає кафедру «місцевого самоврядування», на базі якої планував через підготовку муніципальних службовців згодом готувати фахівців-управлінців масштабу вищих державних установ і відомств (оп. 1, спр. 10, арк. 31, 32, 36-37 зв., спр. 18, арк. 91).

Як протизвагу можливій узурпації влади Головноуповноваженим і для узгодження його дій з колективною думкою, РНМ УНР ще 15 листопада 1919 р. визначила утворити при ньому колегіальний дорадчий орган — Комітет, щоправда, постанови якого набували б чинності тільки за згодою його голови, тобто І. Огієнка (оп. 1, спр. 36, арк. 1). Комітет був покликаний надавати допомогу главі адміністрації у виробленні найбільш продуктивних організаційних рішень, стати своєрідним мозковим центром, інтелектуальний потенціал якого мав сприяти реалізації як загальнодержавної політики УНР, так і розв'язанню місцевих проблем.

Документи фонду надають можливість досити детально реконструювати роботу Комітету. Окрім протоколів, які розкривають зміст порядку денного та ухвал, значна кількість інших документів — наказів, листування, листів-узгоджень — дають дослідникам багато інформації щодо діяльності, статусу, реорганізації. Майже півстоліття потому у спогадах, ймовірно бажаючи підсилити роль названого Комітету, його політичне значення, Іван Огієнко — першорядний Української греко-православної церкви в Канаді — стверджував, що до його складу входили представники від усіх тодішніх українських партій, а саме: бувший Державний секретар М. Корчинський, бувший прем'єр-міністр УНР В. Голубович, бувший міністр І. Липа, О. Ковалевський, представник Галичини С. Баран, І. Кобза, М. Білінський, М. Климиник, М. Баєр та ін. [3, с. 27-28].

Насправді до формування складу Комітету, затвердженого ним 20 листопада 1919 р., Головноуповноважений підійшов тоді з позицій більш прагматичних, ніж політичних. Він об'єднав, як того і передбачала постанова РНМ, представників всіх владних структур УНР, які продовжували свою працю в окупованому Кам'янці-Подільському. Згідно з наказом І. Огієнка, крім нього, до першого складу Комітету ввійшли ще 24 особи (всього 25). Персонально від міністерств: фінансів — К. Ковалевський, єврейських справ — Я. Крайз, земельних справ — М. Бейер, військового — П. Ліхачевський, юстиції — М. Тимошок, народного господарства — Городецький, преси — І. Косенко, пошти і телеграфів — О. Сяк, праці — С. Стебельський, шляхів — Дерев'яно, освіти — М. Сімапкевич, ісповідань — А. Маричів, здоров'я і опіки — М. Яковенко, закордонних справ — К. Німещенко, внутрішніх справ — П. Тянянко, канцелярії Директорії — Чубук-Подільський, Голови Ради Народних Міністрів — І. Боцюрко, Державного контролю — Парфененко, Управління військово-морського флоту — Мандрика, Державної канцелярії — В. Оніхімовський, Управління головного штабу — Артеменко, фінансової комісії — Руткевич, Державної інспекції — М. Тележинський, Державний контролер — І. Набачків (оп. 1, спр. 1, арк. 5). За час існування Комітету в ньому, природно, відбувалися персональні зміни, хоча основний склад залишався постійним. Крім І. Огієнка, на засіданнях Комітету головували І. Боцюрко та П. Холодний.

Документи засвідчують прагнення Головноуповноваженого до налагодження доцільної періодичності проведення зібрань. У час становлення нових форм управління вони відбувалися щодня, згодом — через добу, а після затвердження регламенту (13 грудня 1919 р.) — двічі на тиждень. Винятком були позачергові засідання, які скликалися І. Огієнком за його або інших членів уряду ініціативою (оп. 1, спр. 2, арк. 82-82 зв., 84-84 зв.). Ретельний відбір членів Комітету (оп. 1, спр. 4), увага до організаційного боку проведення засідань, оформлення ухвал свідчить про те небуденне значення, якого глава адміністрації надавав діяльності цього органу. Протоколи оформлялися секре-

тарем Комітету, обов'язково візувалися кожним учасником наради і лише після цього подавалися на затвердження голові. Аналіз протоколів показує, що Івана Огієнка обтяжувала політична метушня членів представницького органу, постійні суперечки про свій статус та права, довгі дискусії з конкретних господарських проблем. У зв'язку з цим Головноуповноважений був присутній тільки на 14 засіданнях Комітету. Однак уважно знайомився з результатами дискусій, редагував і затверджував рішення, використовуючи найцінніші і корисні пропозиції в роботі.

Зміст протоколів відзеркалює неозначеність відносин між Комітетом та найвищою посадовою особою Поділля. Кожен із них прагнув відстояти свій пріоритет на право визначення політики в регіоні, на вирішенні зловбодених справ. Комітет прагнув вибороти статус законодавчого органу при управлінні Головноуповноваженого. З цією метою була здійснена спроба розробки Статуту Комітету, в якій закладалися бажані права і обов'язки його членів, визначалася компетенція, значно розширювалися повноваження (оп. 1, спр. 18, арк. 11 зв.). Проект було підготовлено і подано на розгляд 6 грудня 1919 р. Та, професійно володіючи інструментарієм впливу на такі представницькі органи, І. Огієнко домогся зняття з порядку денного його обговорення (оп. 1, спр. 18, арк. 50). Ще одна спроба підкорити владі Комітету Головноуповноваженого міністра УНР була здійснена 13 січня 1920 р. Обраній з цього приводу комісії (оп. 1, спр. 18, арк. 139 зв.) потрібно було дати відповідь на три запитання: 1) чи є Комітет органом виключно інформаційно-дорадчим, чи навпаки, «рішальним і відповідальним»; 2) чи може Головноуповноважений змінювати або ж скасовувати постанови Комітету і натомість видавати власні; 3) чи може Головноуповноважений скасовувати попередньо затверджені ним ухвали Комітету (оп. 1, спр. 18, арк. 148). За справу взялися голова комісії Бощорко, її члени Тележинський (державна інспекція), Парфененко (державний контроль), Тимошок (міністерство юстиції), Сіяка (міністерство пошт і телеграфів), Стебельський (міністерство праці) (оп. 1, спр. 18, арк. 139 зв.). Підсумком роботи комісії стали висновки: 1) Комітет на чолі з Головноуповноваженим створено для спільної з ним праці: його не визнано ні вирішальним, ні рівнозначним з главою адміністрації, ні виключно інформаційно-дорадчим; 2) постанови Комітету набувають сили лише за згодою Головноуповноваженого, після затвердження яких право змінювати, або ж скасовувати їх він не має (оп. 1, спр. 18, арк. 148). Проте, як свідчить проведений нами аналіз, І. Огієнко і надалі не ділив влади з жодним із державних органів регіону чи то посадовою особою. Комітет же до кінця свого існування (24 квітня 1920 р.) виконував функції виключно дорадчого органу (оп. 1, спр. 2, арк. 278). Не маючи змоги скасувати Комітет, утворений згідно поста-

нови РНМ УНР, І. Огієнко його реформує в Раду, перше засідання якої відбулося 18 травня 1920 р. (оп. 1, спр. 12, арк. 46-46 зв.). В неофіційному двобої І. Огієнко завжди отримував перевагу. Його дії знаходили схвалення і підтримку уряду, який, розширюючи і без того практично необмежені повноваження Головноуповноваженого, додатково постановою № 252 від 14 лютого 1920 р. (оп. 1, спр. 21, арк. 3) поклав на нього обов'язки куратора всіх українських культурно-освітніх закладів на окупованих польськими військами територіях України. Тут доречно відзначити, що рішення засідань уряду, які відбувалися в Кам'янці, інколи без затвердження Головним Отаманом «запускалися у виробництво». Це не могло бути не поміченим С. Петлюрою. Через міністра праці Осипа Безпалка, свого ад'ютанта сотника Олександра Доценка він наполягав, «щоби всі протоколи засідань Ради Міністрів в Кам'янці були прислані пану Головному Отаманові. Там теж були постанови, які повинні мати законну силу, а досі не були прислані до підпису Голови Директорії» (оп. 1, спр. 20, арк. 49). С. Петлюру, як видно із документів, непокоїв брак інформації про події в Україні, зростаючий авторитет та вплив І. Огієнка на державні справи не лише на Поділлі, а й Волині. Ймовірно, саме тому РНМ УНР 16 лютого 1920 р. визнала за необхідне уточнити рамки компетенції І. Огієнка, які територіально обмежувалися зоною польської окупації (оп. 1, спр. 34, арк. 28-28 зв.). У квітні в телеграмі, надісланій на адресу міністрів закордонних справ А. Лівинського, народного господарства М. Шадлуна та І. Огієнка, Симон Васильович попереджав про необхідність при звільненні польськими військами території України відновлення цивільної влади на Київщині і Поділлі, в зв'язку з чим наголосив на необхідності поступового звуження повноважень І. Огієнка й відновлення діяльності та впливу на них центральних державних установ (оп. 1, спр. 36, арк. 60-60 зв.). Та події розвивалися за іншим сценарієм. І. Огієнко продовжував виконувати функції «губернатора». Немає жодного документального підтвердження про згорання ним широкої урядової, політичної, народногосподарської, культурно-освітньої діяльності. Напротив, документи зафіксували ритм інтенсивної його діяльності, яку не можна назвати не ефективною, більш того, яка б не мала позитивних наслідків. І. Огієнко домагався володіння ситуацією у всіх визначальних для життєдіяльності регіону сферах. Пишаючись своїм високим становищем урядовця, господаря землі Подільської, він щиро вболівав за справу, ображався на недоброчинні напади та докори, тримався завжди з відповідною посаді гідністю. Непорозуміння й напруга у стосунках між Головним Отаманом С. Петлюрою та Головноуповноваженим уряду УНР на Поділлі І. Огієнком були зняті після тривалої аудієнції, що відбулася 2 травня 1920 р. по приїзді глави держави до Кам'янця, а клопотання І. Огієнка про відставку відхилено. Його

знову чекала «безконечна праця, — тяжка й відповідальна, — та ще й у атмосфері недовіри, сорому та підступної кампанії тих, що на все мають найкращі рецепти, але до реальної праці стати не хочуть» [3, с.330]. Відтоді І. Огієнко знову, сповнений добрих сподівань, впевнено дивиться в майбутнє, в червні працює над проектом бюджету розвитку краю на друге півріччя 1920 р. (оп. 1, спр. 34, арк. 41 зв.). Невдовзі, 3 липня законом, ухваленим РНМ УНР, отримує нове підтвердження своїх повноважень (оп. 1, спр. 32, арк. 17-18 зв.).

До найскладніших проблем, вирішення яких поглинало левову частку робочого часу Івана Огієнка, належало досягнення взаєморозуміння між українською і польською гілками влади, які в калейдоскопі політичного дійства покликані були забезпечити виконання міжурядових угод, сприяти розвитку добросусідських відносин між двома народами. З цього приводу, насамперед, привертає увагу звернення Головного комісара Польщі земель Волині і фронту «До пана начальника округи Подільський в Кам'янці на Поділлі», в якому викладена програма дій польської військової адміністрації в українських землях. У ньому, зокрема, говориться: «Стремління нашим є допомогти до утворення суверенної Української держави, котрої місце осідку мусить лежати за теперішньою лінією фронту... я не бачу можливості, щоб в найближчій заплілю війська польського, могли існувати якісь інші власті Державні, як влади польські. В зв'язку з тим доручаю Панові всіма средствами, що лежать в границях Пана компетенції, поперти змагання чинників державних українських до утворення української сили оружені, пристосовуючися стисло до концесій даних українській головній команді через головну команду Військ Польських...» [1, с.134-135]. Керівництво справами шкільними залишалося за українськими органами влади. В судочинстві та інших державних установах, а також в церкві «милостю пришестьців» українська мова прирівнювалась в правах до польської. Однак далі констатувалося, що «посілости державні і діси залишаються» в користуванні польських властей. «Опіка над здоров'ям населення округу, апровізіція, желізниця, почти, телеграфи, телефони, гостиниці, як урядження стисло зв'язані з акцією воєнною підлягають під заряд, експлуатацію і інгеренцію державних властей польських». Проголошувалося також тимчасове «допущення» перебування в Кам'янці українських «повидих установ», органи місцевого управління зобов'язувалися «як найскоріше зробити здібним до праці і стреміти до того, щоби суспільність українська мала можливість взяти в ній чинний уділ». Вирішення справ грошового обігу відкладалося на невизначений час (оп. 1, спр. 20, арк. 13-13 зв.). Населення України запевнялося в тому, що польські війська прийшли на Поділля не як завойовники, а як прихильні, щирі приятелі цього краю, які беруть на себе обов'язок обороняти народ «до вільного життя» (оп. 1, спр. 6, арк. 275).

Сотні документів фонду виступають свідками тих подій, які заповнили Україну з приходом на її землю чужинців.

Перший антиукраїнський прояв в них зафіксовано 21 листопада 1919 р. в листі І. Огієнка до військового коменданта Кам'янця-Подільського. В ньому повідомлялося про факт зриву на будівлі українського комісаріату державного прапору УНР, лунала вимога виявлення і суворого покарання винного у скоєнні провокації (оп. 1, спр. 6, арк. 22, 23). Незважаючи на досягнуту домовленість між польською та українською високими сторонами про двостороннє інформування про дії, що зачіпають взаємні інтереси в окрузі, поляки часто чинили повне свавілля, демонструючи ігнорування власних декларацій та норм міжнародного права. «Поляки прибрали до рук майже всі повітові та губернські українські державні і громадські установи Кам'янця-Подільського, — сповідав Головноуповноваженого один із співробітників міністерства юстиції. — Зокрема — судово-мирові установи, в'язниці Кам'янця-Подільського, Проскурівського та Ушицького повітів, Кам'янець-Подільський окружний суд. Скасували з'їзди мирових і посади адміністраційних суддів», (оп. 1, спр. 27, арк. 3). Комісар освіти Кам'янця-Подільського повіту М. Шугаєвський повідомляв, що інспектори польських шкіл та коменданти військових частин відбирають шкільні будинки, помешкання для вчителів і відводять їх під польські школи (оп. 1, спр. 50, арк. 38). Керуючий справами міністерства фінансів 6 грудня 1919 р. доповідав про нечуване безчинство польської жандармерії, яка відділила під Проскурівом вагон міністерства від потягу прем'єр-міністра УНР, «викинула урядовців з їх речами з вагонів і перетрусила ті речі; при трусі урядовців лапали по кишенях і грабували...». Заарештувавши касу міністерства в 2 1/3 млн. гривень, оголосили українських службовців інтернованими (оп. 1, спр. 50, арк. 1). З бібліотек вилучалися книги (оп. 1, спр. 50, арк. 10-12, 33). Чинилися перешкоди переміщенню по регіону не лише цивільному населенню, а й у службових відрядженнях українським урядовцям. Єврейська громадська управа сповіщала про заборону польської влади на ввіз і вивіз у м. Кам'янці продуктів споживання (оп. 1, спр. 6, арк. 137). Подільський кредитовий союз кооперативних установ «Союзбанк», констатував факт ігнорування поляками кооперативного законодавства, загрозу ліквідації не тільки товариств, а й цілих союзів не судовим, а адміністративним порядком. Вказував, що нові умови їхньої реєстрації ускладнені, вона проводиться кволо. Заборони роблять неможливим товарообмін з іншими українськими територіями (оп. 1, спр. 50, арк. 7-73, 16). Згодом була зафіксована спроба «союзників» примусового введення в Україні обігу польської валюти, в зв'язку з чим «продаж краму» та інших товарів дозволявся тільки за польські марки. За невиконання цих вимог господарям крам-

ниць загрожував штраф у розмірі 30 тисяч марок, в іншому випадку — 6 місячне ув'язнення, або ж одне і друге разом, з конфіскацією товару. Банкам заборонявся обмін та продаж польських марок (оп. 1, спр. 50, арк. 19-19 зв.). До критичного стану доведено епідеміологічну ситуацію в регіоні (оп. 1, спр. 50, арк. 44-46).

Союзна воєцтво, заявляючи, що їм «рішуче нічого не відомо про наміри польського уряду, про заприязненість між Україною й Польщею», що не мали жодних вказівок на те, як ставитися до українських військових і цивільних, ставляться до них так, як вважають потрібним — вживаються в українські державні установи та заклади, приватні помешкання, на дорогах і залізницях, в крамницях і на базарах грабують, чинять наругу, знущання. В справах фонду численні відомості про масові арешти населення. Із звернень про допомогу Головноуповноваженого відомо про ув'язнення вчителя В. Микитчука (оп. 1, спр. 51, арк. 25), керуючого департаментом позашкільної освіти міністерства народної освіти М. Шугаєвського (оп. 1, спр. 53, арк. 9-10), братів Манжори (оп. 1, спр. 20, арк. 38, 41-42 зв.), сотника А. Порамбського (оп. 1, спр. 50, арк. 42), заступника міністра праці С. Гольдельмана (оп. 1, спр. 20, арк. 17) та багатьох інших.

Найяскравішою ілюстрацією беззаконних дій військових Речі Посполитої Польської на теренах України 11 лютого 1920 р. стала безпрецедентна акція арешту прем'єр-міністра УНР І. Мазепи, міністра закордонних справ А. Лівницького, міністра праці О. Безпалка, голови Всеукраїнської національної Ради М. Корчинського, отамана українського війська І. Коби, Головноуповноваженого міністра І. Огієнка та ін. (оп. 1, спр. 20, арк. 7). Як видно із доповідної з цього приводу І. Огієнка Головному Отаману військ УНР С. Петлюрі, частину членів уряду піддано принизливій процедурі проведення під конвоем через місто та допиту головним комісаром Земель Волині і фронту Антіном Мінкевичем. І хоч недовзі всі ув'язнені отримали свободу і сатисфакції за арешт, ця подія на певний час ускладнила розвиток українсько-польських відносин. Не сприяла їх розвитку і січнева 1920 р. різдз до українського населення коменданта Кам'янця-Подільського капітана Одетковича, в якій місто і територія Поділля включалися до складу Польщі, відмінялися всі попередньо видані накази, вводилася обов'язковість звернень до органів влади виключно польською мовою, скасовувалася система української адміністрації тощо (оп. 1, спр. 20, арк. 72-72 зв., 74-83, спр. 50, арк. 1-1 зв.). Все це вступало в протиріччя з духом Декларації УНР та Річі Посполитої Польської, від 2 грудня 1919 р., яка визначила засади співіснування союзних сил та місцевих органів влади й населення на території України.

Слід відзначити, що низка документів фонду свідчить про наполегливі, та все ж марні, спроби уряду УНР з метою отримання моральної, зброй-

ної, фінансової підтримки визвольної боротьби за-в'язати переговори з країнами Антанти (оп. 1, спр. 20, арк. 47-47 зв.).

Всі названі і багато інших не перелічених прикладів безчинств окупаційних військ в Україні документально зафіксовані в десятках справ, дві з яких 50 та 51 тематично однорідні. Значну частину подібних, найпереконливіших прикладів увібрав в себе вагомий за обсягом документ, вручений в Луцьку 14 січня 1920 р. від імені Голови Директорії УНР і Головного Отамана її військ С. Петлюри міністром закордонних справ, головою дипломатичної місії в Речі Посполитій Польській А. Лівницьким лідеру Польщі Ю. Пілсудському «До пана Начальника Польського панства. Меморандум» [1, с. 134-135]. Документи засвідчують копітку, тривалу працю при його підготовці й Івана Огієнка (оп. 1, спр. 1, арк. 30, спр. 18, арк. 24). У великому за обсягом документі чи не вперше принципово і аргументовано викладено рішучий протест керівництва УНР проти зухвалих порушень союзниками норм міжнародного права.

Зазначивши, що Україна, залучаючи на свою територію до боротьби проти спільного ворога Польщу, не мала сумніву в тому, що, «польські військові відділи і Влада вступають, як заприязнені союзники, вступають не з метою окупації і використання тимчасового неладу», відмітила, що коли б тільки припустила можливість іншого відношення «до панствових військових і громадських інтересів України з боку польського війська і польської Влади», — то не мала б жодної рації «збільшувати критичне становище в Україні», яке в результаті дій союзників могло призвести до фатальних наслідків як для УНР, так і Польщі, закликавши польський уряд поки «ще не пізно поправити ті помилки, які досі зроблені Польськими Військовими Властями на Поділлі», усунути їх наслідки (оп. 1, спр. 20, арк. 74-75).

З цього приводу слід звернути увагу на позицію І. Огієнка, його погляди щодо організації життєдіяльності державних органів влади та установ в умовах присутності на Поділлі польських військ і ліквідації наслідків їх злочинної політики. Найкраще про це сказати мовою документа. Лаконічного виразу широкий спектр його вимог знайшов відображення у наведеному нижче листі від 14 лютого 1920 р. голові Української дипломатичної місії у Варшаві А. Лівницькому. В ньому Головноуповноважений просить: «... настояти перед Вищою Польською Владою в Варшаві, аби нею були прийняті і визнані такі конче необхідні жадання українського народу на занятих польською військовою владою землях українських: 1. Все забране майно було визнано української народної республіки власністю, відновлено українсько-польську комісію, яка б складала юридичні акти на все те майно, що вивезено польською владою. 2. Цивільна влада повинна бути українською, земство повинно залишитись без змін, міське самоврядування (Ду-

ма) повинно залишатись, як виборний орган без змін. Повинна бути українська міліція, комісаріати, як губернський, так і повітовий, повинні бути українськими. Суд — український. 3. Всі школи залишитися українськими. 4. Університет повинен залишатися українським і мати автономію. 5. Урядовці повинні залишатись на місцях і призначення і звільнення здійснюватися тільки на основі українських законів Головноуповноваженого. 6. Всі закони УНР залишити не порушеними. 7. Державна мова на занятих полях територій — тільки українська. 8. Православна автокефальна українська церква на занятій полях територій повинна додержуватись всіх наказів міністерства культів, позаслужбовою мовою в церкві — українська, а не московська. 9. Експедиція державних паперів повинна нормально функціонувати. 10. Інтерновані в місті, зносять з культурним світом. 11. Головноуповноважений Уряду на Поділлі — повновласний оборонець цілого народу українського перед польською владою на всій території, занятій польськими військами як на Поділлі так і на Волині і на інших місцях. Надати йому можливість вільно виконувати свої обов'язки. 12. Аби цензура дала змогу існувати Українській пресі. 13. Українським старшинам дозволити військову форму, холодну зброю. 14. Українські гроші щоб мали вільний обіг (польська марка — 10 крб.). 15. Дати можливість галичанам повернутися додому. 16. Підтримувати кооперативні установи. 17. Не закривати установ без згоди Головноуповноваженого. 18. Неодних ревізій. 19. Недоторканість Українського Червоного Хреста. 20. На всі заторкнуті тут мною бажання повинна бути не словесна заява, а письмenna відповідь Вищої Польської Влади» (оп. 1, спр. 20, арк. 84-86 зв.).

Численні архівні документи фонду дають підстави для відтворення процесу останніх зусиль українського уряду, в ситуації майже безнадійній, відстояти завоювання революції, Українську державу, визначити місце в них лідерів УНР, зокрема й Івана Огієнка, якому випала надзвичайно складна місія виконувати роль буфера між урядом України, що знаходився поза її межами, та українським загалом, вимушеним терпіти важкий тягар невизначеності, поєднаної з умовами фактичної чужеземної окупації і беззаконня.

Значний масив документів відображає господарсько-фінансове коло питань, які вирішував представник уряду на Поділлі. Найбільш компактно вони зібрані у справах 5, 7, 9, 11, 14, 15, 24, 26, 27, 41, 56, 58, 60, 63-65, 68-69 першого опису та справах 9, 11, 21-28 — другого. Відомості про цю сферу діяльності знаходимо також в наказах, протоколах службових нарад, листуванні. Вони свідчать про надскладну фінансову ситуацію, в яку потрапив Головноуповноважений, через що змушений був запровадити режим суворого контролю та економії витрат державних коштів. Цікаве свідчення стану банкрутної фабрики (Експедиції заготовок дер-

жавних паперів — В. Л.) УНР в Кам'янці містять листи до І. Огієнка, зокрема, голови Подільської губернської народної управи Приходька та в. о. директора Експедиції Данильченка. Перший 24 грудня 1919 р., наголошуючи, що державність вимагає «коштів і коштів», а пануючий хаос не дає можливості проводити фінансові реформи та збирати податки, застерігає, що в ситуації, коли відчувається нагальна потреба «коштів готових з під станка... наша експедиція іспиту не видержить» (оп. 1, спр. 3, арк. 9-9 зв.). Другий, підкреслюючи, що ритм праці його підприємства «ні в якому разі не можна охарактеризувати як млевий», виклав існуючі проблеми та заходи їх подолання і просив надати підприємству допомогу, попереджаючи, «що коли негайно не будуть вжиті відповідні заходи праця в Експедиції не пізніше січня 1920 р. повинна буде припинитися» (оп. 1, спр. 6, арк. 206-206 зв.). Резолюція І. Огієнка від 30 грудня 1919 р. свідчить про його стурбованість станом справ, та пошук виходу із ситуації, що склалася.

А кошти вимагалися значні. Достатньо ознайомитися з листом С. Петлюри, датованого 15 грудня 1919 р., в якому він звертався до І. Огієнка з проханням надіслати в його розпорядження до Варшави 200 млн. гривень (оп. 1, спр. 35, арк. 24), а згодом, 23 січня 1920 р., про асигнування державних і військових витрат уряду в розмірі 100 млн. гривень, щоб усвідомити всю міру відповідальності, покладену на І. Огієнка, за циркуляцію і платіжну спроможність гривні як в Україні, так і поза її межами, дїездатність державної скарбниці, банків, кас, забезпечення необхідного обміну грошей та валюти, виплати заробітної плати українським службовцям, фінансування діяльності бюджетних установ і організацій, відомств і закладів, війська й видавництва тощо. Резолюції Головноуповноваженого на документах засвідчують його надзвичайну увагу до цієї ланки господарської діяльності.

Окремі справи фонду висвітлюють діяльність основної планово-розпорядчої структури управління, на яку Головноуповноваженим було покладено і контролюючі функції — фінансової комісії. Саме вона за дорученнями І. Огієнка розробляла кошториси необхідних витрат (оп. 1, спр. 2, арк. 7, спр. 7, арк. 7, спр. 64, арк. 155, оп. 2, спр. 21, арк. 114 зв.).

Слід відзначити, що документи дають чітку відповідь на запитання: наскільки самостійним був у розпорядженні державними коштами Головноуповноважений? Вони вказують, що він діяв в рамках затвердженого законом УНР бюджету на 1919 р., при відсутності відповідного законодавчого акту на 1920 р., брав участь у розробці його проекту, а свої дії узгоджував з міністерством фінансів та фінансовою комісією РНМ. Аналіз цієї групи документів підтверджує, що І. Огієнко неухильно стояв на сторожі української грошової одиниці. Незважаючи на постанову РНМ УНР, засідання якої відбулося 5 лютого 1920 р. під голо-

вуванням С. Петлюри, про необов'язковість проведення розрахунків лише українськими грошми, І. Огієнко проявляв нетерпимість до операцій подібного роду (оп. 1, спр. 35, арк. 4). Ще в грудні 1919 р. на засіданні Комітету висловив категоричний протест на спробу заміни польськими марками української грошової одиниці — гривні (оп. 1, спр. 2, арк. 95-95 зв.). Згодом в червні 1920 р. він звертається з настійним проханням до голови РНМ УНР винести протест польській владі з приводу примусового введення на території України польських паперових грошей і вжити для цього належних заходів (оп. 1, спр. 50, арк. 32). Його турбує спад курсу української валюти. Він активно втручається в цей процес (оп. 2, спр. 4, арк. 5). При відмові банків у прийомі українських держзнаків не залишається байдужим (оп. 2, спр. 4, арк. 2-2 зв.).

Ще один штрих до характеристики стилю роботи І. Огієнка — це турбота про людину. Майже на всіх зверненнях, заявах, клопотаннях, які відсилалися, стоять його позитивні резолюції. Не завжди вони повністю задовольняли прохача, та все ж в них помітне прагнення урядовця надати допомогу тому, хто її потребує (оп. 1, спр. 7, 9, 10, 13, 15, 16, 18, 58, 61, 67, оп. 2, спр. 11, 12, 13-17, 21, 22, 32).

У фонді знаходиться гідний уваги розпис прожиткового мінімуму українського урядовця, зроблений працівниками міністерства фінансів 20 травня 1920 р. Розрахунок на добу (в гривнях): 1) козацький харчовий пайок — 428,50; 2) помешкання — 20; 3) освітлення (1/8 ф. нафти або 1/2 свічки) — 50; 4) прання білизни (на місяць — 1780) — 59,33; 5) лазня (1 раз на місяць — 160) — 5,33; 6) перукар (1 стрижка і двічі гоління) — 10 (на місяць — 300); 7) мило для умивання і для лазні, вакса, зубний порошок, нитки, гудзики і т. п. (544,16) — 18,13; 8) ремонт взуття (на місяць — 625) — 20,80; 9) дрібне лікування (на місяць — 69,17) — 2,30; 10) поповнення посуду, щіток (на місяць — 81,25) — 2,70; 11) одяг, взуття, білизна (на місяць — 8458) — 281,94; 12) тютюн, сірники (на місяць — 1500) — 66,66; 13) часопис — 10. Таким чином загальні добові видатки урядовця складали 292,70 гривень (оп. 1, спр. 65, арк. 107-107 зв.). Не дивно, що І. Огієнко не відмовляв тим, хто до нього звертався за допомогою, був одним із ініціаторів і промоторів розробки закону УНР «Про поліпшення матеріального стану службовців та порядок видачі добових грошей» (оп. 1, спр. 60). А звернення мали широку палітру як службового, так і приватного характеру. В оформленні перепустки для виконання державної служби у закріпленій за ним третій дільниці Ушицької судово-мирової округи сприяв судді Г. Сороковенку (оп. 1, спр. 50, арк. 27), за клопотанням колеги з міністерства народної освіти С. Русової звільняє з під польського арешту матір двох дітей 4 років і 7 місяців пані Сіяк (оп. 1, спр. 50, арк. 34), виправляє помилку союзників із безпідставним звинувачуван-

ням у більшовицькій агітації та у таємних зносинах з генералом О. Брусиловим завідуючої українськими військовими харчівнями М. Вітер (оп. 1, спр. 50, арк. 37), добивається повернення реквізованого майна тощо.

Значна кількість документів свідчить про вжиття заходів щодо запобігання вивозу поляками майна, яке знаходилося у державній, громадській та приватній власності, тобто грабіжницької політики «друзів». Вже після трьох перших декад перебування частин збройних сил Польщі в Кам'янці-Подільському І. Огієнко створює спеціальну комісію «По справах забору польським військом державного та приватного майна», до відома якої віднесено: «1) збирання відомостей про всі випадки забору майна... Польським військом; 2) складання про кожний випадок належного акту і розслідування усіх обставин забору майна; 3) оцінка забраного майна...; 4) зносини з інституціями та окремими особами і допитування по справах забору майна» (оп. 1, спр. 1, арк. 30). Пограбування набрало такого розмаху, що вже 30 січня 1920 р. Головноуповноважений зобов'язав всі референтури протягом 5 днів надати повні і детальні звіти про виявлені «шкоди і непорозуміння, які трапилися від польської влади з 16 листопада 1919 р.» (оп. 1, спр. 18, арк. 24). Знайомство з ними викликало у І. Огієнка потребу підготовки протесту уряду УНР до міністерства закордонних справ Речі Посполитої Польської, в якому, зокрема, відзначалося, що «масштаби забору майна носять ознаки звичайного грабіжництва», а «умови життя, які утворилися в Кам'янці, це якийсь жахливий мартиролог українській ідеї і справі» (оп. 1, спр. 20, арк. 70-70 зв.). Головноуповноважений вимагав введення жорсткої реєстрації вивозу майна, а на супроводжувальних документах до них наполягав ставити відмітки польської та української печаток (оп. 1, спр. 12, арк. 57 зв.).

За короткий час перебування в Кам'янці союзники настільки занедбали роботу санітарного бюро міста, амбулаторії, лазні, що вже 20 грудня 1919 р., рятуючи катастрофічний санітарний стан міста, наказом № 37 І. Огієнко здійснює реорганізацію санітарної служби, заклавши при Головноуповноваженому уряду УНР санітарний комітет (оп. 1, спр. 1, арк. 37, оп. 2, спр. 29-34).

Ще одна група документів дає інформацію про працю І. Огієнка на ниві військової справи. Складність ситуації, в якій опинилася українська армія, полягала в її переході до партизанських форм боротьби, браком зброї та амуніції, нестабільність взаємовідносин між армією УНР та Українською галицькою армією. Кам'янець опинився в тилу військових баталій. Але й він, сповнений запалом національного руху, став одним із джерел забезпечення армії новим поповненням. В місті напружено працювали військові шпитали, формувалися 4-та стрілецька бригада та 1-й піхотний рекрутський полк, діяли органи керівництва військами, Головна команда військ УНР та Військові Ради частин,

з 1 січня 1920 р. відновлено навчання у військовій та піхотній юнацькій школах, здійснена спроба закласти школу гардемаринів тощо. Яким був перебіг подій у військовому будівництві, в організаціях, інтендантських службах та діяльності військових закладів охорони здоров'я, опіки та освіти й участь в них І. Огієнка, можна дізнатися із справ першого опису 31, 36, 69, 70, в другому описі — із 4, 10, 12-17 та ін., насамперед із наказів. Один із них, від 22 листопада 1919 р. проголошував обов'язкове, протягом 23 (літери А — М) та 24 листопада (літери М — Я), проходження реєстрації в польській комендатурі тих військовослужбовців, старшин, лікарів, працівників військового відомства, які залишилися у Кам'янці-Подільському. Представником української влади при реєстрації призначався отаман І. Кобза (оп. 1, спр. 1, арк. 11, спр. 2, арк. 37 зв.).

На облік взято все військове майно, що знаходилося в Кам'янці (оп. 1, спр. 1, арк. 14). При Головноуповноваженому створена референтура з військових справ. Згідно з наказом І. Огієнка від 29 листопада управління Кам'янець-Подільського військового начальника не підлягало розформуванню (оп. 1, спр. 1, арк. 19).

З метою взяти під контроль всі процеси при військовій рефературі Головноуповноваженим 3 грудня 1919 р. створено відділи: 1) персонального складу — а/ старшин по родах військ, б/ військових лікарів та лікарських приміщень, в/ військовозобов'язаних урядовців, г/ урядовців не військовозобов'язаних; 2) військового майна; 3) для проведення операцій з грошових справ... і ремонту різних військових будівель... (оп. 1, спр. 1, арк. 24). З 10 грудня отаман Х. Колодій призначався військовим референтом, а при Головноуповноваженому починає діяти військова Рада, до складу якої увійшли отамани В. Зелінський, І. Кобза, Павленко та державний інспектор Тележинський (оп. 1, спр. 1, арк. 29-30). Враховуючи складність військового положення, необхідність суворого дотримання дисципліни, розбудову армії в рамках правового поля УНР, І. Огієнком в грудні здійснено спробу утворення в Кам'янці надзвичайного військового суду. Проте Комітет при Головноуповноваженому, виходячи з реальних кадрових можливостей, визнав реалізацію цієї ідеї неможливою (оп. 1, спр. 2, арк. 59 зв.). Заходи І. Огієнка знайшли підтримку С. Петлюри. Та все ж вони остаточно не вирішували проблеми поділу функцій влади між цивільними та військовими урядовцями в регіоні. 25 лютого 1920 р. Головний Отаман військ УНР своїм наказом визначив, що: 1. За відсутності військового міністра в м. Кам'янці ніхто не може його заступати. 2. Отаман О. Шаповал підлягає безпосередньо Військовому міністру... 3. Керівником персонального складу і завідувачем військового майна центральних інституцій військового міністерства призначається головний военний прокурор полковник Мошинський. 4. Юнацька школа, команда вичужуючих, всі

українські військові шпиталі підлягають Головноуповноваженому уряду УНР на Поділлі. На І. Огієнка також покладалося: а) опікування її відповідальність за розподіл і розміщення всіх військових осіб, що перебували в межах міста та його околиць; б) збір відомостей та охорона всього військового майна територіально в тих же межах. Було визначено, що грошове забезпечення з усіх названих пунктів проводитиметься із військового фонду (оп. 1, спр. 20, арк. 12-12 зв.).

Забезпечуючи потреби шпиталів, І. Огієнко дбав, як свідчать документи, і про організаційний, юридичний бік переміщення і перебування на лікуванні та матеріальне забезпечення українських вояків. З огляду на неможливість отримання ними з частин Діючої армії атестатів утримання, І. Огієнко видав наказ про заміну у видачу їм посвідчень, які запобігли б всім можливим незручностям їх тимчасового перебування в шпиталі (оп. 1, спр. 1, арк. 41). Слідкував зати і при можливості унормовував наказами про те, щоб від'їжджаючи за місцем призначення подальшого проходження служби отримували продовольчий пайок та визначені в таких випадках компенсації (оп. 1, спр. 1, арк. 40, спр. 18, арк. 15).

Важко переоцінити, спираючись на факти, подані в документах, вклад І. Огієнка в забезпечення війська необхідним фінансуванням, продовольством, одягом (оп. 1, спр. 31, арк. 6-6 зв., 12; спр. 35, арк. 22; оп. 2, спр. 10, арк. 47), у його моральній підтримці. Він підтримує ініціативи по збору подарунків для армії, забезпечує їх транспортування через польські кордони (оп. 1, спр. 31, арк. 36; спр. 50, арк. 35) тощо.

Найповніше характеризує, на наш погляд, І. Огієнка як керівника, громадянина, людину його лист до військового міністра УНР Володимира Петра. В ньому він зазначав: — «Я знаю, що в Проскуріві перебуває зараз більше 150 українських старшин і більш 5000 козаків. Всі дуже бідують. Прошу звернути свою увагу на Проскурів. Було б найкраще післати до Проскурова 1-2 старшин з дорученням, які б зробили все, що потрібно. Теж саме і в Ст[аро]-Костянтинові. Там велика кількість військового народу, а у нас в Кам'янці юнацька школа пуста» (оп. 1, спр. 31, арк. 25-25 зв.). До цього додамо лише те, що у справі 18 першого опису ми виявили наказ Головноуповноваженого, згідно з яким при рефературі опіки відкривався мортирологовий відділ, в функції якого входив збір інформації «про всіх козаків, старшин та урядовців, що були убиті, або померли з дня евакуації уряду з Києва. Збирати і також перевіряти всі можливі відомості, що до діяльності на користь України покійних» (оп. 1, спр. 18, арк. 46).

Ми не розкриваємо зміст документів, які висвітлюють участь І. Огієнка в організації роботи Рад військових частин, реферантури, інших не цивільних управлінських структур, у процесі формування нових частин, в забезпеченні праці шпиталів та ін. Ця тема потребує окремого дослідження. Лише

відзначимо, що із них проступає притамання І. Огієнку запальність, енергія, натиск у кожній справі, до котрої він мав причетність.

Документи фонду мають потужний потенціал для біографічних студій, можливості відтворення життєпису вождів української революції, насамперед, членів Директорії С. Петлюри та Ф. Швєця, прем'єра її уряду І. Мазепи, міністрів А. Лівницького, О. Безпалка, М. Шадлуна, П. Холодного, українського військового керівництва та ін. Незаперечно цінність документи фонду мають і для огієнкознавства. Не полишаючи керівництво міністерством ісповідань, Головноуповноважений багато часу приділяв устрою Української православної церкви, канонічному оформленню її автокефального статусу, перекладу та впровадженню в ужиток рідною мовою текстів Св. Письма, іншої Богослужбової літератури тощо (оп. 1, спр. 2, 12, 17, 43). Виходячи із складних обставин, що склалися у політичному, військовому та внутріцерковному житті УНР, І. Огієнко бере на себе відповідальність і тимчасово вдається до непопулярних дій. 23 листопада 1919 р. з метою «догляду за виконанням розпоряджень уряду УНР в справах державно-церковного життя, а також для належного інформування місцевої духовної влади про діяльність центрального уряду і для технічної допомоги їй при переведенні в життя нових церковних законів і розпоряджень республіканської влади» при всіх консисторіях призначалися тимчасові комісари. На них покладалися обов'язки контролю підготовки та ухвал постанов, листування єпархіальної влади, бути присутніми на засіданнях духовної консисторії, а в разі потреби винесення на її розгляд своїх пропозицій. Надавалось право припиняти, до остаточного вирішення справи міністерством ісповідань, чинність тих постанов і резолюцій єпархіальних зборів, які не відповідали законам УНР і розпорядженням міністерства, контролювати грошовий обіг та майно церковних установ, а в разі виявлення державних злочинів, тимчасово усувати від виконання обов'язків урядовців й інших осіб. Комісари повинні були візувати всі накази, протоколи та інші документи справочництва консисторії, без чого вони визнавалися недійсними. Владі комісара підпорядковувався і секретар консисторії (оп. 1, спр. 1, арк. 12). Таким чином підпорядковались світській владі всі внутріцерковні адміністративні процеси.

В документах фонду знайшла своє відображення й запекла, тривала боротьба української, православної громади та І. Огієнка з непохитним, агресивним русофілом-єпископом Подільським і Брацлавським Пименом. Користуючись авторитетом у мирян, не сприймаючи змін, що відбувалися в суспільстві, не визнаючи української мови, як такої, законів й розпоряджень Української держави, єпископ на всі звернення й вимоги, накази, зокрема, міністра І. Огієнка відповідав однозначно: «Какой-то Ванька будет мне приказывать» [1, т. 2, кн. 4,

с. 126]. Всі спроби міністра налагодити з єпископом справу миром не мали успіху. 20 листопада 1919 р. наказом міністра ісповідань, Головноуповноваженого І. Огієнка, затвердженням РНМ УНР та Головою Директорії, «за руйнування української автокефальної церкви, за непослух законам УНР, за втручання в компетенцію цивільної влади і за агітацію на користь Денікіна» єпископа звільнено «на спокій» (оп. 1, спр. 17, арк. 1). Не залишалися поза увагою Головноуповноваженого і питання фінансування, діяльності комісії з перекладу Біблії, видань українськомовної релігійної літератури (оп. 1, спр. 2, арк. 244; спр. 17, арк. 4), підготовки кадрів у національних духовних навчальних закладах (оп. 1, спр. 2, арк. 247; спр. 11, арк. 3-7) та ін.

Поліконфесійність України ставила на порядок денний розроблення і впровадження заходів їхньої підтримки. Такі питання знаходили своє місце на засіданнях Ради (Комітету) при Головноуповноваженому, на одному з яких 24 травня 1920 р. прийнято ухвалу про відкриття в Україні пасторських курсів (оп. 1, спр. 12, арк. 46).

Документи відбивають велику увагу І. Огієнка до проблем розвою національної освіти, захисту її інтересів в умовах окупації, забезпеченню всім необхідним (оп. 1, спр. 9-11, 39-40, 53-57). За його участю система освітніх закладів отримувала фінансування з усіх поданих до Головноуповноваженого запитів. Активно урядовець-професор підтримував державну селянську дівочу гімназію, учительську семінарію, університетську гімназію для дорослих та ін. (оп. 1, спр. 56). Листування освітян з владою, як індикатор, виявляло певні проблеми часу. Так, зокрема, в листі голови Всеукраїнської учительської спілки С. Русової, підписаному і її колегами В. Бідновим, Л. Білецьким та С. Сірополком, звернено увагу урядовців на скрутний фінансовий стан українських шкіл, на брак підручників та іншої необхідної літератури, лунає звернення про сприяння в транспортуванні через Польщу в Україну виданих у Відні українських підручників (оп. 1, спр. 55, арк. 39-40). Знайшли відображення взаємовідносини між українськими та польськими управліннями освіти в краю (оп. 1, спр. 54, арк. 6-7), стан шкільної справи в Кам'янець-Подільському та інших повітах (оп. 1, спр. 11, 20, 54, 55), справа кадрового забезпечення (оп. 1, спр. 39) тощо.

Як ректор університету, що обіймав високу урядову посаду, І. Огієнко, за погодженням з польською владою, забезпечував його розвиткові найсприятливіші умови порівняно з іншими навчальними закладами. Із ректорського кабінету він керував не тільки університетом, а й всім Поділлям. Цим пояснюється наявність у фонді і університетських документів. В справах наказів – розпорядження господарського, кадрового, науково-освітнього, видавничого характеру, які стосуються закладу освіти. Цікаво, що наказами Головноуповноваженого уряду Василя Храневича 5 січня

1920 р. призначено приват-доцентом з лугівництва та кормової площі кафедри приватного хліборобства сільськогосподарського факультету, 30 січня професора Михайла Хведорова — проректором університету, 4 лютого приват-доцента Харитона Лебідь-Юрчика — в. о. декана правничого факультету (оп. 1, спр. 10, арк. 5-6, 29; спр. 18, арк. 14, 30, 34), 21 листопада 1919 р. в. о. приват-доцента по кафедрі слов'янської філології історико-філологічного факультету Михайла Драй-Хмару — приват-доцентом, 23 грудня 1919 р. в. о. екстра-ординарного професора Василя Біднова — екстра-ординарним професором (оп. 1, спр. 1, арк. 15, 39), а 12 березня 1920 р. ординарного професора Вячеслава Петра удостоєно звання заслуженого професора (оп. 1, спр. 10, арк. 26, 44-46, 49; спр. 18, арк. 68). Із інших документів стає відомо про виділення позики у розмірі 1 370 210 гривень на обробку університетського городу (оп. 1, спр. 35, арк. 25 зв.), коштів у розмірі 2 000 000 гривень на видання «Записок Кам'янець-Подільського державного українського університету та на курси підвищення класифікації професорів університету» (оп. 1, спр. 35, арк. 47-47 зв.), чергові визначення розмірів зарплатної плати працівників освіти (оп. 1, спр. 20, арк. 26). Привертає увагу і опікування І. Огієнка справами комплектування і формування науково-довідкового апарату університетської бібліотеки. Про цікавий прецедент управлінської діяльності Головноуповноваженого міністра свідчить наказ, виданий 25 лютого 1920 р. згідно з яким референти та інші службовці міністерства у вільний від праці час від 3 до 5 чоловік відряджались в університет для складання бібліотечних каталогів (оп. 1, спр. 18, арк. 4). Зафіксована участь І. Огієнка у фінансовому забезпеченні 10 стипендій, по 12000 гривень кожна, заснованих для дітей робітників і селян Директорією з нагоди перших роковин існування університету 27 жовтня 1919 р. (оп. 1, спр. 10, арк. 4, 9) та ін.

Поруч з цим в папках справ є документи, які вказують на плідну діяльність І. Огієнка в організації праці закладів культури. З них ми дізнаємося, що саме з його ініціативи відбулося реформування Кам'янець-Подільського Українського драматичного театру, фінансувалися його вистави. Відкрито драматичний російський та польський (тимчасовий) театри (оп. 1, спр. 2, арк. 37-37 зв. 150), проводила свою діяльність єврейська національна музична секція «Кадіма» (оп. 1, спр. 6, арк. 30). Порядок денний засідань Комітету при Головноуповноваженому часто поповнювався питаннями театрального життя українського центру, з цією метою діяла відповідна комісія (оп. 1, спр. 12, арк. 51-51 зв.). Для поліпшення матеріального стану акторів І. Огієнко домагався прирівняння оплати їх праці до службовців центральних державних установ, разом з П. Холодним, І. Косенком, В. Кабачніковим вхо-

дить до складу Комісії РНМ УНР з уточнення кошторису українського театру (оп. 1, спр. 15, арк. 21-21 зв.).

У фонді є свідчення підтримки І. Огієнком діяльності Українського музичного товариства, Української філармонії, хорової Ради і Українського національного хору, якому, з нагоди другої річниці, тепло вітаючи, побажав «доброго посміху на користь української культури і слави України» (оп. 1, спр. 39, арк. 38-39). Слід зазначити, що за часів його адміністративного керівництва всі заклади культури Кам'янця утримувалися державним коштом.

Окрема група документів свідчить про небудену увагу Головноуповноваженого до праці міністерства преси, української інформаційної агенції, засобів масової інформації, видавництва. На ньому, як представникові уряду, лежали питання цензурного забезпечення українських видань (оп. 1, спр. 6, арк. 272, спр. 18, арк. 116, спр. 45), асигнування, реєстрації тощо. Отримавши від Комітету монополне право розподілу державних копій (оп. 1, спр. 2, арк. 1), І. Огієнко тим самим був приречений на нескінченний розгляд відповідних заяв. Видавнича справа не була виключенням. Наприклад, Подільська губернська народна управа систематично висувала клопотання про фінансування двотижневиків: педагогічного «Освіта», сільськогосподарського «Економічне життя Поділля», тижневика «Село» (оп. 1, спр. 9, арк. 32-32 зв.), С. Русова про асигнування дитячого журналу «Ранок», О. Мищок та П. Богацький — видавництва «Всесвіт» й журналу «Життя та мистецтво» (оп. 1, спр. 2, арк. 291-291 зв., спр. 11, арк. 11-11 зв., спр. 55, арк. 3-3 зв., 30-30 зв.). Розпорядчі резолюції І. Огієнка, традиційно зроблені червоним чорнилом, час від часу підтримували фінансуванням газети «Наш шлях», «Трудова громада», «Україна», «Трибуна» та «Вісника Української національної Ради» (оп. 1, спр. 9, оп. 2, арк. 1-1 зв.). Знаменно, що ще 1920 р. І. Огієнко ставив питання про обов'язковість надсилання всіма видавництвами і редакціями в державні органи управління та бібліотеки примірника своїх видань (оп. 2, спр. 6, арк. 7). На цьому наполягало і керівництво міністерства преси УНР, яке зверталось до Головноуповноваженого з клопотанням видати розпорядження, зокрема, всім редакціям та видавництвам м. Кам'янця з вимогою: «надіслати ними до архіву міністерства преси всіх своїх видань у 5 примірниках, також по можливості передати закордонну, передусім Львівську, Чернівецьку, Віденську (українську) та Букарештську пресу до архіву зазначеного міністерства» (оп. 2, спр. 6, арк. 1). Документи підтверджують, що відповідне розпорядження І. Огієнком незабаром було видано (оп. 2, спр. 6, арк. 3-3 зв.).

Торкнувшись теми комплектування архівів відомств УНР, не можна обійти увагою групу документів фонду, які показують значну зацікавленість

інтелігенції міста, І. Огієнка справою збереження пам'яток старовини та архівних історичних джерел (оп. 1, спр. 2, арк. 112-112 зв., 145, 253, 260-273; спр. 6, арк. 126, спр. 9, арк. 8; спр. 24, арк. 29-29 зв.; спр. 36, арк. 76-76 зв.; спр. 46). Гасло, яким керувався Комітет при Головноуповноваженому і сам І. Огієнко, було єдиним: «у своїй діяльності належить доложити всіх старань для збереження архівальних цінностей» (оп. 1, спр. 8, арк. 32). Виходячи з цього, громадські міста, професорсько-викладацький склад університету невтомно працювали над виявленням, концентрацією та створенням умов збереження архівних скарбів України. Хаос, принесений військовими діями, ускладнював їх працю, призводив до стихійної втрати колосальних масивів архівних документів. Фонд наповнений низкою свідочств, які розповідають про прагнення організувати в місті центральний державний архів, для збереження військових архівів — військову комору і т. п. (оп. 1, спр. 2, арк. 112-115, спр. 46, арк. 3-3 зв.). З цього приводу Рада Подільського товариства охорони пам'яток мистецтва та старовини на чолі з професором П. Клименком надіслала лист, що відклався у фонді, в якому звертала увагу Головноуповноваженого на необхідність «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючи найбільш в загрожуєму стані, перевезти до архіву бувшого Губернського правління, а військові до Кам'янецької фортеці». Пропонуючи свої послуги, Рада виступала з клопотанням про передачу їй у завідування архіву губернського управління (вул. Довга) та виділення коштів на ремонт приміщень. Резолюція І. Огієнка свідчить про проявлений інтерес до отриманої інформації (оп. 1, спр. 9, арк. 8). Згодом він особисто віддав розпорядження перевезти архів Подільського губернатората і його канцелярії в будинок архіву бувшого губернського правління, виділивши на ці потреби 1000 гривень (оп. 1, спр. 46, арк. 5). Вишукуючи кошти на обладнання приміщення архіву, товариство проводило обстеження наявних документів, за його результатами знову зверталося до Головноуповноваженого. В листі, де обґрунтовувалась необхідність проведення ремонтних робіт, вказувалося на можливість часткового самостійного фінансування за рахунок продажу статистичних матеріалів перепису 1897 р. «уже використаних і визнаних комісією за науково безвартистних», яких в архіві налічувалося до 400 пудів, і реалізація дала б можливість одержати за них від 20 до 40 тисяч карбованців, якими б був забезпечений ремонт даху та частково стін. Зокрема зазначалося, що ця акція до певної міри призупинить і «потаємне купування науковочінних матеріалів, якому спричиняється головне папіровий голод» (оп. 1, спр. 6, арк. 126). Позитивне вирішення питання надало можливість зберегти від втрати існуючий донині фонд губернатора Поділля [4].

14 листопада 1920 р. уряд Директорії УНР, перетнувши радянський кордон, попрямував шляхом організації першого українського урядового центру в екзилі в м. Тарнові. Напередодні, 10 жовтня, Головноуповноважений в зв'язку з різким обмеженням території УНР створює ліквідаційну комісію свого управління (оп. 1, спр. 245, арк. 45), а 31 жовтня Голова Директорії С Петлюра, Голова РНМ УНР А. Лівіцький, Головноуповноважений уряду УНР на Поділлі міністр І. Огієнко підписали постанову про скасування управління Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі (оп. 2, спр. 245, арк. 1). Надбанням історії стала минувша доба, на завершальному етапі якої один із еліти українських державотворців Іван Огієнко в колі соратників доклав значних зусиль у забезпечення життєздатності урядових інституцій УНР на Поділлі. Об'єктивна оцінка його діянь — за історією.

Місія нащадків не судити, а шукати ключ до розуміння соціальних процесів, мотивації дій її учасників. Один із них, ад'ютант Голови Директорії, Головного Отамана військ УНР С. Петлюри Олександр Доценко 1924 р. висловив власну оцінку громадянської позиції, мотивації поведінки Головноуповноваженого уряду УНР міністра І. Огієнка в ту, останню пору УНР. І хоч пройнята часткою неприязні особисто до І. Огієнка, на наш погляд, вона надзвичайно цінна тим, що учасник подій декілька років потому відзначав, що саме «дякуючи його специфічній вдачі — тязі до посади міністра, видатного становища», що і «заставляло його триматись міцно на своїй посаді при всіх ситуаціях, де інший не міг бути і одного дня, а це давало можливість центру своєчасно слідкувати за всім і робити відповідні кроки перед вищою польською владою, і було цінно тим, що в Камінці — осередкові українців був все-таки наш чоловік», який «не дивлячись на всі недобрі риси в його характері, зробив велику цінну прислугу для України... поведився... з достоїнством, обороняв українське громадянство та українські установи од польських зазіхань, виривав од поляків, що тільки можна було вирвати і все робив, керуючись всеж тільки інтересами нації» [1, т. 2, кн. 5, с. 165-166]. Так чи ні, сучасник сам може пересвідчитись, дослідивши фонд Головноуповноваженого міністра уряду УНР на Поділлі.

Примітки:

1. Див.: Доценко Олександр. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції 1917 — 1923. — Т. 2. — Кн. 5. — Тарнів — Львів, 1924.
2. ЦДАВО України, ф. 1131, оп. 1.
3. Огієнко Іван. Урочистий в'їзд С. Петлюри до Кам'янця-Подільського 1-го травня 1920 р. // Наша культура. — 1936. — Кн. 5.
4. Миський архів м. Кам'янця-Подільського, ф. 228, оп. 1, 2; 10783 справи.

Любомира Бойцун

ДУХОВНИЙ СОБОР ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ
(ф.258, оп.1-3, спр. 8213)

Доля джерельної бази Почаївської Свято-Успенської Лаври віддзеркалює історію її багатовікової діяльності як монастиря та лаври. Заснований на українських землях монастир (початки його зародження губляться десь у XIII ст.) є органічною часткою духовного і культурного життя українського народу впродовж тривалого періоду його багатотрагедійної історії. У документах фонду «Почаївська Успенська лавра» (ф. 258, оп. 1-3) знайшли своє відображення усі переломні моменти історичної долі України.

Вивченню цього питання прив'язано низку монографій, які, з огляду на час створення світоглядних позицій їх авторів, розвіє монастиря та його місце в українській історії трактують по-різному. Серед них слід назвати монографію професора Ніжинського історико-філологічного інституту А.Ф. Хойнацького, виправлену і доповнену Г.Я. Крижановським, «Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание. Иллюстрированное издание Почаевской Лавры. Первое», видану в друкарні лаври у 1897 р., яка висвітлює її історію, в основному, з проімперської російської точки зору. В іншому ключі підходить до вивчення діяльності монастиря і лаври І. Дубилко у своїй праці «Почаївський монастир в історії нашого народу», яка вийшла у 1986 р. у Вінніпегу, в Канаді, у серії діаспорного «Інституту дослідів Волині» ч. 56. Автор робить спробу дати об'єктивну оцінку ролі монастиря в історії церкви і загальних історичних подій в Україні. Як зазначено в передмові о Д. Фотія, автор: «з наукових історичних довідників, удокументованою хронологією, навітлює довготривалу боротьбу нашого народу за державну незалежність Української Православної Церкви.» Заслужують на увагу дослідження митрополита Іларіона (І.Огієнка) «Свята Почаївська Лавра», яка також вийшла у серії праць «Інституту дослідів Волині» (Вінніпег, 1961), а також «Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври» С. Жука, виданий у Крем'янці 1938 р. у видавництві «Церква і нарід». В останньому досить широко, але не вичерпно, використані документальні джерела Питання місця і ролі Почаївського монастиря та лаври торкаються автори таких важливих досліджень, як І. Власовський «Нарис історії Української Православної Автокефальної Церкви в З.Д.А.», виданого у 1956 р. (Нью-Йорк Бавнд Брук); Д. Дорошенко «Історія України» та автори «Великої історії України», виданої І. Тиктором (Львів, 1948, Вінніпег). Ми вже не торкаємось тенденційно атеїстичного висвітлення цього питання та спроб окремих священників Руської Православної церкви «покійного» Радянського Союзу вивчати цю проблему лише в однобічному напрямі: Почаївська Лавра як твердиня істинного російського православ'я.

Навіть цей фрагментарний аналіз свідчить, що комплекс документів фонду «Почаївська Успенська Лавра» (ф.258), який зберігається у Державному архіві Тернопільської області і по праву вважається одним з найцінніших і найоб'ємніших його фондів, заслуговує всебічного і об'єктивного вивчення. Понад вісім тисяч документів, що описані в трьох описах, є важливими джерелами історії почаївської святині, починаючи з перших десятиліть XVIII ст. і до 1939 р. Вони свідчать про її місце і роль в історії української духовності і культури, українства взагалі.

Цікава історія надходження і формування цього фонду, типова для радянського архівознавства кінця 40-50 рр. Документи вперше поступили, як свідчить справа фонду, у 1952 р. із Віленського (саме так у документах) архівного відділу МВС Литовської РСР у кількості 7217 од. зб. і 75 кг розсіпу, хронологічні рамки їх охоплювали 1712-1925 рр. Незважаючи на те, що надіслані документи належали до періоду, коли діє правило «заборонених дат», коли не можна нищити незначнішого документа, вони були піддані науково-технічній обробці. Внаслідок такого горенаукового підходу у відбірковий список до знищення було включено 4779 од. зб. З таким підходом не погодилась Центральна експертно-перевірна комісія Архівного управління МВС УРСР не затвердила список. Експерт, тоді кандидат історичних наук Ф.П. Шевченко, робить цілком слушний висновок про цінність документів та недопустимість такого підходу до їх експертизи.

Цікаво, що у цьому витягу із рішення ЦЕПКА згадується і про незатверджений список на знищення 6422 книг, які згідно оцінки експерта мають інтерес для комплектування історичних бібліотек. Однак подальша доля їх невідома. І все ж таки, дотримуючись принципів горезвісного скроченого циклу наукової обробки документів, що призводив до нищення цінних документів, написаних різними мовами з палеографічними особливостями, у 1955 р. було виділено до знищення вже 3332 од. зб. ЦЕПК Архівного управління МВС УРСР затвердив цей другий список із зауваженнями про виключення окремих груп справ та таким загальним висновком: ЕПК Архівного управління МВС УРСР вказує ЕПК Архівного відділу та ЕК облдержархіву на те, що недбало даються формування у назвах справ і непродумані пояснення до них (справа фонду, арк. 48). Як наслідок такого фахового рівня виконавців і «наукового» підходу радянського архівознавства до роботи з документами було здано в макулатуру 2916 цінних справ. 1959 р. надійшла одна справа із

Львівського держархіву, 1960 р. Тернопільський держархів прийняв від Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові 1283 од. зб. і 10 кг розсипу. Вони датуються у науковому довідковому апараті, переданому центральним архівом, 1557-1939 рр. Правда, в ході передачі встановлені деякі упущення і помилки, тому остаточна кількість переданих документів становила 1285 од. зб. та 8 кг розсипу. 1963 р. надходить ще 63 од. зб. із ЦДА Литовської РСР. Ці документи чекала дещо краща доля, вони не зазнали таких непоправних втрат, із них, в основному, сформовано опис № 3. У справі фонду висловлене твердження, що справи, передані із Литви, були вивезені із Варшави під час німецької окупації. Висновок зроблений на основі поміток та відміток на справах (справа фонду, арк. 44).

Дослідники вважають, що найдавніші документи Почаївського монастиря згоріли під час руйнування Меншиковим Батурина. Цивіліз туди архів гетьман Іван Мазепа перед загрозою нищення монастиря шведським королем Карлом XII. (Іван Дубилко. Почаївський монастир в історії нашого народу. – Вінніпег, 1986. – С. 14).

Називаючи основні хронологічні рамки фонду, хочемо зазначити: у розділах описів, в яких описаний архів лаври, є документи, очевидно копійні, що стосуються більш раннього періоду історії монастиря і подій з минулого Волині. Це книга – хроніка подій з історії монастиря (оп. 3, спр. 1163), 159 аркушів якої відображають події 1557-1799 рр. Деякі історики вважали її втраченою. Заслужують на увагу дві справи з документами (1557-1752 рр.) про пожертвування Анни Гоїської Почаївському монастирю (оп. 3, спр. 1165, 1166). Ці справи стосуються затяжних судових позовів з Фірдеяни, Тарнавськими, спадкоємцями Анни Ройської та іншими поміщиками. Чимало копій та витягів із документів Кременецьких та Луцьких гродських актових книг XVII ст. (оп. 1, спр. 2, 3, 4, 6, 9, 11 – 15, 17, 20, 2386, 2387; оп. 2., спр. 6, 29, 43, 56, 90, 106; оп. 3, спр. 43, 48, 664, 1164, 1168-1175, 1185-1188, 1202-1204, 1209, 1211, 1215, 1217, 1220, 1221, 1223, 1225, 1235).

Варто також назвати й такі джерела, як опис майна Почаївського монастиря, датовані 1714 р. (оп. 3, спр. 1178), реєстр челяді та пасічників монастиря за 1743-1749 рр. (оп. 3, спр. 1199), журнал втрат економії, що охоплює 1744-1798 рр. (оп. 3, спр. 1200), книги описання подій і пам'яток лаври за 1831-1874 рр. (оп. 3, спр. 7, 8), книга грошових витрат під час будівництва монастиря (оп. 3, спр. 1261). У фонді наявні описи майна Почаївського та інших монастирів та церков XVIII – поч. XIX ст. (оп. 3, спр. 144, 178, 1178, 1179, 1194, 1196, 1207, 1218, 1226, 1227, 1261, 1254, 1271, 1285-1288, 1290, 1296, 1297 1309, 1314, 1328, 1330, 1339, 1365, 1376). Цей комплекс включає й візитації монастирів Василянського періоду. До речі, комплекс документів Василянського періоду, які є в усіх трьох описах фонду, ще тільки чекає

свого прискіпливого дослідника. У пізніших лаврських джерелах відчутна явно негативна прооросійська оцінка цього періоду. Протиставляється греко-уніатське і греко-російське православ'я (оп. 1, спр. 4918; оп. 3, спр. 55). Уніатський період оцінюється як еретичний у церковному плані і зрадницький – у державно-політичному.

Чисельну групу становлять документи про надання Почаївському монастирю статусу лаври та діяльність Собору Лаври (оп. 1, спр. 1104, 1147, 1209, 1280, 1311, 1559, 1704, 2419, 2516, 2637, 2682, 3534, 3568, 4612, 4668; оп. 2, спр. 1790, 1791; оп. 3, спр. 2, 97, 150, 168, 240, 260, 3331, 387, 440, 441, 476, 546, 591, 592, 642). Інтерес для дослідника становлять «Інструкція Духовного собору Почаївської лаври» про обов'язки лаври на зразок інструкції Києво-Печерської Лаври за 1831 р. (оп. 3, спр. 1) та листування із Волинсько-Житомирським єпископом про утворення в Почаївській лаврі Духовного Собору (1831 р.) (оп. 3, спр. 2).

У фонді збереглися Укази Синоду православної церкви Росії, окремі Укази російських імператорів (оп. 1, спр. 461-4616, 658, 693, 726, 796, 1059, 1060, 1204, 1205, 1264, 1288, 1313, 1359, 1366а, 1419, 1490, 1496, 1556, 1561, 1600, 1605, 1638, 1710, 1788, 1905, 1907, 1984, 1986, 2129, 2165, 1710, 1788, 1905, 1907, 1984, 1986, 2129, 2165, 2166, 2313, 2634, 2680, 2970, 3048, 3100, 3129, 3160, 3452, 3482, 3595, 4028, 4032, 4174, 4254, 4348, 4860). Серед документів фонду є Укази Литовської духовної консисторії за окремі роки та «Збірник указів Литовської та Гродненської консисторії» за 1894-1905 рр. (оп. 3, спр. 74, 85, 1375, 1376, 1380), а також Мінської консисторії (оп. 3, спр. 1298, 1311, 1315, 1319, 1326, 1329, 1331).

Викликають зацікавлення й такі документи, як маніфест імператриці Марії-Терези про приєднання частини Польського королівства до володінь Австрії (оп. 3, спр. 1236) та копії грамот папи Климента XIV (оп. 3, спр. 1240).

Значна кількість справ обіймає питання чернецкого життя Лаври. Це списки, прохання про прийняття в послушники, постриг, надання санів, нагород (оп. 1, спр. 437, 489, 520, 525, 854-860, 1042, 1154, 1180, 1636, 1637, 1729, 1789, 1793, 1816, 2162, 2216, 2217, 2255-2276, 2465, 2467, 3554, 3884, 3922; оп. 2, спр. 382, 702; оп. 3, спр. 64).

Є відомості про зв'язки із православною церквою Палестини (оп. 1, спр. 1358, 2143, 2546, 3760, 4843), пожертвування на будівництво храмів святого Володимира у Києві (оп. 1, спр. 1699) та Олександра Невського у Москві (оп. 1, спр. 4026) та збір коштів на спорудження пам'ятників Богданові Хмельницькому (оп. 1, спр. 3032), В. Жуковському (оп. 1, спр. 1875), М. Кутузову (оп. 2, спр. 1835).

Окремі справи присвячені чудотворній іконі Почаївської боготоматері (оп. 1, спр. 3242; оп. 2, спр. 1175, 1747, 1847).

Збереглась особливо цінна справа, що стосується перебування Т. Шевченка, як члена археографічної комісії, 1846 р. на Волині. Це дозвіл на зма-

лювання видів Лаври та околиць Почаєва, а також клопотання про сприяння художникові у збиранні фольклору та описанні старожитностей. (оп. 1, спр. 1312).

Лавра була не тільки могутньою релігійною структурою, але й відігравала немалу роль в економічному житті краю. Тому у її документах відображено економічне життя та діяльність структурних частин, у тому числі і допоміжних. У цьому комплексі — різноманітні книги, що облікують кошти і майно, звіти, статистичні відомості. Назвемо, лише як приклад, найбільш характерні справи (оп. 1, спр. 778-792, 901-903, 939-947, 1002-1006, 1086, 1087, 1090, 1091, 1170, 1377, 1380, 1618-1621, 1913, 1999, 2077-2080, 2166, 2388, 2389, 3516, 3768, 4214, 4655; оп. 2, спр. 160-163, 238-240, 390-394). Найбільш вищерпні відомості про майно лаври та її структурних частин зосереджені в описах (інвентарях) (оп. 1, спр. 3208, 3449, 4169, 4214; оп. 2, спр. 160-163, 238-240, 390-394; оп. 3, спр. 732, 754, 804, 815). Було розроблено інструкцію про складання описів лаврських відомств, (оп. 1, спр. 3126).

З економіко-господарським життям Лаври пов'язані документи про створення поштової станції, будівництво шосейної дороги до станції Рудня Поліська, електростанції та артезіанського колодязя, водоканали та водогону (оп. 1, спр. 3154, 3207, 3451, 3887, 4107, 4500, 4560, 4846; оп. 2, спр. 1456, 1693; оп. 3, спр. 334, 681, 699, 713, 782, 795, 806, 813, 825, 833, 1088). Поряд з цим є низка справ, що відображає кріпосницькі відносини (оп. 1, спр. 504, 565, 817, 883, 915, 956; оп. 2, спр. 4, 12, 22, 379; оп. 3, спр. 125).

Маючи значні маєтності, Лавра широко використовувала аренду фільварків, млинів, садів, приміщень (оп. 1, спр. 838, 1109, 1198, 1199, 2729, 3095, 3479, 3526, 3527, 3593, 3881, 4091, 4092, 4168, 4173, 4440, 4647, 4719, 4767; оп. 3, спр. 680, 684, 685, 691, 693, 696, 702, 705, 706, 709, 717, 729, 730, 734-736, 743, 744, 752, 753, 764, 766, 779). Зафіксований у документах факт іпотеки на нерухоме лаврське майно (оп. 3, спр. 767).

Чимало документів стосуються роботи таких лаврських підприємств: свічкового заводу, що поставив своїми виробами всю Волинську єпархію (оп. 1, спр. 1667, 1675, 1830, 1883, 2248, 2249, 2392, 3371, 3408, 3487, 3540, 3569, 3604, 4013, 4097, 4224, 4267, 4269, 4390, 4391, 4447, 4502, 4560, 4719, 4770; оп. 2, спр. 171, 212, 451, 454, 654-657, 712, 731, 778, 839, 840, 873-875, 904, 906, 1001, 1002, 1116, 1196, 1253, 1291, 1345, 1587, 2344) та цегельні (оп. 1, спр. 4, 716, 943, 4425 4501, 4601; оп. 2, спр. 1351, 1420, 1695, 1770; оп. 3, спр. 695, 697, 713, 806, 811). Є також відомості про лаврську пасіку (оп. 1, спр. 1090, 1170, 1253; оп. 2, спр. 193, 194, 356, 398, 427, 451, 499, 750; оп. 3, спр. 718, 747, 761, 806, 811), винокурню (оп. 2, спр. 2032), пивоварню (оп. 1, спр. 4308). У ряді справ відображено діяльність лаврської аптеки (оп. 1, спр. 122, 577, 1447, 1571, 3520, 3901, 4019, 4162, 4240, 4365, 4703; оп. 2, спр. 136, 1255, 1373, 1537, 1589, 1656; оп. 3, спр. 668, 770).

У фонді висвітлено питання будівництва та ремонту споруд Лаври (оп. 1, спр. 712а, 1785, 2312, 2402, 2503, 2631, 2631а, 3041, 3206, 3337, 3515, 3594, 3969; оп. 2, спр. 1494; оп. 3, спр. 55). Серед них слід виокремити справи про будівництво Свято-Троїцького собору, де наявні автографи багатьох відомих діячів російської культури (оп. 3, спр. 156, 157). Є цікаві документи про ремонт Почаївської рагуші, яка була передана Лаврі (оп. 3, спр. 57, 95, 670) про облік дорожніх коштів, що належали Лаврі, та пожертвування на її користь (оп. 1, спр. 50, 199, 215, 219, 586, 682, 705, 712, 837, 838, 846, 956, 1197, 1271, 1357, 1474, 1615, 1823, 1894; оп. 2, спр. 20, 478, 508; оп. 3, спр. 108, 125, 1208, 1259, 1340, 1359).

Важлива сторінка української культури пов'язана з діяльністю Почаївської друкарні, що охоплює як василіянський-уніатський (1721-1831), так і православний період. Документи, що збереглися, розкривають різні аспекти книгодрукування (оп. 1, спр. 714, 721а, 1728, 2119, 2226, 2229, 2390, 2394-2396, 2399, 2496, 2534, 2536-2539, 2588, 2596, 2642, 2645, 2674, 2747-2754, 2795, 2941, 2942, 2948, 3002, 3003, 3005, 3006, 3039, 3058, 3091-3094, 3117, 3122, 3124, 3133, 3144, 3150, 3191 3198-3202, 3213, 3214, 3244-3246, 3343, 3361, 3397-3399, 3407, 3424, 3471, 3476, 3538, 3539, 3563, 3564, 3587, 3601, 3634, 3635, 3652, 3653, 3690, 3691 3708, 3709, 3746, 3770, 3820, 3821, 3896-3898, 3916, 3917, 3966, 3977, 3978, 4014, 4015, 4065-4067, 4096, 4136, 4137, 4139, 4140, 4217, 4218, 4220, 4304 4305, 4368, 4388, 4389, 4426, 4462, 4462а, 4474, 4589, 4656-4661, 4735, 4796-4798, 4842, 4884; оп. 2, спр. 363, 435, 453, 530, 532, 754-756, 818, 835, 899-903, 924, 925, 1194, 1195, 1342, 1343, 1673-1677, 1739-1741, 1826 оп. 3, спр. 44, 62, 167, 864, 865, 869-871, 1338.).

Питання про книгодрукування розглядалось у згадуваній праці С. Жука та у спеціальному дослідженні проф. Івана Огієнка «Історія українського друкарства», де він відзначає: «Уніатський період Почаївської друкарні — це період її найбільшої слави, хоч служила вона лише частині українського народу». Стосовно російського періоду, то митрополит Іларіон відзначає, що до першої світової війни друкарня була краще устаткована, видавнича діяльність розвивалась, але крім релігійних видань, тут все більше друкувались праці, просякнуті російським імперським шовінізмом. Про це свідчать і ряд документів, що зберігаються у фонді (оп. 3, спр. 44, 90), особливо цікаві у цьому плані справи про друкування «Букваря» п'ятитисячним накладом російською мовою у 1834-1836, 1841-1842 рр. (оп. 1, спр. 3745; оп. 2, спр. 364; оп. 3, спр. 60, 662). Цікавим джерелом є для дослідників список книг, надрукованих у Почаєві, складений у Варшаві у 1933 р. (оп. 3, спр. 45) та численне листування з приводу долі книг, надрукованих в уніатський період (оп. 1, спр. 2502; оп. 3, спр. 58, 67, 68, 70, 77, 113, 118, 130).

Можна виділити перелік книг, що знаходились в архіві канцелярії Духовного Собору лаври за 1889-1924 рр., та алфавітний покажчик книг, які

VI. Огляди архівних фондів

знаходились у лаврі, який охоплює 1891-1894 рр. (оп. 3, спр. 145, 146) та справах за 1894-1895 рр. про впровадження у друкарні нових правил (оп. 3, спр. 148). Заслугує на увагу листування із Волинсько-Житомирським єпископом про надрукування у друкарні лаври праці архімандрита Почаївської лаври «Церковно-історичне та статистичне описання Варшавської єпархії за 1861-1866 рр.» (оп. 3, спр. 138).

Варто також назвати справи про друкування гражданським шрифтом «Акафіста Почаївської Божої матері» (оп. 1, спр. 4220) та про представлення в цензурний комітет при Петербурзькій духовній академії «Описання Почаївської лаври» (оп. 1, спр. 2495), а також про представлення книг, надрукованих із рукописів для імператорської публічної бібліотеки (оп. 1, спр. 835).

Звернись ряд документів про діяльність редакції «Почаевський листок» (оп. 1, спр. 3578, 4138, 4165, 4215, 4216, 4444, 4503, 4607, 4697, 4795, 4811, 4885, 4909; оп. 2, спр. 1467, 1468).

У період Першої світової війни під час евакуації майна лаври у 1915 р. друкарня була вивезена спочатку до Києва, а потім до Москви. (оп. 2, спр. 1828; оп. 3, спр. 168, 169, 223). Правда, у фонді збереглося листування про повернення Почаївської друкарні, яке датується 7 травня 1917 р. — 27 січня 1919 р. (оп. 3, спр. 224).

Про русифікаторську політику свідчать документи про часті переміщення монахів-українців в глиб Росії і направлення в Почаївський монастир виходців із Росії (оп. 2, спр. 5; оп. 3, спр. 167, 204, 230, 1301.). Характерні у цьому плані зв'язки лаври із «Союзом русского народа» (оп. 1, спр. 4624, 4712).

Про проросійські настрої монахів у 1914-1916 рр., свідчать справи щодо клопотання Духовного собору про відкриття у Лаврі військового госпіталю та прохання ієромонахів та послушників лаври про вступ до діючої Російської армії (оп. 2, спр. 1829, 1830).

Збереглися документи про діяльність Кременецького Богоявленського братства, в тому числі його статут (оп. 1, спр. 4323, 4884; оп. 2, спр. 1831, 1832). Є відомості про існування «Общества ревнителей православия и благотворителей в Северо-Западном крае» (оп. 1, спр. 2973, 3066).

Знайшло у фонді відображення єврейське питання: перехід із іудаїзму в православ'я, дозвіл на відкриття синагоги, прояви антисемітизму (оп. 1, спр. 2854, 2855, 2939, 3531, 3532, 3669, 3682-3684, 3686, 4024, 4025, 4248; оп. 2, спр. 415, 1437, 1611, 1708, 1735, 1739).

Значне місце посідають документи про діяльність лаврської бібліотеки, її фонди та поповнення (оп. 1, спр. 736, 737, 825, 865, 1263, 1307, 1416, 1706, 1'284, 1873, 1893, 2228, 2331, 2400, 3062, 3073, 3128, 3203, 3335, 3529, 3637, 3646, 3904, 4163, 4'64, 4366, 4790; оп. 2, спр. 436, 437, 1421; оп. 3, спр. 111, 119, 124, 128).

Окремий пласт становлять документи про архірейський хор, співаки якого відправлялись навчати у Варшаву (оп. 1, спр. 369, 1430, 1647, 1750, 1898-1902, 1914, 1977-1981, 2035, 2110, 2219, 2220, 2303, 2492, 2524, 2573, 2767, 2936, 4111, 4232; оп. 2, спр. 176, 520).

Відображено у фонді роботу архіву (оп. 1, спр. 874, 4302, 4094; оп. 3, спр. 39, 40, 89, 424, 1345, 1351). Посада архіваріуса, як свідчать джерела була впроваджена у 1833 р. (оп. 3, спр. 94).

Інтерес для дослідника становить справа «Опис планів, креслень, карт, що зберігались у Почаївському архіві». (оп. 3, спр. 1384). На жаль, до нашого часу дійшло дуже мало картографічних документів. Серед них план частини маєтків Лаври за 1893 р., план земельних угідь, що належали Лаврі за 1900 р., та економічна карта с. Новий Почаїв за 1826 р. (оп. 3, спр. 672, 679, 1334). Варта уваги «Справа про географо-топографічне описання Лаври із Статистичними відомостями» за 1833 р. (оп. 3, спр. 46).

У документах зафіксовано нашість саранчі у 1781 р. та відправлення молебню з цього приводу (оп. 2, спр. 62).

У фонді знаходимо відомості про такі цікаві факти з історії української культури, як надання давніх пам'яток для музею Київського університету святого Володимира (оп. 3, спр. 76), передачу Київської духовної академії рукописів та стародруків для науково-дослідної роботи (1875-1876 рр.) (оп. 1, спр. 3158). Наявний також інвентарний опис рукописів, переданих Дерманським монастирем у Київ (оп. 3, спр. 1369) та справа про передання Жировецьким монастирем книг і рукописів до Вільнюської (Віденської) публічної бібліотеки (оп. 3, спр. 1374). Збереглась цікава справа за 1892-1893 рр., про створення при Лаврі археологічного музею (оп. 1, спр. 3760).

Становить інтерес пласт документів про діяльність шкіл та училища при Лаврі (оп. 1, спр. 1473, 2242, 3060, 3427, 3429, 3612, 3622, 3804, 3886, 3953, 4009, 4016, 4061, 4190, 4205, 4300, 4465, 4473; оп. 2, спр. 1147, 1514, 1515, 1597, 1598, 1671, 1706; оп. 3, спр. 158, 163, 244, 1357). Перші згадки про училище при Лаврі датуються 1772р. (оп. 1, спр. 115). Варті уваги справи про іконописну майстерню та школу, а також позолотну майстерню (оп. 1, спр. 3472, 3570, 3571; оп. 2, спр. 1254; оп. 3, спр. 769, 782, 787, 955, 1112).

Збереглися документи про зацікавлення фотоспівом та виготовлення світлин видів Лаври, окремих ікон (оп. 1, спр. 121 2040, 4365а). Варта уваги справа про отримання у 1909 р., від Київської Лаври гравюр «Осада Почаївської лаври» (оп. 2, спр. 1746).

Майже зовсім недосліджені документи фонду «Почаївська Успенська лавра» періоду 1917-1920 рр., в яких знайшли своє відображення взаємовідносини лаври із Тимчасовим урядом, із Українською Народною Республікою і революційними комітетами (оп. 3, спр. 216-219, 222-225, 237-241, 243, 257, 259, 260, 274). Серед них варто виді-

лити документи: тимчасовий земельний закон Української Центральної Ради та протокол Кременецького повітового земельного комітету і резолюцію Кременецького селянського з'їзду із земельних питань (оп. 3, спр. 216). Хронологічні рамки цих документів 30 жовтня 1917 р. — 27 грудня 1918 р.

Ці джерела доцільно вивчати у комплексі із документами фондів земельних комісій та комітетів, які також зберігаються в архіві. У логічному зв'язку із згаданими документами листування з Директорією про збереження за лаврою її майна (оп. 3, спр. 259). Комплекс цих джерел надзвичайно цікавий у плані вивчення причин поразки УНР та перемоги більшовизму внаслідок демагогічної спекуляції на земельному питанні.

Серед документів революційної доби варто виділити справу, що містить «Положення про епархіальне управління православної церкви на Україні», затверджені Всеукраїнським церковним Собором у Києві у 1918р. (оп. 3, спр. 239) та розпорядження Директорії про упередження у богослужінні УНР та виконання його Почаївським архимандритом (оп. 3, спр. 238).

Заслужують на увагу справи, що стосуються діяльності та структури автокефальної православної церкви в умовах міжвоєнної Польщі (оп. 3, спр. 298, 342, 377, 385, 397, 402, 430, 450, 475, 516,

519, 520, 650, 654, 655, 731).

Слід виокремити документи про проголошення автокефалії православної церкви Польщі (оп. 3, спр. 409, 516, 519), відкриття православного богословського факультету у Варшавському університеті (оп. 3, спр. 408), епархіальний з'їзд духовенства, що відбувся у Лаврі 1921 р. (оп. 3, спр. 294) та з'їзд настоятелів монастирів Волинської єпархії 1926 р. (оп. 3, спр. 442). Інтерес становить справа про реєстрацію й описання пам'яток мистецтва та старовини на території Лаври (оп. 3, спр. 491). Повчальна історія спроби видання «Євангелія» українською мовою, від якої збереглися навіть гранки (оп. 3, спр. 633). Цікавий і той факт, що Почаївська лавра і цього періоду служила також пристанищем для емігрантів (оп. 3, спр. 288, 298, 306, 371, 398). Правда, переважали російські.

Є відомості про створення дитячих притулків при Георгіївському скиті (оп.3, спр. 448, 605).

Архівні джерела засвідчують, що попри всі спроби полонізації та русифікації, Почаївська Свято-Успенська Лавра, її багатотисячна історія все-таки є феноменом української культури. Тому документи Почаївського монастиря та лаври, цей надзвичайно цікавий і малодосліджений пласт з історії нашої культури та духовності, заслуговують на глибоке і об'єктивне висвітлення в українській історіографії.

Микола Крячок

ФОНД ПОЕТА ТРАГІЧНОЇ ДОЛІ (до 100-річчя від дня народження Валер'яна Поліщука)

Наприкінці 1934 р. в Харкові був заарештований один з найвідоміших поетів 1920-1930-х рр. Валер'ян Львович Поліщук. Його безпідставно звинуватили в приналежності до так званого Центру антирадянської боротьбистської організації. Виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР на закритому засіданні 27-28 березня 1935 р. винесла вирок В.Л.Поліщуку — 10 років ізоляції в канцтаборах. Його було заслано на Соловки. 9 жовтня 1937 р. особлива трійка УНКВС Ленінградської області прийняла постанову: Поліщука Валер'яна Львовича розстріляти.

Тільки з відкриттям доступу до спецархівів з'явилися друком дослідження [1], в яких зроблено спробу об'єктивно висвітлити біографію письменника. У московському виданні, присвяченому 100-річчю від дня народження В.Л.Поліщука, вперше оприлюднено протокол № 83 засідання зазначеної трійки, так зване «Дело №103010-37. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУТБ НКВД», у якому чорнилом від руки написано «Дата исполнения приговора 03.11.37» [2].

В цьому ж виданні з'явилися друком «Дороги моїх днів. Автобіографічні матеріали (уривки)» (25-27 жовтня 1924 р.), унікальні записки з щоденника за 1918 р., 1920-1923 рр., 1927 рр., записників (остання сторінка датується 1930 р.) та вір-

ші з рукописних збірок Валер'яна Поліщука «Твори», «Неповторність» (1923-1924 рр., Харків) [2, с. 17-29, 42-44, 56-61].

Архів В.Л.Поліщука завдяки його родині, що в умовах тоталітарного режиму, ризикуючи життям, зберегла, а із зміною політичної ситуації в країні поповнила й передала на державне зберігання, потрапив до двох сховищ — відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України та до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Директор згаданого інституту, академік НАН України М.Г.Жулинський на основі архівних документів поета, що потрапили до інституту, охарактеризував в друкованім слові його творчий шлях та опублікував вірші В.Л.Поліщука із збірок «Книга повстань», «Електричні заграви», «Зеніт людини» та роздуми «З щоденника», «З листів» [3].

Для повнішого дослідження життя і творчості В.Л.Поліщука значну цінність становить його фонд, що сконцентрований у ЦДАМЛМ України. В фонді 78 одиниць зберігання за 1917-1983 рр. Передачу документів до архіву-музею започаткувала О.Л.Конухес-Поліщук 2 квітня 1968 р., дружина поета, нині вже покійна. З часом фонд поповнила його дочка Л.В.Поліщук, яка мешкає в Москві.

В. Поліщук

Творчий набуток В.Л.Поліщука розкривають копія «Списку творів В.Л.Поліщука» та копія «Бібліографії творів В.Л.Поліщука» (ЦДАМЛМ України, ф. 72, оп.1, спр. 7, 31.). До списку включено 33 видання. Започатковано список назвою книги «Сказання давнее про те, як Ольга Коростень спалила» (Катеринослав, 1918). Закінчується назвами видань за 1933 р. Це, в основному, книги для дітей, що друкувались значними тиражами: «Зелений світ» (28500), «Що їх врятувало» (2000), «Шпаченя» (50000). Список цінний тим, що в ньому подані повні вихідні дані опублікованих творів, їх тираж, а копія документа засвідчена підписом «відповідального працівника» правління Спілки письменників СРСР і скріплена печаткою.

«Бібліографія творів В.Поліщука», що також закінчується даними за 1933 р., значно повніша, ніж згаданий список його творів. В ній 135 публікацій. До неї включено не лише твори, видані окремими книгами, а й ті, що з'являлись в журналах та газетах. На окремому аркуші подано назви ще одинадцяти ранніх творів, опублікованих в газетах «Народна воля» (1918 р.), «Наша хата» (1919 р.), «Республіканець» (1919 р.) та в кн.1 збірників «Жарина», «Січ» (1919 р.) (спр. 31, арк. 17).

Заслугує на увагу рукописна збірка «Валеріян Поліщук. Твори» (1923 р.), що надійшла до фонду в ксерокопіях. На обкладинці збірки автограф поета. До збірки увійшли його вірші «Революційна романтика», «Вечір», «Весною», «Веснянка», «Металові віхи», гімни: «Мідь», «Криця». Під текстом кожного вірша вказано число, місяць, рік написання твору та м. Харків. Закінчується збірка щоденниковим роздумом автора за 27 липня 1923 р. (од. зб. 47, арк. 1-21).

Зберігся машинопис на світлій кальці 20-х рр. окремих поезій В.Л.Поліщука за серпень, вересень 1920-1921 рр., написаних в Києві та Катеринославі, деякі з них з присвятами «Ользі Черняхівській», «Надії Суліменко», «Ганці Коваленко» (од. зб. 27, арк. I-II).

Коректа твору біблійного змісту «Великий Хам. Драматична поема», що включає поетичну оповідь про Хама, Носового сина, вміщено в рукописно оформлену обкладинку з перегорнутого аркуша паперу. Під заголовком поеми в квадратних дужках В.Л.Поліщук зазначив: «Складено для 2-го числа «Гроно» [4]. Зроблено 15 відбитків. Набор розкидано незавершаним. Січень 1921 р.» (од. зб. 1, арк. 1). Над заголовком вже в гранці поеми тим же чорнилом, що й на обкладинці, в лівім куті аркуша зазначено: «Юру Олексійовичу. Валерка. 1916)П. 21» [5] (од.зб. 1, арк. 1-а).

Текст поеми складається з 4-х частин. Правок у коректі не виявлено. Первісну нумерацію коректи виконано чорнилом. Ідентичність кольору чорнил у нумерації та написанні цифр, що й в наведених вище даті, дає підставу твердити, що це зроблено в 1921 р. автором. Є також коректи недатованих віршів «Контрасти», «Пісня» (з присвятою «Петру Єфремову»), «Старцям духу» (спр. 4, арк. 1-3).

З опублікованих творів В.Л.Поліщука в фонді відклалися: видана спілкою «Гарт» у 1923 р. в 1-ій серії бібліотеки «Гарт» малоформатна книжечка «Капітан Шредер», до якої увійшли одноіменна з її назвою поема з підзаголовком «Аеропланна поема» та вірші «Цвіркуни» і «Поступ» (спр. 2), правлений примірник його книги «Геніяльні кристали. Поезії» (в-во «Маса», К., 1927) (спр. 28), дещо неповний роман (96 стор.) «Григорій Скворода» (Держвидав України, 1929) (спр. 3). У короткім слові до читачів цього роману автор пояснює, що «Власні слова Сквороди, його вислови, афоризми, а часто навіть і образи взяті у переважній більшості з його творів та пісень. Деякі місця автор переклав з творів Сквороди, писаних латинською мовою. Річ писана на підставі історичних матеріалів» (спр. 3, арк. 2 зв.). Подякувавши І.Немоловському «за імпульс до теми» та акад. Д.Багалієві «за матеріали й товариські бесіди про Сквороду», він закінчує своє звернення відомостями про час написання твору: «Роман писано в 1922, 1923, 1924 і 1928 рр. у Харкові» (там само).

Поетичні уривки однієї з поем В.Л.Поліщука вміщує «Антологія української поезії в російських перекладах под редакцією А.Гатова і С.Пилипенко. Вступительная статья проф. А.Белецкого» (К., 1924) ксерокопії яких є у фонді (спр. 47, арк. 22-27). Вже в ті роки О.Білецький відзначав, що в колі свого оточення «наибольшей плодovitиcтью отличается В.Поліщук (сборники лирических стихов – «Книга восстаний», 1922: «Радио во ржи», 1923)» (там само, арк. 24 зв.).

В ксерокопіях також збереглися: «Юнацький марш. Слова В.Поліщука. Муз.К.Богусловського», підготував до друку російською та українською мо-

вами А. Давиденко (М., 1929) (там само, арк. 35-44), публікація перекладу І. Фефера на єврейську мову згаданої пісні В.Л.Поліщука та легенди «На долині» («Проліт», Харків, 1929, № 10, С. 45-46) (там само, арк. 34, 42).

В 1930-х роках В.Л.Поліщуком укладено в рукописі збірку «Вибраних творів». На обкладинці задуваної книги автором зазначене передбачуване місце видання «Держлітвида України м.Київ». До змісту включено: 1. «Дороги моїх днів (автобіографічні матеріали)». 2. Поезії з книг «Жмуток червоного», «Остання війна», «Електричні заграви», «Громохкий слід», «Книга повстань». 3. Поеми – «Ленін», «Алігейський співець», «Дума про Бармашиху», «Ярина Курнатовська», «Паданню», «Франко в труні», «Асканія Нова». 4. «Григорій Сковорода (роман)». 5. «Розкол Європи (нарис)». 6. «Рейд у Скандинавію (нарис)» (спр. 6, арк. 1-3 зв.) [6].

В рукописних документах фонду збереглися також невеличка замітка 30-х рр. філософських роздумів В.Л.Поліщука «про комбінування, що стає творчістю світу» (спр. 30) та дві виписки крилатих висловів, зроблених ним при читанні книг (спр. 5).

Власні книги В.Л.Поліщука надсилав з дарчими написами однодумцям – літературознавцям, письменникам. З приватних колекцій такі книги з часом потрапили до архіву-музею. На титульній сторінці книги «Валеріан Поліщук. Ярина Курнатовська. Ритмований роман» (Харків, 1922) є такий напис: «Шан. тов. Плевако на спочин про Кам'янець. В.Поліщук 1930» XII. 22». На титул своєї книги «Зеніт людини» (Харків 1930) автор написав: «Стародавньому моему другові Юру Меженку – від книголюбця Валеріяна Поліщука. 22.XI.1930».

Важливу групу документів становлять листи В.Л.Поліщука, що збереглися в автографах. З листів до рідних – більшість – це до дружини Олени Іллівни Конухес. Окремі – спільні до дружини та дочки Людини й сина Реона або лише до сина. З ніжністю й любов'ю звертався він: Йоллю, Йолцю, Йолочко – до дружини, Єлю – до доньки, Реонцю – до сина. Здебільшого листи датовані із зазначенням міст, де писалися. Коли місто не вказане – за текстом розповіді можна довідатися, в якій місцевості перебував у той час письменник. Зокрема, він писав до дружини 18.IX.1922 р. з Асканії, 3.XII.1922 р. з Кисва, 6.XII.1924 р. з Москви (водночас і до сина), 9.I.1925 р. з Праги, 18.XII.1925 р. з Симферополя, 9.XI.1925 р. з Ялти, 15.V.1930 р. з Донбасу, 28.IV.1931 р. з Самарканду, 19.V.1934 р. (водночас й до дочки) з Харкова, 4.IX.1934 р. з Ленінграда (спр. 8, 9, 34). Ці листи, що писалися з місць відпочинку, відраджень та подорожувань, здебільшого надсилалися на адресу: Харків, Пушкінський в'їзд, 6, кв. 9, де він мешкав з сім'єю. На звороті листа з Симферополя олівцем дописано: «Карасан. Совхоз (Нижній Кучук. Ламбат) Белый домик (б. дача Гагариной-Тарахановой). Е.И.Конухас» (спр. 9, арк. 22 зв.). То ж, очевидно, листа було відіслано дружині, де

відпочивала вона. Листа з Харкова до Москви, мабуть, було відіслано за адресою: «Рождественка, № 12, кв.17. Рабинович-(Поліщук)», оскільки така адреса зазначена на одному з конвертів (спр. 9, арк. 32). Осібно два листи 19.VI.1934 р. і 2.VII.1934 р. В.Л.Поліщук написав синові Реонцю до піонертабору, де відпочивали письменницькі діти (спр. 10). В тексті листа є прохання до сина, щоб він написав «листа з Луки». Отже, йдеться про населений пункт (спр. 10, арк. 2 зв.).

Листи до рідних цікаві. Письменник образно змальовує свої подорожі, природу у місцях відпочинку та відраджень, щиро турбується про сім'ю, її побут, відпочивання і навчання дітей. Водночас чимало розповідає про свою творчу роботу, зустрічі з письменниками та митцями, громадську діяльність. У листі з Москви, зокрема, зазначає про встановлення контактів з творчою інтелігенцією: «Познайомився з Меєрхольдом. Балакали про українську культуру. Він остається одним з друзів її» (спр. 9, арк. 7). Тут же розповідає про намагання встановити зв'язки з урядовцем Л.Д.Троцьким. «Да, – повідомляє про це поет, – між іншим, по кремлівському телефону мені не вдалось заговорити, бо весь час перебували – включилось, очевидно, ППУ, – так мені й казали, тоді секретарша дала звичайний міський телефон. Книжки й лист я все ж таки передав. Може од нього буде відповідь на мою адресу (Харків) до дому...» (спр. 9, арк. 7-7 зв.). В іншому листі досить повно розповідає про закордонне відрадження до Праги в січні 1925 р. разом з Олесем Досвітнім та П.Г.Тичиною, виступи на вечорі «нової поезії», де «було більше 500 чол. укр. еміграції» (спр. 9, арк. 12). Лист розкриває й відносини В.Л.Поліщука з молодим П.Г.Тичиною, дещо ревниве поцінування таланту останнього, визнань у закордонних колах, поводжень з емігрантами. Очевидно, вже відчуваючи неспокій за своє життя, В.Л.Поліщук з сином піонерського віку розмовляє в листах як з дорослим. 2 липня 1934 р. за кілька місяців до арешту він пише: «Письменницький наш з'їзд пройшов дуже гарно. Я виступав, і кажуть, що добре. Принаймні після з'їзду відношення до мене стало набагато краще в ваших начальницьких колах» (спр. 10, арк. 2 зв.). А дещо нижче – про творчу роботу: «Я написав невеличку книжечку про Дегте – робітника турбінного заводу... Вчора мені сказали, що мій роман уже прорецензували і скоро друкуватимуть» (там само). Потім зазначає й про те, про що писати було ризиковано: «Панкратова адреса така: АКАССР, г. Кемь Мурманских жел. дор. Остров Революции. Морсклав, 3-й лаг-пункт. Панкрату Львовичу Поліщуку. Наниши йому листа з Луки – він буде дуже радий» (там само). З цього листа читач довідається, де відбував заслання Панкрат – брат В.Л.Поліщука.

Збереглося кілька листів поета до установ та службових осіб, що наглядно віддзеркалюють ті умови, в яких працювала українська інтелігенція,

інколи під тиском ідеологічних важелів пишучи й покаянні листи. У числі таких рукописів «Лист до редакції», назва та адреса якої, мабуть, була виписана на конверт, який не зберігся. Лист написаний від руки в 1929 р. на звороті офіційного бланку «Авангард». Літературно-мистецький журнал. Харків, майдан Телелева, 23». «В № 3 журналу «Авангард», — зазначає письменник, — що спричинилося до гострого виступу літературної громадськості і преси, були допущені мною значні помилки» (спр. 32, арк. 1)... й далі продовжує. «За помилку вважаю й уміщення в №3 афоризму про суд» (там само).

Але й після покаянного листа В.Л.Поліщука знає всьляких утисків. З часом його книги не публікуються і не доходять до читачів. 23.XI.1934 р. він на іменному бланку з адресою «Валеріян Поліщук, Харків, 12, вул. Червоних Письменників, буд. «Слово», пом.65» звертається з листом, оригінал якого зберігся, до зав. культпропа ЦК КП(б)У М.М.Кілерога з проханням сприяти у виданні книги лірики «До серця Азії» на 20 друкованих аркушів, оскільки видавництво «Радянська література» відмовилося друкувати і заявило, що «книжка йде в розбор як націоналістична» (спр. 12, арк. 1). Така ж доля спіткала й роман «Завзятий вік» (23 друк. арк.). То ж в цьому листі письменник підкреслює, що «з романом справа безнадійна» (там само). Чим поставлений він був, за його ж висловом, «над психологічною і матеріальною прірвою». «Ось я вже, — зазначалося далі в листі, — 2 місяці живу з того, що продав свою бібліотеку» (там само).

У листі від 28.09.1934 р., звертаючись до Олексія Олексійовича, когось з впливових видавців, пише, прохаючи допомоги: «Мені Пичугин сказав, що за мною договір розриваєте і будете стягувати з мене гроші. Так мені і слід. Отже тепер врятуйте мене. Я посилав Вашому в-ву одночасно з цим офіційного листа з пропозицією видати книжку промислових новел «Буде тканина»: розмір 4-5 арк.» (спр. 11, арк. 1). Потім продовжує: «Звичайно ще краще було б, коли б Ви взяли об'єднану легпром-важпромівську книжку мою» «Людська вмілість». Це зовсім новий жанр в укр. рад. літературі і ціла книжка розміром на 14 друкаркушів буде мати гарний попит» (там само). На жаль, не збулася й ця надія. Наступного місяця письменник потрапив під маховик репресивної машини, що вкотре лишила йому життя.

В документах до біографії впадають в око: фотокопія членського квитка № 5 про належність В.Л.Поліщука до Спілки пролетарських письменників «Гарт», засвідченого в 1923 р. В.Блакитним та М.Хвильовим і скріпленого круглою печаткою з офіційною назвою спілки (спр. 68, арк. 1), візитна картка «Валеріян Львович Поліщук» (спр. 36), ксерокопія посвідчення про спадщину В.Л.Поліщука, що переходила у власність його дружини Конухес-Поліщук Рахії Іллівни та дочки Поліщук Електро-Люцини Валер'янівни, засвідчене Першою Ленінградською нотаріальною

конторою 15 січня 1957 р., у якій датою смерті В.Л.Поліщука вказано «17 марта 1942 г.» (спр. 70, арк. 4); фотокопія листа від 3 травня 1988 р., надісланого Військовим трибуналом Ленінградського військового округу на заяву Люцини Валер'янівни, дочки письменника. В листі повідомлялося, «что Полищук Валериан Львович на основании постановления Особой тройки УНКВД Ленинградской области от 9 октября 1937 года расстрелян» (спр. 68, арк. 2). Далі у листі зазначено: «В имеющейся у Вас справке причина смерти Полищука В.Л. указана неправильно. Сведениями о месте захоронения Военный трибунал не располагает» (там само). Очевидно, у довідці, що згадана в листі, була названа й сфальсифікована органами карної системи дата смерті «17 березня 1942 р.» В.Л.Поліщука, що наведена в охарактеризованім дещо вище посвідченні про спадщину, виданім дружині та його дочці.

У фонді є також довідки Військової колегії Верховного Суду Союзу РСР від 14 серпня 1956 р. та Військового трибуналу Ленінградського військового округу від 25 грудня 1962 р. про відміну вироку Військової колегії від 27-28 березня 1935 р. та постанови особливої трійки від 9 жовтня 1937 р. відносно В.Л.Поліщука, припинення його справи із-за відсутності складу злочину та про посмертну реабілітацію (спр. 70, арк. 1, 3), виписка з протоколу № 9 засідання Президії Спілки письменників України від 12 вересня 1956 р. за підписом голови Правління цієї спілки М.Бажана про поновлення В.Поліщука у членстві СПУ та прохання до Держлітвидаву розглянути питання про можливість видання творів В.Поліщука (спр. 48, арк. 1); постановою секретаріату Спілки письменників СРСР від 20 березня 1959 р. про підтвердження на основі Постанови Ради Міністрів СРСР від 7 серпня 1957 р. № 946 творчого стажу покійного члена Спілки письменників СРСР В.Л.Поліщука з 1919 р. по 1942 р. [7] (спр. 48, арк. 2).

Збереглися рукопис спогадів про В.Л.Поліщука (1980-і роки) його дружини Л.І.Конухес (спр. 72), машинопис статті І.Грінберга «Творчість Валер'яна Поліщука» (1950-і роки) (спр. 40), вирізки з газет статей різних авторів про книги В.Л.Поліщука «Вибране» (Держлітвидав, К., 1960), «Вибрані поезії», (вид-во «Дніпро», К., 1968) та про його життя і творчість («Зоря» від 21 вересня 1967 р., «Літературна Україна» від 21 листопада 1967 р., «Червоний прапор» від 1 жовтня і 2 грудня 1972 р.; «Вечірній Київ» від 2 жовтня 1972 р. (спр. 41); «Зоря» від 30 вересня 1982 р. (спр. 69), а також інформації М.Кривого «Літературна премія імені Валер'яна Поліщука», опублікованої в газеті «Літературна Україна» від 24 листопада 1988 р. (спр. 71, арк. 1).

З документів колег по перу В.Л.Поліщука, що відклалися у його фонді, неоціненне значення має рукопис оповідання «За день» В.П.Підмогильного (спр. 46). На титульному аркуші автографа цього твору рукою Валер'яна Підмогильного позначено «14.VIII.21, м.Павлоград» (спр. 46, арк. 1).

Образне висвітлення В.Л.Поліщука віддзеркалюють його фотографії. Зокрема, портретним фото 1917 р., репродукція фотопортрета (на полі є автограф: «Валеріян Поліщук» та помітка на звороті, зроблена його дружиною: «1-й оттиск собственного портрета. 26.IV. 24 г.»); недатована фотографія письменника в молодості (спр. 42, арк. 1-3), портретне фото – В.Л.Поліщука у кріслі на фоні книжкових полиць, 1933 р., фоторепродукція на поштової листівці, виданій ДВОУ літератури і мистецтва тиражем 5000 прим. в серії «Портрети письменників Радянської України» без зазначення дати; недатовані три портретних фото: одне – на лавочці на фоні архітектурної споруди, дві фоторепродукції намальованих портретів письменника (спр. 18, арк. 1-8), поштова картка з репродукцією портрета з графічним написом в білій тональності внизу на чорному фоні «Валеріян Поліщук», видана Київською 1-ю друкарнею фото-літо-друку тиражем 2000 примірників, без зазначення дати (спр. 73, арк. 2).

Значно доповнюють палітру життєвого й творчого шляху та громадської діяльності письменника фотографії в оточенні з іншими: в колі з Е.Блакитним, Г.Косинкою, Ю.Меженком, М.Рильським, П.Тичиною, М.Хвильовим та ін. (1920-ті роки) (спр. 54); з Леонідом Чорновим [8] на фоні санаторної будівлі, ймовірно в 1923 р. (спр. 19, арк. 1), фоторепродукція з видрукованого фото письменників «гартівців» В.Поліщука, О.Досвітнього, П.Тичини, відряджених Наркомосом УСРР та спілкою «Гарт» в січні 1925 р. до Чехословаччини (спр. 73, арк. 4) та тематично пов'язана з цим листівка Праги з видами старого міста (спр. 22), дві фотографії В.Л.Поліщука на фоні орнаментних росписів архітектурної споруди, можливо, в м.Самарканді (Узбекистан), на одній – з чоловіком, на другій – з жінкою в національному вбранні (спр. 43) та 15 світлин пам'яток архітектури в цій же місцевості (спр. 45), репродукція фотомонтажу з 18 фотографій (25х20 мм кожна), обрамлених та вмонтованих в загальну раму. Внизу під заголовком монтажу «Наші автори та співробітники» [9] подано їх перелік, що відповідає номерам на фото, в т.ч. відомих письменників: «9.П.Тичина, 10.В.Поліщук, 11.В.Сосюра, 12.І.Сенченко, 13.Г.Епік, 14.А.Панів, 15.В.Чередніченко, 16.Л.Первомайський, 17.О.Донченко...» (спр. 73, арк. 3). Валер'ян Поліщук посідає в цьому ряду почесне місце між класиками української поезії Павлом Тичиною та Володимиром Сосюрою.

У фонді відклалися фотографії: першої в світі жінки-посла Олександри Коллонтай з дарчим написом «Товаришу Валер'яну Поліщуку на пам'ять про Осло...» (жовтень 1928 р.) (спр. 44, арк. 1), Реона – сина, Елі – дочки, В.Л.Поліщука з поміткою на звороті фото: «Зняті О.Копиленком 7.IV.1929» (спр. 20, арк. 1), письменників у кріслах І.Дніпровського, М.Куліша (читає твір), Г.Епіка, ще заміряно слухають (спр. 73, арк. 1)

Документи фонду ще не достатньо вивчені, то ж послужать дослідникам у розширенні обріїв про В.Л.Поліщука – автора ліричних віршів, поем, віршованих романів, критика і теоретика літератури, який залишив для потомків такі слова:

Спасений буде той, чий дух не згине
Удалині від прадідівських нив.
Хто серце мов окраєць України
В собі не зчерствів і не розкришив. [1, с.5]

Примітки:

1. Валер'ян Поліщук – ...3 порога смерті // Письменники України – жертви сталінських репресій. Вип.перший. – К., 1991. – С.369-370; *Віталій Крикуненко*. Філософ з головою хлопчика. – М., 1997.

2. *Віталій Крикуненко*. Назв. книга. – С.7. В списку осіб, що «по делу обвиняются», названо 22 відомих діячів української культури з зазначенням р. й місця народження, національності, походження, освіти, професії, ким та на основі яких статей карного кодексу засуджений, а збоку в колонку – прізвище, ім'я, по батькові і під кожним: «расстрелять». (Див.: Назв. книга. – С.8-11), в цьому списку з таким же незвичним словом «расстрелять» знаходимо й Підмогильного Валер'яна Петровича, Куліша Миколу Гурійовича, Епіка Григорія Даниловича (С.9-10) – письменників, про яких йтиметься в документах фонду.

3. Див.: *Микола Жулинський*. Із забутого – в безсмертя. – К., 1990. – С.304-308. Зазначені три збірки при житті В.Л.Поліщука були видані відповідно в 1922, 1929 і 1930 рр. (Див.: Бібліографію його творів у кн. *Валер'ян Поліщук*. Вибрані поезії. – К.: Дніпро. – С.263-264). 1942 р., як останній р. життя поета, – помилковий, про що йтиметься далі.

4. «Гроно» – літ.-мистецький збірник, видання однією з організованою в Києві у 1920 р. за ініціативою В.Поліщука групою молодих письменників та художників. На першому числі, що з'явилося друком 1920 р., збірник припинив існування.

5. Йдеться про молодого Юрія Олексійовича Меженка, згодом визначного українського книгознавця, бібліографа, колекціонера, керівника бібліотечних установ України (Див.: Юрій Олексійович Меженко (1892-1969): Матеріали до біографії. – К., 1994). Очевидно, він мав причетність до підготовки для друку 2-го числа «Гроно». То ж йому «Валерка» мав переслати гранки. Із енциклопедичних видань В.Поліщука названо серед авторів поезій, а Ю.Меженка – серед авторів статей, опублікованих у 1-му числі «Гроно» в 1920 р. (Див.: УЛЕ. – Т.І. – К., 1988. – С.502-503).

6. Не відомо, чи уклав В.Л.Поліщук задуману книгу «Вибраних творів», але в другій вона не з'явилася, бо навколо його імені вже розгорталася цілеспрямована критика, що спричинило припинення видавництва вами публікації його творів. Уривки автобіографічних документів «Дороги моїх днів», що в 1-му розділі змісту, опублікував Віталій Крикуненко в 1997 р. (Див.: Назв.кн. – С.17-21). Відомості про публікацію в попередні роки та тираж книг, з яких передбачав включити поезії автор до задуманої книги (у змісті розділ 2), а також про всі інші твори та їх тираж, що увійшли до змісту в наступуючих розділах, є в згаданім «Списку творів В.Л.Поліщука» (спр. 7), за винятком поем «Паданню», «Франко в труні», «Асканія Нова». Ці поеми видруковані в кн. «15 поем (1921-1925 рр.)» (Харків: ДВУ, 1925). Із названих в змісті та деяких інших книг

поесій цього поета, що з'явилися друком при його житті, Арсен Ішук підготував кн. «Валер'ян Поліщук. Вибрані» (Х., 1960), а ще раніше російською мовою з'явилася кн., укладена К.Гринбергом, «Валериан Полищук. Избранное. Стихотворения и поэмы. Перевод с украинского» (М., 1958).

7. Отже, в 1959 р. керівний орган Спілки письменників СРСР зазначив у постанові 1942 р. як останній рік життя В.Л.Поліщука невірно. На жаль, вигадана органами карної системи дата смерті В.Л.Поліщука 17 березня 1942 р. потрапила й до настільної книги членів Спілки письменників України «Письменники Радянської України. 1917-1987: Бібліографічний довідник» — К., 1988. — С.484.

8. Леонід Кіндратович Чернов (справжнє прізвище Малошиченко) (15.1.1899 — 23.1.1933) (Див.: руко-

пис біографічної довідки; стр. 19, арк. 2). Про цього, нині малознаного, письменника, В.Л.Поліщук підготував публікацію. У згаданій «Бібліографії творів В.Л.Поліщука» під № 83 зазначено: «Автобіографія Леоніда Чернова — автора інтермедій, — писана рукою Валеріяна Поліщука — стаття-портрет» // Літературний ярмарок, № 4, березень 1929 р., стор.1-4, Харків (стр. 31, арк. 16).

9. Йдеться про ілюстрований двотижневик для дітей шкільного віку «Червоні квіти», що виходив з 1923 р. у Харкові, а з 1930 р. у Києві. Редактором його був О.Громов, фотографія якого уміщена в монтажі першою. (Див.: довідку про часопис в Енциклопедії українознавства. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1964. — Т.10. — С.3704).

Олена Балишева

АКАДЕМІК АРХІТЕКТУРИ О.М.БЕКЕТОВ І КРИМ (за документами особового фонду Центрального державного науково-технічного архіву України)*

1922 р. в «Тезисах к докладу Правлению ВАСО» [1] О.М. Бекетов писав: «... зная более 40 лет Крым с его жизнью и нуждами, я хочу ознакомить с моей идеей Крымского путеустройства» [2, од. зб. 70, арк. 4]. Найпростіші арифметичні дії дозволяють встановити, що це «знайомство» відбулося вже у 1880-ті рр. і практично співпало з початком самостійної творчої роботи архітектора: 1890 р. — так зафіксував він цю дату в «Кратком описании служебной деятельности» [2, од. зб. 68, арк. 1]. Документи особового фонду О.М. Бекетова, професора, академіка С.-Петербурзької Академії живопису, її члена-кореспондента з 1901 р., дійсного члена Академії архітектури СРСР, українського архітектора, умовно об'єднані як «кримські» за призначенням, у більшості своїй створені в його рідному Харкові, охоплюють 1903-1936 рр. Вони різняться за змістом, призначенням, технікою виконання: фрагменти креслень, архітектурні ескізи проектів, текстові документи (пояснювальні записки до проектів, статті, листи тощо). За часом створення ми поділяємо їх на два періоди: до і після 1917 р. Саме такі етапи свого життєвого шляху означив Олексій Миколайович в «Жизнеописание академика архитектуры, профессора Харьковского технологического института А.Н. Бекетова» [2, од. зб. 67, арк. 1]. Обидва періоди пронизує життєстверджуюча «прив'язаність» до «южного края», «перенесеного за последнее пятилетие столько потрясений. Маленькая Крымская Республика, — писал він 1922 р., — совершенно не в силах собственными моральными и финансовыми средствами справиться с такой крупной задачей как возрождение Крыма, когда-то чудесного цветущего уголка» [2, од. зб. 70, арк. 5].

Серед документів періоду до 1917 р. знаходимо: проекти дач-особняків М.О. Алчевського в Гурзуфі [2, од. зб. 23, арк. 1], Н.А. Золотарьова в Алушті [2, од. зб. 21, арк. 1], платіжно-розрахункові документи «За произведенные работы в театре г. Симферополя. Фирма «Братья Аксерио» — Таврическому дворянству» [2, од. зб. 27, арк. 1-2], щодо цього О.М. Бекетов записав: «Проект и постройка здания театра (бывшего дворянского) на 2.400 мест в г. Симферополе» [2, од. зб. 68, арк. 5]. А потім: «Вилла «Марина» в г. Алушта (Профессорский Уголок), постройка многих дач в Гурзуфе и других местах» [2, од. зб. 68, арк. 5]. В цьому переліку масмо запис про спорудження власного будинку Бекетова на набережній Алушти (нині Будинок-Музей О.М. Бекетова), а в документах фонду зберігається оригінал заяви архітектора від 25 червня 1923 р. до Алуштинського Міськомунгоспу: «в предоставленной мною анкете на ремонтные работы моего имущества в 6. Профессорском Уголке указана заниженная стоимость общей суммы ремонта, не считая ремонта здания на набережной, арендуемого Рабоче-Крестьянским товариществом» [2, од. зб. 51, арк. 1].

Цікаву знахідку архітектора щодо діяльності цього періоду підтверджує запис в «Жизнеописании»: «Работа с 1913 по 1915 годы в Съезде по улучшению отечественных лечебных мест в г. С.-Петербурге» [2, од. зб. 67, арк. 8]. Її продовження після 1917 р.: «В 1920-м году на курортном Съезде в г. Москве делал обширный доклад о Крымских лечебных местах с расчетом потребного их расширения на основе статистических данных» [2, од. зб. 67, арк. 8].

* У червні 1997 р. в Алушті відбулись перші Кримські «Бекетовські читання», головним ініціатором проведення яких став Алуштинський Будинок-музей Олексія Миколайовича Бекетова. Згідно з програмою цієї наукової конференції було проведено виставку архівних документів, пов'язаних з життям та творчістю Майстра саме «кримського» періоду. Виставку доповнювала доповідь завідувача відділу ЦДНТА України О.В. Балишевої.

Саме починаючи від 1920 р. особливо напружено працює архітектор О.М. Бекетов над вирішенням проблем Криму як всесвітньовідомого курорту. 13-м грудня 1920 р. датовано «Докладную Записку Комиссару народного здравоохранения» [2, од. зб. 70, арк. 39] (йдеться про М.О. Семашка), а фактичні довідки цієї «Записки» використано в згаданому «обширном докладе» О.М. Бекетова на курортному з'їзді. «Записка» має підзаголовок «О крымских курортах «вообще», в ній порівнюючи «лечебные места» в Росії і за кордоном, автор підкреслює, що за кордоном «гораздо больше курортов со слабыми лечебными средствами — водами, грязями, ваннами», але ж — «немцы и австрийцы умеют использовать их, обеспечивая все возможными удобствами жизни. Они хорошо знают, что лечебная сила всякого курорта главным образом заключается не столько в его узколечебных свойствах, а в способности дать человеку возможно больше телесного и душевного покоя». «К сожалению, — констатує Олексій Миколайович, — такие первоклассные Крымские грязелечебницы совершенно не отвечают своему назначению и значению» [2, од. зб. 70, арк. 39]. Далі, визначивши 15 основних груп курортів за лікувальними властивостями, Бекетов додає власні розрахунки: щодо кількості людей, що потребують лікування (на той момент та на перспективу), пропонує здатність курорту тощо. Завершується «Записка» інформацією про наявність у Криму місцевих будівельних матеріалів для проведення реконструкції та будівництва. На думку Бекетова, «должен быть выработан новый прием рас планировки построек с учетом современных требований гигиены, что для жилья гораздо лучше» [2, од. зб. 70, арк. 39].

15 грудня 1920 р. О.М. Бекетов направляє листа до головного уповноваженого з Кримських курортів Дмитра Ульянова [2, од. зб. 70, арк. 22], пропонуючи в ньому свою участь в проектуванні та будівництві Криму: «...я известный на Юге России архитектор и строитель, — пише Олексій Миколайович, — прошу привлечь меня к сотрудничеству. Я желал бы совсем переселиться в Крым для этого дела и чем скорее, тем лучше». Проаналізувавши хронологію історичних подій цього часу, ми повинні згадати і про 21 грудня 1920 р., коли було опубліковано «Декрет Раднарком по Криму» («Всероссийская пролетарская здравница»).

11 лютого 1921 р. на сторінках газети «Правда» з'являється стаття Д.І. Ульянова «Крымская здравница». Її можна коментувати як своєрідне «доповнення» до виданого Декрету, а також як відповідь на листа Олексія Миколайовича: «Хотя во главе управления Крымской здравницей должны стоять рабочие, — пише Д.І. Ульянов, — но в этом управлении, в этом строительстве никак нельзя обойтись без спецов: врачей, инженеров, строителей, инженеров-гидрологов и т. д. Но из этого, конечно, ни в коем случае не следует, что для «спецов» нужно широко открыть ворота в Крым,

чтобы они хлынули туда со своими семьями, сотрудиниками и т. д. В Крыму есть достаточно «спецов», многих даже нужно убрать отсюда, чтобы они поучились на Севере советскому строительству. В Крым же взять только необходимый минимум и с большим и строгим разбором».

Нам зараз, майже 80 р. по тому, важко уявити, які саме роздуми навiali О.М. Бекетову оті газетні рядки. Але в одному з варіантів «Жизнеописания» знаходимо таку невеличку позначку олівцем: «... не забыть в своей Автобиографии указать на свободу творчества при Советской власти» [2, од. зб. 67, арк. 5]. З гіркою іронією сприймаєш цей рядок, цей запис художника.

У відповідь на заклик Д.І. Ульянова, Алуштинський міськвиконком адресує Бекетову листа: «Обращение Крыма во Всесоюзную пролетарскую здравницу является боевой задачей правительства и фундаментом ее выполнения является железная дорога» [2, од. зб. 70, арк. 1].

Ідея прокладання залізничі від Сімферополя до Ялти виголошувалась ще до 1917 р. різними підприємцями, зокрема, інженером-шляховиком Михайловським. У фондах архіву зберігається «Докладная записка Алуштинской горуправы по вопросу соединения Ялты с сетью Российских железных дорог» [2, од. зб. 70, арк. 10-12], в якій йдеться про те, що «... проведение железной дороги составит эру в жизни и дальнейшем развитии южного берега Крыма».

Особисту ідею Кримського шляхоупорядкування О.М. Бекетов виклав у Тезах «О крымских дорогах» [2, од. зб. 70, арк. 4-5]: «Самым удобным и дешевым путем сообщения является рельсовое соединение Симферополя с Алуштой, которое принесет для Крыма громадную экономическую и промышленную пользу», «Алушта — серединная точка между примыкающей к морю существующей железной дорогой, с одной стороны, к Севастополю, — с другой — к Феодосии. От Алушты весьма удобно устроить электрическую железную дорогу трамвайного типа по всему Южному побережью Крыма». Як спосіб вирішення ідеї О.М. Бекетов пропонує: «Необходимо привлечь частную инициативу и капитал, который, несомненно, пойдет на это, но при одном непременном условии, чтобы была обеспечена доходность, т. е. постоянный приток граждан, нуждающихся в курортном лечении и отдыхе» [2, од. зб. 70, арк. 4-5].

Продовження наукової думки О.М. Бекетова щодо прокладання залізничної колії знаходимо і в іншому документі фонду — «Кратком обзоре ближайших задач и перспектив акционерного строительства в г. Харькове и на юге России вообще» [2, од. зб. 61, арк. 1-3]: «... возрождение Крыма необходимо начинать не с постройки курортов, а с устройства удобных и дешевых путей сообщения. Ближайшей задачей акционерного строительства в Крыму должно явиться и именно сооружение Югобережной железной дороги. Конкретно, согласно ситуации Южного берега Крыма, как мо-

жно усмотреть из прилагаемой карты, следует связать железной дорогой Симферополь с Алуштой». В цьому документі архітектором викладено варіант раціонального «економічного підходу» до вирішення проблеми «по отношению к делу акционерного курортного строительства в Крыму». «Такое может идти по двум направлениям: а) непосредственного производства построек при условии создания на месте солидного строительного аппарата; б) в направлении финансирования отдельных самостоятельных организаций, каковые, по имеющимся у меня сведениям, уже начинают к этому резону соорганизовываться» [2, од. зб. 61, арк. 4]. Отже, О.М. Бекетов був добре обізнаний у сучасних йому економічних проблемах держави.

1933 р. архітектор Бекетов за домовленістю з Харківським Інститутом «Южгипроруда» починає розробку ескізного проекту «Парка культуры и отдыха в поселке Камыш-Бурун близ г. Керчь» [2, од. зб. 56, арк. 59]. Серед його особливостей слід відзначити використання сучасних комбінованих систем розпланування алеї та доріжок; у парку передбачалося використання особливих декоративних порід дерев та кущів, а в самому проекті — активне притягнення місцевого рельєфу при забудові території парку.

Відомою будівлею О.М. Бекетова у Криму став будинок відпочинку тресту «Главспирт» [2, од. зб. 51, арк. 65] (1934-1935 рр.), (нині — санаторій «Алушта»). З цього приводу харківський архітектор, професор О.Л. Эйгорн писав: «Считаю уместным и рациональным, чтобы составление проекта Дома отдыха в г. Алушта было произведено академиком Бекетовым, который к тому же хорошо знаком с условиями местности и проектированием подобных зданий в сейсмических районах Крыма» [2, од. зб. 51, арк. 6-10].

В архівному фонді цей проект представлено найповніше: генеральний план місцевості з геодезичними зйомками, варіанти ескізів фасадів будинків, їх останні креслення тощо. Вивчаючи ці документи, знову ніби поринаєш у вже змальований «образ» «всякого курорта»: «дать человеку возможно больше телесного и душевного покоя...». Саме за цією формулою продовжує мислити архітектор-художник, майстер будівельник О.М. Бекетов, перетворюючи ідею в реальність.

До болю вражає сучасний вигляд санаторію «Алушта»: перебудова після війни зовсім змінила

його зовнішній і внутрішній декор. Постає питання: де поділася та натхненність автора проекту?

Мабуть, «кримську» тему у творчості О.М. Бекетова неможливо вважати вичерпаною без згадки про «теплі» сонячні пейзажі на його картинах...

«Помимо архитектурно-художественной, преподавательской деятельности, — писал О.М. Бекетов, — в продолжение всей моей жизни я с любовью и много работал и работаю теперь по живописи: преимущественно акварелью, а также маслом, имею более 200 различных этюдов и набросков с натуры» [2, од. зб. 67, арк. 5]. О.М. Бекетов був чудовим художником-пейзажистом і впродовж свого життя не розлучався з пензлями та фарбами.

Кримські морські пейзажі наповнені сонцем: архітектурні побудови, інтер'єри, маленькі етюди на дощечках, цілий світ краси продовжує жити і в стінах його будинку в Алушті, нині музеї. По зернині збираючи творчу спадщину О.М. Бекетова, працівники його сприяють відродженню духовної архітектури «срібного віку».

Значна Бекетовська спадщина у Харкові. Тут за його проектами споруджено більше 40 монументальних громадських та житлових будинків, які є пам'ятниками архітектури 19 — першої половини 20 сторіччя, неординарного явища, котрі щасливо та сонячно залишили свій слід в історії міста.

«... я в качестве Мастера архитектуры с 40-летним стажем уже заслужил своими работами известность, но искренне желаю дать моему родному городу Харьковову красивое здание» [2, од. зб. 43, арк. 4]. — писав О.М. Бекетов 1936 р. до однієї з партійних інстанцій, захищаючи своє дітище — ескізний проект будинку Червонозаводського театру.

Документи особового фонду академіка архітектури О.М. Бекетова 1973 р. були передані до ЦДНТА України його дочкою О.О. Бекетовою і складають 103 од. зб. До них звертаються, з ними працюють, вони — історія Харкова, в повному розумінні — епоха.

Примітки

1. «ВАСО» — «Всеукраинское Акционерное строительное общество», офіційним представником якого у Криму був О.М. Бекетов.
2. ЦДНТА України, ф. 2, оп. 1.

Людмила Кузьменко

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ М.М. ДАНЬКА У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У Державному архіві Сумської області зберігаються документи нашого земляка, члена Спілки письменників України, письменника, журналіста, перекладача, краєзнавця і видатного поета, «який у часи комуністичного всевладдя, гнаний, переслідуваний, цюкований витримав понадлюдський іспит на вірність українському слову і талан-

тові, яким обдарувала його рідна земля. В Україні це було важко, майже неможливо. Микола Данько сягнув за межу неможливого» [1].

Народився М.М. Данько 24 травня 1936 р. у с. Славгород Краснопільського району Сумської області в родині сільського коваля. Тут-таки закінчив семирічку. Під впливом прекрасної Слав-

городської природи, серед простих працьовитих людей зростає поетичний талант Миколи. Вже в першому класі він написав перший свій вірш «Іду я до кручі гірської».

У вересні 1944 р. був призваний до лав Радянської Армії. Закінчив Харківську військову радіошколу, на фронті був радистом. З підрозділом, в якому служив, пройшов з боями від Будапешта до Відня. За бойові заслуги у Великій Вітчизняній війні Данько нагороджений медалями: «За взяття Будапешта», «За взяття Відня», «За перемогу над фашистською Німеччиною». Після демобілізації працював бурильником на Пустомитівському заводі Львівської області, одночасно навчався у вечірній школі робітничої молоді. 1956 р. закінчив факультет журналістики Львівського університету [2, спр. 104, арк. 1-15; спр. 195, арк. 10-13].

ці роки Данько багато пише. Ніщо не проходить поза увагою поета: прекрасне описання пейзажів рідного краю, пробудження і оновлення природи, вічна тема — кохання, зображення минулого і мрії про майбутнє батьківщини. Вірші поета відзначалися глибоким патріотизмом, любов'ю до рідної землі і народу, чіткістю думки і розмаїтістю форми. Це не залишилося непоміченим у літературних колах 70-х рр.

1965 р. у республіканському видавництві «Молодь» вийшла друком перша збірка віршів поета «Зоряне вікно». Цей творчий успіх окрилив поета. 1967 р. виходить друком друга збірка Данька «Червоне соло». Як пізніше про неї відгукнувся наш земляк поет Олекса Ющенко: «Збірка була важливим кроком, сміливим вторгненням в суспільну задушливу атмосферу — рвучким вітром прав-

Журналістські будні (М.М. Данько перший зліва)

1954 р. виходить альманах студентів Львівського університету, де поряд з іменами молодих поетів Петра Маха, Дмитра Молякевича, В. Колодія ми бачимо і Миколу Данька. Відтоді його поезії, нариси, оповідання, статті, переклади з болгарської мови публікувалися в альманахах, журналах, збірниках, газетах.

Як професійний журналіст Микола Данько працює у Львівській обласній газеті «Ленінська молодь», Сумській обласній газеті «Ленінська правда», в журналі «Початкова школа» на посадах: завідувач відділом шкіл, культури, літпрацівника. У

ди дихало слово поета. Слово це порушило спокій керівництва партократів. Його вірші ставали знаком громадянської мужності, в слові переважало відчуття національного, яскраво виступало українсьобство» [3]. І після цього почалися гоніння. Як влучно сказав Олекса Ющенко: «Окрім вилучення книжки було й звільнення з редакційної роботи. І — замовчування. Ніби й не було поета...» [3]. Твори його не друкувалися десятиліттями [2, спр. 53, арк. 1]. У часи застою поетичні кола рідної Данькові України так і не змогли розпізнати в ньому справжнього патріота, талановитого митця,

послідовного і непримиренного борця за свободу і незалежність рідного краю та української мови.

Та не здавався талановитий поет. Працював на різних роботах, заробляючи собі на прожиття. І писав... Здається, що вірші самі виливалися з його душі, доносилися з глибини самого серця, бо тільки той, хто відвоював свою країну від фашизму, може так палко її любити і бажати їй добра.

Маючи дві друковані збірки поезій, величезний творчий доробок, Микола Данько до 1990 р. не був членом Спілки письменників [2, спр. 194, арк. 1]. Роки Перемудови повернули йому добре ім'я. Данько — позаштатний літконсультант обласної газети «Ленінська правда», регулярно друкується в обласних газетах і журналах.

1991 р. виходить друком і третя збірка поета «Й сонця прихилив би» з епіграфом: "... Україна-Лебідь, Ладю-Людю-Либідь, і сонця прихилив би, так воно ж у небі" [2, спр. 31, арк. 165].

Не зовсім вдало склалося особисте життя поета. Останні роки він провів у самоті, матеріально біднував, тяжко хворів. 14 лютого 1993 р. після тяжкої тривалої хвороби Микола Михайлович помер.

На цю сумну подію наш земляк, уродженець Білоліського району, академік Федір Овчаренко відгукнувся так: «Ми втратили видатного поета, блискучого публіциста, який з кайданами на душі майже крізь усе життя проніс знамено правди, честі і віри свого народу. Його прекрасні збірки «Зоряне вікно», «Червоне соло» й остання «Й сонця прихилив би...» назавжди залишаться в пам'яті нашого народу, нашої нелегкої історії» [4].

Документи М.М. Данька передані Держархіву Сумської області сином поета Ярославом Миколайовичем Даньком 10 березня та 18 листопада 1993 р. Документи надійшли у розсіпу за 6-тю з'являючими описами. З січня 1996 р. по березень 1998 р. тривало науково-технічне опрацювання документів (поаркушна експертиза, формування справ, поаркушна систематизація всередині справ, складання заголовків опису та науково-довідкового апарату до нього). В результаті складено опис № 1 справ постійного зберігання фонду особового походження за 1910-1992 рр. на 255 справ, які охоплюють 12357 документів.

Всі документи опису систематизовані за розділами. До першого розділу віднесені творчі документи (рукописи) фондоутворювача: повісті і оповідання, нариси і новели, гуморески і казки, поеми і збірки поезій (сформовані автором), поезії, дитячі та гумористичні вірші, пісні на слова М.М. Данька, статті та дослідження, автобіографії, переклади, виписки з книг та журналів на теми, що цікавили автора, чернетки.

Другий розділ складають записні книжки та блокноти Миколи Михайловича з начерками поезій, гуморесок, статей і нотатками журналіста.

Третій розділ — листи фондоутворювача. Найцікавіші з них — лист М.М. Данька завідувачці відділом художньої літератури видавництва «Прапор» К.П. Дроздовій з приводу аналізу його збірки «Червоне соло» та лист до Анни Сомко до Канади, в якому він відверто розповідає, «що майже 20 літ його ім'я було під забороною... Ще 6 пак! Буржуазний націоналіст... Дисидент!... Крім того, протягом багатьох років доводилося ходити на залізничну

станцію вивантажувати вагони з вугіллям, деревом, загалом братися за будь-яку фізичну роботу, аби якось проіснувати» [2, спр. 154, арк. 1-2].

Великий четвертий розділ складають листи фондоутворювача від видавництв, редакцій, поетів, письменників, журналістів, родичів, друзів, знайомих і просто читачів. Серед них — листи від мами, Олени Пилипівни, братів, доньки Яринки. Кореспондентами М.М. Данька були відомі письменники Б.Д. Антоненко-Давидович, Кость Гордієнко, Василь Діденко, Павло Ключина, Терень Масенко, Борис Олійник, Григор Тютюнник, Дмитро Ткач, Олександра Ющенко та інші; академік-земляк Федір Данилович Овчаренко, журналісти: Василь Бондар, П.Я. Вільховий, В.Є. Зленко, Є.П. Кокорєва, Панас Кочура, Михайло Осадчий та ін.

У 5-му розділі документи до біографії фондоутворювача: особисті папери поета, матеріали про поетичну та видавничу діяльність, газети та вирізки з газет, в яких надруковані його твори.

Чималу групу складають документи 6-го розділу. Це матеріали, зібрані М.М. Даньком для своїх праць і на теми, що його цікавили: про життя та діяльність досвідченого педагога і краєзнавця П.А. Салухіна, про комсомольське підпілля в Сумах у роки Великої Вітчизняної війни; вирізки з газет з питань літератури і літературного мовлення, критики і бібліографії, з питань розвитку культури, обрядів, звичаїв, кіно, театру, політики, ідеології, історії та краєзнавства, медицини, спорту, охорони природи.

Тільки 2 справи описані у 7-му розділі: «Матеріали про фондоутворювача». Серед них — рецензії та редакційні висновки М. Волохова, Д. Головка, В. Зленка, Б. Олійника, І. Хоменка, О. Шугая, О. Ющенка на твори М.М. Данька та примірники газет з рецензіями та відгуками різних авторів про творчість фондоутворювача.

Велику групу складають документи 8-го розділу — «Образотворчі матеріали». Це фотографії М.М. Данька (індивідуальні і групові), його рідних, діячів літератури та мистецтва, акторів, друзів та знайомих поета, фотографії пам'яток архітектури, скульптур, музейних експонатів, картин, gobelенів, мозаїк тощо.

Завершує опис невеликий 9-й розділ, де відкриті оповідання Юрія Забелло «Улас Дмитрович у хашах часу», та повість А. Шкурко «Самосуд», надіслані для рецензування.

Усі документи фонду написані українською мовою. Кожний документ фонду — своєрідний, унікальний і, по-своєму, цікавий.

Працівники Державного архіву Сумської області сподіваються, що серед літераторів України знайдуться щирі шанувальники таланту Миколи Данька, його вірні друзі, які будуть досліджувати творчість поета та його видавничу діяльність. Літературна спадщина Миколи Данька чекає свого дослідника і видавця.

Примітки

1. Петров Г.Т. До 70-річчя від дня народження Миколи Данька «Соло у сутінках» // Добрий день. — 1996. — № 24. — 24 травня.
2. ДА Сумської області, ф. Р-7680, оп. 1.
3. Ющенко Олександра. Вікно в поезію // Сумська новина. — 1996. — № 3. — 12 січня.
4. Академік Федір Овчаренко — про Миколу Данька // Панорама Сумщини. — 1993. — № 9-10. — 18 березня.

Світлана Абросимова

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

Дефініція «архівна справа» досить містка й багаторівнева. Виходячи із синкретизму наукової парадигми сьогодення, ефективним вважаємо розгляд будь-якого аспекту архівознавства в поєднанні з іншими дисциплінами гуманітарного циклу, передусім з археографією, палеографією, джерелознавством, кодіографією, бібліографією, бібліологією, книгознавством, музеєзнавством, історіографією та ін. Розвиток архівної справи пов'язаний з діяльністю багатьох подвижників — відомих й невідомих. Серед тих, хто зробив вагомий внесок у становлення й розвиток архівної справи в Україні, насамперед на Катеринославщині, наприкінці ХІХ ст. — у 20-ті рр. ХХ ст., був видатний український історик запорозького козацтва акадeмік Дмитро Іванович Яворницький (1855-1940), який органічно сполучав в собі історика і архівіста, археографа і музеєзнавця, археолога і фольклориста, етнографа і письменника. Відзначимо, що тема «Яворницький-архівіст» ще не набула спеціального висвітлення й тому потребує актуалізації. Д. Яворницький пройшов усі шаблони архівної «драбини»: від користувача-дослідника архівів до завідувача Катеринославським губернським архівом.

Хоча дослідницьке «кредо» Д. Яворницького ґрунтувалося на комплексному підході до історичних джерел, на використанні усіх типів пам'яток, проте пріоритет він віддавав саме писемним джерелам, дотримуючись поради М. Костомарова «заритися в архівний матеріал, який зберігся од запорожців у різних музеях». Досліджуючи історію запорозького козацтва, Д. Яворницький багато працював в архівах Москви, Петербурга, Харкова, Варшави, Катеринослава, Чернігова, Полтави, Архангельська, Солов'євського монастиря, у приватних архівах нащадків запорозької старшини та колекціонерів. За підрахунками вченого, він виявив 891 архівну справу в різних архівах, що містили документи з історії України ХVІІ-ХVІІІ ст.

Результати плідної діяльності вченого у царині архівної евристики знайшли відображення в опублікованих ним тематичних збірках архівних документів, передусім, у монументальному двотомнику «Источники для истории запорожских казаков» (Владимир, 1903), що містить 900 документів 1651-1788 рр. (грамоти, інструкції, листи, акти судочинства і дипломатичного змісту тощо), вибраних з архівів Москви і Катеринослава. Сам Д. Яворницький пізніше відзначав: «Величезний матеріал, який я добув з різних архівів, я випустив опісля окремим виданням під назвою «Источники для истории запорожских казаков» [1, арх-778/27]. Ще один тематичний збірник «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929) включив 260 документів першої чверті ХVІІІ-поч. ХХ ст., виявлених Д. Яворницьким в архівах Катеринослава, в родинних архівах Г. Байдака, І. Магденка, О. Струкова, В. Гладкого, П. Руденка, в колекції архівіста С. Дроздова та ін.

В евристичній діяльності Д. Яворницькому допомагали архівісти-фахівці й аматори. Коли він перебував у Середній Азії (Ташкент, Самарканд) і продовжував працювати над 2-м томом «Історії запорозьких козаків», працівники московських архівів копіювали для нього необхідні документи. Архівіст І. Беляєв копіював для нього документи зі справ Малоросійського приказу за винагороду (1 крб. за годину; копії з документів іноземною мовою коштували дорожче) [1, арх-12493]. В Московському архіві міністерства іноземних справ для Д. Яворницького копіювали документи архівісти В. Цветков і С. Соколов [1, арх-22422, 34877]. Приятелі Д. Яворницького М. Комстадіус, П. Саладилів, П. Сочинський та інші також розшукували для нього документи в архівах Петербурга, Катеринослава, Швеції. Новомосковський колекціонер П. Сочинський 1900 р. розшукав листування кошового П. Калнишевського з полковником О. Колпаком (1771 р.) [2]. П. Сочинський пропонував видати це листування в збірнику на пошану О. Поля. Окрім того, П. Сочинський зберігав у приватній колекції декілька документів *полтавської полкової канцелярії* [1, арх-19320]. Він не тільки розшукував та зберігав пам'ятки писемності, але й досліджував їх. Він розібрав листування О. Колпака і П. Калнишевського, зробив копії листів (спільно з Майдачевським). Підпис П. Калнишевського П. Сочинський скопіював за допомогою перебивного паперу, зафіксував усі позначки, зробив нумерацію аркушів, додав описання печатки. Білоцерківський архівіст і колекціонер С. Дроздов надіслав Д. Яворницькому документи гетьмана К. Розумовського та кошового П. Калнишевського [1, арх-17719, 17720; 3]. Дітя чернігівської архівної комісії С. Гатцук повідомив про універсал гетьмана П. Полуботка [1, арх-12928].

Широкому загалу Д. Яворницький був добре відомий як великий знавець архівів, тому до нього постійно зверталися фахівці й аматори, репрезентанти різних верств українського суспільства за допомогою і порадою у розшуках, передусім, родинних документів. Епістолярна спадщина вченого містить цінні дані щодо розшуку документів, книг, а також інформацію про документальну «одісею» (міграційний шлях документів), підготування документів до друку. У деяких листах цитуються (інтерполуються у текст листа) фрагменти окремих документів, репродукуються маргіналії (що їх було зроблено власниками на книжкових аркушах), наліси на іконах, хрестах, предметах побуту тощо. Деякі кореспонденти надсилали Д. Яворницькому оригінальні документи, котрі до останнього часу зберігалися разом із супровідними листами і залишалися поза межами наукового обігу. Так, в листах роменського колекціонера В. Беспальчева міститься інформація про архів

роменського собору, в якому збереглися документи про будівництво П. Калнишевським церкви в його рідному селі Пустовийтівка [1, арх-12450, 12451]. Член одеського відділення Російського Воєнно-Історичного товариства А. Корсун, працюючи за рекомендацією Д. Яворницького у різних архівах, повідомляв про запорозькі документи, що зберігалися в архівах Одеси. Він надіслав Д. Яворницькому копії універсалів гетьмана К. Розумовського, рапортів кошового Г. Федорова та ін. [1, арх-16141, 16142]. Особливо А. Корсун відзначив справу під назвою «Статистика», що містила козацький реєстр (курені, перевози та ін.), і підкреслив значення цього документа як джерела з історії антропоніміки [1, арх-16135].

Про запорозькі документи Московського архіву міністерства закордонних справ, зокрема, про листування гетьмана І. Скоропадського і канцлера Г. Головікіна йдеться в листах П. Короленка — доброго знайомого Д. Яворницького, архіваріуса Кубанського козачого війська [1, арх-16130]. Про архівні багатства приватних колекцій Катеринославщини свідчить листування Д. Яворницького з власником маєтку Шандрівка Павлоградського повіту Л. Лалошем, який розшукав листи Т. Шевченка до хорольського поміщика А. Родзянка, а також оригінальну пергаментну грамоту гетьмана К. Розумовського М. Родзянковій [1, арх-15328].

Пам'ятки писемності зберігалися не тільки в архівах і приватних колекціях, але й в книгарнях. 1905 р. Д. Яворницький придбав документи про життя і творчість Т. Шевченка у книгарні Ф. Романовича в Ростові-на-Дону [1, арх-19479, 19480]. В листі українського фольклориста, критика, письменника, брата Панаса Мирного — Івана Рудченка (1845-1905) йдеться про архів старовинних справ колишнього фінансового управління Царства Польського, який того часу (1895 р.) зберігався у Варшавській казенній палаті, котру очолював І. Рудченко. Цей архів містив документи соціально-економічного характеру, починаючи з XV ст., зокрема, опис Волині та Подолі 1653-1656 рр. [1, арх-19768].

Відомий літературознавець І. Айзеншток повідомляв, що в його власному архіві зберігається значна кількість рукописів катеринославського поета І. Манжури, їх передала йому дружина професора О. Потебні (тітка І. Манжури) [1, арх-12352]. Оригінальною колекцією документів з історії XVII-XVIII ст. (документи архіву Коша Нової Січі, монастирів, автографи історичних діячів тощо) володів київський музеєзнавець, нумізмат і археолог К. Болсуновський. Деякі пам'ятки з його колекції (зокрема, автографи княгині Софії Потоцької) експонувалися на виставці XIII археологічного з'їзду у Катеринославі (1905 р.) [1, арх-12380, 14476]. Катеринославський етнограф М. Сергіїв, обстежуючи наприкінці 1920-х рр. це-

рковні бібліотеки і архіви краю, знайшов багато стародруків, прибутково-розрахункову книгу томаківської церкви 1793 р., церковні літописи, ревізькі сказки, шлюбні контракти тощо. Про це він постійно інформував Д. Яворницького й сприяв передачі цих пам'яток до музейної збірки [1, арх-17808, 17833].

Значна частина писемних пам'яток, про які йдеться в листуванні Д. Яворницького, свого часу не була введена до наукового обігу й не збереглася донині. Тому зафіксована в епістолярній спадщині інформація дає можливість деякою мірою реконструювати корпус писемних джерел (архівний фонд)*, що існував того часу на певній території.

Внаслідок плідної збирацької діяльності під час комплексних експедицій по запорозьких місцях, а також творчих контактів з колекціонерами, власникам писемних пам'яток, Д. Яворницький зібрав унікальну власну колекцію рукописів XVII-поч. XX ст. (автентичних і копійних), окремі фрагменти якої зараз зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї та в Російському державному архіві літератури і мистецтва (РДАЛМ, Москва). До РДАЛМ колекція Д. Яворницького надійшла в 1941 р. з Державного літературного музею. Ця колекція містить 238 од. зб. й хронологічно охоплює кін. XVII — 30-ті рр. XX ст. [4, спр. 1-238]. В колекції — автографи відомих державних діячів Росії та України, головне листування, що пов'язане з діяльністю П. Рум'янцева. «Відкриває» колекцію автентичний лист гетьмана І. Мазепи до М. Семенової від 19.07.1690 р. [4, спр. 107].

Завдяки Д. Яворницькому неоціненні архівні скарби були зібрані в Катеринославському (з 1926 р. — Дніпропетровському) історичному музеї, фундатором і директором якого вчений був понад 30 років (1902-1933). В ювілейній промові (1913 р.) з нагоди 30-ліття його наукової діяльності Д. Яворницький так підсумував результати своєї збирацької праці: «Отже я зібрав великий та різноманітний матеріал, що стосується до історії запорозьких козаків, та передав його майбутньому поколінню майбутніх сторіч. Він уміщений до нашого музею та являє собою цінний для науки вклад. Матеріал цей потрібний історикам, археологам, етнографам, лікарям, акторам, юристам, кожній освіченій та просто дотепній людині» [1, арх-778/24].

Архіви Катеринославщини привернули особливу увагу Д. Яворницького ще на початку його дослідницької діяльності. Й це не випадково. Саме тут була свого часу розташована Запорозька Січ, а під час досліджень Д. Яворницького мешкали нащадки запорозьких козаків, які ще пам'ятали про минуле й зберігали козацькі реліквії, в тому числі й пам'ятки писемності. Витоки архівних традицій в краї пов'язані з діяльністю архієпископів Гавриїла (Розанова) і Феодосія (Макаревського), діячів місцевої ученої архівної комісії й статистичного комітету, а також багатьох істориків, письменників, краєзнавців, громадських діячів та ін.

* Не плутати з «архівним фондом» як одиницею обліку в архівах.

Катеринославські архіви здавна приваблювали до себе дослідників. Одним з найцінніших в краї був архів Коша Нової Січі (1734-1775), який після скасування Січі (1775 р.) тривалий час зберігався в катеринославській губернській канцелярії. Документи цього архіву розпочав досліджувати катеринославський архієпископ Гавриїл (Розанов; 1781-1858), який очолював єпархію протягом 9 років (1828-1837). За визначенням Д. Яворницького, Гавриїл був першим істориком Катеринославщини [5], йому належить цінний «Очерк повествования о Новороссийском крае» [6]. Досліджуючи історію Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, Гавриїл використав документи архіву Коша Запорозького, що зберігалися в катеринославському губернському правлінні й в самому монастирі [7].

Гавриїл надав допомогу А. Скальковському (1808-1898), привернувши увагу останнього до найцінніших місцевих архівів [8]. Документи з історії запорозького козацтва А. Скальковський знайшов в канцелярії губернського правління, де зберігалися архіви колишніх новоросійської та азівської губернських канцелярій, Катеринославського намісництва, особові архіви катеринославських губернаторів.

Архів катеринославського губернського правління наприкінці XVIII ст., завдяки тій увазі, яку приділяв уряд (особливо Г. Потьомкін) розвитку Катеринослава, зосередив значний масив документів і став центральним архівом для всієї Степової України.

Документи за період 1751-1764 рр. А. Скальковський отримав від архієпископа Гавриїла (Розанова) з його особового архіву. Деякі запорозькі документи А. Скальковський придбав у приватних осіб [9] ще в перше своє відвідування Катеринослава (1835 р.). У другий приїзд 1839 р., за допомогою голови катеринославської казенної палати І. Гладкого, А. Скальковський знайшов документи Січового архіву, а потім сам архів «в анбарі одного екатеринославского присутственного места» [10]. В катеринославську губернську канцелярію Січовий архів попав у складі архіву канцелярії Слов'янської провінції, центром якої було Покровське (так стали іменувати Січ після її скасування). Остачу Січового архіву, котру він знайшов у Катеринославі, А. Скальковський вивіз до Одеси. Проте дещо з цього архіву залишилось у Катеринославі й було використано наступними дослідниками: М. Терновським [1, арх-20481, 20482], В. Бідновим [11], Н. Полонською-Василенко [12]. У 1920-ті рр. продовжувався розшук запорозьких документів у катеринославських архівах. Аспірант Д. Яворницького І. Степанів, який студіював історію останніх років існування Запорозької Січі, працював у дніпропетровському крайархіві (колишньому архіві губернського правління), де серед справ канцелярії Новоросійської губернії трапилися й документи Січового архіву, а також документи інших фондоутворювачів, які своїм змістом зв'язані з Січчю. І. Степанів навів свідчення вченого архіваріуса крайархіву

В. Грекова про те, що справи канцелярії Новоросійської губернії «складали перед 1917 р. великий фонд, що містив у собі мало не тисячу в'язок по декілька десятків, а то й по сотні зшитків». Але за часи громадянської війни цей архів страшенно постраждав, збереглося ледве три сотні зшитків [13].

Щодо розшуку, зберігання та вивчення катеринославських архівів (передусім найбільш цінних — губернського правління та консисторського) вельми багато зробила Катеринославська губернська вчена архівна комісія (Комісія), що діяла у 1903-1916 рр., і біля витоків якої стояв й Д. Яворницький. Комісія, що становила собою місцеве історичне товариство, за час свого існування спромоглась чимало зробити у царині архівної справи [14, С. 3-15; 15]. Питання про створення місцевої архівної комісії було порушено ще у 1887 р., коли «Екатеринославский юбилейный листок» відзначав, що місцеві архіви містять багатий історичний матеріал, який необхідно розібрати й захистити від різних випадковостей, що йому загрожують [16, № 23, С. 1]. На актуальність створення архівної комісії наголошували місцеві громадські діячі М. Биков, М. Гаврилов, О. Андрієвський; згодом — члени історичної секції катеринославського Наукового товариства М. Чехов, М. Биков, О. Шиллов, А. Синявський та ін.

Старовинні архівні документи потребували негайного врятування. Так 1887 р. на Троїцькому ринку м. Катеринослава були знайдені рукописні документи азівської губернської канцелярії 1775 р., в які загортали мило [16, № 9, С. 82]. На той час (1887 р.) у Катеринославі існували архіви: губернського правління, колишньої палати державного майна, казенної палати, губернського казначейства, окружного суду, міської думи, класичної гімназії та духовної консисторії. Значно постраждав від пожежі 1840 р. архів казенної палати. За 1000 крб. були продані справи архіву губернського казначейства. В найбільш повному обсязі були архіви міської думи і судових місць [17]. На жаль, значна частина архівних скарбів була знищена, загублена через байдужість тих, хто мав їх зберігати й охороняти. Член новоросійської контори іноземних поселень на півдні Росії А. Фадеев, який мешкав у Катеринославі у 1815-1834 рр., згадував про архів потьомкінської канцелярії, що знаходився у потьомкінському палаці в Катеринославі: «Никто об этом архиве не заботился и даже при дворце не находилось ни одного караульного. Я из любопытства несколько раз рылся в громаде бумаг и находил интересные черновые письма, писанные самим кн. Потемкиным к разным лицам, переписку его секретарей с губернаторами и проч. Через несколько лет этой груды бумаг ... уже вовсе не существовало, а только клочки их валялись, рассеянные по саду, окружающему дворец» [18].

Тому першочерговим завданням відкритої 16 березня 1903 р. Комісії було врятування та збирання архівів. В усі заклади, що мали архіви, були надіслані запити про стан архівів. З аналогічним запитом Комісія звернулася до приватних осіб і

катонославо-славського єпископа. Відповіді склали спеціальну справу про стан архівів Катеринославської губернії. Окрім виявлення інформації про стан місцевих архівів, Комісія проводила розбір архівних описів та справ (своєрідна експертиза), які надходили до неї згідно з положенням про губерніські архівні комісії. На жаль, архів Комісії не зберігся, проте її щорічні звіти надсилалися до Петербурзького археологічного інституту, якому архівні комісії підпорядковувалися. З 1912 р. звіти архівних комісій надсилалися до Російського історичного товариства [19]. В нашому розпорядженні є друковані протоколи засідань Комісії, вміщені в «Летописи» Комісії.

Протягом декількох років Комісія виконувала офіційні обов'язки щодо розгляду описів справ місцевих установ, а також архівів Волинської та Херсонської губерній, області Війська Донського та ін., де не було архівних комісій. До цієї роботи були залучені О. Відстедт, В. Біднов, В. Машуков, Д. Дорошенко, А. Синявський та ін. Тільки з дозволу Комісії установи мали право знищувати архівні справи.

Комісія врятувала від знищення документи новомосковського та верхньодніпровського поліцейних управлінь, рештки архівів Нижнього земського суду, розшукала архів грецького суду в Маріуполі, досліджувала церковні архіви в краї, вела переговори з сином історика А. Скальковського про повернення документів, що свого часу були забрані вченим з Катеринослава до Одеси, видавала дослідникам відношення на право роботи в архівах Катеринослава тощо. Комісією було порушено питання про створення центрального губерніського архіву [14, С. 1-15]. Члени Комісії досліджували архів губерніського правління (О. Богумил, В. Біднов, А. Синявський, В. Машуков), консистський (В. Біднов, В. Машуков), архів Слов'янськського з'їзду мирових судей (А. Синявський), архів олександрівського повітового казначейства (Я. Новицький), архів воєнних поселень Новоросійського краю (В. Біднов) та ін. На засіданнях Комісії читалися доповіді й повідомлення з історії місцевих архівів, огляди окремих архівних комплексів. В. Біднов підготував доповідь «Про архів Самарського монастиря», Я. Новицький «Про огляд архівів Олександрівського повіту», В. Пічета «Про стан архіву катеринославського земського суду». До 10-літнього ювілею Комісії Д. Дорошенко підготував доповідь «Архівна справа в Катеринославській губернії». Д. Яворницький також виступив в Комісії з доповіддю «Про автентичні офіційні справи стосовно перебування Тараса Шевченка в Новопетровську, Гур'єві, Орській фортеці та Оренбурзі».

Члени Комісії взяли активну участь в роботі секції археографії та архівознавства XIII археологічного з'їзду, що відбувся 1905 р. в Катеринославі. Секцію очолював фактичний керівник Комісії А. Синявський [20]. На цій секції виступив і Д. Яворницький з доповіддю «Запорозька старо-

вина», в якій окреслив топографію архівних розшукув на Катеринославщині, відзначив у першу чергу Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, церкви на Микитиному Розі, в селах Старі Кайдаки, Покровське, Петриківка, Нехворощанський монастир, родинні архіви Родзянків, Магденків, Іваненків та ін. В. Біднов зробив доповідь «Про архів Самарського монастиря» та «Повідомлення про архів катеринославської духовної консисторії». В обговоренні другої доповіді П. Добровольський відзначив, що цей реферат — перший досвід описання консисторських архівів [21, С. 47]. Член Комісії приват-доцент Київського університету О. Богумил звітував про обстеження архівів катеринославського губерніського правління та казенної палати, а О. Маркевич розповів про історію кримських архівів [21, С. II, IV, 44-47, 87].

Підтвердженням внеску Комісії у розвиток української історичної науки є 10 томів (випусків) її «Летописей», що містять публікації актових і наративних джерел, огляди архівних фондів, історіографічні статті, розвідки з історії соціально-економічного та культурно-громадського життя краю тощо [22]. У своїй археографічній (публікаційній) роботі катеринославські архівісти дотримувалися тематичного принципу публікації архівних документів. Публікації групувалися за науково-історичними сюжетами. Таке групування джерел до видання є найефективнішим, тому що приваблює основну масу дослідників, орієнтованих останніх до вивчення епох та проблем [22]. Проблеми, за якими катеринославські археографи групували й видавали документи, визначалися документальними масивами, що зберігалися у різних архівах краю (передусім губерніському та консисторському), місцевими історичними традиціями і науковими зацікавленнями членів Комісії.

Тематичний огляд публікацій в «Летописи» свідчить, що пріоритетними напрямками в евристичній та едифіційній діяльності катеринославських архівістів були історія церкви, запорозького козацтва, устрій та управління в краї. Документальні публікації хронологічно відповідали характерній для археографії того часу орієнтації на «старовину» (це, як правило, документи XVIII ст.), що сприяло залученню до наукового обігу значного масиву писемних джерел, зосереджених, головним чином, у місцевих архівах.

Завдяки подвижницькій діяльності істориків, архівістів та археографів В. Біднова, В. Данилова, Д. Дорошенка, В. Машукова, В. Пічети, Я. Новицького, А. Синявського, Д. Яворницького, які плідно працювали у Комісії, були врятовані й залучені до наукового обігу цінні пам'ятки історії та культури. Серед почесних членів Комісії були В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, Ю. Кулаковський, Д. Яворницький, Я. Новицький та ін. Деякий час засідання Комісії відбувалися у приміщенні катеринославського музею ім. О. Поля. В музеї також зберігалися бібліотека Комісії та архівні документи, що надходили до неї. До переїзду в музей архів та бібліотека

Комісії зберігалися у катеринославському комерційному училищі, директором якого був А. Синявський — заступник голови Комісії й редактор її друкованого органу «Летописей».

На засіданні Комісії 9 лютого 1905 р. Д. Яворницький порушив питання про передачу архіву Комісії до музею ім. О. Поля з метою централізації усіх вчених закладів міста Катеринослава. Комісія позитивно вирішила це питання [1, К. 94/18, арк. 33].

Окрім Комісії, значний внесок у розвиток архівної справи в краї зробив катеринославський статистичний комітет, передусім його секретарі М. Бистрицький, Я. Гололобов, М. Подковиров, М. Набіркін та його дійсні члени О. Авчинников, І. Акінф'єв, Я. Новицький, А. Синявський, А. Скальковський, Д. Яворницький та інші, що друкувалися на сторінках видання комітету — «Памятной книжки Екатеринославской губернии». Вивчення місцевих архівів здійснювалося статистичним комітетом згідно з циркуляром міністерства внутрішніх справ. Члени статистичних комітетів мали щорічно переглядати справи архівів губерньського та поліційного управлінь й виявляти документи, що підлягали знищенню [24].

Д. Яворницький був добре знайомий у колі архівістів. Він підтримував творчі стосунки з відомими архівознавцями України та Росії — М. Калачовим, В. Ключевським, І. Забеліним, Д. Самоквасовим, Д. Багалієм, В. Барвинським, М. Беляєвим, О. Богумилом, М. Будченком, В. Грековим, П. Добровольським, М. Довнар-Запольським, О. Кобиліним, П. Короленком, М. Любаським, К. Самбурським, В. Холмогоровим, М. Юдіним та ін. Редактор-видавець часопису «Зоря» В. Левицький (Василь Лукіч) у 1892 р. пропонував Д. Яворницькому «подавати до «Зорі» описи архівів та музеїв, де зберігаються пам'ятки нашої давнини» [1, арх-19144]. Редактор часопису «Киевская старина» Ф. Лебедінцев просив Д. Яворницького допомогти в архівних справах у Петербурзі І. Каманіну, згодом відомому архівісту [1, арх-15318]. У Петербурзі Д. Яворницький спілкувався з відомим архівістом-метрикантом (дослідником «Литовської метрики» — архіву канцелярії Великого князівства Литовського) С. Пташицьким, за порадою якого до Дмитра Івановича пізніше звертався знайомий французький історик-єзуїт П. Пірлінг, прохаючи допомогти інформацією про архівні документи стосовно діяльності в Україні папського нунція Комулео [1, арх-12863, 17543]. Д. Яворницький був добре знайомий з Д. Самоквасовим — відомим археологом і архівістом, директором Московського архіву міністерства юстиції (ММЮ), автором книги «Архивное дело в России» (М., 1902). Д. Самоквасов виступав з проектом архівної реформи, пропонував створити центральний орган для управління архівами державних та громадських установ [25].

Д. Яворницький також співпрацював з архівними комісіями Полтави, Чернігова, Тули, Рязані, Вітебська, Владимира, Пскова, з Таврійською архівною комісією, був обраний дійсним членом деяких з них.

Вельми прислужився Д. Яворницький розвитку архівної справи в краї під час великих українських змагань і у радянський період. 1917 р. він підготував пропозиції щодо охорони пам'яток історії та культури на Катеринославщині. Тоді ж М. Біляшівський запропонував йому організувати і очолити «Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Катеринославщині» [1, арх-12548-12550]. Такий комітет був створений. 22 травня 1919 р. відбулося засідання цього комітету, на якому обговорювалося питання про організацію архівної секції [26, спр. 1, арк. 11]. А 21 грудня 1920 р. на засіданні Катеринославського губернькому обговорювалися питання про «бронювання» цінних архівів за губерньською архівно-археологічною комісією і про віддання потьомкінського палацу в розпорядження губерньському центральному архіву. Стосовно першого питання — Д. Яворницькому було запропоновано скласти проект наказу про охорону архівів. По другому питанню було відмовлено [1, арх-14903а]. Однак Д. Яворницький та інші катеринославські архівісти не відмовилися від «боротьби» за приміщення для губарху. 16 січня 1921 р. М. Кіхот повідомив Д. Яворницького про пропозицію академіка Ф. Морозова звернутись з цього питання до Української Академії Наук [1, арх-14903а].

Як великого знавця архівної справи, Д. Яворницького було призначено завідувачем Катеринославським губерньським архівом. Професор М. Ковальський зазначив, що цю посаду Д. Яворницький обіймав з 1921 р. [27]. Дослідниця життя та творчості Д. Яворницького М. Шубравська вказує на початок 1923 р. [28]. Документи свідчать, що Катеринославське губерньне архівне управління було утворено 01.02.1922 р. наказом № 117 губарху наросвіти. До 20 березня 1922 р. Д. Яворницький склав обрахунки й відправив їх до Харкова Д. Багалієві, який керував архівною справою в Україні. Штати губарху були значно зменшені, порівняно з проектом Д. Яворницького, і фінансування було відкрито з березня 1922 р. [1, арх-12842].

Тоді ж, у березні 1922 р., Д. Багалій запросив Д. Яворницького бути експертом при Харківській Комісії для в'яснення культурних цінностей, які Україна мала повернути Польщі згідно з Ризькою угодою. Д. Багалій відзначив, що треба було, насамперед, зробити «загальний огляд й в'яснити, чи не буде у межах Катеринославщини чого з архівних документів, музейних речей і книжок, що за § 11-м Ризької угоди треба повернути з України до Польщі» [1, арх-12842].

Керуючи Катеринославським губархом, Д. Яворницький докладно зусиль щодо розшуку, збирання та зберігання архівів. Під його керівництвом працювали архівісти В. Греков,

Ф. Глазунов, Т. Романченко, І. Чернявський та ін. Багато було зібрано документів по різних місцях губернії. Цінні рукописи було виявлено у Ново-московському соборі, про що із зацікавленістю запитав Д. Яворницького з далекої Праги колишній катеринославський архівіст В. Біднов [1, арх. 12854]. Д. Яворницький звітував Д. Багалієві 22 червня 1924 р.: «... ми стільки натягали до себе архівного матеріалу, що через нього і пролізати в помешкання ледве-ледве можна». Вчений скаржився на відсутність грошей і байдужість місцевого керівництва до архівної справи: «... ми страждаємо дуже ще і од безгрішша та байдужості місцевого начальства до нашої архівної справи. Два наші помешкання стоять без вікон, ... ні печей, ні меблів. За все півріччя (1924 р.) ми виканючили для перевозки матеріалу усього навсього 35 крб., і як би я не витягав для того із власної кишені грошей, то в наших архівних помешканнях вільно літали б таргани. Крізь щілини дроту, яким я за свій кошт заплутав вікна в архівних будинках, приютські діти тягають довгими залізними крючками архівні «діла» і збувають їх на базарі. Ми просимо, молимо наше начальство захистити нас в наших бідах, та даремні всі наші благання...» [29].

Дмитро Іванович вельми страждав, «бачачи як гине уся наша архівна справа» й прохав Д. Багалія усунути його від завідування, пропонуючи замість себе Василя Олексійовича Грекова, колишнього викладача катеринославської духовної семінарії, історика й архівіста, дослідника місцевих архівів. Д. Яворницький очолював Катеринославський губархів до серпня 1924 р. Проте розшук, збирання і вивчення архівних документів учений продовжував у музеї. В своєму звітові за 1924 р., як голови кафедри українознавства Катеринославського ІНО, Яворницький відзначив, що «... розібрав декілька архівних справ з половини XVIII ст., ... на підставі котрих розпочав роботу «Колонізація колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва» [1, спр. 7, арх. 38/7]. У плані роботи музею на 1925 р. намічено оглянути архів музею, систематизувати його і за допомогою аспірантів вивчати» [1, к. 94/1, арх. 6]. У 1920-30-ті рр. деякі архівні комплекси, що були тоді знайдені й зберігалися в музеї, передавалися до крайархіву. Так в грудні 1929 р., згідно з листом завідувача крайархом Семіряжкою, з музею до крайарху були передані всі справи архіву Ново-московського собору, а у травні 1932 р. — архівний матеріал, виявлений у Ново-московському Самарському монастирі [26, спр. 29-а, арх. 13; спр. 67, арх. 175]. Таким чином, в краї традиційно існували два центри, музеї і губархіви, в яких були сконцентровані архівні скарби — неоціненні джерела з історії та культури Полудневої України. До становлення й розвитку обох цих центрів доклали зусиль і таланту академік Д. Яворницький.

Отже, внесок Д. Яворницького у розвиток архівної справи, передусім нашого краю, репрезентується декількома напрямками — архівною евристикой,

камеральною та едиційною археографією, культурою користувача-дослідника архіву, активною діяльністю в Катеринославській вченій архівній комісії, творчими стосунками з архівістами та архівними установами інших міст України та Росії, формуванням зібрання рукописів в Дніпропетровському історичному музеї, організацією Катеринославського губарху, зберіганням, охороною, пропагуванням і дослідженням великого архівного масиву, що складає невід'ємну компоненту національно-культурної спадщини й взагалі «пам'яті» людства.

Примітки:

1. Дніпропетровський історичний музей. ВР, ф. 10. Про археографічну діяльність Д. Яворницького див.: Ковальський Н.П., Абросимова С.В. Археографическая деятельность академика Д.И. Яворницкого // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. — М., 1991. — С. 73-84.
2. Антонова Г. Коллекционер и меценат П.М. Социнский // Под знаком Кліо: 36 статей на пошану Олени Апанович. — Д., 1995. — С. 170-174.
3. Про С. Дроздова див.: Геппенер Л., С.Л. Дроздов-Мишківський // Бібліологічні вісті. — 1928. — № 1. — С. 137-138.
4. Російський державний архів літератури і мистецтва. (Москва), ф. 1335, оп. 1.
5. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. — Д., 1989. — С. 72.
6. Гауриш (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей. — О., 1853. — Т. 3. — С. 79-129; 1863. — Т. 5. — С. 429-490.
7. Він само. Историческая записка о Самарском Пустыню-Николаевском монастыре. — О., 1838. — С. 113-114.
8. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. — О., 1838. — С. 113-114.
9. Біднов В.О. Аполон Скальковский як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі, присвячений... проф. др. Т.Г. Масарикові. — Прага, 1925. — С. 295.
10. Скальковский А.А. Очерки Запорожья // Журн. Мин-ва Народн. Просвещ. — 1840. — № 3. — Отд. II. — С. 191.
11. Біднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1915. — Вып. 10. — С. 217-263.
12. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // Український історик. — 1983. — № 2-4. — С. 49.
13. Степанів І.С. До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування // Записки Дніпропетровського інституту народної освіти. — Д., 1927. — Т. 1. — С. 374.
14. Синявський А.С. Первое десятилетие существования Екатеринославской ученой архивной комиссии // Летопись... — Вып. 10.
15. Борнікова Л.Ф. Історико-краєзнавчі видання Катеринославської губернської вченої архівної комісії // Четверта республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. — К., 1989. — С. 167-168.
16. Ковальський Н.П., Абросимова С.В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903-1916) // Археографический ежегодник за 1988 г. —

- М., 1898. — С. 52-57; *Абросимова С., Журба О.* Хранителі історичної пам'яті // Борисфен, 1991. — № 2. — С. 11; *Абросимова С.* Катеринославська учена архівна комісія і напрямки її діяльності // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916 рр.). — Д., 1993. — С. 1-4.
16. Катеринославський ювілейний листок, 1887
17. Г.З. Архивы г. Екатеринослава // Там само. — № 4. — С. 30-31.
18. Воспоминания Андрея Михайловича Фадеева, 1790-1867. — О., 1897. — Ч. 1. — С. 49.
19. *Макарихин В.П.* Губернские ученые архивные комиссии и их роль в развитии общественно-исторической мысли в России конца XIX- начала XX вв.: Автореф. дис... д-ра ист. наук. — М., 1991.
20. Про Синявського див.: *Заруба В.М.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. — К., 1993. — 144 с.
21. Известия XIII археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 года. — Х., 1905.
22. Летопись ученой архивной комиссии / Под ред. А.С. Синявского. Екатеринослав, 1904-1915. Вып. 1-10; «Летопись Екатеринославской ученой архивной комис-

- сии» (1904-1915): Библиографический довідник. К., 1991. 42 с.; *Журба О.І., Абросимова С.В.* Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Укр. археогр. щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 34-46.
23. *Степанский А.Д.* Состав и содержание публикуемых источников как археографическая проблема // Актуальные вопросы теории, методики и истории публикации исторических документов. — М., 1991. — С. 6.
24. *Комарова И.И.* Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986 г. — М., 1987. — С. 89-90.
25. *Самощенко В.Н. Д.Я.* Самоквасов как историк-архивист // Историография и источниковедение архивного дела в СССР. — М., 1984. — С. 53-62.
26. Дніпропетровський історичний музей. ВР, ф. 1, оп. 1.
27. *Ковальський Н.П. Д.И.* Яворницький і город на Дніпрі // Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. — Д., 1989. — С. 8.
28. *Шубрявська М.М. Д.І.* Яворницький. — К., 1972. — С. 130. Інститут літератури НАН України. ВР, ф. 37., спр. 264.

Ірина Мага

ДІЯЛЬНІСТЬ В.О.РОМАНОВСЬКОГО В ГАЛУЗІ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА АРХІВОЗНАВСТВА (1921-1931)

Одне з головних завдань сучасного архівознавства — з'ясування персонального внеску вчених у розвиток української архівістики. Розглядаючи історію архівознавства та архівної справи в Україні першої третини XX ст., необхідно звернутися до творчої спадщини Віктора Олександровича Романовського (1890-1971 рр.) — історика, архівіста, археографа, джерелознавця, педагога, автора першого українського підручника з архівознавства, оскільки його науковий доробок є важливим етапом в справі становлення і розвитку вітчизняної архівістики.

Діяльність вченого як члена Археографічних комісій ВУАН і ЦАУ та його наукова історико-археографічна спадщина вже була предметом вивчення сучасних дослідників [1]. В контексті діяльності цих Археографічних комісій та Центрального архіву давніх актів (ЦАДА) оцінювалася і робота В. О. Романовського-архівіста [2]. Проте, виходячи з потреб сьогодення, доцільно було б ще раз звернутися до огляду діяльності вченого в галузі архівної справи та архівознавства, та виділити основні напрямки роботи (на основі узагальнених відомостей, що містяться в архівних документах та наукових дослідженнях), оскільки внесок науковця в українську архівістику заслуговує на поглиблене вивчення.

1914 р. В. Романовський закінчив історико-філологічний факультет Київського університету та приступив до роботи в Архіві давніх актів [3, арк. 258], де спочатку працював помічником завідувача, а 1921-1931 рр. очолював цю установу [4]. Підсумком його довголітньої праці в архіві стало

видання збірки «Центральний архів стародавніх актів у Києві» (1929). Автором більшості статей, вміщених у книзі, є В. Романовський. Його праці заслуговують на увагу дослідників. Це «Архів стародавніх актів та його фонди», «Колекція, що належала Археографічній комісії», «Збірка монастирських документів», «Збірка автографів та палеографічних зразків», «Нова серія». В передмові В. Романовський, який також зредагував збірку, пише, що «книга має служити за посвідника для тих, хто вперше приступає до наукової праці з Архіву давніх актів» [5]. Загалом збірка містила початкову науково-довідкову інформацію про архівні фонди ЦАДА.

Важливим заходом, організованим В. Романовським на посаді завідувача стала інвентаризація актових книг Правобережної України XVI-XVIII ст.; поповнення фондів архіву за рахунок архівів колишніх державних установ, монастирів, приватних колекцій тощо. Під його керівництвом було систематизовано та опрацьовано ці документи: складено описи, каталоги, покажчики, встановлено авторство тощо.

Окрім роботи в ЦАДА, В. Романовський прилучився до створення централізованої системи державних архівів. Він брав участь у Першій Всеукраїнській нараді архівних працівників (Харків, грудень 1924 р.) [6], де виступив з приводу об'єднання питання організації єдиного архівного фонду України та концентрації документів у відповідних за профілем архівах.

1926 р. Укрцентрархів ініціював проведення Всеукраїнського з'їзду архівістів. Віктор Олександрович

дрович брав активну участь у передз'їздовських нарадах [3, арк. 23-29, 32-36, 40], де обговорювалися організаційні питання щодо проведення самого з'їзду (проекти положень, тематика доповідей) та науково-організаційні питання щодо створення мережі архівосховищ України. Він-таки став делегатом від ЦАДА з правом вирішального голосу на I Всеукраїнському з'їзді працівників архівних установ (Харків, 8-13 травня 1926 р.) [3, арк. 190], де виступив з доповіддю про «Принципи архівного опису», взяв участь в обговоренні принципів розподілу й концентрації архівних документів та підготовки кадрів [7].

Окрім організаційної роботи, пов'язаної з формуванням централізованої системи архівів України, та виконання обов'язків завідувача ЦАДА, Віктор Олександрович вів педагогічну роботу. 1922-1923 рр. він читав лекції з архівознавства у Київському археологічному інституті (КАІ) та в Київському інституті народної освіти (КІНО) студентам історичного відділу та на курсах архівістів [8, С. 21]. 1926 р. на Всеукраїнських короткотермінових курсах В. Романовський читав лекції з історії архівної справи в Росії та Україні [9]. І хоча в ці роки ще не склалася його педагогічна кар'єра, проте набутий ним практично-теоретичний досвід допоміг у роботі над книгою «Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» (1927) — перший в Україні узагальнений праці з історії, теорії та методики архівознавства, яка, до певної міри, не втратила свого наукового значення й нині.

У передмові до «Нарисів» автор виклав мету своєї праці як бажання допомогти українським архівістам орієнтуватися в оцінці тих документів, що потрапляють до них, та навчити їх берегти ці документи. Книга має таку структуру: вступ (с. 5-22); частина I, присвячена історії архівів в Україні (с. 23-114); частина II, про принципи порядкування в архівах (с. 115-163); важливі праці з архівознавства (с. 163-168).

У «Вступних увагах» В. Романовський подав дефініцію архівознавства як самостійної науки і «такої системи знань про архіви та архівне влаштування, яка, з'єднуючи матеріал в загальну категорію історичних джерел, дає можливість раціональному обліку, класифікації, збереження і видання друком цього матеріалу з метою найбільшого його використання як для практичних, так і для наукових потреб» [8, с. 5]. Після визначення терміну «архівознавство» вчений переходить до визначення основних понять, якими оперує ця наука. Це, насамперед, «архів», «архівний документ». До «архівних документів», на думку В. Романовського, слід віднести всі ділові папери (неділові, як от листи, літературні твори — приєднуються до архівного фонду, оскільки твердо встановлений принцип нерушності фонду дозволяє такого сорту документи включити в склад архіву тільки з огляду на їх громадський або науковий інтерес і завжди вони будуть творити в

архіві додаток, не зв'язаний з архівними фондами органічно) [8, с. 8.]. І хоч сучасна архівна наука має інший термінологічний інструментарій, на нашу думку, не слід знецінювати значення науково-теоретичних розробок вченого.

У першій частині підручника подається коротка історія архівної справи на Україні, яку В.О. Романовський починає з архівів центральних та провінційних установ Великого Князівства Литовського (ВКЛ) — Литовською Метрикою. Далі автор дає огляд архівної справи в Московській державі та архівної українки московських архівів. Чимало уваги автор приділяє архівам Гетьманщини, архівній справі в Росії в XVIII-XIX ст., утворенню Центрального архіву давніх актів у Києві та Історичного архіву в Харкові.

У другій частині «Нарисів» після огляду архівної реформи в Україні (яку В. Романовський пов'язує передусім з централізацією та раціональною концентрацією архівних документів для подальшого їх використання), автор зупиняється на раціональному облаштуванні архівних приміщень; систематизації архівних документів (класифікації за фондами); реставруванні й зберіганні архівних документів; складанні описів, показників та реєстрів; експертизі цінності документів та підготовці їх до друку. Особливого значення В. Романовський надає «завданням архівістам», які вбачає в збереженні архівних документів, їхньому описуванню, встановленні автентичності та підготовці архівних документів до друку, а також правильному виборі форми описування «архівалій» (звичайний інвентар, опис докладніший, описання з детальними позначеннями цікавих місць та подробиць, огляд систематичний, нарешті — інвентарний опис) [8, с. 147]. Загалом, ці настанови архівіста-практика будуть корисними і сьогодні.

Наприкінці книги подано список архівознавчої літератури українських, російських та західноєвропейських архівістів, ґрунтовно опрацьованої вченим.

Підручник В.О. Романовського «Нариси» став справжнім надбанням української архівознавчої науки, її історії, теорії та практики, що значною мірою вплинуло на дальший процес створення вітчизняних підручників з архівознавства та словників. «Нариси» привернули до себе увагу наукової громадськості в Україні та поза її межами. В цілому відгуки на підручник були позитивними, хоча деякі зауваження були цілком доречними [10]. За цю роботу науковцю була присуджена премія I-го ступеня Всеукраїнського комітету сприяння вченню [11].

Крім «Нарисів», В. Романовський є автором низки публікацій з історії і практики архівознавства: «До історії архівних фондів старої Гетьманщини», «Консервація пошкоджених грамот», «Принципи архівного опису», «Київський архів давніх актів», «До кінця довести нормальне влаштування заводського архіву», «Боротьба з архівними шкідниками», «Про перерахування московських

приказних «стовпців», «До історії архіву «Малоросійської Колегії». Він був також постійним дописувачем журналу «Архівна справа», де публікував рецензії та огляди зарубіжної архівознавчої літератури [12].

Від початку 1930-х рр. в історії України настав період згорання політики «українізації». Ідеологічний наступ на історичну і, зокрема, архівну науку розгорнувся 1929 р. Відомий лист Сталіна до журналу «Пролетарская революция» поставив перед істориками головним завданням справу вивчення історії більшовизму і загострив увагу проти її «фальсифікаторів». II Всеукраїнський з'їзд архівних працівників (Харків, 19 листопада-4 грудня 1931 р.) пройшов під гаслом «нещадної більшовицької критики та самокритики». На з'їзді було прийнято постанову про заміну терміна «археологічна публікація» на «науково-документальна публікація», а В.О. Романовського — звинувачено в поширенні й обстоюванні «теорії техніцизму» та «об'єктивного документалізму» в архівній роботі та пропаганді впорядкування документів «підряд» й зараховано до представників буржуазних теорій [13]. Тому не дивно, що того ж, 1931 р., його було звільнено з посади завідувача ЦАДА у Києві, а згодом вислано з України.

Отже, архівна спадщина В.О. Романовського багата й різноманітна. Основними аспектами діяльності науковця в окреслений темою період були: архівно-організаційний, науково-дослідний та педагогічний. На посаді завідувача ЦАДА він виявив організаторські здібності та проводив послідовну роботу з систематизації та описування архівних документів. Багато часу вчений віддав побудові нової системи державних архівів та педагогічній діяльності, в якій узагальнив набутий практичний досвід роботи в архівах, своєрідним підсумком якої стали «Нариси». Таким чином, архівна спадщина В. Романовського є джерелом дослідження архівознавства як науки, а також важливим внеском в розвиток української архівістики, і потребує поглибленого вивчення.

Примітки:

1. Папакін Г.В. Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності ЦАУ УРСР (1929-1930) // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. 1. — К., 1996. — С. 53-61; Досвід Археологічної комісії ЦАУ УРСР та перспективи його використання у сучасній видавничій роботі архівних установ // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції 15-16 березня 1995 р. — К., 1996. — С. 104-106; Традиції Київської археографічної комісії у діяльності Археологічної комісії Укрцентрархіву (1928-1932) // Проблеми едіційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. — Вип. 30. — К., 1997. — С. 123-135. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843-1921: Нарис історії діяльності. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 18-27. Кірюжас С.М. Документи про діяльність Археологічної комісії Всеукраїнської Академії наук // Архіви України. — 1989. — № 6. — С. 5-12; З історії праці Археологічної комісії ВУАН щодо створен-

ня правил видання документів // Український Археологічний щорічник. — Нова серія. — Вип. 2. — Український археографічний збірник. — Т. 5. — К.: Наукова думка. — 1993. — С. 24-31; Документи про діяльність Археологічної комісії Всеукраїнської Академії наук // Архіви України. — 1989. — № 6. — С. 5-12; Савенок Л.А. Український історик і археограф Віктор Романовський // Проблеми едіційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. — К., 1997. — Вип. 30. — С. 334-349.

2. Бутич І.Л. Віктор Романовський — історик-архівіст // Проблеми едіційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. — К., 1997. — Вип. 30. — С. 323-333; Савенок Л.А. Науково-дослідна діяльність архівів в 1920-х роках: до питання про роль і місце організації історичних досліджень // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2 ч. / Упоряд. В.П. Ляхощий, І.Б. Матяш. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 159-161.

3. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 254, арк. 258.

4. Радянська енциклопедія історії України. — К., 1974. — Т. 4. — С. 10.

5. Центральний архів стародавніх актів у Києві: 36 статей за ред. В.О. Романовського. — К., 1929. — С. X.

6. Водолажченко О. Перша нарада архівних робітників України // Архівна справа. — Х., 1925. — Кн. 1. — С. 144-154.

7. Барвінський В.О. I-й Всеукраїнський з'їзд архівних робітників у Харкові // Архівна справа. — Х., 1927. — Кн. 2-3. — С. 13-41.

8. Романовський В.О. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи упорядкування в архівах. — Х., 1927. — С. 21.

9. Всеукраїнські короткотермінові архівні курси // Архівна справа. — Х., 1927. — Кн. 2-3. — С. 73-78.

10. Клименко П. Рец.: (В. Романовський. Нариси) // ВУАН. Записки історично-філологічного відділу УАН. — 1928. — Кн. 16. — С. 312-313; Голубцов Н. Рец.: (В. Романовський. Нариси ...) // Архивное дело. — М., 1928. — Вып. III. — С. 97-101; Отзыв о книгах В. Романовский. Нариси ... // Архивное дело. — М., 1927. — Вып. XIII. — С. 119-120.

11. Шацький П.А. Ювілей В. Романовського // УІЖ. — 1965. — № 3. — С. 159.

12. Романовський В.О. Рец.: «Архејон» — науковий журнал, присвячений архівним справам. Том 1 та II. Варшава, 1927 // Архівна справа. — Х., 1928. — Кн. 7. — С. 84-86; Семенський Ю. Видавничі символи. Проект становити єдність. Варшава, 1927 // Архівна справа. — Х., 1928. — Кн. 7. — С. 86-87; «Архејон» — науковий журнал, присвячений архівним справам. Том III. Варшава, 1928 // Архівна справа. — Х., 1928. — Кн. 8. — С. 80-82; «Архејон» — науковий журнал архівознавства. Том IV. Варшава, 1928 // Архівна справа. — Х., 1921. — Кн. 4 (15). — С. 94-95; Бельчиков Н. Теорія археографії // Архівна справа. — Х., 1930. — Кн. 3 (14). — С. 134-138.

13. Дрезен А. Второй Всеукраинский архивный съезд (19. XI — 04. XII. 1931 г.) // Архивное дело. — 1931. — Вып. 3-4 (28-29). — С. 71-73; Матяш І.Б. Репресоване архівознавство // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2 ч. / Упоряд. В.П. Ляхощий, І.Б. Матяш. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 130-137.

Євген Старостін

МІЖНАРОДНА РАДА АРХІВІВ: ШЛЯХ У ПІВСТОЛІТТЯ*

Цього року виповнюється 50 років Міжнародній раді архівів (далі МРА) — найвпливовішій і найкрупнішій організації архівістів, що починала свій шлях, маючи з десяток членів, і завершує XX століття, охоплюючи своєю діяльністю близько 195 держав. Перші роки після розгрому фашизму були часом великих сподівань і безмежної віри в те, що визволене людство швидко вилікує завдані війною рани і зробить крок у новий світ, вільний від конфліктів і спустошливих війн. Інтелігенти, що зняли військові погони, розглядали поширення знань як чи не єдину альтернативу в гуманізації суспільства і людини. Створена в листопаді 1946 р. ЮНЕСКО була покликана сприяти зміцненню миру і безпеки шляхом сприяння розвитку освіти, науки, культури і вільному обміну інформацією, забезпеченню загальної поваги до справедливості, законності, основ свободи для всіх народів. Зростання національної самосвідомості і в зв'язку з цим розширення її поглиблення інтересу до свого минулого, прагнення глибше розібратися в причинах світової катастрофи, інші актуальні проблеми, викликані надмірним зростанням документації, турбота громадськості за долю втрачених (у багатьох випадках неповоротно) в роки війни національних архівних документів створили передумови для відновлення діяльності міжурядових організацій.

Серед найважливіших програм, прийнятих ЮНЕСКО, пов'язаних із розвитком культури, архіви посіли відповідне місце. Проект програмної записки в галузі архівної справи був запропонований Національним архівом США. У вересні 1946 р. на першій Генеральній конференції ЮНЕСКО вона була обговорена і в цілому прийнята. Практичну роботу з уточнення профілю майбутньої організації виконав архівіст США Солон Дж. Бакк, якому активно допомагав діяльний учасник довоєнного міжнародного співробітництва архівістів англійський історик Х. Дженкінсон. Не всім подобався американський проект, котрий припускав, що членами МРА можуть бути урядові архівні служби, архівні асоціації та індивідуальні члени. При цьому право голосу надавалося лише першим двом категоріям членів; індивідуальні члени могли брати участь у дискусії, але голосувати не мали права. Більшість експертів ЮНЕСКО припускали, що право голосу повинні мати тільки офіційні делегати. Річ тут не тільки і не стіль-

ки у відомчій політизації, як зазначав доповідач на 13-у Міжнародному конгресі архівів Ян ван ден Брук, скільки в захисті американською стороною інтересів країн з децентралізованою структурою архівної служби, в якій архівні товариства завжди вігравали значну роль.

На установчій нараді (Париж, червень 1948 р.), експерти ЮНЕСКО і делегати з США, Франції, Великобританії, Італії, Мексики, Голландії, Норвегії і Чехословаччини проголосили створення МРА. Оскільки було вирішено місцем його дислокації залишити Париж, вибране виконавче бюро затвердило президентом Ради французького генерального директора архівів Шарля Самарана і віцепрезидентами Х. Дженкінсона і Солон Дж. Бакка відповідно від східної і західної півкулі. Затвердження остаточної редакції статуту новоствореної архівної організації відбулося на першому Міжнародному конгресі архівів 21-22 серпня 1950 р. в Парижі. Таким чином, співробітництво, що зародилося у галузі архівної справи, стало невід'ємною частиною міжнародного механізму співпраці. Однак заклик до діалогу почули далеко не всі. СРСР та декі інші країни проігнорували запрошення про входження в МРА і на те були вагомі причини. «Холодна війна» набирала оберти. Сфера діяльності ЮНЕСКО і МРА співпадала тоді з контуром Західної Європи плюс США. «Архівний ландшафт» за її межами, на думку деяких західних архівістів, становив собою «дике місце з деякими зачатком прогресу».

Так які саме принципи і структуру міжнародної організації архівістів заклали фундатори?

Відповідно до основних принципів, сформульованих у Хартії Об'єднаних Націй, МРА мала такі основні завдання: проводити періодичні міжнародні конгреси архівів; налагоджувати, підтримувати і зміцнювати зв'язки між архівістами всіх країн, між професійними організаціями та іншими публічними або приватними установами (незалежно від місця знаходження), діяльність яких полягає в збереженні, організації та владштуванні архівів; всіляко сприяти збереженню, охороні та захисту від нещасних випадків документальної пам'яті людства, сприяти прогресу в використанні техніки і засобів управління архівом, полегшуючи обмін думками та інформацією в усіх галузях архівної справи; сприяти в усіх країнах розвитку

*8 червня 1998 р. у Москві відбулося урочисте засідання Наукової ради Росархіву, присвячене 50-річчю створення Міжнародної ради архівів. Зібрання відкрив чл.-кор РАН, керівник Росархіву В.П. Козлов. З доповідями виступили д.і.н. Є.В. Старостін «50 років Міжнародній раді архівів», к.і.н. М.В. Ларін «Міжнародна рада архівів і російські архіви», чл.-кор РАН А.О. Чубар'ян «Міжнародна рада архівів і Міжнародний комітет з комп'ютеризації Архіву Комінтерну». Начальник Головархіву України, д.і.н., професор Р.Я. Пиріг, котрий представляв Україну на цьому зібранні, висвітлював основні тенденції архівного будівництва в нашій державі.

Текст доповіді Є.В. Старостіна подається за виданням: 50-летие образования Международного совета архивов: материалы Научного совета Росархива 8 июня 1998 г. / Федеральная архивная служба России. — М., 1998. — С. 1-17. Переклад з російської І.Б. Матяш.

архівів та архівної освіти; сприяти ширшому використанню архівів і поглибленому та неупередженому вивченню документів із метою ліпшого розкриття їхнього складу і полегшення доступу до архівів; сприяти, організовувати і координувати в міжнародному плані всіляку діяльність, що стосується управління архівом; співпрацювати з усіма інституціями, міжнародними організаціями, урядовими і не урядовими органами, зайнятими документуванням досвіду людства і добровільним використанням цієї документації. Членами Ради можуть бути: А) Центральні дирекції архівів або інші архівні установи, що поширюють свою прерогативу на архіви держави: національні, центральні, державні, генеральні інспекції та ін.; В) Національні або регіональні міжнародні асоціації архівістів; С) Окремі центральні або місцеві установи, навчальні інституції й школи, приватні архіви; Д) Індивідуальні; Е) Почесні члени, що своїми працями зробили важливі послуги Раді або зробили значний внесок у розвиток архівознавства. Право голосування на Генеральній асамблеї зарезервовано за категоріями «А» і «В». При цьому кожна країна, як правило, володіє двома голосами. СРСР, Україна і Білорусь мали, таким чином, право на шість голосів, що відображало їхнє членство в ООН і ЮНЕСКО. Рішення про прийом нових членів приймається більшістю голосів керівних органів Ради. Кожний член МРА може вийти з її складу, попередньо врегулювавши свої фінансові обов'язки. Генеральна асамблея своїм рішенням визначає суми внесків для кожної з членів Ради. Сума внесків для категорії «А», після 7 Міжнародного конгресу архівів у Москві 1972 р., «обчислюється в залежності від валового національного продукту і доходу на душу населення кожної країни». Найбільшу суму вносили СРСР і США, відповідно 7 тис. та 12 тис. доларів, тоді як плата для більшості країн, що розвиваються, символічна — 150 доларів. Певні дотації дає ЮНЕСКО. Таким чином, в сумі бюджет МРА трохи перевищував 100 тис. американських доларів, і фінансові ускладнення є неминучим супутником цієї, як і багатьох інших, міжнародної неурядової організації.

Динаміка зростання країн-членів МРА з 14 в 1948/50 рр. до 195 в 1994 р. ілюструє значне розширення сфери її професійного впливу. Загальна чисельність, із врахуванням індивідуальних членів, складає 1350 осіб із 150 країн. У 1956 р. до МРА вступили СРСР, ПНР, НДР, а згодом — інші соціалістичні країни. З середини 1960 рр. років МРА стала активно поповнюватися членами з країн, що розвиваються, котрі нині складають, майже 75%. Залучення країн «третього світу» до діяльності МРА на Вашингтонському конгресі 1976 р. охарактеризоване, як «геоархівна революція». За різного часу деякі крупні радянські адміністратори репрезентували Радянський Союз у різноманітних керівних органах МРА: Г.А. Белов обіймав посаду віце-президента Ради; першим його президентом, із архівістів соціалістичних країн, став начальник ГАУ при РМ СРСР Ф.І. Долгих (1972-1976).

Керівним органом Ради є Генеральна асамблея. Вона включає керівних працівників Ради, членів Виконавчого комітету і делегатів від країн-членів Ради. Асамблея збирається під час роботи конгресу на сесії і вирішує питання щодо керівництва і діяльності Ради та його структурних різноманітних підрозділів, проводить вибори Виконкому, затверджує суми членських внесків й обговорює інші професійні питання, що стосуються усього міжнародного архівного товариства. Для кожної сесії Генеральної асамблеї порядок денний готує Бюро МРА. У виняткових випадках Генеральна асамблея може бути скликана і між конгресами за вимогою президента або більшості членів категорії «А» в МРА.

У перервах між сесіями Генеральної асамблеї постійне керівництво здійснює Виконавчий комітет. До його складу згідно зі статутом 1950 р. увійшли: президент, два віце-президенти, (по одному від західних і східних країн), генеральний секретар, скарбник і шість виборних членів. У міру розвитку внутрішньої інфраструктури склад Виконкому збільшувався. 1960 р. кількість членів Генеральної асамблеї досягла 8, 1968 р. — 10, 1972 р.-12, 1976 р. — 14, 1984 р. — 17. До початку 80-х рр. зріс також штат постійних співпрацівників МРА, що разом із радниками склав 9 осіб. Рішення поточних питань здійснює Бюро, до якого входять президент, два віце-президенти, генеральний секретар, помічник генерального секретаря, скарбник і виконавчий секретар. У зв'язку із зростанням обсягу листування з середини 60-х рр. функціонує Секретаріат із постійним місцем перебування в штаб-квартирі ЮНЕСКО в Парижі. В 1964 р. до складу Виконкому увійшли президенти регіональних союзів. Усі ці зміни відповідно призвели до збільшення загального числа членів: з 29 в 1976 р., і 31 в 1980 р. до 41 в 1984 р. Хоча організатори МРА і намагалися закласти до статутних документів принципи рівного представництва у Виконкомі, наявна певна диспропорція. За 50-річний період діяльності МРА тільки три представники від так званого другого і третього світу — Ф. Білян від Югославії, Ф.І. Долгих від СРСР, Ван Ган від Китаю, обіймали керівні пости в МРА. На вакантні місця так званих членів за посадою обиралися архівісти з розвинених індустріальних країн: Франції, ФРН, Італії, Іспанії, США, Канади та ін. Деякі з них працюють не один десяток років. Виконавчий комітет збирається двічі під час роботи конгресу і один раз на рік за пропозицією президента або на вимогу більшості членів.

Створення професійних комітетів, комісій і робочих груп викликане потребами розвитку й підвищення ефективності міжнародного співробітництва. Первісно комітети виникали як придатки для підготовки конгресів, сесій Генеральних асамблей. Їхні члени брали участь у роботі редакторських комісій, в консультаціях із прийому нових членів тощо. Однак незабаром стали виникати і спеціальні комітети. 1953 р. під час роботи дру-

того міжнародного конгресу архівів в Гаазі збирався комітет із мікрофільмування, 1956 р. у Флоренції — комітет із термінології. До них можна віднести й редакційний комітет журналу «Архівум». Основна маса постійних спеціалізованих галузевих комітетів оформилася впродовж 15 років після VI Міжнародного конгресу архівів 1960 р. Постійні галузеві комітети (так їх назвали згодом) нині опікуються найважливішими напрямками діяльності, проводять наради, випускають бюлетені і різноманітну довідкову літературу. Кількість їхніх співробітників стабілізувалася на 8-10 членах. Із допомогою мережі кореспондентів галузеві комітети, комісії і робочі групи охоплюють нерідко значну кількість країн.

Перші спроби запровадити плановість у роботі Ради були зроблені на надзвичайному конгресі у Вашингтоні 1966 р. Однак, тільки три роки по тому вдалося створити Постійну робочу групу з планування, аналізу й координації діяльності в наданні допомоги в розвитку архівної справи. На другому засіданні 1971 р. вона підвищила свій статус до комітету. Важливим підсумком його роботи стала фундація «Міжнародного фонду з розвитку архівної справи». Створений 1975 р. на Міжнародній конференції з планування розвитку архівної справи в Дакарі, він надав посильну допомогу архівам країн, що розвиваються. Подібну еволюцію пережив і комітет із публікації МРА. Створений 1973 р. для координації наукової й видавничої діяльності й реорганізований 1974/1975 рр. у постійний комітет, він нині здійснює всю роботу з планування і координації видань МРА. Керівникам цих двох комітетів дозволяється бути присутніми на засіданнях Виконкому як спостерігачам. Зараз у рамках Ради функціонують такі постійні галузеві комітети й робочі групи: комітет з публікацій, комітет з розвитку архівів, комітет з професійної підготовки, комітет з інформатики, комітет із збереженості й реставрації, комітет із сфрагістики, комітет із архівів підприємств, комітет із архівів літератури й мистецтва, комітет із архівів репротрафії, комітет з справочинства, комітет з мікрофільмування, комітет з аудіовізуальних архівів (раніше — робоча група), координаційний комітет з підготовки путівників, робоча група з будівництва й обладнання архівосховищ, робоча група з архітектурних документів, робоча група з наукових архівів.

На засіданні Виконкому 1986 р. у Ленінграді питання «методології» побудови МРА стали предметом гострої дискусії. В ній виразно пролунали голоси проти дальшого розпорошення зусиль, створення нових комісій, груп тощо, бо деякі комітети своєю малоефективною діяльністю не виправдали пов'язаних із ними сподівань.

За характером своєї діяльності близькі до галузевих комітетів секції: професійних організацій архівістів та архівістів міжнародних організацій ООН, ЮНЕСКО, Міжнародного суду та ін. Останні серед архівних тем розглядають також і питання, пов'язані зі своєю професією.

У перше десятиріччя діяльність МРА проходила в основному на європейському континенті. Але з середини 60-х рр. її географічні межі значно розширилися завдяки включенню до сфери професійних інтересів Ради значного числа новостворених держав. Молоді країни Африки, Азії та Латинської Америки були зацікавлені у поліпшенні роботи державного апарату в розвитку регіонального співробітництва архівістів. ЮНЕСКО в особі МРА та інших споріднених із нею неурядових організацій прагнула надати країнам, що розвиваються, посильну допомогу. Зміни в Статуті 1964 р., що зняли формальні перешкоди для вступу регіональних союзів до МРА, і рекомендації Вашингтонського конгресу з розвитку регіонального співробітництва архівістів сприяли створенню регіональних організацій за межами Європи. Перший такий союз, що охоплював країни Південно-Східної Азії (Сарбіка), був створений 1968 р. Починання знайшло продовження. Вже наступного 1969 р. відбулася установча конференція архівістів східної і центральної Африки (Екарбіка), а в 1972 р. об'єдналися арабські країни (Арбіка). Дещо пізніше оформилися регіональні союзи для країн Карибського моря (Карбіка), 1975 р., Латинська Америка (Ала), 1976 р., Південно-Західної Азії (Сварбіка), 1976 р., західної Африки (Варбіка), 1977 р. Наприкінці 80 рр. оформилися регіональні союзи країн Екваторіальної Африки і південної частини Тихого океану. Монреальський конгрес (1992 р.), пішовши назустріч Європі, декларував створення Європейської комісії з планування та координації і завершив процес оформлення регіонального союзу для країн Східної Азії 1993 р. в Пекіні. 1994 р. на засіданні Міжнародного комітету з професійної підготовки в Любляні було поставлене питання про створення регіональної організації для слов'янських країн.

Президенти регіональних філій МРА автоматично входять до складу Виконкому і звітують перед ним про свою роботу. Регіональні союзи користуються правом друкувати архівну періодику, скликати конференції для обговорення спеціальних питань, що стосуються архівної справи даного регіону.

Ефективність роботи регіональних філій МРА багато в чому залежить не тільки від допомоги ЮНЕСКО, МРА та інших фондоутримувачів, активності й таланту адміністраторів, від загальної політичної ситуації в регіоні, але й від усвідомлення урядами країн, що розвиваються, важливості саморозвитку, розуміння, що добре організована архівна служба в кінцевому результаті зекономить значні грошові ресурси.

Особливе місце в структурі МРА має Міжнародна конференція «круглого стола» архівістів (МККСА), що, за задумом її засновника — французького архівіста Ш. Бребана, мала створити умови для найглибшого професійного вивчення поставлених питань. Скликана вперше 1954 р., вона завоювала нині незаперечний науковий авторитет. Конференція проводиться щорічно, за винятком тих

років, коли збираються конгреси. Остання, 32-а МККА пройшла 1997 р. «Круглий стіл» архівів має своє бюро, до якого входять президент, секретар, виконавчий секретар, виконавчий секретар МРА, три радники і представник країни перебування. Вибори нового складу здійснюються щочотири роки. В засіданнях беруть участь не більше двох представників від країни. За тридцятирічний період існування число членів конференції збільшилося з 30-35 в 1954 р. до 100 в 1994 р. і охоплює до 40-45 країн. Підсумки публікуються в «Актах Міжнародних конференцій «круглого столу» архівів». СРСР брав участь у роботі конференцій з 1957 р.

З 1950 р. збирає міжнародні архівні конгреси; до 1956 р. — через три роки, після 1956 р. — через чотири роки. Передостанній конгрес проходив у Монреалі в 1992 р., останній, 13-й — 1996 р. в Пекіні. Тема останнього конгресу «Архіви в кінці століття: ретроспектива і погляд у майбутнє» підбивала підсумок століттю, що минає: п'ятидесятирічної діяльності міжнародної співдружності архівістів. Порядком денний конгресів МРА і конференцій «круглого столу» архівів охоплюють найважливіші напрямки сучасного архівознавства: архівна бібліографія і термінологія МКА — 1950 р., МККА — 1953 р.; поняття про архів і межі архівної справи, обов'язки архівістів МККА — 1955 р.; історія архівів і архівної справи МКА — 1968 р., 1996 р.; архіви установ, проблеми взаємозв'язку державних відомчих архівів МКА — 1950 р., 1972 р., МККА — 1955 р.; архіви в державних системах МККА — 1957 р., 1979 р.; передархівні форми зберігання документів, експертиза цінності, управління адміністративними архівами МКА — 1950 р., 1956 р., 1968 р., 1972 р., 1976 р., МККА — 1983 р.; проблеми класифікації і науково-довідкового апарату МККА — 1959 р., 1962 р., 1979 р., 1981 р.; проблеми збереженості, будинки і обладнання архіву МКА — 1956 р., 1960 р., МККА — 1963 р., 1965 р.; реставрація і репрографія МКА — 1950 р., 1960 р., 1968 р., 1976 р., МККА — 1982 р.; інформація і архів МКА — 1964 р., 1980 р., 1996 р., МККА — 1965 р., 1971 р.; приватні і економічні архіви МКА — 1950 р., 1956 р., 1968 р.; архіви літератури і мистецтва МКА — 1972 р., МККА — 1958 р., 1975 р.; друковані й аудіовізуальні архіви МКА — 1972 р., 1988 р., МККА — 1970 р.; архіви країн, що розвиваються, МКА — 1972 р., 1984 р., 1976 р.; проблеми централізації і децентралізації архівної справи МКА — 1960 р., МККА — 1986 р.; відновлення національної архівної спадщини МККА — 1977 р., 1994 р.; лібералізація доступу до архівів МКА — 1966 р., 1968 р., 1976 р., 1996 р., МККА — 1967 р.; питання сигілографії МКА — 1964 р., 1968 р., МККА — 1973 р.; церковні архіви МКА — 1964 р.; бюджет архівів і архівна статистика МККА — 1973 р., 1978 р., 1979 р.; професійна освіта архівістів МКА — 1953 р., 1964 р.,

1984 р., 1992 р., МККА — 1975 р.; архіви в міжнародному житті, архіви міжнародних організацій МКА — 1968 р., 1996 р., МККА — 1961 р., 1971 р.; роль архівів у економіці, соціальній історії, в дослідженнях історії мистецтв тощо МКА — 1953 р., 1960 р., МККА — 1958 р., 1959 р., 1963 р.

Навіть побіжний погляд на репрезентовану тематичну класифікацію проблем, поставлених на засіданнях двох найкрупніших архівних форумів, дозволяє зробити деякі спостереження, зокрема, відзначити невелике число питань, що стосуються теоретичних аспектів архівознавства, історіографії та джерелознавства архівної справи, відсутність історико-порівняльних досліджень розвитку архівної справи в різних регіонах, в тому числі, і праць, що вивчають специфіку архівного будівництва в Східній Європі, лише впродовж останнього десятиліття на міжнародних архівних форумах розпочалося обговорення таких гострих питань, як «архів і політика», «архів і війна», «архів і революція» тощо. Обмеженість коштів не дозволяє МРА зайнятися більшою мірою практичною реалізацією своїх рекомендацій, зробити свою допомогу неіндустріальним країнам дієвою, а її результати — тривкими.

Обговорювані на міжнародних архівних конгресах питання знаходять своє відображення на сторінках журналу «Архівум», що виходить з 1951 р. Міжнародний архівний щорічник подає також дані про розвиток архівної справи в різних частинах світу. Публікує в міру потреби випуски актуальної тематики, скажімо, з міжнародної архівної бібліографії (особливо важливий XXV тсм, де представлена бібліографія найважливіших видань з архівної справи), з архівного законодавства зарубіжних країн 1956-1976 рр. або видання тематичного характеру, до яких належать огляди нотаріальних, комунальних і профспілкових архівів. У зв'язку з розширенням діяльності МРА на початку 70-х рр. розпочала видання Бюлетеня для публікацій поточної інформації про програму ЮНЕСКО в галузі архівної справи, роботу Ради та її структурних підрозділів, регіональних союзів тощо. Успіхи журналу «Архівум» і «Бюлетеня МРА» сприяли рішенню керівництва МРА періоду 1976-1980 рр. про видання ще одного періодичного органу «Міжнародного журналу архівів» для публікацій статей і повідомлень з актуальних питань архівної справи.

Передбачався вихід двох номерів на рік на англійській та французькій мовах. Ця спроба Виконкому виявилася невдалою, і друге число журналу стало останнім.

МРА публікує й інші види видань, наприклад, «Міжнародний щорічник архівів» з 1978 р., різноманітні довідкові видання. Оперативність і дешевизна їхнього оформлення (деякі з них видаються ротапринтом), дозволяє значно швидше доводити інформацію до споживача. У 70-і оформилася мережа друкованих органів галузевих комітетів МРА і його регіональних союзів. Бюлетені комітетів з мікрофільмування, інформатики (з 1972 р.), з розвитку архівів (з 1978 р.) посилили місце в журнальній практиці названих галузей.

Чималу допомогу надають розвитку міжнародного архівного співробітництва видання регіональних союзів: «Архів Південно-Східної Азії» (з 1968 р.), «Карибські архіви» (з 1973 р.), «Міжамериканський бюлетень архівів» (з 1974 р.), «Сварбіка журнал» (з 1978 р.), «Арабські архіви» (з 1975 р., не регулярно) «Екарбіка журнал» (з 1973 р., не регулярно). Більшість архівних видань фінансуються з місцевого бюджету, але деякі користуються підтримкою МРА (доволі помірною).

З крупних міжнародних архівних видань варто також згадати «Акти МККСА», що відіграли помітну роль у розповсюдженні архівних видань. Нерідко питання, що розбиралися на конференціях, за глибиною обговорення не поступалися (а іноді й переважали) дискусії, що відбувалися на міжнародних конгресах архівів.

Безумовно, видавничу діяльність МРА вражає. Але не будемо забувати, що багато видань виходить у світ мізерними тиражами, наприклад «Архівум» розповсюджується в 500 примірниках, «Бюлетень МРА» — в 100. Тому цих видань немає навіть у бібліотеці ДАРФ, не говорячи про університетські бібліотеки Санкт-Петербургу, Єкатеринбургу чи Твері. Для обміну досвідом і професійного зростання архівістів велике значення мав спільний проект ЮНЕСКО і МРА «Програма оброблення документації і управління архівом» (RAMP-1979), в рамках якої були написані десятки посібників, довідників і оглядів, що надійшли після 1980 р. безкоштовно до бібліотек країн світу. Мають, найкрупнішою акцією, розпочають ще з кінця 50-х років, стало видання при посередництві МРА трьох серій «Путівника по джерелам історії націй», орієнтованого на країни Африки, Азії, Латинської Америки. Молода історична наука країн, що розвиваються, отримала компас, із допомогою якого вона вже достатньо легко може орієнтуватися в пошуках джерел до історії своїх країн, що збереглися в європейських архівах, що, до речі, зменшило кількість претензій до колишніх метрополій щодо повернення архівних документів.

МРА об'єднує архівістів країн, розташованих у різних регіонах, із різноманітним суспільно-економічним ладом, різним рівнем розвитку державності і культури. Відтак цілком зрозуміло, що поряд з бібліографією на порядку денному з моменту зародження міжнародного архівного співробітництва постійно стояло питання про підготовку і видання термінологічного словника. Генерация архівістів до другої світової війни, через об'єктивні причини, не змогла виконати це завдання. Воно було вирішено в повоєнний час. Значний внесок у підготовку міжнародного архівного словника зробив р.-А. Ботье, що подав у 1954 році його програму і доклав до її виконання більше зусиль, ніж будь-хто інший. Шестимовний «Словник архівної термінології» побачив світ у видавництві «Ельзевір» (звідси і пішла назва «ельзевірський словник») 1964 р. Цей лаконічний словник можна вважати першим кроком у вирішенні

проблем професійного взаєморозуміння. Незабаром з'ясувалися його вади й недоліки, головною причиною яких була недостатність охоплення термінами різноманітних галузей архівної справи (усього 175 термінів) і орієнтованість укладачів лише на західноєвропейські архівні традиції. Оскільки видані в наступний період термінологічні довідники і галузеві словники значно переважали обсягом, МРА 1984 р. опублікував нове видання, що не містило зазначених недоліків і врахувало новітні досягнення в галузі архівної справи. Наполегливі спроби підвищити ефективність своєї діяльності навели МРА до створення т. з. регіональних центрів професійної підготовки. За різного часу і на різних засадах функціонували (деякі з них працюють і нині) архівні школи в Дакарі (з 1971 р.), Анкарі (з 1975 р.), Кордові. Підготовку архівних кадрів для країн, що розвиваються, здійснювали також Міжнародний технічний стаж в Парижі, Колледж Лондонського Університету, Мюнхенська і Марбурзька школи в Німеччині, Історико-архівний інститут у Москві, курси з організації і управління історичними архівами в Іспанії, Комітет з професійної підготовки, серед постійних членів якого відзначимо Поля Рене Базена (Франція), активно сприяв через свої щорічні семінари і через журнал «Янус» плідному обміну досвідом між фахівцями різних країн.

Завдяки МРА від початку 60-х рр. було відкрито програму з мікрофільмування архівних документів з метою відновлення національного архівного надбання і, насамперед, молодих країн Азії, Африки і Латинської Америки. Мікрофільмування фінансували як міжнародні організації і фонди, так і державні, зацікавлені в обміні копіями документів. Надходження до сховища колишніх колоніальних країн мікрофотокопій документів із європейських архівів знизило гостроту делікатної проблеми про «вкрадену історію». МРА, як тільки дозволила політична ситуація після розпаду СРСР, вжив рішучих дій щодо демократизації архівних служб країн Східної Європи, допомагаючи кваліфікованими порадами, розробками з питань законодавства, лібералізації доступу, архівної реституції тощо.

Особливо слід відзначити місії архівістів. Деякі з них були дуже плідні і залишили глибокий слід в історії співробітництва Південь-Захід (Бруно Дельмас, Ів Перотен, С. Карбоне, Дж. Девіс, С. Сивелл, І. Катхпалія, А. Лейзінгер та ін.). Автор публікації як експерт ЮНЕСКО 1984 р. брав участь у створенні Національного архіву Міністерства народної освіти Лаосу. Інші місії через недостатнє фінансування не мали позитивних результатів. Однак розкрити всю різноманітну діяльність МРА практично неможливо. Для цього необхідно звернутися до архіву цієї організації і до документальних збірань ЮНЕСКО.

Підсумовуючи розвиток міжнародного архівного співробітництва, можемо відзначити три етапи в діяльності МРА.

Перший етап — 1984-1956/58 рр. — характеризується домінуванням західних архівістів, що виявилися в суті статутних документів, в тематичні питання, що обговорювалися, і в належності членів МРА до провідних західних держав, діяльність яких в основному охоплювала європейський континент. Архівісти з довоєнним стажем — Х. Дженкінсон, Ш. Самаран, Ш. Бребан, Е. Познер, С. Дж. Бакк, Е. Сабб та ін., що стояли біля керма МРА, плануючи обговорення тих чи інших тем, йшли від довоєнного рівня розвитку архівознавства. На цьому етапі велися активні пошуки оптимальних форм організації міжнародного співробітництва архівістів, однак, політика «холодної війни» багато в чому зводила нанівець ці ініціативи.

Другий етап — 1958-1966/68 рр. — визначається, передусім, вступом до МРА архівістів СРСР та інших країн соціалістичного табору і подальшою інтернаціоналізацією його діяльності, значним розширенням тематики, активним втручанням у архівну справу нової техніки (включаючи комп'ютерну), ускладненням структури Ради, створенням перших спеціалізованих комітетів з термінології і сфариєтики, реформою статуту і затвердженням 1963 р. Секретаріату МРА з постійним штатом і місцем перебування в Парижі.

Третій етап — простежується з 1966 р. від позачергового конгресу МРА в Вашингтоні, що характеризується вступом до Ради великої кількості архівних організацій з країн, що розвиваються,

першочерговим розвитком професійних програм у країнах Африки, Азії і Латинської Америки, створенням, починаючи від 1968 р., мережі регіональних союзів, подальшим розвитком структури професійних комітетів, комісій і робочих груп, активізацією видавничої діяльності і завершенням оформлення внутрішньої структури МРА. Після розпаду соціалістичного табору в 90-х рр. і зникнення політичного, економічного і військового протистояння — МРА перетворюється на дійсно міжнародне об'єднання архівістів.

МРА пройшла складний шлях розвитку. Основні роки його діяльності співпадали з періодом протистояння двох систем. Зрозуміле прагнення деяких сучасних західних архівних діячів швидше забути цей складний час. Але завжди треба «vestigia semper adora» (тобто, поважати сліди минулого). Над історією ми не владні. Тим яскравіше висвітлюються заслуги Ш. Бребана і Дж. Іда, р.-А. Ботье і Ф. Біляна, Ф.І. Долгих і Дж. Б. Роудса, Г. Боомса, і Ж. Фавье та ін., що в різні часи спрямовували МРА. Але серед нинішнього персоналу Ради я б виділив незмінного генерального секретаря ради Шарля Кекеметі. Саме йому, висококультурній людині, професіоналу вищої проби з природженим почуттям інтернаціоналізму, вдалося блискуче виконати роль лідера і уникнути тих підводних каменів, яких було в достатку на шляху МРА. Тільки зараз збулося пророче побажання Солона Д. Бакка про створення «єдиного світу архівістів».

Петер-Йоганес Шулер

ЕЛЕКТРОННА ОБРОБКА, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСЕРВАЦІЇ І ЗБЕРІГАННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА ДОСТУПУ ДО НИХ*

Останнім часом у галузях, де використовуються у значній кількості тексти та їхні зображення, на перший план висувається дигіталізація (вираження у подвійній системі: знакової і цифрової) текстів та їхніх зображень. Природно, що нині дигіталізація використовується всюди, зокрема: в архівах, фото-архівах, музеях, картинних галереях, бібліотеках. Дигітальні бібліотеки — вимога часу. Бібліотека Ватикану, наприклад, як і інші італійські бібліотеки, розпочала чи не першою дигітальне опрацювання рукописів, їх зберігання та організацію доступу до них. Нещодавно й бібліотека ім. Лютера у Вітенберзі (Німеччина) також розпочала всеохоплюючу роботу, що передбачає внесення рукописних документів та їхніх зображень до програми CD-ROM і

через деякий час зробить їх доступними для зацікавлених осіб по програмі інтернету.

Однією з галузей, куди ця технічна новинка тривалий час не могла, так би мовити, проникнути, були традиційні архіви.

Чому важко уявити собі дигітальний архів і чи можливий він?

Щоб дати відповідь на це питання, потрібна тривала, у тісній співпраці архівів з центрами інформатики, копітка робота.

В архівах накопичилася значна кількість документів і чимало із них опрацьовано поверхово, бо вони доступні лише частині працівників архівів. А з іншого боку, чимало факторів призводять до їх пошкодження, що загрожує знищенню інформації, котра міститься в них.

* Влітку 1997 р. в м. Ніредьгазі (Угорщина) відбулася конференція церковних архівістів Угорщини з участю доктора Гельмута Байера (Німеччина) — радника Національного архіву, голови новоствореної секції релігійних архівів Міжнародної Ради Архівістів, а також представників релігійних архівів Голландії, Румунії, Німеччини. Серед багатьох виступів увагу численних гостей привернув новий підхід до електронного оброблення, консервації і зберігання документів, викладений професором Петером-Йоганесом Шулером, викладачем Потсдамського Інституту (Німеччина). Переклад на українську мову та укладання коментарів здійснив шанувальник архівної справи, красналиця-аматор, викладач німецької мови Ужгородського державного університету Федір Андрійович Куля. Підготовка тексту до друку здійснена М.В. Делеганом. Текст для публікації люб'язно наданий автором.

До останнього часу страхові фонди, переважно, зберігалися на чорно-білій плівці, що з точки зору користування спричиняло чимало незручностей. Не тільки тому, що на лицевій стороні просвічується зворотна сторона, в результаті чого лицева сторона читається дещо важче, але й тому, що згини, плями від чорнил, як і інші різноманітні пошкодження, зокрема, пліснява, залишаючись на плівці, ускладнюють читання тексту. При спірних історичних реаліях використання мікрофільмів практично неможливе, а звідси — потреба звертатися до оригіналів.

Потрібно брати до уваги й те, що чимало архівів недоукомплектовано штатними працівниками. Ця та інші обставини ускладнюють доступність до інформації архівних документів, тоді як застосування сучасної техніки в архівній справі усуває практично всі ці недоліки.

Відтак потрібно вказати на такі деталі, як використання дигіталізації у науковому пошуку, що створює нові можливості, зокрема, кожна деталь чи акась частина піддається копіюванню, що відповідає оригіналу, а звідси зменшуються грошові видатки. Електронне опрацювання архівних документів з багатьох точок зору вигідне, створює нові можливості доступу до архівних документів, якщо вони внесені у систему.

Електронна обробка архівних документів економна не тільки у часі опрацювання цих документів, але й відтворює їх у первісному вигляді, гарантує безпеку їх збереження.

Наша науково-дослідна група при Потсдамському інституті на базі міського архіву Баутцена розробляє всі можливі варіанти, з випробуванням їх на практиці, електронного опрацювання архівних документів. Після завершення цієї роботи ми маємо намір розробити і розповсюдити пакет програм для користувачів з метою створення відкритих візуальних архівів.

Опис проекту

1. Значення державного архіву м. Баутцена

У державному архіві м. Баутцена зберігається понад 3000 документів, створених за період від XIII ст. і донині. Ці документи були систематизовані і закаталогізовані та укладені ще першим баутценським архіваріусом доктором П. Аграсом (P. Agras). Тільки зовсім невелика частина з цих документів, так званий фонд Ермірша (Ermirsch Fonds), десь близько 250 документів, нині відкритий.

Значення цього архіву полягає у тому, що тут зберігаються документи, які стосуються не тільки даного регіону, але і подій за його межами, насамперед діяльності союзу семи Саксонських міст (див. коментар). Це і не дивно, бо Баутцен на той час посідав провідне місце серед земель, які належали семи містам, а з іншого боку, представляв інтереси союзників, вів листування з кайзером Німеччини і правителем Чехії. Особливий інтерес становлять документи війни гуситів та укладення перемир'я.

Листування між містами, документи союзу семи міст зберігаються у Баутцені, хоча зустрічі проходили у м. Лібау (Lübau) у Польщі. Крім цього, Баутценський архів — важлива скарбниця матеріалів тривалої війни верхньої Сербії (Oberlausitz) з гуситами і укладення мирного договору з чеським дворянством. Тут можна також знайти чимало документів про особливі взаємостосунки Герліца (Gurlitz) і Баутцена (Bautzen), про Шмалькаденську війну (Schmalkaedischen Krieg), яка призвела у 1547 р. до тяжких наслідків для союзу семи міст, як і велику кількість документів німецьких королів Венцеля (Wenzel) і Зігмунда (Sigmund), богемського короля Георгія Подебрада (Georg Podiebrad), саксонських герцогів Георга (Georg) і Моріца фон Захсена (Moritz von Sachsen).

Документи державного архіву дуже пошкоджені через постійну недоукомплектованість штатними кваліфікованими працівниками та нестачу коштів, а тому й сьогодні зберігаються у старих блакитних папках та ящиках з під бананів кінця XIX ст. Частини документів наносять шкоду пліснява і вологість. Ці документи потребують негайної традиційної (класичної) консервації та опрацювання. Якщо не вжити їх найближчим часом, то результатом буде втрата цінних історичних документів.

2. Електронний облік і опрацювання

2.1. Облік документів з використанням комп'ютера

Після реставрації і систематизації наявних архівних документів нами проведено дигіталізацію документів за допомогою комп'ютерної техніки. Що стосується зйомки зображення, то є дві основні можливості: зйомка документів за допомогою відеорастер-камери (Video-Raster-Kamera) у миттєвому режимі, а в нескладних випадках — фотографуванням за допомогою сканера (Scanner). Зображення фіксують і зберігають на малих пластинках. Вже під час перших експериментів виявилось, що з рукописів із тонкими лініями письма або з документів із малокоонтрастним друком, під час сканування, як і під час знімання на мікроплівку, частина наголосів, тонких ліній, глибина, різкість знаків зникає. Це стосується також рукописних документів, у яких лінії вгору чи вниз менш чіткі, або малокоонтрастні. На противагу техніці знімання на мікроплівку, де малокоонтрастний шрифт документів втрачає тонкі лінії, а звідси і читання документів ускладнюється, у процесі дигіталізації відео-растер-камерою з використанням контрасту і фільтрації можна уникнути погіршення якості і досягти кращого зображення шляхом корекції. На екрані контрольної камери є можливість коригувати і налаштовувати кожен окремий знімок. Значною перевагою камери є можливість зберігати глибинну різкість.

Після зйомки документів (лицевої і зворотної частини, посилань і печаток), на другому етапі робіт із допомогою прийомів фільтрації можна приступити до обробки проблематичних частин (до реставрації), тобто, за допомогою прийомів фільтрації зробити текст придатним для читання.

З метою точного фіксування оригіналу його вводять до пам'яті комп'ютера з усіма його проблематичними частинами, а також вводять його реставровану копію. Для забезпечення збереження банку (комплекс даних) переноситься на фотоплівку.

Технічні роботи проводять під наглядом керівника проекту. Потсдамський головний архів готовий на час здійснення проекту забезпечити приміщення для надійного зберігання документів. Було також запропоновано, щоб із Баутцена перевезти лише частину документів, які потрібно консервувати і фіксувати технічними засобами. Перевезення документів потрібно також страхувати.

2.2. Доступність документів

Доступність документів не може обмежуватися архівними приміщеннями чи стислим викладом резюме, що складається з одного речення-регеста. Ці так звані архівні регести (Archivregesten) називають, як правило, юридичних осіб, тобто адресата і відправника, а в більшості випадків зміст оформленого документально-юридичного акту передається узагальненим заголовком. Чимало важливої документації і задіяних у ній осіб, як і частина назв місцевості не піддаються систематизації. Наприклад, Вюртемберзькі регести (витяги) т. 2 (1927) № 8220: «1367 лют. 9, Шеєр: граф Вільгельм фон Монтфорт старший та Вільгельм його син продають графу Ебергарду (II) свої права на нижній замок і на місто Гайгерлох, місто Ебінген з усією приналежністю у сумі 11.000 фунтів Глр.»

Користувачу у будь-якому випадку потрібно звірити копію документа з оригіналом. Між іншим, такі регести не відповідають сучасним архівним вимогам. Тому потрібно створювати повні регести, які відповідають сучасним вимогам архівної справи і враховують більш диференційований юридичний підхід, у першу чергу стосовно розвитку регіонального і місцевого юридичного права.

Повніші регести повинні опиратися не тільки на основні гейнмаєрські вимоги [1], але і найновіші регести Баттенберга [2] і Шулера [3], котрі відповідають інтердисциплінарним вимогам [4]. Завдяки останнім стає у більшості випадків зайвим використання документу-оригіналу, бо вони містять у собі всі важливі вихідні (формальні) дані, як і правовий акт у його своєрідній формі, його особливі форми формулювання і вираження, а також усі імена осіб, назви місць та інші ремарки.

Доступність до регестів та доданих текстів забезпечують тезаурус (Thesaurus) і індекси, які міститимуть центральні чи особливі характерні для даного джерела поняття, а завдяки цьому тексти стають доступними не тільки для історії, але і для германістів, істориків права.

Копія документу-оригіналу, крім його дигітального реставрування має містити у собі дані про документ, по можливості і про копії також, у текстових формах, як і про вже видані регести і видання, літературні чи інші вихідні дані, посилання.

Таким чином, у розпорядженні користувача є весь матеріал у комплексі. Для зацікавлених осіб — це полегшення у користуванні архівними

документами, значно зменшується фізичне навантаження на працівників архіву, що має неабияке значення для малих архівів, дає можливість пропонувати інформацію у більшому обсязі.

Дані документу укладають у такий спосіб, щоб пізніше було зручно доповнювати текстами, посиланнями чи іншими літературними даними. Утримування і поповнення банку даних (далі БД) потребує помірних витрат.

2.3. Значення і користь електронного зберігання інформації для архівів

Опрацювання документів і печаток відповідно з поданими заявками і їх доступність означає доступність до джерела для кожного користувача.

— *Інформація стає доступною легше і швидше.*

Копія зацікавленій особі надається через єдиний інформаційний центр-медіум, і, користуючись цим, доступна різна інформація, чи це копія оригіналу, чи реставрований документ, регест, або інший додатково доданий матеріал, чи якісь окремі літературні посилання. Не витрачається час на пошук архівних документів і зникає потреба у видаванні того чи іншого документу працівниками архіву.

Потрібна інформація стає доступною для широкого кола громадськості чи то по місцевому зв'язку (архів-бібліотека), чи за допомогою інтернету, і не залежить від місця знаходження працівників архіву, часу і доступу.

— *Завдяки критеріям пошуку інформація стає доступною.*

Використання пошукових критеріїв, індексів, поміток для користувачів і працівників архіву відкриває можливість доступу до ситуацій (обставин), понять, назв місць і осіб, спеціальної термінології, а також окремих слів, групи слів (лексичних одиниць), навіть і до картин чи якихось фрагментів.

Різними БД одночасно можуть користуватися декілька осіб і непотрібно витрачати час на запит документу з архіву. Так само можна користуватися банком даних для внутрішніх архівних досліджень, що дає точніші і швидкі результати.

— *Поєднання тексту і зображення.*

Після дигіталізації документів оригінал, регест і текст, як і видавничі дані чи якісь там інші посилання, невіддільні. Це сприяє швидкому паралельному користуванню. Така форма доступності дає можливість завжди, без особливих зусиль, доповнювати чи розширяти БД, зокрема інформацією, що вказує на інші джерела певної теми, як і на наукові публікації, або ж документи доповнюють малюнком чи текстом із знайденого видання.

— *Користування сучасними і майбутніми технологіями.*

Електронна БД дає можливість створити значну кількість спеціальних дослідницьких чи так званих специфічних банків, як наприклад:

— *палеографічна БД типів шрифтів письма, ініціалів (Christoph) писарів, канцелярських звичаїв, підписів;*

— *БД печаток,*

— *БД знаків писарів і нотаріів;*

— БД уже виданих копій чи якихось інших документів, незалежно від того, чи це був оригінал, чи фрагмент документу.

Користувач, за допомогою техніки фільтрації чи збільшення окремих місць, може краще прочитати проблематичні частини тексту або накладанням зображення порівняти тексти один з одним. Наприклад, цим методом розширюються можливості розпізнання підробки, порівнюючи зображення, письмо (графіку) чи текст.

— Копіювання

Дігитальні копії можуть без особливих технічних затрат бути придатними для користування або опублікування без нанесення шкоди якості документів, втрати інформації, практично можуть також переноситися на інші носії інформації чи на контрольну плівку.

— Електронна реставрація

На противагу мікрофільму, електронна реставрація дігиталізованих документів сьогодні по суті вже можлива у такій мірі, що у деяких випадках якість дігиталізованих копій краща від оригіналів. Наприклад, техніка фільтрації робить можливим прочитання тексту, написаного на зворотній стороні, вивішеного документа чи його частини, заплямованого пліснявою чи чорнилами, робить його вирізнішим. Цей спосіб ми назвали електронним реставруванням (elektronische Restauration, ER). Реставрованою за допомогою технічної фільтрації копію, яка стала чіткою і читабельною, накладають на першу, залишену без змін, як «поліпшений оригінал». Копію оригіналу з усіма пошкодженими частинами разом з реставрованою — дігиталізованою «копією» вводять у пам'ять комп'ютера, досягаючи оптимальної доступності.

— Зберігання і охорона

Архівним документам з плином часу загрожують пошкодження, а факторами формування такої загрози є не тільки недостача відповідного місця зберігання, але і шкідники, кліматичні умови, забруднення навколишнього середовища та зростаючі масштаби діяльності людини, тобто використання документів.

Внаслідок тривалого, а інколи і некомпетентного користування документами, різниці у кліматичних умовах архіву чи сховища і читального залу, виникають пошкодження, як наприклад, вицвітання письма, пошкодження печаток і т.п.

Можливо тому працівники архіву видають користувачам мікроплівку, яка ніколи не відповідає науковим вимогам. До цього часу уникнути використання оригіналу можна було лише за рахунок дорогої кольорової фотографії, яка до сьогодні чи не найкраще відтворювала оригінал. Лише з матеріальних міркувань ми змушені від цього відмовитися. Використання чорно-білої фотографії веде до «знищення» носія інформації, а тому часто не відповідає науковим вимогам, створює чимало труднощів у вивченні документу (лінії згину, згини країв). У кожному такому випадку потрібно знову звертатися до оригіналу.

Запропонована кольорова дігитальна копія докучає набагато краща ніж чорно-біла мікроплівка, бо точно відтворює кольори оригіналу, а за якістю наближається до факсимільних видань.

Отже, дігитальне зображення — це сучасна ідеальна копія, техніка виготовлення якої досить економна, а сама копія зручніша у користуванні. Дігитальна інформація у БД незалежна від носія інформації, їй не загрожує процес псування чи зміна кліматичних умов, а користувачі одержують «оригінал» незмінної якості. І, насамкінець, документ без особливих затрат можна відтворити за допомогою чорно-білого чи кольорового принтера. А це означає, що документи оригіналу не потрібно більше репродукувати, що спричиняє значне їх пошкодження, а архів розвантажує свою фотолaboratorію, оскільки відпадає потреба у копіюванні чи передруці мікрофільмів. Ті архіви, які не мають власних лабораторій, можуть за незначні суми користуватися лабораторіями інших архівів, чим і відкривається можливість створення додаткових послуг.

З дігиталізованих копій документів можна будь-коли зробити копії на мікроплівку, як цього вимагають закони федеральних земель. На мікроплівку до оригіналу можна додати також дігитально реставровану копію.

— Доступ до архівів через мережу інтернету.

В перспективі документи архівів, опрацьовані таким чином, стануть доступними до інтернету незалежно від часу і місця.

Через обмеження у часі роботи, а також невеликої кількості місць у читальних залах, де, як відомо, потрібно заздалегідь замовляти місця, електронне опрацювання було би тим засобом, щоб архівні документи стали доступними користувачам не тільки у державних архівах, але і в інших невеликих архівах.

Якщо вирішиться юридичні питання (авторське право), як і проблеми пов'язані із збереженням, підделкою (фальсифікацією), тоді документальні матеріали стануть доступними по інтернету.

Державний архів м.Баутцен став би провідним у цій справі серед німецьких архівів.

Примітки:

1. В. Гейлемайер. Вказівки щодо реєстрації документів: Матеріали німецької історії. — Т. 101. — 1965. — С. 3 і далі.

2. Ф. Баттенберг. Судові привілеї німецьких кайзерів і королів до 1451 р., у двох томах. — Відень; Кельн, 1983; Питання і дослідження Верховної Судовості у Старому Рейху. — Т. 12. — С. 1-11.

3. Й. Шулер. Регести панства графів Вюртембергів за 1325-1378 рр. — Палеборг, 1996.

4. Е. Мейтен. Стан методики при публікаціях про торги товарами у середньовіччі // Архівар — Т. 28. — 1975. — С. 255-274; БЕШ, Вернер. Принципи видавництва за інтердисциплінарним узгодженням: Марлене Ніколай-Пантер і ін. Історичне вивчення краю Рейнланд. — Кельн, 1994. — С. 467-489. Й. Шулер. Регести до панства графів ф Вюртемберга 1325-1378 рр. — Палеборн, 1996. — Вступ.

Коментарі:

1. Дігіталізація — вираження у подвійній системі: знаковій і цифровій. Digiset нім. (Digiset), фотонабірна машина з електроннопроменевою трубкою і електронною пам'яттю, в якому зображення знаків, рисунків закодоване у цифровій формі. Швидкість фотографування понад 300 знаків за секунду. Винахід зроблено у ФРН (Федеративній Республіці Німеччини) в середині 60-х років XX ст.

2. Союзи-міст — виникли в середні віки у західноєвропейських державах для захисту міських прав та привілеїв від зазіхань правителів держав, а також для охорони торгівлі і шляхів сполучень.

У Німеччині були такі союзи міст (ганзи): Рейнський, Швабський і Західно-Пруський. У тексті йде мова про Західно-Пруський з центром у місті Любеку, який захищав міські права від зазіхань Фрідріха II та інших правителів.

3. Шмалькалден (Schmalkalden) — місто у колишній прусській провінції Гессен-Нассау.

Шмалькалдєнська війна (1546-1547) — війна між імператором Карлом V і протестантським Шмалькалдєнським союзом. Шмалькалдєнський союз німецьких протестантів був організований у 1531 році. Карл V, перш ніж розпочати війну проти протестантів, заручився підтримкою папи Павла III, уклав з ним 26 червня 1546 р. договір. Розпочавши війну проти протестантів, Карл V заявив, що він веде війну не проти віри, а хоче лише приборкати непокірних васалів. Похід імператора проти протестантів закінчився невдало і в результаті було укладено Пассауське перемир'я, а дещо пізніше — Аугсбурзький релігійний мир.

Наталія Хрystова

ОРГАНІЗАЦІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ У ТУРЕЧЧИНІ

Всесічне повноцінне дослідження вітчизняної історії неможливе без залучення архівної спадщини держав, з історією яких вона тісно переплітається. До таких країн, зокрема, належить Республіка Туреччина. Прикро, що в наші часи Україна втратила деякі традиції у вивченні османських джерел, започатковані ще у 1920-і роки, коли при ВУАН існували сходознавчі установи, видавався часопис «Східний світ» (згодом — «Червоний схід»), діяли курси східних мов, підтримувалися контакти з турецьким науковим світом. Нині з полем зору українських науковців випадають багато архівознавчих джерел, якими володіє Туреччина. Проте українсько-турецькі зв'язки активізувалися після візиту в Україну в травні 1998 р. Президента Туреччини Сулеймана Деміреля. У відносинах двох держав з'явилися нові аспекти: відкрилися перспективи співробітництва в галузях енергетики, оборонної промисловості, торгівлі, а також (що для нас, архівістів, особливо важливо) у галузі науки, культури, освіти. Однак українські науковці й досі виявляють неоправдану пасивність щодо вивчення архівів цієї країни. Нині, як зазначає співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету Віктор Остапчук, українська сходознавча наука знаходиться в жалюгідному стані, в турецьких архівах працює значно менше дослідників з України, ніж з США і Японії, історія яких безпосередньо не пов'язана з Туреччиною [1, с.97]. І причини слід шукати не тільки в економічних нестатках нашої країни, а й в недостатній поінформованості про архівну справу Туреччини, ґрунтовного дослідження історії якої ще й досі немає, за винятком декількох стислих публікацій [2]. Зробимо спробу подати деякі загальні відомості з цього питання.

Наукові розвідки в даній галузі засвідчують пошану ісламської традиції до писемного слова. Впродовж століть османи зберігали у відповідності з певними бюрократичними правилами всі папери, що утворилися внаслідок державної діяльності. Кан-

целярії та підвали установ імперії заповнювали документи, що підтверджували володіння державною землею, висвітлювали питання оподаткування, містили офіційне листування, султанські заповіді з адміністративних, військових, фінансових та інших питань, з особового складу — відомості про відзнаки, чини, призначення служителів султана тощо. Згубні умови зберігання призводили до значного пошкодження або цілковитої втрати цінних документів. Задля поліпшення ситуації за наказом шефа державної канцелярії Султанської Ради у 1785 р. для зберігання державних документів було надано цегляний будинок у палаці Великого візира [3, с.119]. Наказ регламентував не тільки порядок зберігання, а й організацію видавання документів зі сховища спеціально призначеним службовцем, який відповідав за збереженість документів.

Розвиток науки і культури в середині XIX ст. посилив інтерес до архівів, сприяв підвищенню уваги до наукової цінності документів як історичних джерел. Ще одна спроба врятувати архіви була зроблена у 1845 р. міністром фінансів Сафветі-пашою, який в своєму листі до Великого візира наполягав на необхідності призначення спеціальних службовців, котрі переглядали б і класифікували документи [3, с.120].

Перші архіви в сучасному розумінні цього слова з'явилися у Туреччині за ініціативою Великого візира Мустафи Рашид-паші. Він тривалий час був посланником у Франції та Англії, де величезне враження на нього справило ставлення до архівів. Відразу по поверненні й призначенні на посаду візира 29 вересня 1846 р. він видав наказ про створення державного архіву для документів центральних установ Османської держави та будівництво його приміщення. Новостворений архів отримав назву — Хазіне-і-еврак (Скарбниця документів), що наголошувало його значення для історії і культури всього народу. Водночас почали вживати і термін «хранитель документів», котрим називали особу, яка відповідала за їхню збереженість. Вперше

питання зберігання історичних документів отримало офіційне визнання і матеріальну підтримку держави [3, с.122].

Меджліс (парламент Туреччини) затвердив рішення про будівництво приміщення для Хазіне-і-еврак на зразок європейського. Доки тривали будівельні роботи, було підбрано персонал майбутнього архіву. Керівником цього відомства (Дирекції Хазіне-і-еврак) було призначено Мухсін ефенді, колишнього особистого писаря Великого візира — фахівця з великим досвідом. Згодом статус установи було піднесено до Міністерства державних архівів, з огляду на важливість архівної праці. Для підготування правил роботи і визначення принципів класифікації та опрацювання архівних документів було утворено спеціальну тимчасову комісію у складі міністра Мухсін ефенді та директорів канцелярій Високої порти. Правила 1847 р. підкреслили вагомість діяльності архівів для держави, визначили основні види документів, що підлягали державному зберіганню, вимоги щодо їх опрацювання, регламентували відносини між Хазіне-і-еврак та державними службами.

Після офіційного визнання державою однієї з основних своїх функцій зберігання документів почалося будівництво архівів у регіонах: 1847 р. виникли архіви у Бітолі, Русе, 1868 р. — у Анкарі, створювалася мережа відомчих архівів.

У кінці XIX- на початку XXст. турецькими науковцями було створено комісію османської історії, яка стверджувала, що всі помилки в написанні історії держави можна виправити тільки за допомогою архівних документів. У друкованому органі комісії «Журнал комісії Османської історії» публікувалися цінні студії з історії імперії [3, с.121].

Після проголошення республіки архівна справа, залишаючись традиційно функцією державної влади, була зорієнтована на зберігання новітніх документів й інспірувала зневажливе ставлення до османських спадщини, що завдало значної шкоди документам імперського періоду, частина яких була знищена, а решта зберігалася у незадовільних умовах. Мав місце навіть продаж як макулатури болгарській палірни кількох вагонів документів [1, с.101].

Республіканський уряд вживав певні заходи щодо упорядкування османських документів, але слабка обізнаність із османською бюрократичною системою, нестача фахівців з цього питання не поліпшили ситуацію. При секретаріаті Прем'єр-міністра було утворено спеціальну канцелярію для зберігання документів Османського уряду, підпорядковану заступнику Прем'єр-міністра, згодом — Дирекції з організаційних питань цього самого відомства. У квітні 1937р. створена Дирекція державних архівів, що набула 1943 р. самостійного статусу Головної дирекції державних архівів при Раді Міністрів.

Період активного реформування архівної справи Туреччини розпочався із введенням у дію Закону «Про порядок організації роботи Канцелярії Прем'єр-міністра» від 10 жовтня 1984 р. № 3056. Згідно цього закону відповідальність за збереже-

ність національних архівів покладалася на Прем'єр-міністра та Генеральну дирекцію архівів у складі Управління Османського архіву, Управління Республіканського архіву та документації, які визначають основи національної політики у галузі архівної справи та контролюють її реалізацію [3, с.124,125]. Серед основних завдань дирекції були: організація збирання (у разі необхідності й купівлі) архівних документів, що перебувають у власності громадських організацій, приватних осіб; опрацювання управлінських, історичних, юридичних та інших документів, котрі висвітлюють життя нації; впровадження мікрофільмування та іншої техніки для створення страхового фонду; контроль за експертизою цінності документів; утворення колекцій історичних документів, створення архівних музеїв, організація виставок; забезпечення збереженості, будівництва спеціальних приміщень, лабораторій; організація збирання міжнародної наукової інформації з питань архівознавства; визначення основних умов доступу до архівних документів.

Закон дозволив Генеральній дирекції залучати (на договірних засадах) до вирішення складних фахових питань закордонних фахівців. Важливим є також визнання «Архівістики» згідно Закону самостійною історичною дисципліною. На підставі Закону відбулася і реорганізація дирекції: Управління Османського архіву залишилося в Стамбулі, а Управління Республіканського архіву та Управління документації — в Анкарі.

Управління Османського архіву відповідає за архівні документи доосманського та османського періодів, за їх класифікацію, науково-технічне опрацювання, зберігання, підготовку для повноцінного використання, проводить необхідні дослідження для створення каталогів.

Основні функції Управління Республіканського архіву — класифікація документів, приймання їх на державне зберігання від установ і організацій, реставрація документів періоду національно-визвольної боротьби, Республіки та уряду Туреччини.

Управління документації відповідає за пошук документів та інформації про діяльність Прем'єр-міністра; централізовано обліковує, контролює їх опрацювання за відповідними методиками і технологіями та використання архівної інформації державою, науковими установами, фізичними та юридичними особами.

На підставі вищезгаданого Закону та розпоряджень Ради міністрів визначається і порядок доступу до архівних документів дослідників, який сьогодні значно спростився. Заяви розглядаються впродовж 1-2 днів і майже завжди — позитивно.

Важливою подією в житті турецьких архівістів було відкриття у Анкарі 1988 р. Державного центру архівів. Підземні сховища центру оснащені сучасними системами протипожежної та протигатунної безпеки, автономною вентиляційною системою, що забезпечує тривале, гарантоване зберігання архівних документів.

Документальні скарби сучасної Туреччини зосереджені у багатьох архівах [4, с. 13-15]. Один з найбільших — Архів Прем'єр-міністра (Башбакандик Аршіві), який традиційно вважається Османським архівом і зберігає документи вищих османських та турецьких адміністративних установ Диван Хюмаюн (Султанської Ради), Баб Асафі (Палацу Великого візира), Баб Дефтері (фінансової палати) та їх управлінь і канцелярій. Історія архіву та історія формування його окремих фондів висвітлена в короткому довіднику (Анкара, 1955).

Архів музею Палацу Топкапи у Стамбулі, підпорядкований Міністерству культури та туризму, зберігає документи османського періоду з 1348 р.: близько 11000 дефтерів (податкові реєстри), понад 12000 документів, серед яких — рукописи ферманів (накази султана), листування, хвалебні вірші анатолійських бейів, кримських ханів, літописи битв, договори, фінансові та воєнні документи. Архів має путівник, перший том якого вийшов у Стамбулі 1938 р., другий — 1940 р., котрий включає предметний каталог [3, с. 122]. Останнім часом до архіву надійшли документи султанської казни і міністерства освіти. З 1957 р. ведеться наукове опрацювання цього масиву документів, частина яких складена турецькою мовою, решта арабською, перською та ін.

Архів шаріатських сіджілів (реєстри, що складалися каді (духовними суддями) у Стамбулі підпорядкований Управлінню з релігійних питань, створений ще наприкінці XIX ст., зберігає резюме наказів та рішень каді, ферманів та наказів центральної влади, що систематизовані за хронологічною ознакою.

Архів Генеральної дирекції кадастрів в Анкарі з'єднує дефтери, документи особистої казни султана, фермани.

Архів Генеральної дирекції вакуфів (благодійних установ) зберігає документи, що висвітлюють їхню діяльність у соціальній сфері Османської держави.

Крім названих архівних установ в Анкарі знаходяться ще архіви Міністерств внутрішніх справ, охорони здоров'я і соціального забезпечення, архів військової історії при Генеральному штабі, архів Парламенту, архів при Президенті та ін.

Наведена схема організації архівної справи в Туреччині не є досконалою і уряд країни, усвідомлюючи значення архівів для національної культури, постійно шукає шляхи її реформування. Однак вона дає змогу дослідникам зорієнтуватися в пошуках необхідних джерел для вивчення історії України та інших держав у архівах цього прадавнього, колоритного краю.

Примітки:

1. Останчук В. Проблеми і перспективи розвитку української османістики. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 4.

2. Fekete L. Über Archivalien und Archivwesen in der Türkei. // Acta orientalia, Budapest. — 1953. — Bd. 3 — S. 179-205; Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Arşivcileri Sempozyumu. — Baskıdar, İstanbul, 1985; Binark İsmet. Türk arşivlerinin kısa tarihçe esi ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün faaliyetleri. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara. — 1994. — Yanın № 4.

3. Бинарк Исмет. Кратка история на турските архиви и на дейността на генерална дирекция на държавните архиви. // Архивен преглед (София). — 1996. — № 1-2.

4. Див.: Рейхман Я. Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України. // Архіви України. — 1966. — № 4.

Іван Бутич

ЛИСТ КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

Нині після кількарізових невдалих спроб з'явилася реальна можливість розпочати підготовку і видання єдиного (правда тільки частково збереженого) комплексу документів Коша Нової Запорозької Січі за 1734-1775 рр. (ЦДІАК, ф. 229). Над цим виданням, як відомо, працюють Центральний державний історичний архів України у Києві та інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України. Та це тільки частка документів з історії Запорозького козацтва. Багато їх можна ще відшукати в інших фондах ЦДІАК, а також в архівах, бібліотеках, музеях України, Російської Федерації, Польщі, інших країн. Підтвердженням сказаного є пропонування увазі читачів лист останнього кошового Запорозького Низового Війська Петра Калнишевського (бл. 1690-1803) від 11 жовтня 1771 р. до капітана Арсена Деникула з пропозицією повернути волів осавулої Запорозької Січі Сидорові Білому. До речі, цей лист перегукується зі справою 289 (ф. 229), в якій йдеться про захоплення волів у зимівнику згаданого Сидора Білого.

*Із Коша Війська Запорозького Низового
благороднимъ господамъ комисіянтамъ
капітану Арсенію Деникулу с товарищи.*

Господи́нь старшина войсковий асаул Сидор Бѣлий уведомляеть, что ви къ производству комисіи прибыли и требуете присылки тѣх, отъ кого ему, старшинѣ войсковому Бѣлому, достались восемнадцать волі, про что зъ него государскими фамилиантами при гвалтовномъ ихъ набеге сего году в генварѣ мѣсѣ забрати тамъ, гдѣ имѣли зымовлю. А какъ у господина полковника Молдавского гусарского полку Шевича прошено нами, чтобы учинено за тѣ волі надлежащую росправу и оныхъ волів, яко напрасно фамилиантами забратихъ ему, старшинѣ Бѣлому, возвратитъ благоволиі приказать. Нынѣ же чиненіе следствию и требованію продавцовъ начинатьъ дѣлаться зъ

единственную проволочку и затрудненіе. А тѣмъ ему, старшинѣ Бѣлому, волокиту, убыток и сугубую обыду, ибо войско Запорозьское при бытности нашей и его сиятельства господина генерал-маіора и кавалера князя Александрѣ Александровича Прозоровского съ протчими зъ прошломъ году понадо Днѣстромъ надъ неприятелемъ полски чинячи полонили волоского народа множественное число зъ рогатимъ скотомъ и протчимъ быдломъ. И будучи все тое по Войскамъ разделенное. Всякъ, хто что съ того хотѣлъ, покупаъ въ Запорозьскомъ войске ку калмиковъ за Днѣпромъ бывшихъ тѣм, кому досталось при роздѣлѣ и пускалъ въ продажу. Каковымъ случаемъ и ему, старшинѣ Бѣлому, сихъ волівъ досталось купить, въ разсужденіи чего и надобности въ продавцахъ счаршинѣ Бѣлому, чтобы ихъ ставитъ къ слѣдствию не сискуется и след[ст]вию чинитъ за таковъ скотъ не подлежитъ, а слѣдуетъ тѣ волі заразъ возвратитъ, а ежели высочайшее повелѣніе имѣется въ васъ на то, чтобы назадъ завертатъ и отъбывать теперь тотъ скот, которой при полонении неприятеля забираемъ былъ войсками, то не оставте ускоритъ присилкою къ намъ обяеніе и благоволиіе приказать заграбывшимъ фамилиантамъ, чтобы они безъ всего заразъ предъписаніе ими заграбленіе волі возвратили ему, Бѣлому, въ первой добротѣ, а когда чемъ изънуреніе такъ бы стойкою ценою удовольствовались пополниемъ убытковъ. Ежели жъ не возвратятъ, да такъ изволте вѣдаты, что поступитъ да и отъ здешней стороны, такъ какъ и они фамилианты.

1771 году, октября 11 д[ня].

Атаманъ кошевой Петръ Калнышевский, войсковый старшина с товариствомъ.

Адреса: Ізъ Коша Війська Запорозького Низового благороднимъ господамъ комисіянтамъ капітану Арсенію Деникулу с товарищи.

*Пирятинський народний музей, № 151.
Оригінал. Печатка зруйнована.*

Олександр Коваленко

ПРАЦЯ П.К. ФЕДОРЕНКА «АРХІВ МИЛОРАДОВИЧІВ»

Родина Милорадовичів залишила по собі помітний слід в історії старої України. Вихідці з далекої Герцеговини, вони досить швидко закоренилися в українському ґрунті, поріднилися з багатьма впливовими козацько-старшинськими фаміліями, прибрали до рук численні маєтки і посіли поважне місце серед місцевої, а потім і загальноімперської соціально-політичної еліти.

На особливу увагу заслуговує колоритна постать графа Г.О. Милорадовича (1839-1905) — громадського діяча, історика, колекціонера та мецената. Він значною мірою прислужився розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху в Україні. Ще у 50-

х рр. XIX ст. Г.О. Милорадович плідно співпрацював з редакцією неофіційної частини «Черніговських губернських ведомостей», яка на тоді відігравала роль своєрідного краєзнавчого центру. Згодом, впродовж 1896-1901 та 1903-1904 рр. Г.О. Милорадович обіймав посаду голови Чернігівської архівної комісії й чимало зробив для її становлення як архівної установи та краєзнавчої інституції.

Коло наукових інтересів Г.О. Милорадовича було досить різноманітним. Перу дослідника належить кілька ґрунтовних праць з історії Любеча, які містять цікаві відомості про історичну топографію та складну долю цього старовинного містечка.

ка. Одним з перших він започаткував вивчення історії та генеалогії українського дворянства, яке здебільшого походило з козацької старшини. Г.О. Милорадовичу належить також помітний внесок у скарбницю української археографії. На сторінках періодичних видань він ввів у науковий обіг цілу низку історичних джерел XVII-XIX ст., які зберігалися у його родинному архіві [1]. Власне, саме Г.О. Милорадович ретельно впорядкував це унікальне зібрання документів, яке викликало неабиякий інтерес у фахівців.

У пореволюційні часи архів Милорадовичів спершу потрапив до Музею поміщицького побуту та мистецтва, облаштованого в чернігівському будинку Милорадовичів, а 1924 р. — до Чернігівського губерньського (з 1925 р. — крайового) історичного архіву [2, 3]. «Цей досить великий родинний архів, — зазначалося у тогочасному документі, — являє собою різнорідну збірку як з м'якими палтурками, (просто окремі папери), так і з внутрішнього (листування, шоденники, купчі, відомості про маєтки в різних формах). Здаточний опис лаконічно перелічує несистематизований матеріал, не даючи уявлення про зміст і склад архіву» [4, спр. 19, арк. 151]. На початку 30-х рр., коли Археографічна комісія Центрархіву України запланувала видання багатотомного «Огляду найважливіших фондів» українських архівів, родинний архів Милорадовичів безпосередньо опинився у полі зору відомого чернігівського історика, архівіста і археографа П.К. Федоренка (1880-1962) [5]. На жаль, його ґрунтовна студія «Архів Милорадовичів» так і залишилась у рукопису [4, спр. 34, арк. 9-19]. Значення її особливо зростає з огляду на те, що документи цього фонду загинули у роки останньої війни [4, спр. 166, арк. 3]. Насамкінець зауважимо, що на сьогодні у Чернігівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського зберігається великий строкатий за своїм складом комплекс розрізнених документів, пов'язаних з родиною Милорадовичів, обставини появи якого у музеєзховищі досі остаточно не з'ясовані [6]. Сподіваємось, що публікація праці П.К. Федоренка проллє світло і на це питання.

Текст студії П.К. Федоренка друкується згідно норм сучасного українського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей машинописного оригіналу.

Примітки:

1. *Оглоблин О.* Милорадович Григорій // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина.* — Л., 1994. — Т. 4. — С. 1534; *Коваленко О.Б.* Історія Північного Лівобережжя у науковій спадщині Г.О. Милорадовича // *Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції.* — К., 1994. — С. 9-11.

2. ДА Чернігівської області, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1381, арк. 100; спр. 1537, арк. 75 зв.-76.

3. *Федоренко П.К.* Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // *Архівна справа.* — 1928. — Кн. 7. — С. 27.

4. ДА Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 1.

5. *Коваленко О.Б.* Павло Федоренко як архівіст і археограф // *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції.* — К., 1997. — Ч. 1. — С. 199-204.

6. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. — Інвентарний номер АЛ-5-96.

Архів Милорадовичів

Милорадовичі ведуть свій рід з Герцеговини [1]. Представники цього роду брати Михайло, Гаврило та Олександр Іллічі під час царювання Петра I емігрували з Герцеговини до Росії, оселилися на Україні й увійшли до складу козацької старшини. З цього часу починається інтенсивне нагромадження власності окремими особами цього роду. Проте темп та методи цього нагромадження дає уяву стаття О.М. Лазаревського [2]. Син Михайла Степан (нар. близько 1699-1703 рр., помер 1756-1757 рр.) бунчуковий товариш, сотник Опошанський. 21 січня 1718 р. він одержав гетьманський універсал на с. Позніки Чорнуської сотні, 21 березня 1718 р. цю маєтність за ним закріплено царською грамотою. Одружений він був з Марією Михайлівною Гамалівною. У Степана Михайловича було 7 синів та 5 дочок. Петро Степанович (народ. бл. 1723-1724 рр., пом. 07. 01. 1799 р.) освіту набув у Київській академії. З 3-го січня 1762 р. він полковник армії й разом полковник Чернігівського козацького полку (останній), з 1783 р. — генерал-майор. Він є власник двох містечок, двох сіл, тридцяти п'яти деревень і трьох хуторів, у яких налічується 5281 душ кріпаків. Одружений він був з дочкою бунчукового товариша Софією Семенівною Подуботковою (народ. 28. 11. 1747 р., пом. 24. 08. 1773 р.). Брат Петра Степановича — Андрій (народ. бл. 1726-1727 рр., пом. 02. 11. 1796 р.) навчався у Київській академії, брав участь у війні з Прусією (1759-61 рр.), у Турецькій війні (1769-1774 рр.), з 05. 05. 1779 р. — генерал-поручник, з 1781 р. — Чернігівський губернатор. Він є власник 3617 душ селян. Поховано його в Успенській церкві Чернігівського Єлеського монастиря. Його дружина Марія Андріївна походженням з роду Горленків. Третій брат Олександр Степанович помер 17. 12. 1757 р. у чині поручника Цегського піхотного полку.

До іншого покоління належали: 1) Семен Юхимович (народ. близько 1766 р.), який покинув службу в австрійській армії й року 1796 перейшов на службу до російської армії, з року 1801 він абшитований полковник гусарського полку; 2) Син Петра Степановича Григорій (народ. 08. 01. 1765 р., пом. 19. 05. 1828 р.) малоросійський пошт-директор (1791-1792 рр.), Тавричеський губернатор (1802-1803 рр.). З 02. 08. 1803 р. покинув службу. За ним року 1824 надічується в Городницькому, Чернігівському та Сосницькому повітах 3962 душі, Лохвицькому, Гадяцькому, Пирятинському, Зінківському, Миргородському та Золотоніському повітах 1524 душі. Катеринославсько-

му — 293 д., Херсонському — 39 д. кріпаків чоловічої статі. Поховано його в Чернігівському Троїцькому Іллінському монастирі. Зберігся надгробок. Одружений він був з Олександрою Павливною Кочубеївною (народ. 1769 р., пом. 14. 11. 1838 р.). За нею року 1824 налічувалося у Константиноградському повіті 561 д., Зінківському — 301 д. і Полтавському — 427 д.

У Григорія Петровича було 7 синів та 5 дочок. З них Олександр Григорович (народ. 27. 08. 1793 р., пом. 21. 11. 1868 р.) на службі з 1805 р., з 1830 р. був за Чернігівського генерального суддю (голова Палати Гражданского суда), з 1833 до 1842 р. був за почесного попечителя Чернігівської гімназії, з 1838 р. — член Чернігівського тюремного комітету. Поховано його в Чернігівському Троїцькому монастирі. Одружений він був з Софією Григорівною Туманською (народ. 23. 11. 1805 р., пом. 07. 08. 1890).

З братів Олександра Григоровича слід відзначити трьох: 1) Олексія Григоровича (народ. 09. 10. 1794 р., пом. 27. 06. 1825 р.), виховувався у Пажеському корпусі, з 1812 р. на військовій службі; 2) Ларивона Григоровича, недоумкуватого, який мав у Чернігівському та Городницькому повітах 934 д. кріпаків чоловічої статі. Помер 21. 05. 1864 р. в м. Лизні в Саксонії; 3) Сергія Григоровича (народ. 30. 07. 1805 р., пом. 29. 08. 1855 р.) — у військовій службі з 1827 до 1840 р., потім Зінківський повітовий маршал, року 1824 за ним лічилося у селах Холявині, Порушині, Янівці та Товстолісі Чернігівської губернії та в Катеринославському повіті 715 д. кріпаків чоловічої статі. Помер нежонатим, поховано його у Здвиженському монастирі в Полтаві.

З дальшого покоління слід відзначити сина Олександрова Григорія Олександровича (народ. 24. 09. 1839 р., пом. 13. 08. 1905 р.), який викопотав для себе та для своїх нащадків графський титул. Освіту набув у Пажеському корпусі. З 30. 08. 1888 р. генерал-лейтенант. З 01. 06. 1890 р. до жовтня 1896 р. — Чернігівський губернський маршал. З початку 60-х рр. був деякий час за мирового посередника Городницького повіту. Був головою Чернігівської губернської архівної комісії. Зібрав та впорядкував сімейний архів, значну його частину опублікував у «Черниговских губернских ведомостях», «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», «Киевской старине», «Русском архиве» й інших виданнях. За ним в Городницькому повіті 2829 і в Чернігівському повіті 3719 десятин землі.

II

Рід Милорадовичів являє собою певну єдність, коли розглядати його з боку генеалогічного. Генеалогічна основа надає єдності й архівному фонду Милорадовичів. Проте, маючи на увазі цю основу, рід Милорадовичів можна розглядати як суму окремих родових одиниць, які здебільшого є й окремі самостійні економічні одиниці (володіння

окремим майном). Це дає нам можливість, не порушуючи суцільності архівного фонду, в основу його систематизації покласти розподіл архівного матеріалу відповідно цим родовим економічним одиницям, розглядаючи папери окремого представника роду Милорадовичів як окрему складову частину фонду. При цьому розподілі архів чоловіка і його дружини, розглядаючи сімейний союз як союз економічний, ми вважаємо за одне ціле, але систематизуючи матеріал, де можливо, відокремлюємо архівний матеріал того й другої. Крім персональних архівів, яких в архіві Милорадовичів налічується 10, чітко відокремлюються архівні матеріали Полуботків і Туманських. Справи, які стосуються до роду Милорадовичів взагалі, ми відокремлюємо в групу «справи родові». Отже за цим розподілом архів Милорадовичів складається з 13 окремих частин.

I. Папери Степана Михайловича Милорадовича

Збереглася одна книжка в шкіряних палітурках (№1), в якій переписано копії двох царських грамот 19 лютого 1718 р. та 21 березня 1718 р. на с. Позніки, «Реєстр сколько за отцовские деньги покупил поля в подданных своих жителей Познских» з 1721 до 1724 р., «Реєстр, сколько в разных посторонних людей при степу хуторском купил поля» з 1721 до 1748 р..

II. Папери Петра Степановича Милорадовича

Купчі на маєтки Петра Степановича у волості Любецькій Городницького повіту скуплено в кн. № 2 (70 купчих, за роки 1771-1789), почасти в № 3 на Крестовську економію.

Далі йде збірник паперів «генерал-майора П.С. Милорадовича 1762-1783 годов» (№ 4), в якому вміщено копії царських грамот і гетьманських універсалів та оригінали службових паперів: пожалування в полковники, бригадири, службові атестати, нагороди. Значну частину цих паперів надруковано в книжці Г.О. Милорадовича «О роде дворян и графа Милорадовича» (К., 1871). До особистих паперів належать далі «Старинные записки и реестры о деньгах, издержанных Черниговским полковником П.С. Милорадовичем в походах 1762, 1769, 1772, 1773 и 1783» (№ 5). В № 6 зібрано 31 документ (листи, рахунки, нотатки за 1773-1798 рр.) про подавання на монастирі, церкви та убогим, матеріали про будівництво церков у с. Позніках та м. Любечі, зберігся й опис Покровської Любецької церкви з 1783 р. (№ 7). Далі йдуть листи до Петра Степановича різних осіб (батька, братів, графа О. Безбородька) за час з 1753 по 1798 р., разом 32 листи. Листування має діловий характер — виплата по векселях, купівля маєтків та ін. (№№ 8, 10).

III. Папери Андрія Степановича Милорадовича

Збереглося всього 6 документів: листи до нього гр. П.О. Рум'янцева-Задунайського, гр. О. Безбородька та папери, які стосуються його службової діяльності за час 1791-1794 рр. (№ 10).

IV. Папери Семена Юхимовича Милорадовича
Збереглося 2 папери — формуляри 1801 р.

V. Папери Григорія Петровича Милорадовича та його дружини Олександри Павлівни, народженої Кочубей

1. Серед паперів Г.П. Милорадовича та його дружини значне місце посідають документи на власність (купчі, плани, отдаточні описи, уводчі листи, тестаменти, дільчі акти, ревізські сказки на кріпаків й ін.). Ці документи стосуються економії Любецької (№№ 12, 14, 15, 21, 22) за час з 1755 до 1835 р., разом 311 документів; Золотоніської (№ 13, за час 1802-1843 р. 15 докум.); Боровицької (№ 17, з 1771 р., 33 докум.); Товчицької (№ 20, 1781-1812 рр., 9 докум.); Холмівської (№ 18, з 1717 р., 210 докум.). Окремі збірки тестаментів та подільних актів Григорія Петровича та його дружини (№19, 1800-1832 рр., 16 докум.) та отдаточний опис на села Холмівин та Янівку року 1797 (№ 16).

2. Окрему групу складають особисті справи Г.П. Милорадовича за час з 1765 до 1828 р., разом 142 документи. До складу цієї групи належать: його формуляри, відомості, що стосуються до його військової служби (№ 23). його навчання в Геттінгені (№ 23), його зипитки з математики (№ 25,26) та інших дисциплін (№ 27), підручники (№ 28), різні нотатки (№ 29), папери з Капітула орденів, папери, що стосуються навчання його дітей в Пажеському корпусі (№ 24), реєстри різних речей (№ 30).

3. Третю групу складають листи до Г.П. Милорадовича. Тут ми маємо 12 листів дружини його за роки 1789, 1801 і 1807 (№ 33). Листи від батька його Петра Степановича (№ 34, за 1789-1793, 1797 рр., 52 листи) переважно господарчого змісту. Листи від дітей: Ларивона, Олександра, Дмитра, Михайла й Сергія (№ 32 за час 1780-1826 рр., 38 листів). І, нарешті, листи від різних осіб — В. Туманського, гр. О. Безбородька, гр. П. Завадовського, гр. О. Воронцова, кн. О. Голіцина та ін. (№ 31, 1790-1816 рр., 49 листів). Листи В. Туманського, надруковані Г.О. Милорадовичем.

4. Папери Олександри Павлівни Милорадович. Тут ми маємо дільчий акт 1832 р., ревізські сказки кріпаків, опис банківських паперів, посаг дочок її Лизавети й інших (№ 35, за рр. 1826-1842, 24 документи).

5. Листи до Олександри Павлівни від її дітей (№ 36, 1823-1833 рр., 42 листи) та листи з додатком рахунків за різне вбрання (№ 37, 1829-1830 рр., 20 документів).

VI. Папери Олександра Григоровича Милорадовича та його дружини Софії Григорівни, народженої Туманської

1) Господарчі папери. За час з 1822 до 1864 р. збереглося 6 прибутково-видаткових книжок Олександра Григоровича по економіях Боровицькій, Вознесенській, Любецькій, Хотунницькій, Крестовській, Золотоніській (№ 38-43). Опис меблів, одягу, срібла й іншого майна, що належало Олександру Григоровичу (№44, 1848-1851 рр.). В окремій книзі (№ 45) зберігаються описи спадщини Олександра Григоровича від Сергія Григоровича Милорадовича 1856 р., Михайла Григоровича Мило-

радовича 1851 р., Степана Олександровича Милорадовича 1842 р., Олександри Павлівни Милорадович 1838 р. Тут же описи рухомого та нерухомого майна, меблів, посуду, срібла, бронзи, кришталю й ін. 2) Листи до Олександра Григоровича:

а) від дружини його Софії Григорівни за рр. 1847, 1857, 1856-1858, 1860, разом 56 л. (№ 46);

б) від брата його Дмитра за 1819-1843 рр., 33 л. (№ 49); в) від сина Григорія («письма к родителям» №№ 50, 51, за рр. 1848-1867, разом 258 л.);

г) від різних осіб — гр. О. Кушелева, гр. В. Кочубея, кн. Репніна, М. Миклашевського й ін. за рр. 1818-1868, 134 л. (№ 47 та 48).

3) Особисті справи Олександра Григоровича: службові папери за рр. 1793-1868, 90 документів (№ 52,53), метричне свідоцтво (№ 54).

4) Господарчі та фінансові документи Софії Григорівни Милорадович. Домові прибутково-видаткові книжки за рр. 1844-1890 (№ 55-60), описи банкових білетів (№ 61 а, 61 б). 5) Листи до Софії Григорівни Милорадович;

а) від Олександра Григоровича за роки 1837, 1845, 1849, 1850, 1854-1858, 1860, 1862, 1865, 1867, разом 178 л. (№№62, 64). Цікаві з економічного боку — стан маєтків, промислові підприємства в економіях, торгівля й ін.;

б) від родини й знайомих — 96 л. (№ 63), від сина її Григорія Олександровича за рр. 1868 1890, разом 426 л. (№ 65-66).

VII. Папери Олексія Григоровича Милорадовича
Збереглося лише 6 документів за 1820-1825 рр.: особисті папери та листи від родичів (№ 10).

VIII. Папери Ларивона Григоровича Милорадовича
Збереглося лише 10 документів, які мають особистий характер — метричне свідоцтво тощо (№№ 67,40).

IX. Папери Сергія Григоровича Милорадовича
а) Особисті папери — формуляри, прохання й ін. з 1835 до 1855 р., 17 документів;

б) листи до нього від братів його Лева, Дмитра, Олександра — 10 л. за 1838-1842 рр. (№68).

X. Папери Григорія Олександровича Милорадовича

1. Господарчі папери. За час з 1857 до 1904 р. збереглося 6 прибутково-видаткових книжок Григорія Олександровича (№№ 145-150).

2. Листи до Григорія Олександровича. Листування являє собою 44 окремі книжки в пристойних палітурках. На корінці кожного тому напис: «Письма писанныя графу Гр. Алекс. Милорадовичу в... году». За час з 1849 до 1904 р. збереглося понад 4500 листів (№№ 69-112). Тут ми маємо листи родичів, сторонніх осіб, редакцій та редакторів різних часописів і відношення офіційних та наукових установ. Між кореспондентами Г.О. Милорадовича ми зустрічаємо О. Лазаревського [3]. О. Бодянского, М. Білозерського, О. Шишацького-Ілліча, І. Шрага й ін. і, з другого боку, Чернігівського губернатора А. Анастасьєва, Чернігівського губернатора Є. Андрієвського й ін.

3. Щоденники Г.О. Милорадовича (№№ 113-142) мають вигляд гарно опрацьованих книжок (30 кн.). Щоденник починається з 1857 р. і закінчується 1905 роком. Бракує 7 книжок за роки 1897-

1903, які певне загинули під час громадянської війни. Як додаток до щоденників треба розглядати «Воспоминання гр. Г.А. Милорадовича» (№№ 143-144). Щоденник сухо перелічує зовнішні факти життя: обіди, подорожі, концерти й ін. Вклеєно багато програм, меню, вирізок з газет й інші. Не дивлячись на бідність думки та одноманітність, автор мимоволі подає багатий матеріал для характеристики владущої поміщицької класи.

4. Особисті папери графа Г.О. Милорадовича. Тут ми маємо відомості про його навчання (№ 152), папери, які стосуються служби його на посаді мирового посередника (№№ 153, 154, 155), по рекрутських наборах у Ревелі й В'ятці (№ 156).

5. До п'ятого розділу у зарахову різні папери (Уагіа), які потрапили до архіву Г.О. Милорадовича завдяки його інтересу до того чи іншого питання. Тут є алфавети дворян Чернігівської губернії (№ 157), списки генералів царської свити (№ 158), матеріали для історії Пажеського корпусу (№ 159), документи, які стосуються до історії Любецького монастиря (№№ 163, 164), й інші (№№ 160, 161, 162, 165-169).

XI. Папери Туманських

Збереглася окрема «Книга на записку всех вещей, имеющих в доме июля 1 дня 1807 году генерал-майора Григория Васильевича Туманскою» (№ 170).

XII. Папери Полуботків

Тут ми маємо збірку старих документів — купчі, виписи з ревізій, віруючі листи, описи господарств, реєстр скринь з різним майном й ін. за роки 1619-1794, разом 295 документів (№ 172, 174, 175, 176, 177). Окремо слід відзначити «Дело о разделе Полуботковских недвижимых добр» за рр. 1662-1791 (№ 106). «Книгу пожитком и магнестям Полуботковым 1725 года» (№ 173). Деякі документи надруковані Г.О. Милорадовичем у брошурі «О роде дворян Полуботков» (К., 1870) і «Любеч» (М., 1871). № 173 надруковано в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете».

XIII. Справи родові

В цю групу відокремлено збірки документів, які стосуються до роду Милорадовичів в цілому, або справи, які зачіпляють окремі групи Милорадовичів.

До першої підгрупи треба віднести такі справи, як «Родословная роспись рода Милорадовичей» (№ 179), «Доказательства дворянского происхождения рода Милорадовичей» (№ 180). До другої — судові процеси між родичами (№ 11) і збірки різних документів, до яких потрапляли тестаменти, реєстри підданців, реєстри посагу, листи, судові позови Скаржинських, Устимовичів, Мосолових, Полуботків, Стороженків, Лашкевичів, Есимонтовських, Мосолових, Тишкевичів, Туманських, Скоропадських, Чорнишів, Томар, так або інакше пов'язаних з родом Милорадовичів (№№ 178, 181, 182, 151). Разом 240 документів за 1703-1867 рр.

III

Архів Милорадовичів в цілому являє собою дуже цінну збірку документів для історії шляхетства на Україні. Перші Милорадовичі оселяються на Україні якраз в момент формування тут шляхетської класи. Протягом XVIII і XIX ст. рід Милорадовичів буїно

розквітає на українській чорноземлі, набуває величезних багатств, вступає в родовий зв'язок з наймогутнішим шляхетством, дає низку адміністраторів для старих і нових установ України. В архіві Милорадовичів зберігся документальний матеріал для всебічного висвітлення історичного процесу на Україні.

1) Найбільшу групу складають документи, які характеризують процес надбання шляхетством власності (землі, маєтки, кріпаки й ін.), починаючи з кінця XVII сторіччя. Матеріал цей зберігається переважно в документах різних економій (№№ 2, 4, 12, 14, 15, 21, 22 й ін.).

2) Разом із зростанням економічної могутності шляхетства йде його юридичне оформлення і закріплення за ним «командних висот» у громадянській та військовій службі. Матеріали цієї групи можна знайти в особистих паперах Милорадовичів (№№ 10, 23), загальнородових документах (№№ 179, 180) та листуванні.

3) У великому власницькому господарстві протягом двох століть в зв'язку з переходом до промислового капіталізму відбувалися значні зміни. В архіві Милорадовичів є багато матеріалів для характеристики великовласницького господарства в його двохсторінному розвитку. Ці відомості збереглися почасти в господарчих документах, якось прибутково-видаткові книжки різних економій (№№ 38-43, 55-60, 145-150), почасти в листуванні, яке за деякі роки переважане господарчими відомостями (№№ 62, 64, 46).

4) Разом з матеріалом економічним в архіві Милорадовичів збереглася сила матеріалів культурно-побутового характеру. Матеріал цей цікавий не тільки для характеристики матеріальної культури «дворянських п'езд», а і духовних інтересів шляхетства. З цього боку найбільш цікаві щоденники Г.О. Милорадовича.

IV.

З зовнішнього боку архів Милорадовичів являє собою 181 окрему книжку, які опрацьовано в міцні палітурки з шкряганими корінцями. На корінцях золотом видруковано заголовки. Крім цього є дві папки з окремими документами. Такий вигляд архів має завдяки Г.О. Милорадовичу, який старанно збирав родові документи, систематизував їх по одноманітних групах, опрацьовував у палітурки. Треба гадати, що архів в основному зберігся за винятком декількох щоденників Г.О. Милорадовича. Крім того деякі з цих щоденників пошкоджені: вирвано чистий папір з частиною тексту в книжках за роки 1876, 1885, 1893, 1894, 1905. Є здаточний опис, якого складено на підставі заголовків.

Державний архів Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 1, спр. 34, арк. 9-19.

Примітки:

1. Щоб краще уявити складові частини цього архіву, я коротко спiniaюся на генеалогії Милорадовичів. Докладні відомості про це див.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. III. — С. 513-546.

2. *Лазаревский А.М.* Люди Старой Малороссии: Милорадовичи // Киевская старина. — 1882. — № 3. — С. 479-498.

3. Листи О.М. Лазаревського надруковано в «Українському археографічному збірнику» (Т. 2. — К., 1927).

Руслан Циріг, Ігор Цепенда

ЛИСТУВАННЯ МИКИТИ ХРУЩОВА З ПИТАНЬ ЕВАКУАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ЛЮБЛІНСЬКОЮ УГОДОЮ 1944Р.

9 вересня 1944 р. між Урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) була укладена угода про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР.

Необхідність підписання цього договору була викликана кількома причинами. По-перше, за роки війни ворожнеча між українським і польським населенням в Польщі і Західній Україні значно загострилася і привела до масового взаємовинищення. По-друге, в умовах завершення війни керівництво СРСР добивалося закріплення радянсько-польського кордону по т.зв. лінії Керзона і не бажало залишати на території Польщі етнічне українське населення. По-третє, у такий спосіб ОУН і УПА в цьому регіоні позбавлялися соціальної бази.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України в фонді ЦК КП(б)У відклалися надзвичайно важливі і цікаві документи, які дозволяють досить повно реконструювати складний, драматичний перебіг тривалого процесу переселення українців і поляків упродовж 1944-1946 рр.

Тодішній керівник УРСР – перший секретар ЦК КП(б)У і Голова Раднаркому Микита Хрущов був з ініціаторів цього великого переселення. Він підписав угоду, особисто контролював процес евакуації, постійно інформував Й.Сталіна про хід переселення, політичну боротьбу навколо нього.

Автори відібрали для публікації лише невелику кількість листів М.Хрущова до Голови РНК СРСР Йосипа Сталіна, Голови ПКНВ Едварда Болеслава Осуьки-Моравського та інших посадових осіб, а також листи, звернення, донесення, інформації на ім'я Микити Хрущова. У своїй сукупності ці документи допоможуть читачеві мати своє уявлення про одну з маловідомих і водночас складних сторінок українсько-польських взаємин.

Документи публікуються мовою оригіналу із збереженням їхніх мовних і стилістичних особливостей.

Лист жителів села Жабча Грубетовського повіту Холмської області до М.Хрущова про їх переселення до УРСР

30 липня 1944 р.

Мы, крестьяне села Жабча сотни лет проживавшие на своих родных землях Холмщины сохранили свой украинский язык, культуру, хотя были 22 года под Польшей и под немецкими оккупантами. Теперь дождались освобождения от своих братьев советской Красной Армии.

Узнав от старших офицеров Красной Армии о том, река Буг должна быть польская республика, мы всем селом просим присоединить нас к Украинской ССР, ибо мы с поляками жить не хотим, во-первых, они за 22 года своего господства уничтожили наши украинские школы, народные дома,

кооперативы, не давали учиться в средних школах нашим детям, не допускали нас к работе в учреждениях, преследовали за свой родной язык, тюрьмы были заполнены нашими братьями за эти 22 года. Теперь в 1944 году при немецких захватчиках, польские националисты оружием уничтожили наше и много других сел, убивали сотни людей из нашей волости (детей, старых женщин и мужчин). После такого отношения к украинскому народу со стороны поляков мы не можем жить вместе, и просим Правительство УССР, если можно, присоединить нас к УССР.

Комиссия по организации прошения.

285 подписей

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, стр.1790, арк.9.

Копія. Переклад з української мови.

Лист жителів села Потуржин Грубешувського повіту Холмської області до М.Хрущова про їх переселення до УРСР

31 липня 1944 р.

Мы граждане села Потуржин, вышесказанного Уезда, Холмской области просим присоединить все земли заселенные в большинстве украинцами, так называемую Холмщину, которая лежит на запад от Западного Буга, к УССР.

Нашу просьбу мотивируем следующим: все вышеуказанные земли принадлежали до 1939 года к бывшей Польше. Польское капиталистическое правительство старалось всякими возможными средствами угнетать украинское население Холмщины, утверждая, что все Холмщанки являются агентами Коминтерна. После уничтожения немцами польской державы, на наши земли вошла Красная Армия, которую так долго ждало население Холмщины. Однако, случилось совсем противоположное к тому, что все мы думали. Красная Армия отошла за западный Буг, а мы остались под хозяйничаньем капиталистической Германии.

Началось снова угнетение. Поляки, которые завязали дружбу с немцами, начали всех украинцев, которые взялись за работу с приходом Красной Армии в 1939 году, отдавать как агентов Коминтерна в руки немцев. Таким образом, погибло много наших людей в немецких тюрьмах. Но полякам было и этого мало. Польское националистическое движение довело до того, что начали в массовом порядке жечь украинские села, убивать украинское население, говоря, что украинское население Холмщины выгонят за Буг. Наше село так же сожгли и уничтожили 22 невинных человека, в том числе сожгли живьем – 6, среди них: Иван Радомяк, Евдокия Хитрая, Евдокия Шустровская и другие. И теперь, когда Красная Армия освободила нас от немецких грабителей, имеются случаи, ясно говорящие о националистической ненависти поляков к украинскому населению. Так, например, погиб Дмитрий Борис – убитый польским вооруженным населением.

На основании всего вышесказанного, просим Вас еще раз присоединить наши земли, так называемую Холмщину к Украинской Советской Социалистической Республики.

Потужня, дня 31 июля 1944 г.

Вышеуказанное подтверждается собственноручными подписями.

647 подписей.*

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.790, арк.10-11.
Копія. Переклад з української мови.

Лист М.Хрущова до Й.Сталіна щодо питань евакуації українського населення з Польщі та польських громадян з УРСР

26 серпня 1944 р.

В последние дни я получил много писем на Ваше имя, а также на имя Совнаркома УССР, ЦК КП(б)У и Верховного Совета УССР от жителей Грубешевского, Томашувского и других уездов Польши, которые направлялись со специальными ходоканами или передавались через командиров Красной Армии.

В этих письмах жители украинских сел сообщают о фактах зверств и издевательств со стороны польских националистов над украинским населением и просят присоединить их к Советской Украине, а если это невозможно, то переселить в районы УССР.

Для того, чтобы мы могли провести работу по переселению украинского населения из Польши на Украину и польского населения из Украины в Польшу, следовало бы по этому вопросу договориться с Польским Комитетом Национального Освобождения.

При заключении соглашения о переселении необходимо решить вопросы о порядке перевозки переселяемыми их имущества и сельскохозяйственных продуктов.

Мне кажется, что можно было бы установить такой порядок, при котором переселяемые сдают сельскохозяйственную продукцию заготовительным органам или частям Красной Армии и при переезде на новое местожительство по предъявлению документов получают соответствующее количество сельскохозяйственных продуктов.

Н.Хрущев.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.790, арк.1-2.
Копія.

Лист М.Хрущова до Й.Сталіна про заходи щодо переселення з УРСР польських громадян

29 вересня 1944 р.

После заключения соглашения с Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации Украинского населения с территории Польши и польского населения с территории УССР мы провели необходимую подготовительную работу к проведению переселения. Подобраны кадры Уполномоченных и Представителей, составлена необходимая документация.

Наши Представители выехали в г.Люблин и приступают к учету украинского населения, желающего эвакуироваться в Украинскую ССР и в ближайшее время будут проводить эвакуацию.

Поляки, особенно в г.Львове, главным образом, интеллигенты, связанные с польским эмигрантским правительством в Лондоне, распускают слухи, что вопрос о границах окончательно не решен и поэтому, мол, выезжать не нужно.

Нам известно, что польское эмигрантское правительство в Лондоне дало директиву своим организациям во Львове и других народах Западной Украины, воздержаться от эвакуации, обещая что во время мирной конференции они добьются включения г.Львова и других городов в состав Польского государства.

Мы считаем необходимым в отношении областей Украины проводить следующую политику.

Во всех учебных заведениях и средних школах пользоваться учебниками и вести преподавание на украинском и русском языках.

В Советском Союзе для польских детей организованы школы, в которых преподавание ведется на польском языке и по польским программам, т.е. воспитание ведется в духе польского буржуазного демократического государства. Некоторые поляки ставили вопрос о том, чтобы такие школы организовывать также в г.Львове. Мы им в этом отказали и предлагали во всех украинских и польских школах проводить занятия по программам, утвержденным Наркомпросом УССР.

Мы также считаем необходимым отменить решение СНК УССР о запрещении мобилизации польского населения западных областей за пределы района, на работу в промышленности восточных областей УССР и других Республик Советского Союза. Следует привлечь польское население к выполнению всех обязанностей, которые выполняет остальное население Советской Украины. Это значит, что мы будем проводить мобилизацию польского населения как мужчин, так и женщин, проживающих в западных областях УССР в промышленности, на строительство оборонных сооружений и для участия в других мероприятиях, наравне украинским населением.

Все эти мероприятия будут способствовать ускорению эвакуации польского населения из западных областей УССР в Польшу.

Н.Хрущов

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.790, арк.137-139.
Копія.

3 листа М.Хрущова до Й.Сталіна про хід евакуації українського населення з Польщі

27 листопада 1944 р.

...По состоянию на 1 ноября 1944 года подано заявление о желании быть эвакуированными с территории Польши в колхозы областей УССР 11594 семьи, в них 45431 человек населения, в том числе по уездам:

*Цей та інші листи були передані з ЦК КП(б)У Головному уповноваженому Уряду УРСР по евакуації М.Підгорному.

Название уездов	Количество семей, подавших заявление	В них населения душ
Белгородский	2373	9113
Владовский	1020	4080
Грубешувский	1466	5571
Замостянский	485	2007
Красноставский	580	2450
Лисковский	450	1800
Любешувский	82	235
Перемышлевский	5	15
Томашувский	2575	10470
Хелмский	2329	8770
Ярославский	231	850
ИТОГО:	11594	45431

По предварительным данным Главного Уполномоченного Правительства Украинской ССР на территории Польши учтено и может быть эвакуировано до 87.700 семей, в них 350.500 душ населения.

По уездам, учтенное украинское население на территории Польши, по состоянию на 1 ноября 1944 года, распределяется следующим образом:

Название уездов	Количество семей, подлежащих эвакуации	В них общее количество украинского населения
Белгородский	5500	22000
Владовский	6200	24600
Грубешувский	10000	40000
Замостянский	5500	22000
Красноставский	1400	5500
Лесковский	7500	30000
Любешувский	8800	35000
Перемышлевский	15500	62200
Томашувский	10000	40000
Хелмский	7300	29200
Ярославский	10000	40000
ВСЕГО:	87700	350500

За время с 1.XI по 11.XI-1944 года с территории Польши уже направлено в области УСРР 995 семей, в них 3506 душ населения, в том числе: в Запорожскую область - 452 семьи, в Днепропетровскую - 60 семей, в Николаевскую - 68 семей, в Херсонскую - 55 семей, в Дрогобычскую - 10 семей и Тернопольскую - 350 семей...

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.790, арк.232-233.
Копія.

Лист М.Хрущова до Е.-Б. Осубки-Моравського
про продовження строків евакуації
українського і польського населення

27 листопада 1944 р.

Пане Голово,

зважаючи на те, що встановлений Угодою між
Урядом Української Республіки та Польським
Комітетом Національного Визволення від 9 вересня
ц.р. термін подання заяв на переселення закінчився,
а заявки про бажання переселитися, так з українців,

ІХ. Публікації архівних документів

як і з боку поляків продовжують поступати, Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки, на підставі статті 2 Угоди, звертається до Польського Комітету Національного Визволення з пропозицією продовжити строк приймання заяв від тих, що бажають евакуюватися, до 15 січня, а строк закінчення евакуації до 1 березня 1945 р..

Прошу Вас, Пане Голова, прийняти заповнення у мой високій до Вас пошані –

М.Хрущов.

*ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.790, арк.140.
Копія.*

Лист М.Хрущова до Е.-Б. Осубки-Моровського про продовження строків евакуації українського і польського населення.

8 травня 1945 р.

Господин Премьер-Министр,
Соглашением между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР от 9 сентября 1944 года срок окончания эвакуации установлен 1 февраля 1945 года. Договаривающиеся стороны путем обмена письмами условились продлить этот срок до 1 мая 1945 года. Однако к намеченному времени взаимную эвакуацию населения закончить не удалось. Вследствие этого, от имени Правительства Украинской ССР, я обращаюсь к Вам с предложением вновь отсрочить дату окончания эвакуации населения до августа 1945 года.

Примите, Господин Премьер-Министр, уверения в моем к Вам высоком уважении.

Н.Хрущев.

*ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1467, арк.16.
Копія.*

Лист М.Хрущова до Й.Сталіна про виділення залізничного транспорту для евакуації українського і польського населення

10 травня 1945 р.

Осуществляя Люблинское Соглашение от 3 сентября 1944 года об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории западных областей Украины, по состоянию на 5 мая 1945 года на территории Польши учтено украинского населения 493380 человек, из них за период эвакуации с октября 1944 года по 5 мая 1945 г. отправлено на Украину всего лишь 148638 человек. Польских граждан, проживающих на территории западных областей Украины, учтено 775155 человек и за это же время отправлено в Польшу только 114433 человека.

В результате затруднений с подвижным составом, на железнодорожных станциях Киевской, Львовской и дорогах Польши скопилось свыше 10 тысяч украинского и польского населения, которые в ожидании погрузки находятся на станциях и пунктах вблизи железнодорожных станций 15-30 и больше суток и оказались в тяжелом положении.

¹І.Ковальов – народний комісар шляхів сполучення СРСР.

Не получая необходимого количества вагонов для перевозки эвакуируемого населения, Совнарком УССР и ЦК КП(б) У вынуждены были два раза переносить срок окончания эвакуации.

В целях окончания эвакуации украинского и польского населения до 1 ноября с.г. прошу Вас поручить НКПС тов.Ковалеву¹ изыскать возможность включить перевозку украинского и польского населения в государственный план перевозок с обеспечением ежедневной подачи с 15 мая до 1 ноября 1945 года не менее 500 вагонов, в том числе для эвакуации украинского населения с территории Польши 265 вагонов и для эвакуации польских граждан с территории западных областей Украины 235 вагонов в сутки.

Н.Хрущев.

*ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1471, арк.83-84.
Копія.*

Лист заст.Голови РНК СРСР Л.Берії до М.Хрущова про виділення залізничного і транспорту для перевезення українського і польського населення.

27 травня 1944 р.

На Ваше письмо об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории Украины на имя тов.Сталина сообщаю, что НКПС может выделять ежедневно для эвакуации населения 270 вагонов из них по Львовской дороге – 100 вагонов, Ковельской – 70 вагонов и по дорогам Польши – 100 вагонов. Для обеспечения эвакуации украинского и польского населения НКПС издан специальный приказ номер 517ц от 22 мая 1945 года. НР. ЛБ-566

Берия

*ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1467, арк.25.
Копія.*

Телеграма районного уповноваженого по евакуації українського населення з Польщі П.Яцуна М.Хрущову про труднощі у справі вивезення переселенців

5 червня 1954 р.

В Ново-Сончском районе находится целью эвакуировать на станцию Новый Сонч и Грыбо людей, имущество и скот в ожидании вагонов под открытым небом и частыми дождями более месяца. Приготовленные эшелоны для отправки находятся в пути к станции Хыров на перегоне между станциями Новый Сонч и Ясло около месяца. Запасы продовольствия и фуража израсходованы, голодают.

Требуют помощи, имеются заболевания скота ящуром. Люди находятся в антисанитарных условиях. Вспыхнула эпидемия сыпного тифа. Записавшиеся переселенцы возвращаются домой, не желают эвакуироваться, а вывезенные на станцию требуют немедленного отправления или возвращения домой, обвиняя работников комиссии в обмане эвакуации и создании голодной смерти

для них, так как они спешили эвакуироваться, не сеяли и часть имущества продали. Вагонов и отправки нет и неизвестно когда будут. Люди в отчаянии, грозят убийством активистов эвакуации.

Такое мероприятие и в Чалицком, Ярославском районах эвакуирующихся через станцию Хыров. Прошу Вашего содействия не допустить полного развала эвакуации, других последствий.

Яцун

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1465, арк.27.
Завірена копія.

*Лист М.Хрущова до Й.Сталіна про хід
евакуації українського та польського населення
липень 1945 р.*

Выполняя Соглашение между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения от 9 сентября 1944 года «Об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР», по состоянию на 1 июля 1945 года из Польши прибыло в УССР 46.053 хозяйства, из них: в восточные области УССР – 32.723 и западные – 13.330 хозяйства.

Из общего количества 46.053 хозяйств, переселенных из Польши на территорию УССР, прибыло: на 1 января 1945 года – 5.143 хозяйства, с 1 января по 1 апреля – 18.692 и после первого апреля – 22.218 хозяйств.

Из прибывших в восточные области УССР 32.723 эвакуированных из Польши хозяйств, по состоянию на 1 июля 1945 года вступило в члены колхозов 24.162 семьи, что составляет 73,8% к прибывшим хозяйствам.

В Николаевской области из переселенных хозяйств организовано 16 новых самостоятельных колхозов, которые озимого сева не производили, а яровыми посевами освоили земли на 20-25%.

Остальная часть эвакуированных размещена в порядке доприселения в существующих колхоза, причем в 115 колхозах республики переселенные хозяйства уже теперь составляют более 50% наличия старых дворов колхозников.

Прибывшие из Польши в восточные области УССР хозяйства временно размещены в домах колхозников и только 10.036 хозяйствам представлены отдельные жилые дома.

В настоящее время органы Наркомата заготовок СССР проводят вручение обязательств по государственными обязательным поставкам всем прибывшим на территорию УССР эвакуированным из Польши хозяйствам украинского населения, наравне с местными коренными хозяйствами УССР.

Учитывая, что значительная часть переселенцев расселяется в разрушенных немецкими оккупантами домах, на восстановление которых и на свое хозяйственное устройство вынуждена нести затраты, ЦК КП(б)У просит Вас, кроме освобождения переселенцев от всех государственных денежных налогов, предусмотренного Люблинским соглашением от 9 сентября 1944 года, освободить переселенные в УССР хозяйства из Польши и вновь организованные из переселенцев колхозы от видов государственных обязательных поставок сроком на 2 года со времени вселения их на новом месте, а колхозы, в которые

доприселено свыше 50% переселенных хозяйств – сроком на 2 года в половинном размере.

Н.Хрущов.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1468, арк.165-166.
Копія.

*Лист М.Хрущова до Е.-Б. Осубки-Моравського
про сприяння польської сторони евакуації
українського населення з Польщі.*

7 серпня 1945 р.

Господин Премьер-Министр,
Главный Уполномоченный Правительства Украинской ССР по эвакуации украинского населения с территории Польши господин Н.Подгорный неоднократно обращал внимание польских властей на ненормальную политическую обстановку, существующую в Лисковском, Перемышльском, Любачувском и других районах, которая всячески тормозит ход переселения украинского населения из указанных районов.

Подобная обстановка не только мешает районным уполномоченным в выполнении их функций, но и лишает возможности украинское население этих районов свободно изъявить свою волю об их эвакуации на территорию Украинской ССР.

К сожалению, обстановка в этих районах до сих пор существенно не изменилась, несмотря на принятые меры.

Такое положение ставит под угрозу возможность окончания эвакуации к 1 ноября 1945 года.

Обращая Ваше внимание на вышеизложенное, прошу Вас принять более действенные меры к устранению имеющихся ненормальностей в возможно кратчайший срок.

Примите, Господин Премьер-Министр, уверения в моем высоком к Вам уважении

Н.Хрущев

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1476, арк.170.
Копія

*Лист Е.-Б.Осубки-Моровського до М.Хрущова
про ліквідацію установ уповноважених УРСР
по евакуації в окремих повітах Польщі*

15 вересня 1945 р.

Польський Тимчасовий Уряд Національної Єдності не буде заперечувати, як що буде згода Уряду Української РСР на поставлені питання Головним Уповноваженим Уряду Української РСР і Головним представником Польського Тимчасового Уряду, а саме:

ПЕРШЕ: Дозволити ліквідувати Замост'євську, Красноставську, Хелмську, Білгорайську та Ясловську установи Райуповноважених і Райпредставників після здачі ними документальні і остаточного звіту про підсумки евакуації.

ДРУГЕ: Доручити Головному Уповноваженому Уряду Української РСР та Головному Представникові Польського Тимчасового Уряду Національної Єдності по взаємній згоді встановити термін та переведити ліквідацію установ тих Уповноважених і Рай представників, які закінчили роботу по евакуації.

Осубка-Моравський

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1465, арк.42.
Копія.

Лист М.Хрущова до Посла в Польщі В.Лебедева
про запрошення польської делегації до Києва

24 листопада 1945 р.
Прошу передать от имени Украинского
Правительства Премьер-Министру Польской
Республики г.Осубка-Моравскому приглашение
на приезд в г.Киев делегации для подписания
дополнительного протокола к соглашению между
Правительством Украинской ССР и Польским
Комитетом Национального Освобождения об
эвакуации украинского населения с территории
Польши и польских граждан с территории УССР,
подписанному 9 сентября 1944 года.

Правительство Украинской ССР желало бы,
чтобы делегаты от Польского Правительства
приехали к среде 28-го ноября 1945 года.

Н.Хрущов

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1468, арк.308.
Копія.

Телеграма М.Хрущова наркомів закордонних
справ СРСР А.Вишинському про склад
делегатії УРСР до Польщі

27 листопада 1945 р.

В ответ на Ваш вопрос о подписании
дополнительного протокола с Польской
Республикой о продлении сроков эвакуации
украинского и польского населения, сообщаю Вам
текст нашего проекта дополнительного протокола:

Для того, чтобы подписать дополнительный
протокол о продлении сроков регистрации и
выезда в Польшу польских граждан мы бы хотели
послать свою делегацию в Варшаву во Вторник 27
ноября 1945 года в составе:

1. Глава делегации тов.Бажан Н.П. – заместитель
Председателя Совнаркома УССР.

2. Подгорный Н.В. – главный уполномоченный
правительства УССР в Польше по эвакуации
украинского населения.

3. Шиганский В.П. – заместитель заведующего
протоколно-консульского отдела НКВД УССР.
прошу сообщить Ваше мнение по переданному
мною при этом дополнительному протоколу.

Н.Хрущов.

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1464, арк.32.
Оригінал.

Донесення в.о.прокурора УРСР П.Ноценка до
М.Хрущова про переселення українців-
переселенців

6 липня 1946 р.

И.о.Прокурора Закарпатской области, старший
советник юстиции тов.Минько сообщает мне о
следующем:

На стыке государственных границ Чехословакии,
Польши и Советского Союза. в районе села
Волосатое Велико-березовского округа
Закарпатской области нашу государственную
границу перешли свыше 1.500 польских граждан
по национальности украинцев, составляющих
около 200 семейств с имуществом и рогатым
скотом, но без продуктов питания.

Реакционные польские круги и бендеровцы
применяли к этой группе украинцев насилия и
репрессии, создавали им тяжелые условия и
препятствовали переселению их на территорию
УССР. Ввиду этого переселенцы вынуждены были
пробиваться в УССР через горы.

Продовольственное положение этих
переселенцев, сосредоточенных сейчас в селе
Стовное, очень тяжелое, их скот не обеспечен
нормами, люди живут под открытым небом.

О происшедшем сообщено Министру
иностраннх дел УССР тов.Мануильскому и
сделано устное представление облисполкому о
принятии необходимых мер к организации
питания и фуражирования, а также размещения
по квартирам.

Сообщая о вышеизложенном, полагаю бы со своей
стороны необходимым дать указания Министрам
торговли УССР и земледелия УССР о принятии
срочных мер к организации снабжения этих
переселенцев предметами широкого потребления
и к хозяйственно-бытовому обслуживанию и
землеустройству их.

П.Ноценка

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3952, арк.18-19.
Оригінал.

Из заключного звіту Головного уповноваженого
УРСР по евакуації українського населення з
території Польщі М.Ромашенка

17 лютого 1947 р.

... Эвакуировано в УССР 122.622 семьи, в
которых насчитывается 482.880 человек. Таким
образом, получается весьма высокий показатель
охвата подлежавшего эвакуации населения,
который составляет 97,4% к количеству всех семей
и 97,0% к количеству человек.

Это позволяет нам оценить как весьма
удовлетворительный общий результат работы по
эвакуации.

Результаты эвакуации по отдельным районам
могут быть представлены следующими данными:

Название района	Эвакуировано		% к учтенному населению	
	семей	душ	семей	душ
1. Белгородский	4,377	16,523	68,7	91,6
2. Влодавский	7,296	25,030	95,7	93,8
3. Грубецувский	18,653	68,658	98,2	98,1
4. Замостьевский	1,543	5,480	93,6	93,7
5. Красноставский	874	2,707	81,5	77,0
6. Лисковский	8,764	39,505	97,5	99,3
7. Любартувский	227	811	100,0	100,0
8. Любачувский	9,951	43,172	97,6	98,0
9. Перемышльский	16,494	64,831	98,7	99,0
10. Радзыньский	83	274	100,0	100,0
11. Санокский	14,630	60,878	97,2	96,3
12. Томашувский	11,097	40,742	9,6	99,6
13. Хелмский	8,965	33,195	96,3	96,3
14. Ярославский	9,292	36,666	98,2	99,0
15. Ясловский	1,780	7,270	92,0	94,7
16. Горлицкий	3,630	15,058	90,7	87,0
17. Ново-Сончский	4,554	20,093	95,8	90,0
18. Прочие районы	522	1,987	-	-
ИТОГО:	122,622	482,880	97,4	97,0

ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4356, арк.30.
Оригінал.

Евгенія Сохацька

ІВАН ОГІЄНКО ЗА СПОГАДАМИ ГРИГОРІЯ КОСТЮКА

Важко переоцінити роль державних архівів у створенні повнокровних образів визначних діячів української культури. На жаль, до сьогодні остаточно не вирішено на державному рівні питання про повернення архіву Івана Огієнка (митрополита Іларіона) з Вінніпега (Колегія Святого Андрія) до України. Тому для дослідників творчості батька української духовності — Івана Огієнка — вартим уваги є приватне листування його сучасників. Цінними, як нам видаються, є листи Григорія Костюка — відомого літературознавця, дійсного члена ВУАН і НТШ у США, з вересня 1992 р. — дійсного члена НАН України, котрий багато зробив для збереження й увічнення пам'яті Володимира Винниченка (лауреат премії ім. В. Винниченка (1990 р.). Патріархові українського літературознавства щойно виповнилося 95 років. Він живе недалеко від Вашингтона (містечко Сільвер Спрінг).

Народився Григорій Олександрович Костюк 25 жовтня 1902 р. у селі Боришківцях Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Ще донедавна про нього знали хіба що фахівці. А нині повернулося нарешті чесне ім'я людини, яка була очевидцем і жертвою репресій 20-30-х рр. Григорієві Костюку належить багато статей на суспільно-політичні теми, книги про сталінський терор в Україні (1960 р. англійською мовою, 1995 р. — українською, видана в Києві), спогади про тюремні роки і роки заслання — «Окаїнні роки» (1978), величезний том дуже цікавих спогадів «Зустрічі і прощання» (Едмонтон, 1967. — Т. I; Т. II — сподіваємося, скоро побачить світ), а також низки праць про українське літературознавство і письменників — «Володимир Винниченко та його доба» (1980), «У світлі ідей і образів», «На магістралях доби» (обидві — 1963) та ін.

Становлення Костюка як свідомого українця відбулося не без впливу Івана Огієнка. 22 жовтня 1918 р. згідно з Законом Гетьмана Української держави Павла Скоропадського від 1 липня 1918 р. було урочисто відкрито Кам'янець-Подільський державний університет. На сьогодні переконливо доведено важливу роль І. Огієнка в його організації (праці О. Пащенко, В. Приходька, В. Гериновича, О. Геруса, О. Завальнюка, М. Тимошика та ін.). Олег Герус, професор Манітобського університету (Канада), слушно наголошує: «Заснування університету тісно пов'язане з появою такої особистості, як проф. Іван Огієнко, цієї головної національної сили» [1]. Університет (1918-1920 рр.) відіграв значну роль у справі організації й розбудови вищої школи України періоду національних змагань. Він залишився у спогадах сучасників як «найсвітліше культурне діло 1917-1920 рр.», як факт утвердження української державності [2].

При університеті існувала гімназія длядорослих і курси українознавства, якими керував ректор І. Огієнко, а викладали в них професори уні-

верситету. Це було проявом далекоглядності вченого, бо давало змогу широко залучати українську молодь до науки. Ці заклади готували її до вступу в університет.

Учнем названої гімназії 1919 р. і був Григорій Костюк. Згодом він згадуватиме: «Вона не тільки виконала своє призначення, але й стала тривалим пам'ятником своєму славному основникові» (І. Огієнкові. — Є.С.) [3, с.42].

1964 р. Г. Костюк, перебуваючи уже в еміграції, відвідав митрополита Іларіона (І. Огієнка) у Вінніпезі. Туди він прибув на запрошення Народного дому й «Просвіти», де прочитав доповіді про М. Грушевського й В. Винниченка. Г. Костюк нагадав І. Огієнкові про Кам'янець-Подільський державний український університет і про те, що був вихованцем заснованої ним гімназії. Г. Костюк пише: «... владика був зворушений до сліз. Моя особа засвідчила йому, що його тодішня ідея була реальною і не пішла на марне» [3, с. 43].

На смерть І. Огієнка (1972) Г. Костюк відгукнувся некрологом у вінніпезькій газеті «Український голос» від 17 травня 1972 р. «Первоієрарх, вчений, людина / Маленький фрагмент до великої біографії Блаженнішого Митрополита Іларіона» [4]. Подіємо його повністю:

Григорій Костюк

ПЕРВОІЄРАРХ, ВЧЕНИЙ, ЛЮДИНА
(Маленький фрагмент до великої біографії
Блаженнішого

Митрополита Іларіона)

З біографії Покійного Митрополита Іларіона (в миру проф. Івана Івановича Огієнка) знаємо, що в добу української національно-визвольної революції (1917-1920) він брав активну участь не тільки в розбудові української науки й освіти, але й в керівному державному житті нашого народу. В добу Центральної Ради він не тільки перший професор української мови у тоді ще щирь зрусифікованому і ворожому до українства Київському університеті, але й член Ради секретаря освіти — цього першого справжнього міністерства культури й освіти щойно відродженої української держави роком пізніше, в добу Директорії (1918-1919), проф. І. Огієнка ми вже бачимо членом першої Ради Народних Міністрів (очоленої Володимиром Чехівським). Він керує міністерством Культури й Освіти Української Народної Республіки.

При цій біографічній довідці належить пригадати таких три моменти:

1) що головою першого українського революційного уряду доби Центральної Ради — Генерального секретаріату, в Раду освіти при якому входив проф. І. Огієнко — був Володимир Винниченко;

2) що головою Директорії — вищої влади Української Народної Республіки з кінця 1918 р. — знову ж був Володимир Винниченко;

3) що перша Рада Народних Міністрів, до якої

входив як міністер культури й освіти проф. І. Огієнко, була створена наказом Директорії 26 грудня 1918 р. і наказ цей підписаний головою Директорії В. Винниченком.

Ці три моменти підказують нам, що між цими двома діячами доби революції мусів би бути якийсь особистий контакт, або принаймні — взаєморозуміння чи взаєморозуміння. Перед спробою розкрити це питання вважаємо за потрібне подати ще такий невеличкий коментар. Обидва вони походили з бідних селянських родин, але силою свого таланту й великої праці піднесли до верховин української культури і суспільного життя. Були вони майже однолітки. Проф. І. Огієнко був молодший від свого знаменитого сучасника всього на два роки але пережив його на 21 р. Коли літературна слава до В. Винниченка прийшла можна сказати з першими критичними відгуками на його твори від корифеїв української літературної думки — Лесі Українки — 1905 р. та Івана Франка — 1906 р., то заслужена слава вченого до проф. І. Огієнка прийшла значно пізніше. З біографічної довідки знаємо, що молодого вченого було призначено на доцента Університету ім. Св. Володимира в Києві 1915 р. Лише тоді вперше він мав можливість виявити свій талант лектора і вченого. Про це маємо дуже виукливе свідчення тодішнього його студента, а пізніше відомого вченого і письменника, тепер вже покійного, Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича). У нарисі «Болотня Люкроза»¹⁾ він писав:

«Іван Іванович Огієнко для своєї вступної лекції в університеті вибрав тему: «Чи правильно поставлений наголос в «Полтаві» Ол. Пушкіна «Молчит музыка боевая». Він навів сотні прикладів з незліченної кількості авторів. Це був плід ретельних студій. Потік імен, фейерверк найнесподіваніших цитат. Аудиторія була потрясена грандіозністю скрупульозної праці, що її перевів автор.

Коли Іван Іванович Огієнко скінчив свою сорокахвилинну лекцію... студенти в захопленні влаштували промовцеві гучну овацію.... Поза сумнівом, з усіх доцентських лекцій, виголошених у ті часи в Університеті, це була найблискучіша. Вона стала для мене наочним доказом того як ретельний вчений дотиком чарівної палички з дрібної теми здібний створити казковий палац, шліфуючи, обернути камінець у блискучий діамант бездоганної ерудиції».

Це був перший твердий крок майбутнього великого вченого. Таким він вийшов в українську національну революцію 1917 р. Таким його очевидно вперше пізнав і дбайливо залучав до державно-керівної праці один із провідників цієї революції В. Винниченко. Про ставлення В. Винниченка до проф. І. Огієнка свідчить такий факт: у «Щоденнику В. Винниченка за грудень 1918 р. (кн. 5, ст. 36-37), накреслений орієнтовний спи-

сок членів майбутнього уряду Директорії. Серед багатьох імен плянованої Ради Народних Міністрів, на четвертому місці, під рубрикою «Освіта і культура», стоїть прізвище І. Огієнко». Характеристично, що після несподіваної смерті першого міністра освіти доби Центральної Ради Івана Стешенка, у Винниченка тепер вибір впав тільки на проф. І. Огієнка, хоч було ще кілька достойних на цю роль кандидатів. І ще: в згаданому Винниченковому списку майбутніх членів Ради міністрів майже проти можливого міністерського resortу стоїть два, а то й три прізвища. Це, звичайно, для можливого вибору. Проти resortу «Освіта і культура» стоїть тільки одне прізвище проф. І. Огієнка. Це дає підставу нам стверджувати, що кандидатура проф. І. Огієнка для тодішнього голови держави В. Винниченка була не дискусійною. Правда, є підстави припускати, що в процесі затвердження цього списку Ради міністрів, кандидатура проф. Івана Огієнка з чийого боку зазнала була заперечень. Але, зрештою, такі переміги Винниченка і проф. Огієнка, як знаємо, і в першій Раді міністрів, очоленій В. Чехівським, і пізніше, очоленій проф. С. Остапенком, займав посаду міністра освіти Української Народної Республіки.

Якже ж ставився проф. Огієнко до В. Винниченка? На жаль ми це маємо ще про це багато вказівок чи документів. Це питання напевне буде притягати увагу дослідників ще не раз. Думаємо, що для цього знайдеться цікавий матеріал і в архіві Покійного Владки. У нашому розпорядженні, поза кількома побіжними вказівками, є один можна сказати першорядної історико-культурної ваги документ, з яким ми хочемо ознайомити найширші кола нашої громади. Це особистий лист проф. І. Огієнка до В. Винниченка від 12 квітня 1926 р. Лист цей зберігається в архіві Винниченка при УВАН у США. Дослівний текст цього листа без будь-яких змін чи поправок такий:

Проф. Іван Огієнко

Львів, ул. Ходоровського № 15

Високодостойний Володимире Кириловичу!

Уклінна прошу пробачити мені, що, не бувши ближче знайомим з Вами, наслідуюсь таки писати Вам. Але переживаємо такі часи, коли давно вже відкинуто зайві церемонії, а це дає мені змогу звернутися впрям до Вас.

Буду писати Вам просто. Я одержав листа, в якому мене повідомляють, що Ви з дружиною своєю опинилися в великій нужді і ніби працюєте вдовж на фабриці, тим заробляючи собі на хліб. Мене просять, щоби ужив я заходів для допомоги Вам.

Я вже звернувся до деяких впливових осіб (звичайно, цілком довірливо) і цей мій лист до Вас — це вислід нашої наради. Сердечно прошу Вас написати мені, наскільки правдиві твердження мого кореспондента про теперішній Ваш матеріаль-

¹⁾ Віктор Домонтович. Болотня Люкроза. (Фрагмент. Університетські роки). Календар-Альманах, 1948. Август-Березень, ст. 109-117.

ний стан. Чи дозволяєте мені вжити деяких заходів — якщо цього потрібно — для допомоги Вам.

Ще раз перепрошую за пряму дорогу, але я такої думки, що навіть і безсилі хвилює український народ зможе і мусить підтримати свого Винниченка, бо ж він у нього один.

До 1 мая я живу у Львові — *Lwów*, *ul. Chodogowskiego 15*, а потому переносюся до Варшави, де адреса моя буде така: *Warszawa*, *ul. Stalowa № 25 т. 11*.

Коли б потрібна була моя допомога, то це лише робити, поки я у Львові.

З правдивою до Вас пошаною
готовий до послуг

Проф. І. Огієнка.

12. IV. 1926.

Так звучить цей виключний людський документ. Коментувати його, принаймні тут, зайве. Він з мезжевою ясністю і щирістю говорить сам за себе. Ми на жаль не маємо копії відповіді на цього листа. Записи у «Щоденнику» В. Винниченка за 16 квітня 1926 р. свідчать, що він був до глибини душі зворушений цією щирою увагою вченого і недавнього побратима в праці. Від заходів про матеріальну підтримку з подякою відмовився, бо тоді він ще її не потребував.

Лист цей свідчить, що в особі відійшло від нас Блаженнішого Митрополита Іларіона українська спільнота у світі втратила не тільки Первоієрарха Української Греко-Православної Церкви в Канаді, не тільки видатного вченого, що залишив доготовити праці, але й полум'яного патріота і Велику Людину. Людину, яка уміла бачити і розуміти події і людей своєї доби краще, глибше і далекоріше від багатьох своїх сучасників.

Як бачимо, з некролога постає образ І. Огієнка як талановитого вченого періоду його праці у Київському університеті, зокрема 1915 р.

23 жовтня 1992 р. у рідному селі Г. Костюка Бориньківцях, що недалеко Кам'янець-Подільського, відбувся святковий літературно-мистецький вечір, присвячений 90-річчю від дня його народження, що був організований кафедрою української літератури тодішнього Кам'янець-Подільського педагогічного університету (завідувачка кафедри доцент Галина Насмінчук, організувала вечір викладачка Людмила Третяк). На святі був присутній син вченого Теодор Костюк. Йшлося і про Григорія Костюка, вченого-літературознавця, і про Івана Огієнка, визначного культурно-освітнього й державного діяча періоду УНР.

На знак вдячності Г. Костюк надіслав листа, в якому зазначено: «Я свідомий того, що шановуючи мою особу, Ви фактично вшанували ціле покоління діячів української культури, що впали жертвами антилюдської системи, котра, на сміх історії, цинічно називала себе «робітнико-селянською владою». ... Щаслива доля Вам прирекла здійснити те, чого не могло моє покоління — покоління Ваших батьків і дідів. Щастя, здоров'я і творчої снаги зичу Вам і всім Вашим колегам у праці» [5].

Так зав'язалося моє листування з патріархом українського літературознавства. Крім надісланих книг, на сьогодні отримала чотири листи. Особливо важливим для мене є другий лист від 2 жовтня 1994 р., в якому є важливі міркування щодо особи Огієнка. Вони знайомили нас як важливий аргумент у затяжній боротьбі національно-патріотичних сил щодо зміни статусу Кам'янець-Подільського педінституту та його перейменування (тоді він носив ім'я більшовицького комісара освіти В. Затонського). Ці слова були включені до заяви 15 громадських організацій і партії Кам'янець-Подільського на адресу Кабінету Міністрів та Міністерства освіти з вимогою перейменувати вуз: «Я переконаний, що ім'я професора і державного діяча І.І. Огієнка для Кам'янець-Подільського педінституту є цілком заслужене, є честю для інституту його носити. Більше того, якщо на базі педінституту постав університет, то й тоді кінче і заслужено він мусить бути імені Огієнка. Адже йдеться не тільки про видатну постать культурного і суспільного діяча доби УНР, але й насамперед про першого будівничого вищої школи в новій Україні взагалі, а Кам'янці — зокрема, більше того ПЕРШОГО РЕКТОРА (виділення Г. Костюка. — Є.С.) Українського Державного Університету. Тому я цілком підтримую той загальний цистет до особи І.І. Огієнка, який утверджується в Кам'янці...» [6].

На жаль, ні до слів громадськості Кам'янця, ні до слів Г. Костюка не прислухалися сучасні урядовці. 28 червня 1997 р. Постановою Кабінету Міністрів України Кам'янець-Подільському педінституту повернуто статус університету (правда, не класичного, а педагогічного), але без імені Івана Огієнка. Анонімний університет. (Може, опубліковані листи Г. Костюка зрушать цю справу. Так хочеться на це сподіватися!)

Додаток: Листи Г. Костюка (із збереженням правопису).

Лист № 1

18 січня 1993 р. Сільвер Спрінг, США

Є.І. Сохацька

Декан філологічного факультету

Кам'янець-Под. педінституту

Вельмишановна Євгеніє Іванівно!

Хочу висловити глибоку подяку Вам, а в Вашій особі, всім тим професорам і студентам філологічного факультету, що 23 жовтня 1992 р. так тепло згадали день мого 90-річчя.

Я дуже зворушений тим, що ви всі мої багатомісний молодші колеги, у моєму рідному місті і селі, перші святково визначили цю поважну, хоч і присмеркову дату мого життя.

Я свідомий того, що вшановуючи мою особу, Ви фактично вшанували ціле моє трагічне покоління діячів української культури, що впали жертвами антилюдської системи, котра на сміх історії, цинічно називала себе «робітнико-селянською владою». Тож, велике спасибі Вам за це, мої дорогі крایی.

Щаслива доля Вам прирекла здійснити те, чого не могло мое покоління — покоління Ваших батьків і дідів. Щастя, здоров'я і творчої снаги зичу Вам і всім Вашим колегам у праці.

З правдивої пошаною

Григорій Костюк

П. С. Вш. Євгеніє Іванівно, посилаю Вам копію мого некролога бл. пам'яті проф. Івана Огієнка. Як голові Товариства увічнення пам'яті проф. І. Огієнка, може знадобиться. Принаймні для архіву. 1) Що в листі багато помилок і різних друкарських недорочностей я, як і моя старенька машинка, вкрай розхитані. Прочитати і виправити текст — не можу. Майже сліпий. 2) Що посилаю цього листа через мого приятеля Мацька Віталія Петровича. Ні Вашої, ні адреси Інституту не маю. Буду вдячний коли напишете.

Лист № 2

2 жовтня 1994

Сільвер Спрінг, Мд. США

Вельмишановна Євгеніє Іванівно!

Я дуже вдячний Вам за листа від 9 вересня, за збірник «Культура Поділля...» та інші додатки, що їх Ви передали через пані чи пана А. Мандзія з Рочестеру. Він ласкаво мені все переслав. Зокрема вдячний Вам за тепло написаний нарис про проф. І. Огієнка й мою приєднаність до нього. Мені приємно, що Ви приділяєте пильну увагу цій заслуженій у нашої нації історії людини. До речі, за 22 вересня у газеті «Свобода» опубліковано «Звернення» до всіх, хто знав і співпрацював з покійним професором (митрополитом Іларіоном). Звернення підписали Ви. Це мене дуже тішить. Не знаю як відгукнеться на це збайдужіла й застаріла еміграція. Але дай Боже Вам успіху в цій шляхетній праці.

Я дуже завинив перед Вами. Не відповідав на Вашого попереднього листа. Сили мене покидають. Я дуже знемічнів. Не можу вчасно полагоджувати всі свої справи. Цього листа хоч короткого примушую себе написати. рік тому, я написав листа до пана Мацька В.П. То була відповідь на його питання про І.Огієнка і Ю.Шевельова. Я думав, що ті питання цікавлять і Вас. Тому я просив його зробити копію й передати Вам. Але я не знаю чи він того листа дістав. Тому вкладаю тут копію того листа. Це лист не для публікації. Це мої особисті міркування тільки для Вашої інформації. Щоб Ви знали мою позицію.

Оце і все, що можу написати. Не ремствуйте на численні помилки навіть у такому короткому листі. Виправити їх не можу. Бо не вчитаю (сліпий) того, що сам надрукую. На всякий випадок вкладаю вирізку зі «Свободи». Зичу Вам усяких успіхів у Вашій переважливій праці. Добра і здоров'я Вам. З глибокою пошаною.

Григорій Костюк

Р.С. хочу Вам сказати, бо не знаю чи ще напишу, що минулого тижня я закінчив (домучив) писати 2-й том своїх спогадів. Фрагменти моїх життєвих пригод від часу Німецької окупації України (осінь 1941) до наших недавніх днів. Колись може їх опублікую. Але я вже того не дочекаюсь. Бувайте здорові.

Р.Р.С. Дуже радію, що відзначаєте 100-річчя В. Січинського. Славний батько його Юхим Січинський був моїм гімназійним учителем.

Копія Є.І. Сохацький

18 жовтня 1993

Вельмишановний Віталію Петровичу!

Всі Ваші листи і обидві книжки (і ту, що передали через чоловіка Світличної, і через Шевельова) я одержав. Дуже Вам дякую. Але я вже такий писака, що й не очікуюте від мене швидко листів. Оце з великим зусиллям пишу. Бо цойно вимучив з себе відповідь Людмилі Володимирівні Третяк, то вже мушу написати і Вам. А Є.І. Сохацький ще залишаюся в боргу. Не знаю коли відповім. Але перейду до справи.

Мені дуже приємно, Ви і вся інститутська громадськість зустрілася з Ю.Шевельовим. Не тільки тому, що це мій довголітній друг і, як він себе Вам відрекомендував, кум, в тому, що Ви всі мали нагоду зустрітися й послухати справжнього українського еміграційного вченого, відомого в широкому Західному світі.

А тепер про професора Огієнка. Пишіте, що Є.І. Сохацька виголосила чи написала якусь інформацію про «І.І. Огієнка і Г.О. Костюка». Не знаю, що вона там написала, але сякі-такі міркування на цю тему можна скласти. Я, як і Шевельов, належу до другого покоління після І. Огієнка. Що мене в'яже з І.І. Огієнком? У юнацькі шкільні роки я вчився української мови за підручником І.Огієнка. Вивчав історію укр. культури за єдиним тоді нарисом на цю тему проф. І. Огієнка. Я вчився в гімназії, що була заснована заходами міністра освіти і культури уряду УНР, і нарешті, я знав, що ректором Університету є проф. Огієнко — високої школи, де вчаться тільки богом позначені молоді люди. Оце все, що мене єдиало в мої середньшкільні роки з ім'ям І.Огієнка. Огієнко з 1920 р. виїхав на Захід і зник з мого обрію. За фахом я не був ані славістом, ані мовознавцем. Я став у вузькому сенсі істориком літератури, літ.критиком, а ще пізніше — політологом, істориком політики й культури новітньої доби. Все це не дуже стикалося з дальшою науковою діяльністю І.Огієнка, а особливо з новою фазою його зацікавленості — історією нашої церкви. Але добре пам'ятю по нього я зберігав. І коли вже у США, в 50-ті — 60-ті рр. появилось кілька моїх публікацій, в тому й англійською мовою, і ім'я, як голови ОУП «Слово стало ширше відоме, І. Огієнко, тоді вже владика Іларіон, прислав мені свою книжку (спроба поетичного осмислення доби УНР) і короткого листа. Я написав йому теплу подяку й між іншим, сказав, що вийшов я в літературний світ з тої гімназії для дорослих, що з його благословенства постала в Кам'янці 1919 р.. Він відповідав мені зворушливим листом, бо ніяк не сподівався, що між мною і ним є якийсь духовний контакт у минулому. На початку 60-х років мене запросили з доповіддю до Вінніпегу. Я мав дві доповіді: про Винниченка і про останні дні життя М. Грушевського.

При цій нагоді я зробив візиту до Владики. Він тоді був у шпиталі. Мав операцію очей. Вже видужував. Мене зустрів із зворушенням, обіймами і благословенням. Не дивлячись на свій досить похилий вік, виглядав імпульсивно: високий, стрункий, у чорній рясі з сивою (клином) борідкою і ясною, логічною мовою. Ми розмовляли понад годину. Він цікавився усім: і моєю біографією, і моїми останніми зацікавленнями спадщиною Винниченка (він дуже його шанував). Ми прощалися як син і батько. За кілька років він помер. Я написав відомий Вам некролог. Оце і все з моїх стосунків з І. Огієнком. Коли у свій час Ви мене спитали що я можу сказати про І. Огієнка, то я відповів що нічого особливого сказати не можу. Близько з ним ніколи не співпрацював, не спостерігав його праці, характеру, звичок. Мав від нього книжку і кілька листів. І мені здавалося що більше нічого цікавого я не міг сказати.

Щодо Ю. Шевельова й І. Огієнка то справа зовсім інакша. Мій друг зростає і формувався у зовсім іншій духовній атмосфері. Для нього культурного і державного діяча Огієнка доби УНР не існувало. Він знав Огієнка, як мовознавця старої, з дореволюційним корінням, мовознавчої школи. І само собою, що для Ю. Шевельова ця школа, її методологія і посягнення, були етапом перейденим. На мовознавчі праці І. Огієнка, він, мабуть, дивився критично й скептично. І це, мабуть, визначає його ставлення до Огієнка взагалі. Я з ним про це, правда, ніколи не говорив. І це, думаю, визначає його ставлення до Огієнка, як патрона Кам'янець-под. педінституту. Але таке ставлення дуже суб'єктивне і нічим не узасаднене. Я переконаний, що ім'я професора і державного діяча І.І. Огієнка для Кам'янець-Подільського Педінституту є цілком заслужене, є честю для інституту його носити. Більше того, якби на базі педінституту постав університет, то й тоді кінце і заслужено він мусить бути ім. Огієнка. Адже йдеться не тільки про видатну постать культурного і суспільного діяча доби УНР, але й насамперед про першого будівничого вищої школи в новій Україні взагалі, а Кам'янець — зокрема, більше того ПЕРШОГО РЕКТОРА Українського Державного Університету. Тому я цілком підтримую той загальний пієтет до особи І.І. Огієнка який утверджується в Кам'янці під активною діяльністю Євгенії Іванівни Сохацької.

Написав Вам більше ніж думав і ніж дозволяли мої сили. Але це тому, що я відчув, що навколо імені проф. Огієнка починають творитися різні непорозуміння. Тому свою позицію, свій погляд я мусів викласти, і виклав, як міг. Я не знаю коли стан мого здоров'я дозволить мені написати про це Є.І. Сохацькій. Тому дуже прошу Вас, зробити копію, як не цілого цього листа, то принаймні, тих частин, де йде мова про справу І. Огієнка, і передайте пані Є. Сохацькій. Знаю про тяжкий економічний стан в Україні, але вірю, що його буде подолано. Всім демократичним і патріотичним силам України вже відтепер активно готувати на-

род до перевиборів Верховної Ради. Рішуче усунути з неї реакційні комуністично-номенклатурні сили й замінити розсудливими патріотами з Демократичної Партії України (Яворівський) та Республіканської партії (Горинь). На мій погляд це єдина сила, на яку можна покладатися. Не дай Боже не напхайте в нову Верх. Раду галасливих екстремно-національних сил (Хмара та подібні). Бо тоді Україна ніколи не вилізи з біди і дійде до катастрофи.

Отакі ще мої думки. цим і бувайте здорові. Як буде змога — пишіть. Але не гнівайтеся, що вчасно не відповідалиму. Це вже від мене не залежить.

З привітом, щиро Ваш

Григорій Костюк

Лист №3

10 січня 1995

Дорога Євгеніє Іванівно!

Листа Вашого від 22 жовтня (здається) я достав давно.. Але я вже така немобільна людина, що коли й зберуся відповісти, то з великим і нечемним запізненням. Тож — не гнівайтеся.

Насамперед, приміть від мене найсердечніше привітання з Новим 1995 Роком. Хочу вірити, що цей новий рік буде кращий для Вас, як торік. Така віра мене окрилює у моему далекому підвашингтонському закутку. А тепер — про справи.

Мені приємно, що копія листа до п. Мацька, в яку я переслав Вам, виявилася потрібною. До речі, В.П. Мацько не одержав цього мого листа, тому й не передав копії Вам.

Я дуже ціную Ваше бажання опрацювати глибше творчу спадщину професора Івана Івановича Огієнка. Вона на це заслуговує й для історії української науки потрібна.

Ви волили мати книжку Митрополита Іларіона, що її він подарував колись мені. На щастя ця книжка збереглася в моїй досить пошарпаній бібліотеці. Син зробив дві добрих ксерокопії. Я їх готую передрукувати Вам. Як і коли, ще не знаю. Як не знаю як піде цей лист. Я можу вислати звичайною поштою. Але це має свої незручності. Тут гостює один громадянин з Хмельницького. Розраховую передати через нього. З Хмельницького до Кам'янця контакти, здається, легкі. Чекайте від нього повідомлення. Якщо справа завершиться успіхом, — повідомте. Тільки прошу Вас, як писатимете, то посилайте листи тільки звичайною регулярною поштою, не рекомендованою. То — зайве. Тільки затримуєте вдвічі листа.

Оце, здається, все, що я хотів написати Вам. Сердечно дякую за пам'ять про мене й за теплі слова. Я дуже люблю Кам'янець. Цеж бо колись моє юності. Сумно тільки усвідомити, що я вже його ніколи не побачу.

Други том спогадів моїх я вже як міг закінчив. Чи побачить він колись світ — не знаю. І вже майже цим не цікавлюся.

Зичу Вам, дорога Євгеніє Іванівно, усього доброго й успіхів у праці.

Щиро Ваш

Григорій Костюк

Лист № 4

25 листопада 1996

Сільвер Спрінг, США

Вельмишановна Євгенію Іванівно!

Я дуже завинив перед Вами. Досі не відповів на Вашого милого привітального листа з нагоди Велкодня. Це — гріх, але, здається, в моєму віці — невідпущений. Я ось тепер примушую себе сісти за мою запрацьовану довгими роками машинку і наосліп (я вже нічого не бачу і не читаю), настукаати Вам бодай коротенького листа. Я навряд чи ще колись зможу написати Вам. Прошу не гніватись, але дістати вістку від Вас — це ціле велике свято для мене. Ви ж розумієте, це для мене живе слово з України, з української Держави, якої я вже ніколи не побачу, хоч її ідеєю жив усе своє довге життя.

Вибачайте за цю смішну старечу лірику. Це свідчить, що я непоправний і наприкінці свого життя.

... Це я написав учора. Дуже змучився. Але прочитати, що я написав, не можу. Тому продовжую на-вмання. Якщо можете, то напишіть мені. З преси. яку мені читають, включно з — «Л.У.», знаю, що Комітет вшанування проф. І.І. Огієнка активно діє. А це ж, як пригадую, Ваша ідея. Як живеться Вам у цей трудний час? Як працює Інститут, чи Ваші колеги тримаються своїх посад? Чи йде мо-лодь учитися? Мене цікавить ще багато питань, але не маю сили їх ставити. Сумні листи дістаю від моєї внучки Надії Шкоропат. Вона ніби не знає, що з собою робити. Сумно чути про це у такий величний час нашої молоді держави. Та — годі.

Чи Ви одержали з Києва мою книжку «Сталінізм і Україна». С.Зінкевич мусів вислати. Дорога Євгенію Іванівно, я не зможу ще окремо післати Вам святоче і новорічне привітання. Тож не гні-

вайтесь і приміть цим шляхом мої найкращі побажання щасливих свят і воістину Нового 1997 р.. Здоров'я й усього добра.

Сердечно Ваш

Григорій Костюк

П.С. Мені впало на думку, чи є у Вас можли-вість організувати в Кам'янці філіал Конгресу Української Інтелігенції і запросити на перші збо-ри голову Конгресу Івана Драча? Можливо, це випростувало б спину інтелігенції, особливо мо-лодої, й активізувало її. Що Ви на це? Може б це дало певність у свої сили і значення. Вибачайте за цю старечу вигадку.

Примітки:

1. Герус Олег В. Іван Огієнко і заснування украї-нського Кам'янець-Подільського університету // Укра-їнський історик. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. — № 1-4 (104-107). р. XXVII. У 25-річчя укра-їнського історичного товариства. — С. 78.

2. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського університету // Наша куль-тура. — Варшава, 1936. — Кн. 5(14). — С. 676.

3. Костюк Г. Зустріч і прощання. Кн. 1. — Едмонт, 1987.

4. Сохацька Є.І. Огієнко І.І. і Костюк Г.О. До іс-торії взаємини двох науково-культурних діячів нашої до-би // Культура Поділля: історія і сучасність. Матері-али другої науково-практичної конференції, присвяче-ної 500-річчю м. Хмельницького. — 28-29 серпня 1993 р. — Хмельницький, 1993. — С. 235.

5. Лист Г. Костюка від 18. 01. 1993 р. (Сільвер Спрінг, США). — Архів автора.

6. Лист Г. Костюка від 2 жовтня 1994 р. — Ар-хів автора.

Галина Миленська

АРХІВНО-СЛІДЧА СПРАВА ЛЕСЯ КУРБАСА

Леся Курбас — один з найвидатніших митців України, який вивів українське театральне мистецтво на світову арену. Актор, режисер, педагог, ре-форматор театрального мистецтва, він зумів за ко-роткий час підняти український театр на якісно новий рівень художнього осмислення реальності. Митець дав могутній поштовх розвитку театру майбутнього, створивши свою режисерську систе-му, підґрунтя якої став творчий метод «образно-го перетворення». Посидання великої творчої об-дарованості з вмінням широко, сміливо мислити, фізичної краси з високою інтелектуальністю, вну-трішньої інтелігентності з європейською освічені-стю робили його фігурою, рівною титанам доби Відродження. Завдяки винятковим здібностям та університетській освіті, знанню багатьох іноземних мов, Курбас швидко засвоїв досягнення західноєвропейського театру та світової літератури, що не в останню чергу сприяло творчим здобут-кам українського театру.

Курбас відкрив нову епоху в історії українсь-кого театру і ввів його до контексту загального

мистецького руху першої половини ХХ століття. Відкриті ним творчі принципи акторської і режи-серської роботи заклали основи театру майбу-тнього і тільки можна здогадуватись на якому рів-ні був би сьогодні український театр, якби не «ро-кові» 30-ті. Він розділив долю всіх, хто прагнув мислити самостійно, вийти за межі стандартного існування, відкрити нові духовні горизонти сво-боди людського духу. Тому було б дивним, що лю-дина, яка використовує в своїй роботі досягнення європейської філософії та досвіду європейського театру і прагне підняти національний театр на рівень сучасного світового сценічного мистецтва, випала з поля зору ППУ — «контролерів умів і душ». А далі все розвивалося за знайомим сценарієм: травля в пресі, «проробка» на загальних збо-рах колективу, арешт, багатогодинні допити, «зіз-нання», вирок.

Багато років по тому справу Курбаса за клопо-танням його дружини буде переглянуто і як не-справедливо репресованого митця посмертно реа-білітують. Нарешті, 1957 р. знімуть заборону з його

го імені, ще через 10 років побачать світ його праці, з'являться статті про його творчість; поступово режисер займе почесне місце в курсі історії українського театру. Але архівно-слідча справа Олександра Степановича Курбаса відкрита тільки сьогодні.

Враховуючи практику протизаконних, силових методів отримання зізнань, сьогодні ми не знаємо, що стоїть за «зізнанням» Курбаса. Але його слідча справа в чомусь дуже нагадує слідчу справу Павла Флоренського, який, розуміючи всю безглуздість звинувачень та трагічну абсурдність слідства, використав його, щоб викласти свою позицію.

В офіційній постанові про звільнення Курбаса з посади керівника мистецького об'єднання «Березиль» від 05. 10. 1933 р. зазначено, що він збирав театр на позиції українського націоналізму, і вже 26 грудня 1933 р. його буде арештовано у Москві комісаром ГПУ Зелінським. Це засвідчено протоколом № 14101, де також зазначено, що скарги та претензії з боку Курбаса під час обшуку і арешту не було [1, арк. 2, 2 зв.]. В той же день (скоріш за все це була вже ніч) Курбас заповнив Анкету арештованого [1, арк. 3, 3 зв.]. А далі допити, протоколи, постанови.

У першій постанові ГПУ Москви від 17.01.34 р. було висунуте звинувачення Курбаса в тому, що він є членом контрреволюційної організації «Українська воєнна організація» і брав участь в її терористичній діяльності, а саме у злочинах, передбачених ст. ст. 58/II, 58/8 УК [1, арк. 7]. Необхідно зазначити, що ця постанова була прийнята на підставі допиту Курбаса 17. 01. 1934 р., на якому, згідно протоколу допиту ОГПУ, крім викладення біографічних даних, більше ніякої інформації немає [1, арк. 4-5].

У наступній постанові колегії ОГПУ від 25.02.1934 р. зазначено:

«Н А Ш Е Л:

...принимая во внимание, что КУРБАС в своей контрреволюционной деятельности изобличается показаниями арестованных, находящихся на Украине.

П О Л А Г А Л – БЫ:

Для ведения дальнейшего следствия КУРБАС Александр Степанович вместе со следственным делом спецконвоем направить в г. Харьков в распоряжение СПО ГПУ УССР».

28.02.1934 р. ОГПУ «відряджає» справу № 3168 по звинуваченню КУРБАСА разом з особистістю арештованого (саме так зазначено у довідці ОГПУ) [1, арк. 34]. У Харківському ДПУ слідча машина запрацювала і справу було доведено до кінця. Вже 10. 03. 1934 р. Курбас звертається до колегії ДПУ України з власноручно написаною заявою, де безжалісно викриває себе як контрреволюціонера. Необхідно звернути увагу на специфічний лексикон заяви («буржуазно-націоналістичні рейки», «саботування політичних кампаній Радвллади і Компартії» тощо), який один до одного нагадує, навіть дублює, звинувачувальні статті радянської преси 30-х років.

«До колегії ДПУ України від Курбаса О.С.
ЗАЯВА

Цим заявляю про своє цілковите і остаточне розз-

броєння у відношенні до Радянської влади і признаюся в тому, що належав до контрреволюційної організації УВО.

Робота моя в організації розгорталась на театрі і мала за мету на театральному фронті спрямовувати хід культурно-творчого процесу на Україні на буржуазно-націоналістичні рейки, виховувати нових кадрів в націоналістичному дусі, установлення зв'язків з другими театральними центрами других національностей для підтримання в них націоналістичних тенденцій.

З організацією я був зв'язаний через членів бувшої літгрупи «Ванліте» – Хвильового, Ялового, Куліша.

Тактика на театральній дільниці останнього часу зводилася до саботування (в межах можливо-го) політичних кампаній Радвллади і Компартії – до одриву по лінії репертуару українського театру (...) темпів роботи в театрі «Березиль».

Заява є наслідком продумання всієї моєї дотеперішньої діяльності з погляду радянських і комуністичних політичних критеріїв, наслідок переоцінки всіх цінностей.

Маю сподівання, що органи Радвллади, беручи на увагу абсолютну щирість мого розкаяння і цієї заяви та зв'язаних з нею дальших зізнань, дадуть мені змогу не тільки жити, але й виправити заподіяну мною шкоду відданою працею на користь соціалістичній батьківщині.

Олександр Курбас

Харків, 10 березня 1934 р.

Заяву прийняв (підпис)
опер. ул. спо» [1, арк. 36, 37]

День 17. 03. 1934 р., якщо користуватися драматургічною термінологією, став кульмінацією цієї трагічної вистави під назвою «Леся Курбас – ворог народу, політичний саботажник, терорист і контра». У протоколі допиту Курбаса оперуповноваженим СПО ДПУ УРСР від 17. 03. 1934 р. Олександр Степанович також дає відповіді, заповнюючи 12 сторінок протоколу власною рукою.

Простеживши від допиту до допиту свідчення Курбаса, складається таке враження: якщо заяву на ім'я колегії ДПУ України було написано у стані пригніченості, безвиході, відчуття жахливого повороту долі, то власноручно заповнений протокол допиту від 17.03.1934 р. – свідомство розуміння ним безглуздя всієї ситуації і неможливості будь-що довести, а тим більше змінити. Курбас наче приймає нав'язані йому правила гри і з трагічною гідністю Короля Ліра виконує роль політичного злочинця та ізгоя.

У зв'язку з тим, що документи слідства публікуються уперше, розгорнуте «зізнання» Леся Курбаса подається повністю.

«Протокол допроса

Курбаса Александра Степановича
от 17. 03. 1934 г.

Я, Александр Степанович Курбас, проживав в Галиции, части 6. Австрийской Империи, в атмосфере исключительно острой междунациональной борьбы, самостоятельно решал свою активную на-

циональную принадлежность: на 7-ом году я противопоставил себя Полякам, а на 11-ом решил, что я не русский, а украинец.

Это обстоятельство, превратив самопонятное врагу в боевую проблему, определило мое развитие на почве специфических галицких и общеукраинских условий, и сделало из меня националиста, каким я был на протяжении всей жизни до последних дней включительно.

Уже первые мои самостоятельные организационные шаги: учреждение (подпольное) в 1916 г. «Молодого Украинского театра» были продиктованы в равной степени мотивами художественно-творческими, как и национально-политическими. «Молодой театр» был театром молодой украинской мелкой буржуазии.

Хотя дальнейшая моя работа проходила в условиях победоносной пролетарской революции, руководящими ее моментами были не только социальные, художественные, но и национально-политические мотивы. В театре имени Шевченко, в Киевском «Зразковом мандрівнім театрі» (Беля-Церков, Умань, Харьков 1920-1921 гг.) и даже при учреждении театра «Березиль», в моих политических установках играли большую, а часто преобладающую роль, мотивы национально-политические, т. е. украинский национализм.

Вопрос: К какому времени относится ваша активная контрреволюционная работа как члена подпольной к. р. организации?

Ответ: Ярко националистической и определенной контрреволюционной становится моя деятельность с переездом театра «Березиль» из Киева в Харьков по приглашению наркома Шумского в 1926 году. Более точно — в период моего сближения с литературной группой «Валпите» и с момента моего поступления в националистическую, контрреволюционную организацию, ячейкой которой была литгруппа «Валпите».

Свою принадлежность к организации я датирую с дня моего разговора с Яловым (кажется на рубеже 1926-1927 гг.).

Яловый так определил цель общественного течения, выразителем которого в литературе была группа «Валпите»: сделать революцию на Украине органичной, путем украинизации-дерусификации революционного процесса (на Украине). Этот разговор как и ряд других последующих встреч постепенно разбили мое полу-критическое отношение к выступлениям Хвильового и группы «Валпите». За спорным литературным оформлением нашлась общая платформа — украинский национализм.

С этого времени моя работа проходит в тесном и глубоком контакте с верхушкой «Валпите» и делается частью одной контрреволюционной украинской акции.

Вопрос: Какую конкретно вы проводили к. р. как член организации?

Ответ: Объем и характер моей деятельности в организации был определен конечно моей профессией. Было понятно, что также как одни на хозяй-

ственном поприще, другие на кооперативном, военном, профессиональном, литературном и т. д. и т. п., так и я на театральном фронте имею задание вести борьбу с политикой советской власти, которая рассматривалась как политика угнетения украинской культуры и всего украинского вообще. Конечно, работа театра часто переплеталась с литературными делами. Но во всем остальном тактика на театральном участке разрешалась мною исключительно автономно. Конечно, на основе

1) общих установок выработанных за годы жизни организации и

2) на основе общих для всей организации стратегических и тактических моментов, сообщаемых мне при встречах с Хвильовым и Яловым и др., которые тем самым были как бы связующим звеном между центром организации и ее театральным участком.

Хотя я работал в одном театре, но ставил я себе задачей вести дело так, чтобы влиять на весь театральный процесс на Украине, используя, с одной стороны, центральное положение театра «Березиль», а с другой — все возможности какие давала пресса, трибуна дискуссионная и личные встречи.

Контрреволюционная работа моя протекала по 3-м линиям: 1) репертуарной, 2) художественно-формальной и 3) воспитания кадров в националистическом духе.

1) По линии репертуара — я сделал театр «Березиль» рулоном вапильянской драматургии, проводя через сцену в массы нац-демовскую идеологию «Народного Малахия» и «Мины Мазайло» и т. д. Только по давлением партийных органов и пролетарской общественности я вводил в репертуар пьесы драматургов пролетарских.

Как особую статью репертуарной тактики нужно отметить еще тот момент, что моим старанием было отгородить театры Украины, ориентируя их (на пример «Березиль») от русской драматургии. Достаточно сказать, что за 12 лет существования «Березиль» в переводном его репертуаре имелось 4 английских, 4 немецких, 3 французских и только 4 русских пьес.

2) По линии художественно-формальной контрреволюции моя работа выразилась, в основном, в ориентации на буржуазный Запад, что привело к отрыву театра от вкусов массового рабочего зрителя.

Вопрос: В чем заключалась ваша контрреволюционная работа по воспитанию кадров?

Ответ: Воспитание в националистическом духе театральных кадров занимала в моей контрреволюционной работе особенное, по приемам наиболее яркое место. Специфика закулисной театральной жизни определила способ подхода. Основное заключалось в следующем:

1) потому что в театре очень трудно давалась конспирация, нужно было менее ориентироваться на единичных доверенных, а больше на общеорганизующие лозунги и приемы.

2) поэтому вся работа велась очень осторожно

под лозунгами соответствующих постановлений партии о строительстве украинской пролетарской культуры.

3) оппозиционность настроения в театре вызывалась и поддерживалась направлением ее не против советской власти как таковой, а против великодержавного шовинизма.

4) борьба на художественном фронте велась не против пролетарского искусства (наоборот даже «за»), а против правого искусства, причем под «правым» разумелось искусство пролетарское.

5) подчеркивал каждую замеченную вылазку великодержавного шовинизма как показатель основной направленности политики в национальном вопросе.

6) публичная травля партийной критики.

7) изоляция театра от пролетарской общественности с целью связать его с общественностью националистической. Такой системой мероприятий я добился в 1930 году того, что в своей массе, почти весь художественный состав театра «Березиль» (за возможно небольшим сравнительно исключением людей, чуждых украинской национальности, а также партийцев и комсомольцев) был в плену националистических настроений и выступал, как один, за линию театра. Во всяком случае верил мне и шел за мной.

Только благодаря вмешательству партии, после того как меня раскрыли как националиста, формалиста, идеалиста, а коллектив провел надлежащую самокритику, связь моя с коллективом резко оборвалась коллектив попал под другие партийные влияния и в массе своей от меня совершенно отошел. Своим единственным (...) я считал только своего ученика артиста О.О. Гирияка, за которого не только художественное, но и политическое мировоззрение я в высшей степени ответственен и который, потому, был членом одной со мной контрреволюционной организации.

Вопрос: Вы показывали, что для контрреволюционной работы связывались с театрами других национальностей. В чем заключалась эта работа?

Ответ: По этой линии главная работа проделана мною в отношении связи с грузинскими театрами. Для этого я использовал украинский месячник в Грузии, в частности, гастроль театра «Березиль» в Тифлисе.

Задача состояла в том, чтобы завязать с грузинскими националистами личные связи, оживить в художественных кругах (особенно в театральных) националистические тенденции, пропагандировать сближение между украинскими и грузинскими националистами и создание единого междунационального антивеликорусского, тем самым антисоветского, блока.

В некоторой степени задание исполнить мне удалось. Я завязал многочисленные личные знакомства с деятелями грузинской культуры, в частности театра, искусства и литературы. Деловая практическая связь установлена мной была с драматургом Дадияни, с театром им. Руставели, театром им. Марджанишвили.

Кроме этого подготовительного этапа, я провел большую контрреволюционную, антивеликорусскую

агитацию при очень многих встречах с лицами (фамилии которых я уже позабыл), по профессии актерами, художниками и т.д. Среди них я находил очень часто благоприятную почву для осуществления своего задания. Хотя я не имею формальных доказательств, но националистические настроения и взгляды близкие к моим встречались очень часто.

Для этой цели я использовал единственное мое свидание с белорусскими театральными деятелями, фамилий которых не помню, но знаю, что один из них был директором, другой – художественным руководителем 1-го Белорусского гостеатра. За ужином, в присутствии группы актеров, профсоюзных и партийных работников «Березиля» я навел их на свои установки в национальном вопросе. Это было в 1932 году.

Вопрос: В чем заключалась ваша контрреволюционная деятельность в гг. 1932-1933?

Ответ: Вообще 1932 год нужно считать переломным в жизни организации. Как, в связи с голодом в деревне, хлебозаготовками, так и в связи с национально-культурной ситуацией, которая давала, на наш взгляд, высокие показатели прогрессивной русификации, подымались голоса за то, что дальше так невозможно и должен каким-то образом наступить категорический поворот.

Я не был осведомлен, что делает организация, мое впечатление было таковое, что в организации господствует большая растерянность, ожидание чего-то и подавленность. Длительная болезнь, на протяжении 1/2 года державшая меня вдали от работы и жизни организации помешала мне ориентироваться в ситуации.

Но в 1933 году, когда я снова приступил к работе в феврале месяце, на фоне еще более острого голода в стране, я заметил, в общем, новые настроения. Охарактеризовать их можно как тягу к единому национальному фронту. В театре симпатизировалось это, например, таким фактом, как приглашение меня принципиально враждебным театром на работу и предложение своего участия в работе «Березиля» для более тесной связи. Имею ввиду театр им. Франко в Киеве и соответствующий разговор в день похорон М.К. Садовского.

После приезда т. Постышева и первых статей в «Коммунисте», знаменующих поворот в национальной политике на Украине, атмосфера в организации, судя по нескольким встречам (Хвильевый, Яловый и др.), сделалась небывало тяжелой.

Я ослабил работу в театре, не имея пока никаких перспектив в дальнейшем. Я прилагал все усилия к тому, чтобы сорвать политические кампании театра (выезд бригад), хотя ни разу мне не удалось из-за большой бдительности партийного и беспартийного состава режиссерской лаборатории и актеров. Кроме того, особенно после самоубийства Хвильевого, я использовал всякий удобный случай в разговорах с актерами (...) на репетициях и т.п., чтобы дискредитировать мероприятия партии, часто подчеркивал свой взгляд на политику Постышева, как на политику, по своей природе великодержавную, сравнивал его с колониальным губернатором, называл его национальную

политику фашистской, факты голода на Украине использовал в коллективе театра для распрямления националистических и активно антисоветских настроений.

Мой выезд в Москву в октябре 1933 года непосредственно после сокращения меня из числа работников НКПроса был актом полной капитуляции. С переездом в Москву я порвал всякую организационную связь с организацией.

А. Курбас
Допросил
опер. уп. СПО ГПУ УССР (подпись)» [1, арк. 40-51].

Цікавим є факт, що Курбас – людина з дуже гострою пам'яттю, – раптом забуває всіх з ким проводив агітаційно-підривну роботу проти Рад-влади, а оприлюднюються імена тих, хто вже зоарептований, або пішов з життя.

03. 04. 1934 р. з'являється і звинувачення.
«ОБВИНТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По делу КУРБАСА Александра Степановича, по обвинению в преступлении, предусмотренном ст. ст. 54-11, УК УССР

ГПУ УССР ликвидирована контрреволюционная Украинская Военная Организация (УВО).

Следствием установлено, что одним из активных членов этой организации являлся КУРБАС Александр Степанович, проводивший по заданию организации работу на культурном фронте [л.д. 9, 10].

По показаниям члена УВО ДАЦЬКОВА КУРБАС являлся руководителем контрреволюционной группы УВО в театре «Березиле». По линии контрреволюционной организации был связан с ШУМСКИМ, ЯЛОВЫМ, ХВИЛЕВЫМ, ДОСВИТНЫМ, ВИШНЕЙ и другими (л.д. 9, 10).

КУРБАС, будучи руководителем театра «Березиль» использовал последний для националистической пропаганды и связи с другими националистами (грузинскими). (л.д. 9, 10)

Привлеченный по сему в качестве обвиняемого, КУРБАС А.С. показывает, что националистическую работу он проводил с 1920 года, что в контрреволюционную организацию он вошел в 1926 г., связался с группой «Ваплите». Непосредственные указания по контрреволюционной линии получал от членов организации – ЯЛОВОГО и ХВИЛЕВОГО (л.д. 52, 53, 54).

КУРБАС проводил в театре «Березиль» националистическую работу, протаскивал в постановках националистические идеи. Имея влияние на театры Украины он проводил работу по отрыву театров Украины от русской драматургии, ориентируя на буржуазный Запад (л.д. 54, 55).

Как руководитель театра «Березиль» КУРБАС концентрировал у себя контрреволюционный элемент, воспитывал кадры в националистическом духе (л.д. 55, 56).

По заданию организации КУРБАС использовал театр «Березиль» для связи с грузинскими и белорусскими националистами (л.д. 56, 57).

КУРБАС А.С. ВИНОВНЫМ СЕБЯ ПРИЗНАЛ.

На основании изложенного ПОЛОГАЛ БЫ Дело по обвинению КУРБАСА Александра Степановича, 1887 г. рожд., из Галиции, (сын артис-

та), б. социал-демократа с 1903 г., артиста, б. руководителя театра «Березиль», женатого, гражданства УССР, под судом и следствием не состоявшего, – передать на рассмотрение Судебной Тройки при Коллегии ГПУ УССР с ходатайством о высылке его в Казахстан сроком на ПЯТЬ лет.

Справка: Обв. КУРБАС А.С. находится в спецкорпусе № 1 с сего числа перечисляется содержанием за Судтройкой при Коллегии ГПУ УССР. Вещ. доков по делу нет.

ОПЕРУПНОМОЧЕН. СПО (СОКОЛОВ)

«СОГЛАСЕН»
ПОМ НАЧ 2 ОТДЕЛЕНИЯ СПО (ШЕРСТОВ)

«УТВЕРЖДАЮ»
ВРИД НАЧ СПО ГПУ УССР (КОЗЕЛЬСКИЙ)

і завершується цей «історичний» документ висновками прокурора:

Заключення Курбас мною допрошено. Підтвердив все свої показання (см. протокол, приложенний к делу).

Обвинительное заключение утверждаю. (по ст. 54-11 УК УССР).

Предлагаю – Курбаса выслать в Казахстан на пять (5) лет спецконвоем.

Зам. Прокурора(...)

подпись

З/IV-34 [1, арк. 67, 68, 68 зв., 69].

09. 04. 1934 р. у «Судебная Тройка» выносит вироки: «Курбаса Александра Степановича заключить в исправительный лагерь сроком на пять лет, считать срок с 26/XII-33 г. Дело сдать в архив» [1, арк. 70].

В установленном порядке Александр Степанович був ознайомлений з вироком, що і засвідчив своїм підписом 14. 04. 1934 р. [1, арк. 70 зв.]. Але до Казахстану Курбас так і не поїхав. На листі ознайомлення Курбаса з вироком 14. 04. 1934 р. є запис: «Направлен спецконвоем в белбалткомбинат (...) ст. Медвежья (...), № 322053 от 28. 04. 34 г.» [1, арк. 70 зв.].

Лесь Курбас розділяв долю інтелектуальної еліти держави 30-х років. Ця могутня постать миття силою свого таланту виходила з-під контролю, прагнула відкрити нові горизонти в усвідомленні дійсності, вивести український театр за межі банального етнографізму і провінційності. Йому було тісно у межах соцреалізму – його масштаб охоплення життя розривав вузькі рамки офіційно визнаних тем, типів героїв, принципів тощо. Він не міг і не хотів сам стримувати свій талант, своє прагнення творити вільно. Тому стримали його.

03. 11. 1937 р. Курбаса Олександра Степановича було розстріляно у Соловецькій тюрмі ГУДБ НКВД СРСР.

Курбаса не стало, але ще не одне покоління акторів, режисерів, театральних педагогів будуть працювати, використовуючи його творчий доробок, а творчий потенціал його театральної системи дасть багато імпульсів для нових сценічних злетів.

Примітки:

1. ДА Харківської області, ф. 5452, оп. 1, спр. 7821.

Орест Мацюк, Наталія Царьова, Василь Кметь, Ніна Шестакова

ARS DISCERNENDI VERA AC FALSA

Рецензія на: Михайло Кріль. *Основи палеографії: Навч. посібник. Київ: ІСДО, 1995. 196 с.; Кріль М.М. Латинське письмо та його види: Текст лекцій. Львів: Ред.-вид. Львів. ун-ту, 1996. 64 с.*

Палеографія займає поважне місце у системі підготовки дослідників минулого — істориків, архівістів. Вивчення багатого актового матеріалу, традицій канцелярій і скрипторіїв вимагає вдосконалення методик викладання, створення підручників, посібників, для полегшення роботи тим, хто працює (чи працюватиме) із писемними пам'ятками. Стурбованість відсутністю систематичного викладу основ української палеографії (як і історії письма на українських землях взагалі), висловлювана ще понад 30 років тому, на жаль, залишається актуальною до нині. Окрім загального невеликого посібника проф. Я.П. Кіся* не можемо вказати іншого *va demum* у джерелознавчих студіях. Тому кожне нове видання викликає особливий інтерес не лише традиційного «широкого кола читачів», а й дослідників-фахівців. Цим і зумовлена увага до появи двох нових посібників одного автора, завданням яких є навчити «студентів-істориків, художників-реставраторів, учителів» (sic!) «читати рукописні пам'ятки, визначати час і місце їх написання, автентичність та історію виникнення».

Трьома головними аспектами палеографії як спеціальної історичної дисципліни є: по-перше, практичне читання тексту; по-друге, датування і локалізація, визначення місця походження пам'ятки; по-третє вивчення письма у контексті розвитку середовища, в якому воно (письмо) постало і чий потреби задовольняло. Для того, щоб навчити студента читати давнє письмо, потрібний вдалий підбір необхідного теоретичного матеріалу, доступний і логічний його виклад. Важливим елементом навчання палеографії є забезпечення наочності. «Викладати палеографію без відповідної збірки знімків з давніх рукописів марна справа, оскільки палеографія повинна бути наукою практичною. Кожен, хто викладав палеографію, добре знає з власного досвіду, що «ефективних наслідків з навчання цієї дисципліни можна очікувати лише тоді, коли кожен слухач має в руках потрібну збірку відповідних знімків», наголошував свого часу проф. І. Огієнко. Опануванню тонкощами дисципліни сприятиме також пояснення основних понять, термінів, виклад методики палеографічного дослідження. Знання історії світової культури, вміння оперувати доробком інших спеціальних історичних дисциплін забезпечують два інші аспекти палеографії. Такий підхід видається найдоцільнішим при підготовці видань підручкового типу з палеографії, що й зумовило структуру даної рецензії.

Посібник «Основи палеографії» (далі П) містить 196 сторінок, з яких текстова частина складає

109 сторінок (с. 106-109, список літератури), решта майже половина книги ілюстративний матеріал, який від с. 110 до 131 названий «Додатками», а від с. 132 до 195 — «Зразками писемових текстів». Кириличному письму присвячено 14 сторінок (с. 23-41), латинському 5 сторінок (с. 43-47). Ще 1,5 сторінки (с. 48-49) охоплюють те спільне, що є між двома азбуками — «друковане письмо» та «писарське мистецтво». Отже, власне *палеографії*, чи то її *основам*, приділено 21,5 сторінок (с. 28-47), що складає приблизно 1/4 тексту посібника. Латинське письмо, обділене увагою в П, отримало сатисфакцію в «Тексті лекцій» (далі Л), в якому із загальної кількості сторінок 64 текстова частина займає с. 3-25; с. 26 — список літератури (поповнений посиланням на рецензовані «Основи палеографії»), с. 27-62 — ілюстрації.

Запропоноване у посібнику визначення палеографії як наукової дисципліни є доволі різким (П, с. 4-5). Дефініція не пояснює конкретно ні самого терміну, ні завдання, ні предмету, ні методів палеографічного дослідження. Зрештою, не отримують чіткого визначення і самі допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни, а читачеві надається право обрати зручний для себе один з двох термінів і наповнити його відповідним змістом (П, с. 3-4).

Загалом ряд характеристик палеографії у посібнику є ідентичним із відповідними узагальненнями В.В. Панашенко: пор., напр.: І, с. 4 від слів «Як історична дисципліна...» до «...достовірність і оригінальність» у Панашенко с. 5: «Палеографія як історична дисципліна...»; Л, с. 3, І, с. 5 від «Таким чином...» і, відповідно, у Панашенко с. 5. Отож, після усунення згадок про марксистсько-ленінську методологію, а також (чи випадково?) аксіоми про те, що історія письма є частиною культури людства, формулювання відомої дослідниці увійшли до першого розділу посібника майже без змін.

Теза про те, що «за останні десятиріччя латинська палеографія досягла значних успіхів» (П, с. 96; Л, с. 25), як також і згадки про зміни підходів до палеографії (Л, с. 25), про значні успіхи «у сфері палеографії берестяних грамот» чи «вивченні старих рукописів в Україні» (П, с. 99-101) нічим не аргументуються у подальшому викладі. Подібні висновки стають можливими лише після капітального вивчення і порівняння (а у посібнику оглядового концептуального викладу) найновіших досягнень у методі палеографічного дослідження з урахуванням попереднього доробку: від порівняльного методу Ж. Мабільона через домінування морфологічного (кін. XVIII-

* Кіся Я.П. Палеографія. Навчальний посібник. — Л., 1975. — 78 с.

поч. XIX ст.) до сучасного синтетичного підходу, який включає розгляд технічно-фізіологічних ознак письма, генетичний і морфологічний аналіз та аналіз способу моделювання, про що в посібнику не згадується жодним словом.

Викликає подив і перенесення «Історії палеографії як науки» у кінець викладу (П, с. 22-105, Л, с. 22-25). Адже саме у вступі мали б знайти відображення як теоретичні, так і практичні сторінки науки про письмо у її розвитку. На жаль, цей невеличкий історіографічний розділ написано майже виключно на підставі загальних підручникових оглядів, а інформація про конкретного автора та напрям його досліджень у більшості випадків не виходить за межі назви котроїсь із його публікацій (напр., П, с. 95-96, Л, с. 24-25).

Викликає подив форма подачі у посібнику прізвищ деяких дослідників. Так ініціали професора Наталії Миколаївни Яковенко вперто зазначаються «Н.Н.», поряд із посиланням на автореферат дисертації, написаний російською мовою (П, с. 96, Л, с. 25). Уважніше варто було б ставитися і до такої неостанньої для історика деталі, як дати життя та діяльності. Наприклад, важко у контексті викладу не сприйняти як сучасників-співпрацівників Іоахіма Лелевеля й Владислава Семковича, праці яких були «значним внеском у розвиток палеографії в Польщі» (П, с. 93; Л, с. 23). Зазначення дат життя і діяльності згадуваних у посібнику авторів допомогли б уникнути низки неточностей. Так, ім'я проф. Є.Ф. Карського ми бачимо як серед класиків середини XIX ст. (П, с. 97), так і серед дослідників міжвоєнного періоду XX ст. (П, с. 98). А проф. І.І. Срезневський аж ніяк не міг видати підручника 1685 р., бо помер за 5 років до того. Книга ж, на яку посилається автор рецензованого посібника, є курсом лекцій, опублікованим вже після смерті цього видатного науковця.

Деяко дивно представлені у даному розділі «успіхи палеографії». Так, у згадці про палеографію береських грамот бачимо посилання на книжку проф. В.Яніна для дітей шкільного віку — «Я послал тебе бересту...» М., 1975 (П, с. 108) при повному ігноруванні фундаментальних робіт дослідника.

Нова галузь, «розроблена» працями М.В. Бражнікова (П, с. 99), — «палеографія нотних рукописів» (нотна палеографія) уже до появи праць даного дослідника мала за собою близько сотні років наукових пошуків. Та й сам М.В. Бражников був учнем відомого спеціаліста у цій царині А.В. Преображенського.

Відсутня у посібнику палеографічна «азбука» підставові терміни (дукт, модуль, кут, «вага» тощо). Без цих понять втрачає сенс сама наука про давнє письмо. Класична література з палеографії обумовлює впровадження і вживання спеціальної термінології, подаючи словники, таблиці і т.п. Пояснення деяких понять знаходимо у тексті, подані «між іншим» або ж прив'язані до конкретного періоду чи проблеми попри їх часом узагальнюючий характер.

Малопридатними для навчання видаються вжиті автором терміни, що стосуються окреслення видів латинського письма українською і латинською мовами (П, с. 43-47). При відсутності чіткої концепції розвитку письма, етимології понять і термінів (окрім того, що «так їх називали» чи «використовували такі назви», «розрізняють», «виділяють»), а особливо при відсутності ілюстрацій і будь-яких пов'язань текстової частини із «Зразками» у посібнику робить виклад складним і незрозумілим.

Із викладу матеріалу в обох виданнях не видно жодної різниці між палеографією книжною та дипломатичною. Не розрізняються також палеографія та палеотипія, що й зумовило несподіване залучення до викладу «друкованого письма» (П, с. 48) та особливо позначилося на підборі ілюстрацій (П, с. 111, 112, 113, 152, 153, 155, 157, 166, 171).

Відсутність пов'язання самого поняття «палеографія» з його грецькою етимологією (παλαιός + γραφω) неодноразово призводить до не зовсім доцільних включень у компетенцію даної науки. Так, серед «особливих видів письмових знаків» в основах палеографії, знаходить місце характеристика сучасних розділових знаків, спосіб їх застосування, а також «пошуки нових знаків пунктуації... і в наші дні» (П, с. 56-57). Основи палеографії «збагатилися також умовними позначеннями сучасних словників та ідеографічними логограмами кінця XX ст.» (П, с. 57-56). Така нелогічність викладу зумовила відповідну структуру рецензійних розділів, які носять характер зауважень і пропозицій до ледь окреслених «основ» палеографії.

Кирилична палеографія

Порівняно з латинською кирилична палеографія знаходиться у вигіднішому становищі, маючи три основні типи письма — устав, півустав і скоропис. На жаль, термінологія кириличної палеографії ще далека від досконалості, але існують загальноприйняті терміни, що ними оперує дослідник «для визначення окремих палеографічних категорій». Так, для характеристики уставного письма вживаються терміни: ранній та пізній устав, у посібнику старший і молодший устав (П, с. 28). В півуставному письмі розрізняють: ранній, пізній, каліграфічний, діловий та біглий півустав в посібнику класифікацію обмежено старшим і молодшим півуставом (П, с. 32).

Незрозуміло, чому серед типів письма не згадано в'язь, яка опинилася, натомість, серед прикрас рукописної книги (П, с. 89-90).

Щодо видів скоропису, то гідним подиву є використання у посібнику (с.37) явно застарілої тези про поділ його на два(!) види — московський та західно-південноруський: при всій повазі до її автора Є.Ф. Карського, це уже явище історії. Адже Західна Русь та Південна Русь це Білорусь та Україна; відповідно, білоруський та український скорописи не тільки відрізняються від московсь-

кого, але й суттєво різняться між собою. Варто зауважити, що брак літератури з кириличної палеографії надзвичайно підвищує цінність архівних досліджень. Віддаючи належне доробку дослідників російської палеографії, важко погодитись з тим, що в посібнику зроблено акцент на письмі Московської держави, натомість практично обійдено увагою український матеріал, не кажучи вже про львівські збірки.

Крім того, не завадило б також на сторінках посібника хоч кількома словами згадати й інші види кириличного письма. Як відомо, до середини XIX ст. в Румунії і Молдавії писали кирилицею, а в Молдавському князівстві у XIV-XV ст. староукраїнська мова була офіційною державною мовою. Відповідно, на цих теренах також сформувалися свої властиві види кириличного письма. Найдавніше кириличне письмо — болгарське і сербське — теж мало б посісти відповідне місце у викладі теорії кириличної палеографії, зважаючи хоча б на його пов'язаність із давньоруським письмом. «Сим же мовавам найперше було створено письмена, які й дістали назву азбука слов'янська, ця азбука є в Русі і в Болгарах дунайських», читаємо у Нестора-літописця про поширення письма «для християнських книг». Повна відсутність у тексті розділу болгарського і сербського письма тим більше дивна, що в ілюстраціях використано фрагменти болгарського напису та сербського Мислославового Євангелія. Вимагає пояснень розширення хронологічних рамок уставного письма, яким «писали в основному (sic!) в IX-XVI ст.» (П, с. 28) порівняно із загальноприйнятими XI-XIV ст. Така теза, супроводжувана відсиланнями до джерел інформації чи до знахідок, мала б шанс стати відкриттям в науці, проте вона лише примушує шукати список друкарських помилок.

Не цілком ясно сформульована думка про причини виникнення півуставного письма (П, с. 32) робить незрозумілим позбавлений контексту термін «середовище писарів». Шоправда, на тій же сторінці побіжно згадується й слово «канцелярія», але жодного зв'язку між ними в підрозділі не простежується.

Відсутність розмежування книжної та дипломатичної палеографії у посібнику стає особливо помітним саме у підрозділі «Півустав». Півуставне письмо співіснувало із скорописом і використовувалося для писання і документів (наприклад грамот) і книг, адже книгодрукування на східнослов'янських землях потіснило, але не знищило рукописної книги, яка збереглася до XIX ст.

Кілька зауважень щодо букв кирилиці та способу подачі їх у посібнику (П, с. 29-31, 33-37). Видається необґрунтованим та нелогічним наведення у посібнику транскрипцій назв букв старослов'янської азбуки, надто перемішаних із сучасними літерами. Можливо, саме через це в розділі спостерігається плутанина між старослов'янською буквою «оть» (грецькою омегою) та лігатурою ѿ (омега-г) (П, с. 30). Загальновідомо, що омега вжи-

валася нарівні з буквою «онь» і зображували вони один звук «о». Незрозуміло, куди зникла омега зі списку букв, наведеного у підрозділі «Скоропис» (П, с. 35-37), адже і в цьому типі письма вона була у широкому вжитку.

Забезпечення відповідним ілюстративним матеріалом віддавна стало правилом палеографічних видань. Крім опису графіки літер і таблиць зразків письма, виклад традиційно супроводжується рисунками у тексті або тісно пов'язаними з ним ілюстраціями. Додані ж у посібнику до дуже загальних характеристик типів письма химерні словесні описання графіки уставних, півуставних і скорописних букв без прив'язки до конкретних територій і без точних дат є відірваними від реальності і недоступними для сприйняття.

Детальний фаховий розгляд системи скорочень (особливо для півуставу і скоропису) є надзвичайно важливим для вивчення основ палеографії, безпосередньо забезпечуючи практичне вміння читати тексти. У посібнику скороченням майже не приділено уваги. У підрозділі «Півустав» їм присвячено *одне* речення, яке засвідчує їх існування (П, с. 32), у підрозділі «Скоропис» цілий абзац, запозичений з книжки В.В. Панашенко й відповідним чином пристосований до стилю всього посібника.

Непереконливо виглядає класифікація слів, які підлягали скорочуванню, на «окремі» та «легкозрозумілі» (П, с. 28), «слова широкого вжитку» та «певні слова» (П, с. 40). Хоча в літературі скорочувані слова характеризуються по-різному, термін «потіпа сагста» в різних варіаціях давно став загальноживаним: «почетные имена», «слова сакрального (священного) характера», «святі слова» і т.п.

В останньому абзаці розділу (в якому вперше пояснюється термін «лігатура») варто було б сподіватися певних узагальнень та висновків замість кількох малоінформативних речень про писарів, які чомусь по-різному скорочували одні й ті самі слова та писали неоднаково надрядкові графеми (термін «графема» взагалі не пояснюється) (П, с. 41).

Замість висновку слід зауважити, що залучення до викладу уривків із вузькоспеціальних досліджень вимагало б певної обережності. У даному випадку йдеться про дослівне перенесення деяких результатів досліджень В.В. Панашенко до підсумку розгляду еволюції кириличного скоропису (П, с. 38-40). Вилучені «символ» з контексту висновки щодо письма документів Генеральної Військової Канцелярії були «узагальнені» і віднесені до всього українського скоропису. В такий спосіб, характеристика видів скоропису Лівобережної України другої половини XVII ст., його графічні та стилістичні особливості, а також виносні літери і система скорочень були розширені до «загальнокириличного» масштабу, оскільки даний розділ посібника завершується саме результатами пошуків дослідниці.

З уваги на те, що матеріал розділу побудовано на поверхових узагальненнях, значна кількість питань опинилася поза його межами, а більшість фа-

ктів, поданих у «цитатах», так і залишається незрозумілою в контексті розділу, присвяченого кириличній палеографії. До того ж матеріал розділу, без відповідних таблиць та рисунків, у тексті виглядає сумішшю уривчастих відомостей з курсів історії південних слов'ян та старослов'янської мови.

Латинська палеографія

Латинська мова, а отже й латинське письмо є одним з факторів єдності західноєвропейських культур. Процес розвитку латинського письма не закінчився із 476 р., але поступово набув нових рис і якостей у різних історичних умовах. Тому кожен вид чи тип письма у його еволюції протягом століть вимагав би окремого викладу у посібнику. Для того, щоб повноцінно вивчати латинську палеографію (і вміти її пояснити), необхідні ґрунтовні знання латинської та кількох сучасних європейських мов.

З часів Ж. Мабільона латинська палеографія стала самостійною галуззю науки. Навіть побіжний перелік наукових розвідок ХХ ст., довелося б зробити окремим виданням бібліографічного покажчика. Тому гідним подиву видається той факт, що вся латинська палеографія умістилася на 6-ти сторінках «Посібника» (42-47) та 13-ти сторінках «Лекцій» (6-19).

Здається, усталеною на сьогодні в історіографії є періодизація історії латинського письма та його розвитку у *середньовіччі*. О.Д.Люблінська пропонує окреслити чотири умовні етапи:

1. V-VIII ст. вдосконалення мінускула
2. IX-XI ст. панування каролінзького мінускула
3. XII-XV ст. виникнення і поширення готичного письма
4. XV ст. відродження каролінзького мінускула в Італії (гуманістичне письмо).

Щодо більш раннього часу, то тут певною межею стає III ст., яке відділяє етап панування маюскула і етап розвитку мінускула. Пропонована схема не суперечить ряду новіших концепцій, сформульованих зарубіжною і радянською історіографією. Виділений у т.ч. окремо ранній етап латинської писемності також вимагав би певної уваги до себе. Особливу роль у даний час відіграє письмо епіграфічне. Та й «передлатинський» етап розвитку письма включає певні віхи, які й зумовили його появу і «поширення майже по всій Європі, Північній Африці і Південно-Західній Азії» (П, с. 42; Л, с. 5). Дивним виглядає цілковите «зникнення» у посібнику етрусського письма (П, с. 8-9), алфавіт якого був запозичений у фінікійців. Адже саме з нього бере початок латинський алфавіт. Несподівано етрусські письмена з'являються натомість серед ілюстративного матеріалу «Тексту лекцій» (Л, с. 58). «Образним» залишилося також рунічне письмо, про яке не згадано жодним словом. Адже цей давньо-германський алфавіт, що складався з 24 літер, в III-IX ст. був поширений у Швеції, Норвегії, Данії, Ісландії.

Не знаходить відображення у посібнику і найдавніший період розвитку латинського письма. Очевидно, багатозначна фраза про те, що «в ході істо-

ричного розвитку письмо змінювало форми» (П, с. 42; Л, с. 6) містить характеристику усіх попередніх століть. Та навіть такий скорочений виклад не обходиться без курйозів. Як, скажімо, розуміти фразу: «буква У позначала складове і нескладове У» (П, с. 42) як друкарську помилку? До речі, на функцію букви V для позначення двох звуків звернув увагу ще імператор Клавдій (10-54 pp.), який цікавився питаннями граматики і навіть склав перший (і єдиний) латинсько-етрусський словник. Буква J для позначення спеціального йотованого звуку була запроваджена у XVI ст. французьким гуманістом П'єром Ла Раме (Pierre La Ramus, Petrus Ramus). Буква K у латинській мові фактично вживається лише в одному слові Kalium, що є арабського походження. Буква W в медичному терміні morbus Basedowi. Нагадуємо, що мова йде про ранній (класичний) період історії латинської мови, і відповідно письма.

Важко погодитися також із запропонованою у посібнику періодизацією не лише письма, а й історії середньовіччя і всесвітньої культури (П, с. 42; Л, с. 6). Не зупиняючись детально на проблемах медієвістики та інших галузей історичної науки, які не входять до компетенції основ палеографії, варто відзначити дивне й необґрунтоване окреслення першого з трьох представлених періодів як римсько-варварського, тривалість якого хронологічно розміщено між V і XII ст. н.е. включно (!!).

Суперечливою видається теза про нібито притаманний даному періоду «первісний римський характер» письма, не кажучи вже про абсолютну недоцільність вживання цього поняття стосовно V-XII ст. Зрештою, ще Ж.Мабільон у своїй праці висловлювався проти цього. Явне протиріччя із вищезгаданим містить наступна теза з «Тексту лекцій» про «національні види письма, які виникають «водночас» (Л, с. 6).

Зовсім інший критерій (!!) покладено в основу наступного етапу, названого у посібнику «готичним періодом», в рамках якого для письма, окрім зміни графіки, стала властивою «наявність великої кількості скорочень» (П, с. 42; Л, с. 6). Жодної аргументації чи пояснень не наводиться і з приводу «повернення до класичних традицій письма» (Л, с. 6) у цей час. Детальніших коментарів вимагав би і запропонований у посібнику період, названий «гуманістичним», який охоплює п'ять останніх століть (XV-XX ст.) (П, с. 42-43; Л, с. 6).

Ще менш вдалою виявилася і наступна періодизація, запропонована у посібнику (П, с. 43; Л, с. 6), цього разу «історії розвитку латинської писемності», етапи якої дивним чином навіть більш-менш не відповідають попередній химерній класифікації. Згідно з нею, перший період (тобто V-XII ст.) мав би характеризуватися «практично релігійним змістом письмових пам'яток». А як же тоді Боетій (408-524 pp.) чи Венанцій Фортунат (бл.530-600 pp.)? Куди ж віднести творчість невідомих вагантів чи печатки історіописання? Якій добі «приписати» Егінхарда, твір якого вже у першій

половині IX ст. спирався на певну традицію, та «Пісню про Роланда», кілька редакцій якої з'являються ще на початку епохи хрестових походів? Куди віднести «Історію франків» Григорія Турського (VI ст.) та «Історію датчан» Саксона Грамматика (XII ст.), чи так звані візантійські романи, класичні зразки яких фіксуються у XI ст.? Важко погодитись і з «виникненням» у «другому етапі» (очевидно, в XIII-XV ст.) лицарського роману, розквіт якого припадає на XI-XIII ст. Дещо припізнилими для цього часу видаються також поява «придворної та інтимної лірики» і виникнення «наукової і навчальної літератури» в умовах вже сформованої схоластичної системи і розквіту університетської освіти. Не виникненням, а інтенсивним розвитком національних літератур характеризується і третій визначений у посібнику етап.

Перші спроби періодизації латинського письма за національними ознаками належать Ж. Мабільону, якому як батькові спеціальних історичних дисциплін варто було б присвятити більше уваги і на сторінках «Основ палеографії», і у «Тексті лекцій». Адже два речення (II, с. 92; I, с. 22) малоінформативні *sensu stricto*. Що ж до поділу письма, то Мабільон ніколи не ототожнював лангобардське письмо з меровінзьким, говорячи про *франко-гальське* або *меровінзьке* письмо (*Francolallica seu Merovingica*).

Лангобардське письмо. «З усіх термінів, що вживаються для позначення національних видів письма, термін «лангобардське письмо» є настільки необґрунтованим, що у наш час його, як правило, не використовують». Натомість вживаються варіанти: північно-італійський і докаролінзький мінускул, корбійське письмо, південно-італійське письмо (в літературі беневентанське, монтекассинське). Ані в посібнику, ані в тексті лекцій вони не тільки не характеризовані, але навіть не названі.

Термін «*вестготське письмо*» у XX ст. поступово замінюється терміном «іспанське письмо». В середні віки воно мало дві назви: толетанське і мазарабське. Поділ його на мазарабське і вестготське зустрічається й у новіших наукових синтезах.

При вивченні проблем, пов'язаних із меровінзьким письмом, варто мати на увазі певну умовність даного терміну. Адже це не лише стиль письма королівської канцелярії, але й сукупність великої кількості різномірних типів письма кодексів і документів VI-VIII ст. Розвиваючись на перехресті різних традицій античного, острівного письма, праїталійських видів, саме воно лягає в основу еволюції каролінзького мінускула. Цей складний етап розвитку латинського письма зовсім не знаходить відображення у викладі посібника. «Ним (меровінзьким письмом) написані грамоти Меровінгів, а також перших Каролінгів», читаємо на с. 45. Яким же письмом користувались Каролінги «наступні», допитливий читач, очевидно, повинен довідатись у результаті власних наукових пошуків. Випущення з уваги такого важливого етапу еволюції латинського письма, яким є його каролінзька *уніфікація*, робить незрозумілим як попередній, так і наступний її період. Дивною натовістю видається «лоява» каролінзького мінускула серед національних видів письма (!) у «Тексті лекцій» (I, с. 11-12). Не зупиняючись на здійсненні каролінзької реформи, загалом добре висвітленої у літературі, зазначимо, що саме вона стала тим містком, який зробив можливим перехід до відродження маюскульного письма. Остаточне ж утвердження цього явища відбулося у створенні та діяльності писарської школи в Турі (*Ecole caligraphique de St. Martine de Tours*), хоча сама реалізація реформи не спиралася на традицію виключно одного якогось скрипторію.

Англо-саксонське письмо іменується також англо-саксонським мінускулом, англо-саксонським готським письмом, ірландсько-англосаксонським, інсулярним, гіберно-саксонським. Особливою сторінкою в культурному житті Європи VI-XII ст. є т. зв. *scriptura Scottica* (шотландське письмо), під яким розуміють письмо, впроваджене ірландськими ченцями, і яке, в свою чергу, дістало самостійне окреслення як «ірландське письмо» або *litterae turnsaе* (*tonsae*) (з X ст.). Тому певних пояснень вимагає висловлена у посібнику теза про поширення на європейському континенті ірландського письма аж у XII ст. після досягнення ним свого найбільшого розвитку» (II, с. 45; I, с. 10); вимагає також уточнення взаємопов'язання поширення традицій ірландського монастиризму й ірландських *писемних пам'яток* із впливом власне письма в умовах розвинутого *каролінзького мінускула*.

Таким чином, наступним видом письма, яке, за посібником, розвинулося на французьких землях після меровінзького, стало готичне, яке «до XV ст. було єдиним письмом у країнах латинського культурного впливу» (II, с. 45), а отже, треба думати, врешті зведло до певного спільного знаменника епоху розвитку національних писарських типів.

Готичне письмо прийшло на зміну каролінзькому мінускулу. Перші зразки його зафіксовано ще в X ст. в Італії. Доповнюючи автора посібника, додамо, що «для позначення цього письма використовувалися різні терміни», а саме: «монаше» (чернече) письмо, кутасте, гратчасте.

Особливим видом письма папської канцелярії є т. зв. *боллатика* (*scriptura bollatica*), письмо Св. Петра (*litterae S. Petri*), про яку в П не згадано жодного слова. Про її походження існує дві протилежні версії: а) виникла, як конгломерат старших видів письма *булл*; б) почала оформлюватись як самостійне письмо під кінець XVI ст. Боллатика є надзвичайно складним для читання письмом з нахилом вліво і великою кількістю декоративних елементів. Почала зникати тільки в часи понтифікату Льва XIII (1878-1903 рр.).

З поля зору автора посібника практично повністю випало таке явище в історії розвитку письма, як *бастарда*. Кілька разів у тексті вживається саме поняття, зведене, по суті, до технічного терміну, який «використовували» для позначення націо-

нального варіанту готичного книжкового письма у Франції та ще італійського канцелярського письма в добу гуманізму (П, с. 45-46; Л, с. 14, 19). Важко пов'язати із таким досить обмеженим ареалом запозичену у класиків ілюстрацію із зразками 8-ми (!) видів бастарди (П, с. 118). Вживання терміну «бастарда» у різні історичні епохи (бастарда готична і гуманістична) вимагало б окремих пояснень, оскільки позначає письмо з відмінними характеристиками (що кидається в очі навіть з ілюстрацій в «Тексті лекцій» Л, с. 45, 51).

Окремого вивчення потребує також питання «національних прав» письма. Намагання автора посібника прив'язатися лише до «національних» рис письма призводять до плутанини визначень на зразок того, що парадні варіанти англійського письма XVIII ст. «аналогічні французькому типу італійської бастарди» (Л, с. 16). Жодним словом у П не згадано *неографію*, яка, відокремившись від палеографії (XI-XVIII ст.), вивчає письмо кін. XVIII-XX ст.

Слід було б також приділити увагу вживанню латинського письма в Україні, тим більше, що це питання все ще залишається малодослідженим. Зважаючи на географічне положення України, як прикордонної держави на рубежах православ'я і католицизму, слід вважати, що латинське письмо проникло на українські землі з Польщі та Чехії. Характерною для нього є відсутність «чистих» класичних форм письма та еклектизм. Зрештою, навіть наявний науковий доробок у галузі вивчення латинської палеографії на українських землях дозволяє робити певні, хоча ще попередні, але конкретні висновки, оскільки «... поширення латинського письма проходило у відповідності із загальноєвропейською тенденцією розвитку від готики до гуманістичних зразків».

Поза увагою, як в посібнику, так і в «Тексті лекцій» залишилася також *брахіграфія*. В історії розвитку латинського письма вагомим місцем займають скорочення, які в різні періоди та в різних видах письма вживаються то менше, то частіше, то надзвичайно широко, але «в жодному середньовічному латинському письмовому творі не були відсутні повністю (gänzlich fehlen).

На сьогодні існує усталена класифікація скорочень, детально розроблена, зокрема, у працях М. Пру, В. Семковича, А. Гейштора, І. Люблінської та ін.

Деякі зауважень щодо цифр. В XV ст. арабські цифри почали поступово витіснити з повсякденного ужитку римські, хоча поодинокі приклади вживання арабських цифр зустрічаються уже в XIII ст. (Брюссельський рукопис Томи Аквінського 1286 р.); в епіграфічних написах арабські цифри застосовуються і в XIV ст. (намогильні написи, дати на будинках). В українській науці цифри латинського письма розглядав Е.Й. Ружицький, спираючись виключно на актові документи ЦДІА України, м. Львів. Особлива вартість цього дослідження полягає також у тому, що автор розгля-

дав римські й арабські цифри — у їх взаємозв'язку. Шість (!) сторінок посібника, присвячені цифрам (П, с. 50-56), перевантажені зайвою інформацією, стиль та рівень викладу якої залишає бажати кращого, не кажучи вже про той факт, що цифри — це компетенція іншої спеціальної історичної дисципліни — нумерології.

Хронологія

Важливим завданням палеографії є визначення часу і місця походження рукопису. Локалізація ряду писарських осередків дає можливість співвідносити з ними зразки недатованого письма і за допомогою методів дипломатики, хронології та інших допоміжних дисциплін визначити час, місце, а також умови появи документу. Саме цей аспект палеографії дозволяє при наявності необхідної кількості джерел прослідкувати впливи таких локальних осередків на розвиток письма, вивчити ареал їх поширення, можливості рецепції зовнішніх впливів, як це робив, наприклад, у польській науці Кароль Малечинський.

Саме письмо як одна з найважливіших зовнішніх характеристик рукопису (документу чи рукописної книги) відіграє суттєву, а іноді й вирішальну роль при визначенні його автентичності. Застосування палеографічних методів дослідження робить можливим вивчення самих писарських середовищ (канцелярій, монастирських, міських та університетських скрипторіїв), поповнення їх персоналу, врешті — ідентифікацію писарських рук. Дослідження останніх десятиліть лише черговий раз підкреслили невичерпні можливості палеографії у цьому відношенні. Порівняльний аналіз, вивчення індивідуальних особливостей почерку дозволяють не лише визначити чи підтвердити автора даної пам'ятки, але й співвіднести зразки почерків з окремими періодами його діяльності. Якраз прикладом у даному випадку є дослідження автографів Томи Аквінського. Чітка методика палеографічного вивчення писань грецького гуманіста Емануеля Проватаріса дозволила виявити і датувати з точністю до 4-5 років 150 його рукописів. Дослідження проводилося згідно з виділеними характеристиками письма. Так звані загальні характеристики охоплювали матеріал письма, розміщення тексту на листку, орнаментацию, колір чорнила, письмо. Специфічна характеристика включала використання уніціальних та мінускульних букв, особливі форми окремих літер, частоту вживання і форми лігатур та скорочень і т.д. Не останнє місце займають палеографічні аргументи і в дослідженнях українських науковців. Навіть у ряді досить загальних радянських посібників значна увага приділялася датуванню письмових пам'яток за особливостями почерків.

Тому, очевидно, явно недостатньо інформації містять кілька абзаців посібника, та ще й серед «інших способів датування», які поряд із способом написання у дві колонки (стовпці) (П, с. 83) та «спостереженням за фарбами» згадують також про

можливість «використання окремих букв» при датуванні рукописів (П, с. 84).

Без будь-якої аргументації залишається впевнене ствердження, що «кодекси, написані гуманістичним письмом, дуже легко датувати» (Л, с. 19). Згадана в іншому розділі «спроба порівняльного аналізу» Бернара Монфокона також не пов'язується у викладі із проблемою датування і хронології (П, с. 92; Л, с. 22).

Виглядають сумнівними тези про те, що: «датування ознакою в деяких випадках служить спосіб написання у дві колонки (стовпці)», а також, що «такі рукописи відносяться до XVI ст.» (П, с. 83); до речі, про які саме рукописи йде мова — латинські, грецькі, слов'янські чи інші? Такий «спосіб» датування не відзначається б особливою точністю, адже латинські кодекси писалися в дві і більше колонок ще у ранньому середньовіччі. Найдавніші збережені давньоруські рукописні пам'ятки, написані у два стовпці, — Реймське Євангеліє (перша половина XI ст.) і Остромирово Євангеліє XI ст.

Ще однією ознакою, яка має «непересічне значення при датуванні» у посібнику названо наголос над словами, який «з'являється вже в кінці XVI ст. і набуває поширення у XVII ст. за зразком друкованих книг» (П, с. 84). Подана інформація потребує уточнень, не кажучи вже про те, що роль наголосу при датуванні значно перебільшено.

Надрядкові знаки, зокрема наголоси, є скоріше лінгвістичними, ніж палеографічними ознаками тексту, і мають значення для його мовної характеристики (для слов'янських рукописів XI–XIII ст. йдеться радше не про мову, а про ізвод). Проте іноді вони можуть допомогти й у локалізації та датуванні давнього рукопису.

Як відомо, наголос (як і деякі інші надрядкові знаки) вживався у слов'янських рукописах за візантійським зразком. В глаголических Київських листах X ст. вже є надрядкові знаки, які передають наголос. В південнослов'янських рукописах XI–XIV ст., а під їх впливом і в деяких давньоруських, зустрічаються кілька видів знаків словесного наголосу — акут, гравіс і камора. Про який з них йдеться під терміном «цей значок», що його вжито у посібнику? Правильні наголоси, розташовані у відповідності з вимовою, з'являються у східнослов'янських рукописах XIV–XV ст. і набувають певної сталості у XVI ст. У посібнику ж значення наголосу при датуванні так і залишається недоведеним і необґрунтованим.

Брак у сучасній українській науці необхідної довідкової чи підручкової літератури, очевидно, зумовлював би розширення окремих питань у викладі основ палеографії, хоча досить сумнівною залишається доцільність порівняно детального переказу генези сучасного літочислення чи історії календаря (що безпосередньо вивчає інша допоміжна історична дисципліна — хронологія), поряд із повною відсутністю пояснень способів написання і розчитання дат (П, с. 72–79). Таким чи-

ном, лівова частка розділу «Особливості хронології та датування письмових пам'яток» конкретно пам'яток стосується мало. З іншого боку, до мінімуму зведено (один абзац на с. 85) розповідь, чи, скоріше, зауваження про можливості датування документів за допомогою релігійних свят. Але ж саме таке датування супроводжуватиме історика-медієвіста у переважній більшості випадків. Саме церковна хронологія головним чином зумовлювала і визначала цикли життя середньовічного християнського суспільства, фіксуєчись у сучасних йому пам'ятках. Тому особливій увазі заслуговували б і способи запису такого датування.

Окремої уваги вимагають і подані у посібнику способи датування за допомогою водяних знаків. Водяні знаки паперу, або філіграні (від франц. *filigranes* та італ. *filigrana*), поряд з палеографічними ознаками служать для датування рукописів, стародруків тощо. Отже, важко переоцінити значення історії паперу як допоміжної історичної дисципліни, спорідненої з палеографією. До другої чверті XX ст. історія паперу була одним з її розділів, аж поки утворила окрему дисципліну.

Як цілком слушно сказано у посібнику (П, с. 79), в українській мові терміни «філігрань» та «водяний знак» вживаються як тотожні. Деякі дослідники розрізняють філіграні та водяні знаки, про що теж можна було б згадати. Так, Е.Ляуцвічюс зазначає, що в Литві філігранню називається плетіння з дроту, бляшок або ниток на дні черпальної форми, а водяним знаком знак, що його воно залишає на папері і який видно проти світла.

Процес виготовлення паперу та філіграней широко висвітлений в літературі. З часом технологія вдосконалювалася, але ніколи водяні знаки не «наносилися на папір» (sic!) як стверджується у посібнику (П, с. 79). Паперова маса зачерпувалася з чана за допомогою черпальної форми. На сітці форми вишивали рисунок з шовку або виготовляли його з дротиків чи бляшок. При відливанні паперу на місці сітки та дротяного рисунка шар паперової маси був тонший, так що при просвічуванні видно прозоре зображення. Вода з верстви паперової маси стікала через дротяну сітку. Горизонтальні дротики сітки (*vergeures*) більш тонкі й густо розташовані, через них на певній відстані пропускалися вертикальні дротики (*pontuseaux*) для підтримання рівних віддалей між *vergeures*.

Щодо «позначення місця виготовлення, сорту, вартості і т.п.» (П, с. 79), то, крім датування, філіграні використовуються для визначення місця виготовлення, сорту, а також формату паперу та імені фабриканта чи папірника. Ці дві останні і важливі властивості у посібнику вміщено під багатозначним «і т.п.».

«Форми для виготовлення філіграней були недовговічними, вони служили до двох років. Потім їх доводилося замінювати новими. Так виникали дещо змінені водяні знаки, а з роками з'являлися все нові й нові рисунки філіграней. Саме завдяки своїй змінності у часі філіграні стали служити

датууючою ознакою паперу». Цьому вишуканому й лаконічному описові самої суті датування за допомогою водяних знаків у посібнику відповідає кілька неаргументованих сентенцій, наприклад: «точні спостереження над змінами водяних знаків», «певні філіграні були поширені у визначений час» (П, с. 80). Найбільший подив викликає термін «черпальна форма», яка «зношувалася і її заміняли новою». Очевидно, йдеться про черпальну форму, без знання будови якої «ні палеограф, ні історик паперового виробництва не можуть успішно проводити дослідження».

Говорячи про практичне застосування водяних знаків для датування рукописів, стародруків, граюр тощо, варто зауважити, що дослідники, яким доводилося це робити, знають, що виявлену філігрань відшукують в опублікованих альбомах, чимало з яких впродовж XIX–XX ст. було видано в різних країнах Європи. При цьому треба мати на увазі, що в довідникових альбомах водяних знаків наводяться дати написання документів і книг, а не дати виготовлення паперу. Датуючим фактором слугують також *vergeures*.

Пропонований же у посібнику спосіб датування рукописів (стародруків чомусь залишилися поза увагою) за допомогою «точних спостережень над змінами водяних знаків» (П, с. 80) вимагає певних поправок. По-перше, занадто рідко дослідник має справу з таким комплексом книг чи документів, де простежуються послідовні зміни у філігранях. Крім того, для датування за допомогою водяних знаків важливе значення має фактор залежання паперу, тобто розрив між часом виготовлення і часом використання паперу, про що у посібнику не згадано жодним словом.

Слід зазначити, що і в палеографії, і в тісно пов'язаній з нею філігранології (історії паперу) надзвичайно важливе значення має практичний досвід, а для останньої, звичайно, першорядним є знання бібліографії. Перш ніж щось конкретизувати, а надто робити якісь висновки, необхідно переглянути кілька десятків альбомів, монографій, статей з історії паперу. Інакше не уникнути курйозів типу: «Для останньої чверті XVIII ст. характерний герб Амстердама» (П, с. 80). Папір з філігранню «Герб міста Амстердама» з'явився у 1630 рр., а найбільше був поширений в Європі у 1676–1725 рр.

Щодо інших водяних знаків, що їх «було зображено на папері» (*sic!*), то в такому вигляді, як їх подано в посібнику (П, с. 80–81, а також рисунки в «Додатках», с. 121–123), вони є абстракцією. Чи не краще було замість словесних характеристик водяних знаків, які до того ж не позбавлені помилок, подати список альбомів філіграней?

Міркування з приводу ролі філігранології у встановленні часу написання недатованих документів (П, с. 81–83) з деякими змінами, «уточненнями», елементами переказу і відкиненням «зайвих» фактів запозичені з одноіменної статті, опублікованої 1966 р. (яка, до речі, з невідомих причин не увійшла навіть у список літератури).

Порівнявши деякі фрагменти статті з відповідним місцем у підрозділі «Філіграні» (П, с. 81–82), легко помітити, що у тексті посібника відкинуто все, що стосується власних досліджень автора статті, натомість використано їх результати. Це явище має власну назву і є відоме, на жаль від найдавніших часів існування науки та літератури.

Рукописна книга

Рукописна книга є об'єктом дослідження допоміжної історичної дисципліни кодикології, яка вивчає написану на пергаменті чи на папері рукописну книгу як пам'ятку матеріальної і духовної культури середньовіччя в усій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історію рукописної книги, її походження, призначення та долю. Кодикологія виділилася із палеографії в самостійну науку в середині XX століття. Кодикологія (термін-синонім манускриптознавство) тісно пов'язана, крім палеографії, з джерелознавством, археографією, текстологією, дипломатикою. Відсутність чіткого розмежування сфер впливу цих наук часто спричиняє плутанину понять «рукописна книга» і «рукопис», яка червоною ниткою проходить через весь розділ посібника, названий «Рукописна середньовічна книга».

Відсутність чітких дефініцій ускладнює сприйняття читачем інформації, викладеної у розділі, починаючи з самого слова «книга», поданого як термін, що «означав списаний аркуш» (П, с. 86), звідки така етимологія?

Методологічні неточності та термінологічна плутанина у розділі є наслідком того, що у ньому не простежується різниця між рукописними книгами слов'янськими та латинськими (точніше кодексами латинського алфавіту), які хоч і мають багато спільного, проте їх вивчення вимагає диференційованого підходу.

Формат рукописної книги *in folio* (в піваркуша) в Московській державі називався «в десть», *in quarto* «в полдесть», *in octavo* «в четверть». Не зовсім ясно, чому всі формати, крім *in folio*, залишено у посібнику поза викладом. Не зазначено також, що формат рукописної книги це значною мірою умовне поняття, надто для пергаментних кодексів. Оскільки в середньовіччі не існувало стандартизації, то формат рукописної книги на папері на сьогодні визначається часто не так за розмірами, як за розміщенням водяного знаку.

Вибір формату книги визначався її призначенням та зручністю при її використанні. Саме тому, як справедливо сказано у посібнику, на великому форматі писалися богослужбові книги, навіть на справжньому *in folio* в розгорнутий аркуш. Викликає, однак, подив запропонована у посібнику класифікація фоліантів на «богослужбові (Біблію) та церковні (молитовники)» (П, с. 86). Біблія книги Святого Письма стала джерелом формування богослужбової літератури. Якщо ж класифікувати її, то це, передусім, безпосередньо взяти

із Святого Письма Євангеліє, Апостол і Псалтир священно-богослужбові книги. Далі слідують книги церковно-богослужбові: Служебник, Часослов, Требник, Октоїх, Мінеї, Тріоді (Постова і Цвітна) і т.д. у православній традиції, а Євангеліарій, Міссал, Понтифікал, Градуал, Бreviарій та ін. у традиції західній. Певні сумніви викликає, навіть для середньовіччя, вказаний у посібнику формат молитовників. З огляду на їх призначення і практичне використання, якось важко собі уявити молитовник формату in folio...

Не зовсім ясно, звідки потрапила на сторінки посібника явно хибна інформація про знаменитий Богемський пергаментний кодекс Codex Gigas (в посібнику його названо чомусь Codex Gigantus), який «виник» у Чехії на початку XIII ст. (П, с. 86). Як відомо, ця книга, виготовлена в Подлажицькому монастирі у Східній Богемії, містила в собі Біблію, коментарі Йосифа Флавія, Хроніку Козьми та дрібні записи. Кодекс мав 920 мм висоти і 505 мм ширини (звідки взялися розміри 49x89 см., подані у посібнику?). В XIII ст. Codex Gigas вважали одним із семи чудес світу.

Гідною подиву є значна увага до особливої форми канцелярського справочництва Московської держави XVI-XVII ст. сувою (у посібнику «згортки»), які мали спеціальну назву стовпці. У посібнику ці документи названо «папером особливої форми» і запропоновано до вивчення серед рукописних книг.

До цілком слушного зауваження, що «як правило, рукописна книга не мала титульного аркуша і написаного імені автора» (П, с. 87) варто додати певні поправки. В рукописних книгах титульний аркуш заміняв колофон аркуш в кінці книги з короткою післямовою, назвою книги, датою, іменем автора, даними про переписувача і т.д. У деяких латинських рукописних книгах є т.зв. початок incipit із зазначенням назви книги і автора.

Загалом, питання авторства рукописної книги не знаходить чіткого відображення у посібнику. Чи ж варто обмежуватися розпачливою фразою про анонімість середньовічних рукописів (навіть, «незважаючи на те, що тогочасні писарі були шанованими людьми» (П, с. 87)), не наводячи жодного прикладу праці вчених і дослідників хоча б з ідентифікації рукописних книг та їх фрагментів і встановлення їх авторів.

Декоративне оздоблення рукописної книги завжди було тісно пов'язане з культурним рівнем суспільства. Однак, гідною подиву є повна відсутність культурно-історичного контексту у підрозділі, присвяченому орнаменту рукописної книги. Попередньо у розділі згадуються монастирські скрипторії, де «книги переписували і тиражували» (П, с. 86). У подальшому ж викладі жодного слова про університетські та міські майстерні з виготовлення книг, про поділ праці митців, який існував вже в монастирях. Термінологічна плутанина як в етимології, так і у визначеннях також не сприяє запам'ятовуванню матеріалу посібника.

Так, вимагає пояснень фраза: «Виділяють чотири види орнаменту ініціали, заставки, кінцівки і мініатюри» (П, с. 87), адже цей поділ справедливий для візантійських і слов'янських книг.

Для рукописних книг латинського алфавіту характерніші рубрики, ініціали, рамки (іноді малі заставки) та мініатюри.

Ініціал (від лат. initium початок) — це орнаментована початкова літера тексту або його фрагменту. Ініціал як *прикрашування* (sic!) початкової літери у формулюванні посібника (с. 87) є дивною сумішшю понять результату і процесу.

Викликає подив віднесення початків тератологічного стилю до XIV ст. (П, с. 88). Адже перші зразки цього стилю походять з галицько-волинських рукописів XII ст., наприклад, ініціали Добролюбова Євангелія 1164 р., однієї з найцікавіших пам'яток давньоруського книжного мистецтва. Залишені неаргументованими також вплив європейського ренесансу в XV-XVI ст. та народні мотиви в ініціалах XVI-XVII ст.

Важко погодитися з поданим у посібнику трактуванням мініатюри, (а передусім з етимологією самого поняття), періодизацією розвитку, її функціями і призначенням. Сама назва «мініатюра» походить від латинської назви сурика *minium*, а не від латинського слова *minus* малий, менший» (П, с. 88), адже *minus* це *gradus comparativus* від *parvus*. Визначення мініатюр, як «невеликих зображень на сторінках книжок, які часто пов'язуються зі змістом і навіть (sic!) доповнюють його» (П, 88) просто не витримує критики, адже мініатюру на цілий аркуш розміром, наприклад, 530x340 мм або 700x400 мм навряд чи можна вважати «невеликою». Крім того, іконографія мініатюри була завжди тісно пов'язана з текстом чи історією рукописної книги.

Періодизація історії розвитку мініатюри, подана у посібнику (П, с. 88), носить сумнівний характер, оскільки не зазначено, якої саме мініатюри вона стосується: західноєвропейської, візантійської, давньоруської, вірменської, арабської чи іншої.

Як писала О.А. Добіаш-Рождественська, мистецтво ілюмінації далеко виходить за межі палеографії. Прикраси рукописних книг вивчаються настільки, наскільки хронологічні межі та ареал панування певного стилю орнаменту, а також еволюція мініатюр дають можливість датувати і локалізувати пам'ятку. Хоча прикраси побіжно згадаю серед датуючих ознак в розділі «Особливості хронології та датування письмових пам'яток» (П, с. 83), у даному підрозділі ця тема не знаходить відображення.

Віднесення в'язі до прикрас є певною мірою умовністю, адже вона хоча й була одним із засобів художнього оздоблення рукописів (і рукописних книг і документів), передусім, в'язь це тип письма. Історія розвитку в'язі, викладена у посібнику потребує деяких поправок і уточнень. Так, не зовсім ясно, з якими саме «документами дипломатичного характеру» (П, с. 89) пов'язуються причини

виникнення в'язі — вірними грамотами, імператорськими указами чи іншими? Певний коментар варто зробити і щодо «благодатного ґрунту», який «в'язь знайшла у слов'янському письмі завдяки великій кількості щоглових літер» (П, с. 89). Прийнята у посібнику система, згідно з якою не пояснюється практично жоден термін, очевидно, повинна сприяти розвиткові пошуково-дослідницьких здібностей студента, який, опанувавши словесну графіку букв (див. розділ «Основні види кириличного письма»), вже легко здогадається, що зогла це вертикальна лінія букви. Тоді вже й справді легко читач засвоїть інформацію, що *щоглових літер* в кириличній абетці було... «втричі більше, ніж грецьких» (!), обравши один із можливих варіантів розуміння: щоглових літер було втричі більше, ніж грецьких літер, щоглових літер в кириличній абетці було втричі більше, ніж аналогічних у грецькій азбуці.

Викликає незрозуміння обмеження класифікації стилів в'язі до природного та геометричного, які «творчо формуються» на Балканах (П, с. 89). Всупереч закидові Московській державі, де «виявляється виразно геометричний стиль, в якому втрачені гнучкі частини літер», слід зазначити, що в московському декоративному письмі XV ст. переважала «забута» у посібнику т.зв. середня південнослов'янська манера, яка поєднувала і геометричні і природні мотиви. Тільки в середині XVII ст. сформовався стиль, характерною ознакою якого було перетворення округлих елементів деяких букв на повні штаблби. Цей стиль має назву штаббового або фрактурного стилю.

Тісний зв'язок кодикології з палеографією не підлягає сумніву, а отже і вміщення кодикологічного розділу у посібник з палеографії є більш-менш логічним. Менш виправданим видається розгляд питання ціни рукописної книги. Термінологічна неточність, характерна для даного посібника, проявилася, зокрема, у сумнівному словосполученні «вартість рукопису» (П, с. 90). Не зупиняючись детально на різниці між вартістю та ціною (це категорії економічні), слід зауважити, що тут може йтися тільки про ціну рукописної книги, а не рукопису взагалі, адже ринку грамот не існувало.

Справедливе зауваження, що «давня книга коштувала дуже дорого» (П, с. 90) не підкріплюється у посібнику жодним конкретним прикладом. Повна відсутність періодизації та бодай елементарних відомостей з бібліогеографії не компенсується захоплюючою розповіддю про зберігання книги «за зачиненими на замок дверима» і приковування її ланцюгами до стіни (ad voset як тоді виглядали, наприклад, монастирські, університетські та приватні бібліотеки Західної Європи у XIII-XV ст.?). «Власниками книг були переважно монастирі, університети, правителі (sic!) та великі магнати», стверджується у посібнику (П, с. 91) без жодного зазначення, про яку епоху та частину світу йдеться.

Не зовсім ясно, що саме розуміти під «новонайденим рукописним документом» — скарб, археологічна знахідка, результат пошуків в архівах?

Звідки з'являється документ у розділі, названому «Рукописна середньовічна книга»?

На сучасному етапі розвитку історичної науки рукописні книги і документи описують за різними методиками в залежності від мети подальшого їх використання: публікації, каталогізації, створення інформаційних банків даних, довідників і т.д.

У кодикології основна увага приділяється джерелознавчому значенню рукописної книги, на якому базується загальний підхід до проблеми її наукового описування, що враховує специфіку рукописної книги як об'єкта і суб'єкта історії та культури, виділяючи у ній найзагальніший, загальний та специфічний рівні. Таким чином, можна виділити універсальний та спеціальний типи описування. До універсального типу відносяться обліковий, археографічний та кодикологічний типи описування; до спеціального — літературознавчий, мистецтвознавчий, мовознавчий і т.д. Який саме тип чи вид описування приховано у посібнику під прикметником «науковий»? Щодо методики описування рукопису, пропонованого у посібнику, то воно, хоч і виглядає наукоподібно, але непридатне для практичного використання. В поданій методичці ніяк не узгоджуються слова про «новонайдений документ», який «вимагає детального наукового опису», назва розділу посібника та зміст самого описування, куди входять, наприклад, титульний аркуш (чи багато документів його має?), філіграні (а для пергаменту?), оправа та «дані про наявність знайдених раніше списків» і «порівняння цих списків із знайденим», то що ж врешті описується — книга чи документ?

До питання, чи «можна замінювати кириличні букви їх сучасною графікою, крім: есь, земля, іже десятиричне, ук, от, юс малий, юс великий йотований, юс великий, юс малий йотований, я, ксі, псі і фіта» (послідовність і відмінки!!!) слід додати, що ці букви дійсно важко передати літерами сучасної української абетки, зважаючи на їх відсутність в алфавіті. Що ж до передачі графічних різновидів літер кирилиці то ця методика вже давно розроблена і широко використовується при публікації давніх рукописних пам'яток.

Замість розгляду поданого у посібнику авторського варіанту «наукового опису рукопису» пропонуємо список різних методик описування рукописних книг та документів, а також каталогів, де наведено принципи описування рукописів.

Таким чином, сподівання автора посібника: «Ще згодом допоможе дослідникам у роботі з документом», стосовно до «наукового опису», не знаходить собі підтвердження у дійсності.

Замість висновків. Українська історична наука вийшла на нову орбіту, де велике значення приділяється *безпосередній* роботі з першоджерелами у їх рукописному вигляді. Це тягне за собою необхідність оволодівати навиками читання, розшифрування, аналізу та перекладу давніх документів, писаних кириличним або латинським письмом. Слід розуміти усю важливість палеографії, яка служить

історичній науці, але й водночас посідає своє місце серед комплексу ДІД, практично виділяючись в окрему галузь досліджень.

Наявні на сьогоднішній день теоретичні розвідки з палеографії на 90% стосуються Західної Європи чи східно- та південнослов'янських земель. Специфіка історичного розвитку Галичини, Закарпаття, Волині вимагає як добрих знань іноземних мов (польської, чеської, угорської, німецької, латинської, староукраїнської та старобілоруської), так і історії розвитку письма. Це треба враховувати при підготовці істориків-медієвістів, особливо коли йдеться про роботу з архівними документами.

У ЦДІАЛ України документи у переважній більшості написані латинською мовою XIV-XX ст., є також достатня кількість зразків кириличного письма XIV-XVIII ст. Здається, годі шукати кращої бази для практичного оволодіння палеографією. Але працювати з рукописами можна лише після ґрунтовної теоретичної підготовки, можливої при наявності відповідних підручників, посібників тощо. Залишається надія, що в майбутньому українська історична наука збагатиться відповідним палеографічним доробком для підтвердження старої аксіоми «theoria sine praxi sicut rota sine axi».

Надія Павловська

І ХОЧ ОДНА АРХІВНА ДОБІРКА УКРАЇНІЗАЦІЇ НЕ РОБИТЬ...

Рецензія на: *Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті рр.: Добірка документів. — Чернівці, 1997. — 129с.*

Сьогодні, коли труднощі переживають навіть великі, респектабельні видання, особливо приємно взяти до рук публікацію практиків — працівників Державного архіву Чернігівської області. «Українізація на Чернігівщині в 20-30-ті рр. (добірка документів)». — Чернівці, 1997. — 129 с. Скромне жанрове означення — добірка, а за ним постає копітка праця творчих людей, які добре володіють матеріалом, досконало знають історію державної політики щодо української мови, запроваджувану понад 70 років тому. Автори видання на місцевому матеріалі відображають типові ознаки проходження кампанії, коли поряд з певними успіхами (підвищення загального рівня грамотності, оволодіння мовою значно ширшим колом людей, проведення заходів для популяризації та вивчення української культури й історії) було чимало труднощів, насамперед — відсутність фахівців, які б добре володіли українською мовою, нестача словників, підручників. Як видно з опублікованих документів, негативно позначалася на справі сильна зрусифікованість чернігівських чиновників. Серед керівного складу державних установ краю переважали неукраїнці, зацікавленості до оволодіння українською мовою у них не спостерігалось (документи № 15, 16, 22). Початок українізації на Чернігівщині промовистий: 1923 р. до неї закликали здебільш по-російськи (із 8 опублікованих документів 1923 р. — 6 російськомовних).

Проте укладачі видання, як об'єктивні історики, і ще, мабуть, як оптимісти, простежують певний поступ в українізаторських справах: за 1924 р. з дванадцяти опублікованих документів — шість українських, за 1925 р. з двадцяти чотирьох — вісімнадцять українських, за 1926 р. із семи — шість україномовних, а починаючи з 1927 р. у добірці подані лише українські тексти. Втішна тенденція затьмарюється тим, що продовжують

послугуватися мовою неукраїнською керівні партійні та радянські установи, які перевіряють і спрямовують хід кампанії, але роблять це... по-російськи (док. № 2, 3, 5, 7, 13, 14, 18, 19, 29 і т.д.).

Автори публікації за допомогою вдало підібраних прикладів простежують, як українізація то поживлялася після чергової постанови, то занепадала, ледь жевріючи (док. № 86, 88, 89, 91, 92, 94 і т.д.).

Початкове рішення, проголошене 1923 р., здійснити перехід державних установ на українську мову за один рік, пізніше двічі переносилось, що створювало враження необов'язковості запланованого. Та і ззагалі, будь-який суто адміністративний захід не міг дати однозначно добрих наслідків, особливо коли йшлося про національну справу.

Насаджувана згори, позбавлена щирості й безпосередності, українізація в очах обивателя часто сприймалася як комедія (іноді з драматичними нотками). Всі добре знали, що закон вимагає звільнення з роботи службовця, який не опанує української мови, і, справді, час від часу звільняли друкарку, кур'єра чи касира, але ніколи — високого урядовця. З кінця 20-х років українізація була загальмована, а згодом — зведена нанівець. Тоталітаризм не міг дозволити відродження національної гідності, самосвідомості народу.

Невирішені понад 70 років тому проблеми чекають свого розв'язання сьогодні. Ознайомитися з історією національного будівництва 20-х років, запозичити краще із зробленого, уникнути помилок попередників і, нарешті ж, таки українізуватися в нашій незалежній, українській державі — цьому сприяє творчий доробок чернігівських архівістів, який, на нашу думку, заслуговує не лише високої фахової, а й громадянської оцінки.

Олександр Головка

ІСТОРІЯ ХАРКІВСЬКОГО МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ОСОБАХ: СВІДЧАТЬ ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Головка А.Н., Добреля Л.П., Пікіна В.В., Ярмиш А.К. Во главе города:

Руководители Харьковского городского самоуправления.— Харьков: Криница, Ун-т внутр. дел, 1998.— 160 с. (Харьковский биогр. словарь)

23 серпня харків'яни відзначали знаменну дату в житті свого міста: 55 років остаточного визволення від німецько-фашистських загарбників. Ці урочистості співпадають із Днем міста, а тому мають особливе значення для кожного з мешканців Харкова.

Науковці спільно зі співробітниками Державного архіву Харківської області зробили своєрідний подарунок рідному місту — книгу «Во главе города: Руководители Харьковского городского самоуправления». Вона стала другим томом унікальної серії видань «Харківський біографічний словник», започаткованої провідними вченими та краєзнавцями міста. Перша книга, створена професором О.Н. Ярмишем та доцентом С.І. Посоховим «Губернаторы и генерал-губернаторы» (1996 р.), викликала великий читачський інтерес і за короткий час витримала два видання, що в наш час, на жаль, є рідкістю.

Два роки тривала копітка робота колективу авторів щодо створення тому біографічного словника, присвяченого керівникам Харківського міського самоврядування — міським головам і головам міської Ради та її виконкому. Перед творчим колективом постало вельми складне завдання — відтворити для широкого читача максимально повні біографічні відомості про усіх 82 осіб, котрі очолювали місто — від першого Харківського міського голови П. Гуковського (1767 р.) до нинішнього керівника міського самоврядування М.Д. Пилипчука. Більшість цих діячів, на жаль, були позабуті, хоча крізь призму їхнього життя і роботи пройшла фактично уся історія не лише міського самоврядування, а й більш ніж дві третини історії Харкова. Історична література «мовчала» про переважну частину з них.

Неодмінну допомогу в цих умовах надали дослідникам справжні документальні скарби фондів Державного архіву Харківської області. До складу творчого колективу увійшли: його керівники, перший проректор Університету внутрішніх справ проф. О.Н. Ярмиш, висококваліфіковані науковці ДА Харківської області Л.П. Добреля і В.В. Пікіна та автор цих рядків. Справжнім натхненником праці стала директор ДА Харківської області В.В. Резнікова, поради і рецензування якої, безумовно, додали наукової вартості книзі. Створена завдяки копіткому пошукові, аналізу та узагальненню багатющого архівного матеріалу, ця праця, що ґрунтується на документах 25 архівних фондів, — визначне явище у сучасній науковій літературі.

У роботі використані документи до 1917 р. і після нього до сьогодення. Якщо під час висвітлення життєвого шляху та діяльності голів Харківської

міської Ради та її виконавчого комітету автори опиралися на окремі історичні дослідження і періодику, то для зображень персоналії і подій до 1917 р. основним джерелом були архівні документи. Тут особливу роль відіграли фонди Харківського міського самоврядування — становаго (ф. 44) і позастановаго (ф. 45). Так, у фонді Харківської міської шестигласної думи зосереджено близько 1200 од. зб., що містять унікальну інформацію про діяльність Харківського міського самоврядування, сформованого за Городовим положенням 1785 р.

Катерининське законодавство про управління містами було впроваджене у Харкові в той час, коли він був ще маленьким слобожанським містечком і відрізнявся від інших колишніх полкових центрів краю лише своїм адміністративним статусом (він був центром губернії та генерал-губернаторства) та масштабами найбільших ярмарок. Однак, саме в цей час зароджувались двохсотлітні традиції Харківського міського самоврядування, серед його керівництва з'являлися перші визначні особистості.

Майже 20 тисяч од. зб. містить фонд Харківської міської управи (ф. 45). Його документи розповідають про впровадження в Харкові позастановаго міського самоврядування за міською реформою 1870 р. та про контрреформу 1892 р. Саме в цей період місто очолювали видатні керівники дореволюційного періоду: Є.С. Горденко, І.О. Фесенко, О.К. Погорілко, Д.І. Багалій. Архівні документи наочно показують, як втілювались закони в життя, як зростала громадська активність Харківської міської думи та управи, зміцнювалась їхня фінансова база. Уперше вдалось з'ясувати прихильність до демократичних цінностей більшості діячів Харківського міського самоврядування. Наведемо хоча б один конкретний приклад.

Збираючи документи про Харківського міського голову 1900-1912 рр. О.К. Погорілка, автори натрапили на унікальну інформацію про те, що міська дума Харкова, не українофільська у своїй більшості, досить широко вшановувала пам'ять Т.Г. Шевченка у скорботні дні 50-річчя з дня його смерті. Незважаючи на загальновідоме негативне ставлення самодержавного режиму до особи і творчості великого Кобзаря, міський голова і гласні наважились провести цілу низку урочистих заходів. Зокрема, було названо одну з вулиць Харкова ім'ям Тараса Шевченка, ім'я поета отримав і український відділ Громадської публічної бібліотеки. Було ухвалено також спорудити в

Харкові пам'ятник Т.Г. Шевченкові, та це рішення з різних причин так і не було втілено в життя.

Особливо копітка робота здійснена щодо пошуку в архівосховищах документів про керівників міської Ради та міських голів доби революцій 1917 р. та визвольних змагань. Практично уперше вдалось встановити біографічні відомості про голів Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів М.М. Лазька та І.І. Светлова, а імена і біографії міських голів С.Г. Стефановича, В.А. Ага-Бекова, М.М. Салтикова були взагалі фактично виявлені авторами книги.

Серед фондів ДА Харківської області, що сформувалися після 1917 р., особливе місце при проведенні дослідження зайняв фонд виконавчого комітету Харківської міської Ради (ф. Р-408). Тут було знайдено унікальні документи про життя і діяльність керівників міста, особливо тих, хто постраждав під час репресій кінця 1930-х рр. і був надовго і незаслужено забутий історією. Варто наголосити, що документи цього фонду дозволяють

відтворити динаміку розвитку радянської форми місцевого управління, зміни законодавства в УРСР щодо міських Рад та його втілення в життя.

Зважаючи на те, що випродовж тривалого часу 1920-1930 рр. обласну (губернську, окружну) Раду і міську очолювали одні й ті ж особи, цінну інформацію вдалось знайти і у фонді виконавчого комітету Харківської обласної Ради (ф. Р-3858).

Чимало відомостей не лише з біографії міських голів та голів міськради, а й з діяльності очолюваних ними органів містять інші фонди ДА Харківської області — одного з найбільших в Україні архівів.

Авторський колектив продовжує свою роботу. Сьогодні триває пошук документів для чергового тому «Харківського біографічного словника», присвяченого керівникам області радянського періоду та доби незалежної Української держави. Хочеться сподіватись, що й ця робота також буде науково, і суспільно корисною, а те, що вона принесе нові документальні знахідки, не викликає сумнівів.

Іван Бутич

СТОРІНКИ ВІЙСЬКОВОГО НЕКРОПОЛЯ СТАРОЇ ОДЕСИ

Рецензія на: *Страницы военного некрополя старой Одессы. Биографический справочник /Сост. И.В. Дивный. — К., 1996. —182с. + 70 ил.*

Понад тридцять років тому на шпальтах «Архівів України» (1967, № 2) краєзнавець М. Кутинський порушив питання про підготовку довідника «Некрополь історичних і культурних діячів України». У листі до редакції він повідомляв, що зібрав відомості про 3335 персоналій. «Я цілком свідомий, — писав М. Кутинський, — що мій «Некрополь» — тільки перша ластівка, що в ньому багато неточностей, прогалин, навіть можливі помилки, але ж, як кажуть, найважча справа — початок. Крім того, я цілком переконаний, що тільки гурт ентузіастів може створити путящий довідник такого типу... Дуже прошу висловити свою думку щодо справ, викладених у цьому листі».

Друкуючи листа М. Кутинського, редакція «Архівів України», з свого боку, звернулася до читачів з проханням взяти посильну участь у підготовці «Некрополя». Не забарилися й відгуки: «Створення довідника про місця смерті та поховання видатних українських діячів від давнини до сучасності — праця, гідна щирого схвалення і підтримки», — писав краєзнавець з Волині С. Ошуркевич («Архіви України», 1967, № 6, с. 95). При цьому він нагадав крилатий вислів видатного українського письменника і мислителя Максима Рильського: «Хто не шанує свого минулого, той не вартий майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не гіден пошани». «Стаття про підготовку довідника «Некрополь історичних і культурних діячів України», — писала історик-архівіст і краєзнавець з Полтави В. Жук, —

порушує питання, яке хвилює багатьох краєзнавців і нашої Полтавської області... Наша громадськість зацікавлена у такому виданні і знайдеться чимало ентузіастів, які візьмуться за цю справу. У Полтаві слід назвати, насамперед, вчителя-краєзнавця П.П. Ротача, який уже зібрав чималий матеріал до «Біографічного словника». Висловлюють велике бажання взяти участь у цій роботі завідувач Полтавським обласним будинком санітарної освіти лікар-краєзнавець В.І. Черкас, працівник обласної бібліотеки ім. І.П. Котляревського Л.І. Убийвовк, ентузіаст-краєзнавець з Миргорода А.М. Аббасов... Бажаючи внести свою скромну частку в цю велику і шляхетну справу є і в Кременчуці, і в Гадячі, і в інших містах Полтавщини».

У листах порушувалися питання організації цієї роботи на місцях. Вносились пропозиції спочатку збирати й друкувати такі матеріали в межах міст і областей. Серед тих, хто палко відгукнувся на цей заклик, була історик-архівіст і краєзнавець Києва Л. Проценко. Вона підтримала цю ідею не тільки словом, але й ділом. Свідченням цього є її виступи в засобах масової інформації, на наукових конференціях, а також дві книги: «Київський некрополь» (К., 1994), «Історія Київського некрополя» (К., 1996, вип. 1 у серії «Некрополі України» Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України).

І ось перед нами вип. 2 згаданої серії, підготовлений до друку молодим дослідником І. Дивним «Сторінки військового Некрополя

Старої Одеси». Він включає відомості про 300 поховань генералів та офіцерів, що служили в армії, поліції та прикордонній варті Російської імперії і в різні роки були поховані на території Одеси. Вперше наводяться відомості про поховання багатьох відомих воєначальників (кінець XVIII – 20 роки XX ст.) Зустрічається опис військових поховань, які вважалися втраченими.

Відкривається довідник «Словом до читачів» історика-некрополезнавця Л. Проценко. У передмові укладача І. Дивного «Свідчення забутої слави» йдеться про військове минуле Одеси, зокрема про 4 стрілецьку «Залізну» бригаду. Історія Одеського Некрополя складається з кількох етапів. Спочатку це була умовна сукупність поховань професіоналів ратної справи в різних місцях цвинтаря. Найбільше їх було на території т.з. Першого чи Старого цвинтаря. Його площа – 22 га. На кінець XIX ст. вона зросла до 34 га. Хоч можливості Старого цвинтаря практично вичерпалися ще 1848 р., він так і не був закритий. Тут були поховані такі воєначальники як Ф. Радещкий, А. Мартинів, Д. Гетман та ін. тоді, коли уже діяв Другий (Новий) цвинтар. Відкрито Новий цвинтар у травні 1885 р. Причому, більша частина його території була розподілена між громадами п'яти різних християнських конфесій. 1 лютого 1888 р. за поданням військового відомства міська управа виділила для влаштування окремого військового цвинтаря 8 і 15 ділянки Нового цвинтаря загальною площею 2,205 кв. саженів. Новий Одеський цвинтар відзначався чіткістю і суворою регламентацією всіх ритуальних та адміністративно-правових нюансів.

Перший детальний план Військового цвинтаря був складений 1891 р. і через 4 місяці затверджений міською управою. На ньому цвинтар розподілений на 126 ділянок, відокремлених дерев'яними решітками з номерними табличками. Кожна ділянка складалася з 20 виокремлених місць для поховань. 1896 р. гарнізонне командування видало наказ, що закріпив окремі групи ділянок за різними

частинами, військово-окружними установами, військово-навчальними закладами і військовим госпіталем. Через два з половиною роки було схвалено креслення, а згодом споруджено каплицю у центрі комплексу військових поховань.

Та за роки радянської влади військові поховання Одеси майже повністю знищені. У березні 1932 р. закрито Спасо-Преображенський собор, а через чотири роки його підірвано. З 1936 р. періодично закривався Успенський католицький собор, а 1949 р. він перетворений на спортивний зал. Був знищений і Старий військовий цвинтар. На його місці тепер Парк культури і відпочинку. Новий цвинтар бульдозерним атакам не піддавався, але військові поховання нищилися і в наступні роки. З кількох тисяч до сьогодні залишилися кілька десятків могил.

Після біографічних довідок вміщено: список умовних скорочень; список друкованих джерел, що згадуються в довідникові-некрополі; алфавітний перелік осіб, включених у довідник-некрополь; покажчик збережених надгробків (36).

У додатках наведено 8 таблиць: «Основні військові чини за табелями про ранги 1822 р.», «Штаб – та обер-офіцерські чини в 1731 р.», «Штаб – та обер-офіцерські чини в 1798 р.», «Штаб – та обер-офіцерські чини після 1844 р.», «Генеральські чини після 1798 р.», «Ієрархія російських орденів у другій половині XIX ст.», «З'єднання, частини і підрозділи, що перебували у розпорядженні командування Одеського військового округу в 1913 р.», «Розподіл ділянок 1 кварталу Військового відділення Нового Християнського цвинтаря згідно наказу по Одеському гарнізону від 1896 р.»

Позитивно оцінюючи видання, доводиться констатувати, що найслабшим його місцем є біографічні довідки – вони надто скупі, одинокі. У них здебільшого не вказано місце народження. Не рятую становища й застереження автора про те, що на це він пішов свідомо.

Лідія Таран

НОВА БІОБІБЛІОГРАФІЧНА ПРАЦЯ

Рецензія на: *Алексей Иванович Маркевич (1947-1993): биобиблиографический указатель. — Одесса, 1997.*

Впродовж останнього десятиліття в Україні суттєво змінилися умови розвитку історичної науки. Якщо донедавна історія України розроблялася як складова частина російської історії або під кутом зору відносин України і Росії, то тепер постала проблема української історичної самоідентифікації та континуїтету. Нині залучаються до наукового обігу все нові і нові пласти історичних джерел, налагоджено діалог з істориками діаспори, опубліковані праці репресованих істориків. Частиною цього широкого історичного руху є спалах інтересу в Україні до

регіональної історії, до життя та творчості її діячів і героїв. У зв'язку з цим, заслуговує на всіляку підтримку і схвалення ініціатива Одеського державного університету, який нещодавно започаткував видання серії «Бібліографія вчених університету». У випуску «Історики» вийшов бібліографічний покажчик, присвячений Олексію Івановичу Маркевичу. Вибір цієї постаті не випадковий. «Нащадок славетного українського шляхетського роду, людина смуту», ментальність якої визріла на хвилі «революційного кружання» 60-х років, О.І. Маркевич, як вказано у вступній

статті редактора видання Т.М. Попової (С. 5), був професором Новоросійського університету, одним з перших історіографів і самої Одеси і Одеського університету; упорядники видання В.В. Самодурова та І.В. Максименко називають його «енциклопедистом одеського життя». Від читачів не приховано той факт, що існують розбіжності щодо оцінки масштабів діяльності історика. Тим більше заслуговує схвалення ретельність проведеної роботи, яка допоможе майбутнім дослідникам дійти згоди в цьому питанні.

Документи про життя і діяльність О.І. Маркевича узяті з Державного архіву Одеської області, а в основу покажчика покладений «Список моїх праць», складений самим автором; пізніше він увійшов в роботу І.О. Лінниченка «А.И. Маркевич. Биографические воспоминания и список трудов» (Одесса, 1904). У даному виданні список уточнений і доповнений, відтак хронологічний покажчик містить друковані праці історика від 1874 до 1991 р., а також його промови, рецензії, перелік творів, що вийшли за його редакцією, публікації. В тому випадку, коли праці історика рецензувалися, рецензії вміщено зразу ж після відповідних праць. Не можна переоцінити важливість так ретельно складеного списку праць вченого і переліку редактованих ним праць. Саме це дає можливість дослідити творчу еволюцію історика впродовж його життя і може служити добрим підґрунтям для розгортання дослідницької історіографічної роботи. Можна сподіватися, що таким чином регіональна історіографія доповнить історіографію офіційну і картина українського історіографічного руху ХІХ ст. в цілому буде виглядати барвистіше. Цій самій меті слугуватиме і зібрана упорядниками і представлена в розділі 6 бібліографічного покажчика література про життя і діяльність О.І. Маркевича, яке відобразилося у документах Одеського навчального округу, Одеських, Таврійських та інших вчених товариств, біографічних словниках та

енциклопедичних виданнях, чисельних (майже 30-ти!) некрологах і не менш численних споминах про вченого та рецензіях на його праці (119 позицій). Безумовно, по-сучасному виглядає наявність у рецензованому виданні покажчиків друкованих видань, що містять відомості про друковані праці історика, тобто маємо індекс цитованості праць вченого. Цікаво, що з перерахованих у цьому списку 24 видань 15 — праці післяреволюційної доби, останнє в хронологічному порядку — це видання 1994 р.! Допоміжні покажчики, алфавітний покажчик праць О.І. Маркевича та іменний покажчик, завершують видання.

Половину даного видання займають замітки до біоісторичного етюд, написаного на підставі, передусім, архівних документів, котрі відклалися у фондах ДА Одеської області, ДІАК України, Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, Державного архіву м. Києва; залучені й інші документи та література про історика.

Особистий шлях вченого подається в контексті загальноукраїнського і загальноросійського політичного і вузівського життя, від Москви до Ніжина й Одеси, але й з урахуванням особливостей особистого темпераменту натури, що «постійно підігрівалася атмосферою Південної Пальміри», та вимагала виходу для внутрішньої «смути». Такий підхід до обставин і особливостей діяльності О.І. Маркевича можна кваліфікувати як глибоко виправданий, людський, бо історика науки цікавить не лише коло наукових уподобань вченого, а й особистий, в тому числі й емоційний фон його діяльності. В умовах сучасного олюднення історії такий підхід до творчої біографії одеського вченого можна вважати цілком зрозумілим. В цілому наука історії України поповнилася добротною виданням сучасного рівня знань. Його можна розглядати як складову частину роботи з дослідження особових фондів вчених України, що здобули визнання як корифеї у певній галузі історіографії.

Іван Дивний

КРАЄЗНАВЧА ІСТОРІЯ КРИМУ: В ПОШУКАХ СИНТЕТИЧНОСТІ

Рецензія на: Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX-начале XX века. — Симферополь: Таврида, 1998. — 208с.

Тисячолітня кримська історія здавна приваблювала до себе погляди найрізноманітніших дослідників, відповідно й бібліографія з цього питання доволі широка. Інша річ — історія дослідження історії, тут-от і виявляється чимало білих плям, дошкульних пропусків і навіть елементарної фахової некоректності. Власне, це проблеми не лише кримського дослідництва, науковці різних українських регіонів поступово знаходять шляхи їх вирішення, однак саме кримчани спромоглися нині видати відмінно проведене ґрунтовне дослідження з історії місцевого краєзнавства. Щиро вітаємо колег з надзвичайно цікавою і оригінальною книгою!

Насамперед хочеться відзначити надзвичайну широту джерелознавчої бази роботи А. Непомнящого. Крім вітчизняних документосховищ і бібліотек, автору вдалося плідно попрацювати у центральних історичних архівах Росії й Вірменії, Інституті російської літератури (Пушкінський дім), Російській Національній бібліотеці, Російському етнографічному музеї, архіві державного Ермітажу та багатьох інших шанованих закордонних інституціях, нині малодоступних пересічному українському досліднику. Наведений перелік вже викликає повагу й довіру до рецензованої монографії.

Судячи з назв попередніх публікацій, А. Непомнящий працює над історією кримського

краєзнавства не один рік, тож і «Очерки» побудовано як певне узагальнення, синтетичну стосовно інших робіт величину з претензією на максимальну повноту. Автор не лише пропонує свою періодизацію розвитку кримознавства, а й ретельно аналізує основні джерела, краєзнавчу спадщину найбільших наукових центрів (зокрема, Таврійської вченої архівної комісії та Кримського гірського клубу), детально описує творчі здобутки місцевих періодичних видань цього періоду.

Окремим блоком подаються біографічні нариси найвідоміших кримських краєзнавців. Кожна біографічна подача супроводжується як загальними примітками, так і списком друкованих праць героя розповіді. Власне, вся структура монографії просто-таки пронизана відмінним довідковим апаратом, окремі блоки приміток доповнюють кожен розділ роботи. Враховуючи відверто джерелознавчий характер «Очерков», було б природним завершити публікацію іменами та географічним покажчиком, додатками, термінологічними словничками. На жаль, автор з якихось причин обмежився лише списком скорочень.

Біографічний блок загалом сприймається як центральний, багато в чому стрижневий момент монографії. Справді, життєписи у викладі А. Непомнящого насичені оригінальними життєвими деталями, живими подробицями, цитатами з приватного листування. Важко заперечувати очевидні переваги такого способу знайомства з історичним персонажем і, що головне, автор легко справляється з поставленим завданням, вільно й невимушено послуговується літературними мовними засобами.

Цікавий сам добір персоналій. Поряд з професійними істориками, викладачами вищих і середніх навчальних закладів (Ф. Брун, Х. Кучук-Іоанесов, Ф. Лашков, А. Маркевич, О. Самойлович, В. Смірнов) стоять імена музейних працівників (О. Ретовський, Л. Коллі), а то й відвертих аматорів (генерал-лейтенант Н. Маркс, інженер О. Бертъ-Делагард). Незважаючи на такий професійний різнобіч, всі зазначені особи увійшли до літопису кримського дослідництва на рівних засадах — як захоплені, фахово чесні і старанні науковці й популяризатори минулого півострова. Саме так розглядає і трактує їхні творчі біографії А. Непомнящий.

Подібний демократизм у популяризаторському відношенні не може викликати заперечень, однак з огляду на академічну причепливість неминує виникати питання — наскільки правомірне включення до переліку краєзнавців професійних дослідників, які присвятили цій діяльності все життя, заробляли цим на хліб, здійснювали офіційні наукові експедиції і т.д. Автор старанно намагається виділити в кожній подібній біографії власне краєзнавчий ракурс, однак не завжди достатньо переконливо.

Звичайно, такий поділ не може не бути вельми відносним, проте раціональне зерно в ньому присутнє. Адже ж пише А. Непомнящий про

комплексність краєзнавчого знання «и природы, и общества, знание не просто историческое, но и историко-культурное, историко-экономическое и географическое одновременно». А той же список публікацій демонструє пріоритетну зацікавленість дослідника, про якого йдеться, виключно вузьким переліком історичних проблем і кримська історія для нього — скоріше частка більш широкої і глибокої теми. Чи доречно в аналогічній ситуації взагалі говорити про якесь «комплексне краєзнавство»?

Будемо відверті: останніми роками будь-яке видання з історії Криму доби владарювання там Російської імперії сприймається нами виключно через призму сучасних ідеологічних пріоритетів. Причини такого стану речей загальновідомі і, здавалося б, абсолютно неперекірні в нашому непростому безкінечно-перехідному житті. Тим дивніше було зустрітись з роботою, яка не те що випадає, а просто-таки вищезгадану тенденцію войовничо заперечує.

Рецензуючи монографію А. Непомнящого, насамперед звертаєш увагу не на ті чи інші академічні огріхи, а на дивовижно спокійний, підкреслено коректний і виважений тон, наполегливе бажання уникнути будь-яких полярних оцінок. Так, до певної міри подібний стиль викладу можна назвати описовим, та чи настільки уже це погано на фоні паперового радикалізму вітчизняного академічного офіціозу?

Власне, названий меті в роботі підпорядковано майже все. Навіть авторська мова вільно чи підсвідомо (мабуть, останнє) імітує антикварну літературну редакцію «Брокгауза і Ефрона» чи «Русского биографического словаря» з їх класичним м'яким ритмом. У розглядуваному контексті видаються достатньо органічними навіть такі очевидно архаїчні вирази як «штудии», «смутное время» (про події 1917 р.) або, скажімо, вже зовсім пушкінська характеристика професора Ф. Бруна: «он умел довольствоваться наслаждением, которое доставлял ему научный труд».

Варто відзначити і ретельне авторське відтворення точних назв імперських установ. Гірко, та з огляду на ті ж самі ідеологічні забобони небагато сучасних вітчизняних істориків постійно вживають у публікаціях аутентичні формулювання типу «Русский музей имени императора Александра III». На нашу думку, кожному подібну спробу слід щиро вітати і не шукати в ній проімперського підтексту.

Автором рухає лише одна, цілком благородна думка — віддати належне всім попередникам на ниві кримського краєзнавства, ще раз оприлюднити їх, здебільшого нині маловідомі, імена і спробувати познайомити з їхнім творчим доробком молоде покоління дослідників історії півострова. Останнє твердження не є гіпотезою — 1995 р. під майже ідентичною назвою у Сімферополі побачив світ навчальний посібник А. Непомнящого, а в анотації до пропонованої монографії серед майбутніх

читачів в першу чергу називаються «студенти історичного факультету університету».

На жаль, саме ця обставина спонукає нас зробити чи не найсерйозніше зауваження, до того ж не на адресу автора «Очерков», а швидше видавцям, які фахово займаються друкуванням навчальної літератури найрізноманітнішого профілю. Справді, коли робота А. Непомнящего буде використуватись (а ми в цьому певні) в якості навчального посібника, або принаймні як підручний біографічний довідник, не багато ж від неї зостанеться вже через найближчі роки.

Іван Бутчик

ПІВДЕННА УКРАЇНА XVIII-XIX СТОЛІТТЯ

Рецензія на: *Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Випуски 1,2. — Запоріжжя: РА "Тайдем-У". — 1995, 1996*

Насамперед відрадно відзначити, що в Україні з'явився новий науковий центр вивчення історії Південної України XVIII-XIX ст., зокрема, історії козаків — науково-дослідна лабораторія історії Південної України Запорізького державного університету (керівник — А.В. Бойко, канд. іст. наук, доцент).

З першого дня своєї діяльності лабораторія виявила готовність активно співпрацювати з творчими колективами й окремими особами, які досліджують проблеми історії Південної України XVIII-XIX ст. Завдяки цьому їй вдалося протягом одного 1996 р. підготувати два випуски записок «Південна Україна XVIII-XIX століття».

У передмові до першого випуску «Записок» викладена програма видання, що передбачає публікацію документів і досліджень про природні і географічні фактори в історії Запоріжжя, духовність, вірування, козацький характер, взаємини з сусідами, господарський, правовий, побутовий і суспільний устрій, сімейні стосунки, місце жінки в житті запорозького козацтва. Пріоритетним напрямом у діяльності редколегії є вивчення і висвітлення творчої спадщини визначних дослідників Південної України, насамперед таких як Д. Яворницький, Я. Новицький, В. Біднов, Т. Манджура, Д. Багалій, Н. Полюсєва-Василенко, М. Слабченко та ін. Планується висвітлювати історію міст і сіл, пам'ятних місць, географічних і природних об'єктів у контексті з економічною, політичною і соціальною історією Південної України.

Виходячи з цих завдань, було визначено тематику і структуру нового видання, а саме: публікації документів; статті; огляди; рецензії; хроніка та повідомлення. Крім цих обов'язкових розділів, у другому випуску з'явилося два нові: 1) «З історичної спадщини», де вміщено матеріал «З творчої спадщини Дмитра Дорошенка», «І.Х. Енгель як історик України та козаччини»; 2) «Постаті». Тут надруковані статті: «Яків Новицький — людина та науковий діяч» Б.А. Бровка

Варто, на нашу думку, пильніше придивитись до закордонного поліграфічного досвіду, де подібні видання зазвичай виходять, як мінімум, у ламінованих обкладинках, що значно подовжує строк їх доремонтного використання. Певна річ, злиднення сьогодні багато в чому коректує наші бажання й прагнення, змушує постійно знижувати планку технічних вимог. Так-то воно так, і все ж, чи настільки все безнадійно і чи навічно ми приречені випускати вітчизняний інтелектуальний продукт в сіро-сірих радянській упаковці?

та «Дмитро Пойда — історик українського селянства» В.В. Іваненка та М.П. Ковальського.

Обидва випуски відкривають розділи «Публікація документів». У першому випуску — це добірка документів «З джерел до історії Кам'янської та Олешківської Січей», до якої включено 14 документів за 1740-1772 роки з Бібліотеки Чарторийських у Кракові, виявлених й опрацьованих Ю.А. Мициком. 13 з них — це листи кошового Василя Йосиповича (№№ 1-3), і кошового Івана Малашевича (№№ 4-13) та лист білгородського полковника Івана Боряка, адресовані представникам польських властей. Більшість документів писана українською мовою, а один з них зберігся у перекладі польською мовою (№ 4 — друкується він у перекладі сучасною українською мовою). Документи №№ 13 і 14 надруковані польською мовою. Наведені вони з подвійною датою — за новим і старим (у дужках) стилями. За нею йде добірка «Взаємовідносини Запорозької Січі з Новою Сербією та Слов'яносербією» О.М. Посушко. Документи запозичені з фонду Коша Запорозької Січі. Друкуються без заголовків, пошукові дані наведені перед текстом. У третій добірці Г.К. Швидько «Боротьба Запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50-30 рр. XVIII ст.» вміщено 8 документів з Російського державного військово-історичного архіву. Кожен з них має заголовок і легенду, хоч оригінальність у легендах не позначена. Добірка А.В. Бойка «До історії дніпровських лоцманів» складається з двох документів, запозичених з Архіву С.-Петербурзького відділення Російського інституту історії. Посилання на джерела наведені в заголовках.

У другому випуску «Записок» вміщено 5 публікацій. Перша публікація Ю.А. Мицика «З джерел до історії Нової Січі», до якої включено 6 документів за 1740-1753 роки з Бібліотеки Польської Академії наук. За нею вміщено добірку Г.К. Швидько з 9 документів «Останні спроби

запорожців відстояти свої вольності», яка є безпосереднім продовженням попередньої. У публікації С.В. Абросимової та О.М. Чумака «До історії Нової Сербії (Документи з архіву-канцелярії Новосербського корпусу)» знайшли відзеркалення стосунки між Росією і Запорозькою Січчю, між Росією і Туреччиною, між запорожцями і колоністами. А.В. Бойко друкує першу частину «Военно-Топографо-статистического описания Екатеринославской губернии» під назвою «Топографічні описи Південної України початку XIX століття». Нарешті, в добірці О.М. Ігнатушина та О.С. Тедесева «Німецьке населення Запорізького краю за документами Бердянської, Катеринославської, Мелітопольської та Олександрівської земських управ» опубліковано 29 документів про соціально-економічне становище населення краю. Кожен документ має заголовок і легенду, але легенди чомусь подані в дужках. Практично відсутні примітки у цій та інших публікаціях.

Як бачимо, єдині принципи археографічного опрацювання документів не вироблені, хоч у цьому, на наш погляд, є потреба.

Другий розділ обох випусків «Статті» найвагоміший. У першому випуску друкуються 18 статей, у тому числі п'ять про запорозьких козаків: «Комісія для вирішення взаємних претензій татар та запорожців періоду Нової Січі» С.С. Андреевої, «Українська ландміліція» В.О. Пірка, «Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорізьких волостей» О.Л. Олійника, «Запорізьке козацтво в ставленні до церков і духовенства» І.І. Лимана, «Роль образу Богородиці в духовному становленні Запоріжжя» О.П. Кривошия і три статті про Азовське козацьке військо: «Деякі питання історії Азовського козацького війська» Ю.І. Головка, «Військова служба Азовського козацького війська» Л.М. Маленко, «Місце козацького війська у військовій структурі Російської імперії» О.В. Гуйвика. Інші статті порушують питання природи, заселення, господарської діяльності, торгівлі, освіти і культури Півдня України. Серед них заслуговує на увагу стаття С.В. Абросимової «З історії книжної культури Катеринославщини кінця XVIII-початку XIX ст. (За матеріалами маргіналії книгозбірні Дніпропетровського історичного музею)».

Другий випуск «Записок» містить 8 статей. Стаття І.І. Лимана «Особливості релігійності запорозьких козаків» перегукується з статтею цього ж автора у першому випуску. Питання природо-

охорони краю порушує стаття Х.Г. Лашенко «Проблеми лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша». У статтях С.М. Могилювої та Л.М. Маленко йдеться про Задунайське та Азовське козацтво.

Що ж стосується статей О.Л. Олійника «Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої запорозьких вольностей» (вип. 1) та І.В. Сапожнікова «Каменные надгробные кресты запорожцев», то вони з таким же успіхом могли бути вміщені в розділі «Публікації документів», оскільки супроводжуються оригінальними документами.

Невеликий за обсягом, але цікавий в обох номерах третій розділ — «Огляди». У першому випуску три матеріали — це джерелознавчий огляд «Архівного фонду Олександрівського повітового казначейства» О.М. Ігнатушина та О.С. Тедесева, «Неопубліковані праці до історії Запоріжжя XVII-XVIII ст.» Г.К. Швидько (йдеться про підготовлену в кінці 20 років збірку статей «Полуднева Україна», але в свій час не видану). Привертають увагу й С.Р. Ляха «Публікації з історії Південної України в періодиці 1991-1995 рр.» (вип. 1,2). Крім того у вип. 2 оприлюднені огляди М.П. Ковальського «Археологічні публікації з питань історії Запорізького козацтва XVI-XVII ст.» та М.А. Парфьорової «Джерела до історії соціально-економічного розвитку південно-східної України кінця XVIII — першої половини XIX ст. в Державному архіві Харківської області».

У розділі «Рецензії» вміщено 6 матеріалів, з них 4 у вип. 2, де розглядаються праці присвячені козакам і заселенню Півдня України. Про наукові конференції, наукові читання, про захист дисертацій у Запорізькому державному університеті мовиться в розділі «Хроніка та повідомлення».

Всього у двох випусках вміщено 37 публікацій, статей і повідомлень 23 авторів (5 з них опублікували по 3 і 4 по 2 матеріали).

Отже навколо «Записок» згуртувався доволі потужний кваліфікований авторський колектив, якому під силу виконувати поставлену програму. До того ж, немає сумніву, з часом він зростатиме і зміцнюватиметься. Цілком схвалюючи зроблене, хотілося б побажати редколегії «Записок» і авторському колективу звернути більше уваги на культуру видання — як мовну, так і технічну. Зважаючи на формат, доцільно було б текст друкувати в дві полоси.

Михайло Делеган

УКРАЇНА ТА УГОРЩИНА: ПОГЛИБЛЕННЯ СПІВПРАЦІ

3-4 квітня 1997 р. в Ужгороді відбулося друге засідання двосторонньої українсько-угорської комісії, котра діє у відповідності з Угодою між Урядом України та Урядом Угорської Республіки про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни. Українську сторону представляли

від Національної комісії В.Б. Врублевська (заступник голови), Л.І. Лозенко (головний спеціаліст), О.В. Юрченко-Микита (головний консультант); начальник відділу інформації, використання НАФ та зовнішніх зв'язків Головархіву Г.В. Папакін, начальник управління культури Закарпатської облдержадміністрації В.С. Габорець та директор Державного архіву

Закарпатської області М.В. Делеган. З угорської сторони учасниками засідання були доктор І. Ронаї, начальник Головного управління у справах культурної спадщини Міністерства культури і освіти Угорської Республіки, доктор І. Фодор, уповноважений міністра у справах повернення культурних цінностей, генеральний директор Угорського Національного музею Ш. Бодо, генеральний директор Будапештського Історичного музею. Під час спілкування панувала атмосфера взаєморозуміння і доброзичливості.

Керівники делегацій поінформували учасників зустрічі про виконання раніше досягнутих домовленостей, підкресливши результативність контактів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та Комітету з питань повернення культурних цінностей Угорщини. Відзначено як позитивний крок у налагодженні діалогу перебування в Україні двох архівістів Угорщини (грудень 1996 р.) та спеціаліста Національної комісії з питань інформатики в Угорській Національній Галереї (квітень 1997 р.), досягнення домовленості про передавання права публікації в Україні щоденника угорського вченого Нандора Фештіха, який працював у роки другої світової війни у Києво-Печерський лаврі. Йшлося також про шляхи розшуку втрачених культурних цінностей, про інтеграцію зусиль в галузі реституції культурних цінностей з іншими країнами, зокрема, з ФРН, Польщею, Росією, Чехословаччиною.

Українська сторона ознайомила учасників засідання з підсумками проведення у м. Києві 12-13 грудня 1996 р. науково-практичного симпозиуму «Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика», висловивши подяку угорській комісії за активну участь в роботі симпозиуму та висвітлення обговорених проблем в засобах масової інформації Угорщини. Сторони домовилися об'єднати зусилля щодо використання рекомендацій симпозиуму в практичній діяльності. Представники архівних служб України та Угорщини дійшли висновку про необхідність розроблення угоди між Міністерством культури Угорщини та Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України щодо окреслених проблем.

Другий день комісія працювала на базі держархіву Закарпатської області. Про деякі аспекти співпраці України і Угорщини в галузі реституції архівних документів ділилися думками Г.В. Папакі, М.В. Делеган, І. Ронаї та Ш. Бодо. Було наголошено на необхідності повернення в Україну культурних цінностей, вивезених угорськими окупаційними властями із Закарпаття в роки другої світової війни, зокрема, щодо Марамороського та Ковнерівського процесів, захисників Карпатської України 1939 р., документи архівів різних конфесій. Ця проблема була вперше порушена директором держархіву Закарпатської області на Міжнародній науково-

практичній конференції у Києві у грудні 1996 р. та на сторінках щорічника «Студії з архівної справи та документознавства» (1996. — Т. 1).

В ході роботи комісії було підкреслено позитивні кроки у співпраці ДА Закарпатської області з архівами Угорщини. Крім щорічних регіональних зустрічей архівістів, існують інші напрямки співпраці. Так Національному архіву Угорщини передано копії документів до 1526 р., що зберігалися в архіві Закарпаття. До речі, в історії співробітництва України і Угорщини уже мали місце повернення архівних документів: 20. 04. 1954 р. із м. Дебрецена в архів Закарпаття було передано 40 ящиків кадастрових карт за 1860-1944 рр. населених пунктів нинішнього Закарпаття.

Угорська сторона погодилася сприяти у поверненні на Закарпаття творчої спадщини художника-аматора Йозефа Мускура, вихідця із карпатського краю, котрий останні роки свого життя прожив у м. Будапешті. Українська делегація передала Державній бібліотеці ім. Сечені видання Національної комісії. «Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: бібліотеки, архіви, музеї. Вип. 1. Волинський краєзнавчий музей» та кольоровий буклет «Державний архів Закарпатської області».

26-27 серпня 1997 р. представники держархіву Закарпатської області М.В. Делеган (директор) та Є.Є. Стойка (зав. відділом) взяли участь у роботі конференції церковних архівістів Угорщини в м. Ніредьгазі, основною темою якої була історія церкви та зв'язки церковних істориків і архівів. На подібну конференцію архівісти України були запрошені вперше.

Як відомо, церковні архіви зберігають неоціненні письмові джерела про розвиток культури, історії, економіки тощо. В більшості країн, що розвиваються, релігійні архіви є єдиним джерелом інформації про народження і смерть, спеціальність батьків новонароджених. В Угорщині, як і в інших країнах, в епоху середньовіччя документи найкраще збереглися в монастирських та церковних зібраннях. Із розвитком і поширенням різних ідеологій ускладнилися зв'язки між громадянами різних переконань і віровчень. Архіви можуть служити знаряддям встановлення і поширення взаєморозуміння і толерантності, зокрема, на міжнародному рівні. Тому вони, на нашу думку, повинні сприяти розвитку взаємозв'язків, науково-дослідної та інформативної діяльності в руслі нейтральності, екуменізму і служити прикладом у цьому плані. Водночас архівісти кожної країни повинні реалізувати ці принципи, не втрачаючи власної гідності.

У роботі конференції, що проходила у приміщенні конференц-залу греко-католицької єпархії та духовної семінарії, брали участь доктор Гельмут Байер (Німеччина) — радник Національного архіву, голова ради новоствореної секції релігійних архівів МРА, Йоганес Корнеліс Марі

ван Гаастрехт (Голландія), секретар цієї секції, Маргіт Баредіна Йонгенел-Тау (Голландія) — член ради архівістів голландської реформатської церкви, професор, доктор Петер-Йоганес Шулер (Німеччина), викладач інституту в м. Потсдам, доктор Маргіт Беке (Угорщина), директор єпископського архіву, м. Вац, Габор Шіпош (Румунія) — директор реформатського Коложварського архіву, Дюла Ердман — голова Спільки архівістів Угорщини, Лайош Варга — секретар угорського товариства церковних архівів, Клара Довка — головний радник Центрального угорського історичного архіву (Будапешт), Міклош Центе — директор євангелістського архіву (Будапешт), Олівер Себені — керівник баптистського архіву (Будапешт) та ін.

Першого дня, до початку роботи конференції, її учасники ознайомилися з діяльністю державного архіву Саболч-Сатмар-Бережської області. Перед архівістами виступив директор архіву Ференц Нодь, котрий охарактеризував джерела з історії різних релігійних конфесій. Увагу гостей привернули спільні архівні проблеми. Відомо, що в нелегкі часи, як в Україні так і в Угорщині, відбувається скорочення апарату управління. Але в архіві Саболч-Сатмар-Бережської області ніяких скорочень не було і не передбачається, хоча обсяги роботи там незрівнянно менші, ніж у нас. А умови роботи настільки ліпші, що наші архівісти, особливо в Берегові, виглядають каторжанами на фоні угорських. Умови роботи цього архіву дозволяють надавати кожному працівникові щодня одну годину для науково-дослідницької роботи. Ми подібну розкіш не можемо собі дозволити. . . Тому в угорському архіві вагома частина бюджету робочого часу йде на наукові дослідження та підготовку публікацій. Архівом випускається щорічник наукових досліджень об'ємом 400-600 сторінок (формат 24 x 17, 5 см.), збірники документів із науковими коментарями, монографії працівників (вже третій рік поспіль). Зокрема, під редакцією Ф. Нодя 1996 р. видано великоформатний кольоровий альбом найстаріших воєнних карт Саболчської області Угорщини за 1782-1765 р. (є дві карти окремих частин території Закарпаття); Л. Фабіан опублікував 1997 р. дуже цікаве дослідження: «Зміни адміністративного і територіального поділу областей Саболч, Сатмар і Берег. 1001-1995». Обидва видання подаровано держархіву Закарпатської області.

Наступним етапом першого дня була єкуменічна служба в каплиці греко-католицької духовної семінарії. Її лейтмотивом була терпимість і взаємоповага представників різних конфесій: греко-католицької, римо-католицької, реформатської, євангелістської, православної, монашого ордену бенедиктинців та баптистів. Єпископ греко-католицької єпархії Сілард Керестеш у своєму виступі із задоволенням відзначив, що завдяки конференції в єпархіальному архіві (зовсім маленькому, розміром в одну кімнату) проведено

значні технічні нововведення. Він же закликав істориків висвітлювати історію релігії об'єктивно, бо, за його словами, в архівних документах і слава, і біль, і ганьба релігійних конфесій. Виваженим і цікавим був виступ православного священика м. Ніредьгазі.

Ділову частину конференція розпочала у єпископальному конференцзалі. У вступному слові Дудаш (Василь) Ласло оголосив, що конференція присвячена пам'яті Ласло Кормоша, колишнього голови угорського товариства церковних архівів. Пам'яті Ласло Кормоша присвятив свій виступ доктор Гельмут Баєр (Нюрнберг), голова релігійної секції МРА, членом якої був від Угорщини покійний Л. Кормош. Нагадаємо, що секція релігійних архівів була створена 14 вересня 1995 р. в Празі, а перше робоче засідання секції відбулося 21 червня 1996 р. в м. Будапешті. Відтоді Рада секції поповнилася представником Руської православної церкви, встановлюються зв'язки з ісламським групою віруючих, роботу секції підтримує Ватикан. На XIII Всесвітньому конгресі архівістів у Пекіні (вересень 1996 р.) секція релігійних архівів, членами якої є 45 установ з 15 країн світу, з 4 континентів, була включена до МСА. Г.Баєр підкреслив важливість єкуменічного характеру конференції й коротко охарактеризував життєвий шлях та архівну діяльність Кормоша. Присутні вшанували пам'ять архівіста хвилиною мовчання.

Діяльність міжнародної архівної Ради та її секції охарактеризував Йоганес ван Гаастрехт — секретар релігійної секції МРА. Визначальними у його виступі були багатозначні за змістом актуальні для українського суспільства слова-звернення — співпрацювати всім архівістам (і не тільки архівістам), незалежно від того, хто до якої конфесії належить. Дуже цікавою і змістовною була розповідь доктора Петера Йоганеса Шулера з Німеччини про сучасні розробки в галузі архівної практики. Найновіша система електронного зберігання, опрацювання і консервації документів стали предметом його спілкування з колегами. Нова система створення страхового фонду, сформована у Німеччині, викликала зацікавленість всіх учасників симпозіуму. Репрезентована інформація переконала, що Німеччині належить одне з провідних місць у світі в галузі практики архівного будівництва. Вона ефективно і активно використовує досягнення науки і техніки, вкладає відповідні кошти в архівну справу. Це особливо актуально для архівної системи України, котра, перебуває практично в кризовому стані. Яскравий приклад цього — невирішеність багатьох проблем у архівній справі Закарпаття, що знаходиться з ініціативи керівництва держархіву Закарпатської області на контролі уряду України.

Зауважимо, що у первісному варіанті виступ від Закарпаття передбачався далеко не на перших позиціях, та після ознайомлення з резюме він закономірно був переміщений на одне з провідних місць. В ньому директор держархіву Закарпатської

області подав загальний огляд документів релігійного характеру, які зберігаються в архіві. Зацікавленість та непідробне бажання співпрацювати з нами мали масштабне логічне продовження у формі подальшого представницького спілкування, обміну документами та узгодження основних форм співробітництва.

Цікавими і корисними були виступи Лайоша Варги, секретаря угорського товариства церковних архівів — «*Curis Romanae*» і ватиканський архів; доктора Маргіт Беке, директора єпископського архіву м. Вац (Угорщина) — Бельгійські релігійні архіви та їх система; головного радника угорського Центрального державного архіву (м. Будапешт) Клари Довка — Використання документів церковних володінь в наукових дослідженнях; Міклоша Центе, директора євангелістського архіву м. Будапешт — Євангелістські архіви та історичні дослідження; Габора Шіпоша, директора реформатського архіву м. Клуж (Румунія) — Крайовий архів Трансільванського реформатського єпископату з точки зору архівіста і дослідника; Олівера Себені, керівника баптистського архіву Угорщини (м. Будапешт) — Зміни в баптистських релігійних архівах; Маргарет Крокетт, працівника вільного архіву в Будапешті — Архів радіо «Вільна Європа» та ін. Тексти виступів були перекладені угорською, а резюме й німецькою мовами, розтиражовані й роздані учасникам симпозиуму.

Чи не найціннішими були хвилини вільного обміну думками, спілкування. Так, надзвичайно цікавим (на диво, в нашому світосприйнятті) співрозмовником виявився баптист Олівер Себені. Він, до речі, володіє кількома європейськими мовами, в тому числі частково закарпатським діалектом. До речі, баптист досліджує і готує до публікації книжку про двох реформатських священників, котрі у XVIII ст. працювали в одному з населених пунктів теперішнього Ужгородського району. Навчалися вони в той час у Голландії і залишили по собі об'ємні письмові згадки. Це абсолютно невідомі сторінки з історії культури нашого багатотраждального і різнобарвного у всіх іпостасях краю. Цікаво, що, за словами п. О. Себені, у їхньому добре впорядкованому, з обширним науково-довідковим апаратом архіві є багато документів з історії Закарпаття. Після повернення, на прохання пана Себені, ми вислали йому карту сучасного Закарпаття та герб суверенної України.

Екуменічний зміст конференції був дуже актуальним, повчальним і важливим для Закарпаття, України і сучасного світового співтовариства в цілому.

У формуванні міжконфесійної та міжнаціональної терпимості, взаємоповаги, архівні служби різних країн, гадаємо, можуть і повинні вносити свій специфічний і важливий внесок.

В ході конференції ми зустрічалися, спілкувалися та досягли домовленості про:

а) публікацію виступів у архівних виданнях України Й. Гаастрехта; П. Шулера та ін.; б)

запрошення п. О. Себені в Закарпаття з метою підготовки названої публікації; в) організацію дослідження історії Закарпаття за документами баптистського архіву Угорщини; г) підготовку для держархіву Закарпатської області ксерокопії, публікації Харшані Андраша «Бібліотека бережського реформатського церковного приходу», поміщеної в будапештському журналі 1947 р. Керівництво держархіву Закарпатської області одержало усні запрошення: а) Дюлі Ердімана, голови Спілки архівістів Угорщини взяти участь 6-7 жовтня 1997 р. у Всеугорських днях архівістів на Балатоні; б) Бартоломея (світське ім'я — Василь) Дудаша, 88-річного жителя с. Марія-Повч, колишнього монаха (два роки) Мукачівського монастиря, брата єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії (1942-1944 рр.), власника великого архіву та зібрання книжок — для роботи з документами; в) Ференца Ноця, директора Державного архіву Саболч-Сатмар-Бережської області Угорщини (м. Ниредьгаза) — взяти участь у роботі Угорських щорічних обласних днях архівістів 5-6 листопада 1997 р.

Учасники конференції з вдячністю згадують чудову культурну програму. Вони ознайомилися з публікаціями місцевої греко-католицької єпархії, добували у знаменитому Токаї та Марія-Повчанському монастирі.

28 серпня вони побували у Берегівському підрозділі держархіву Закарпатської області, де відбувся жвавий і зацікавлений обмін думками, досвідом з питань архівного будівництва і практики. Зарубіжних гостей цікавила система обліку документів в Україні, котра відрізняється від існуючої в інших країнах Європи. Наша система обліку визнана більш практичною, ефективною. Із великим задоволенням відзначалася активізація науково-дослідної та публікаторської роботи держархіву Закарпатської області. Зокрема, значна увага була приділена щойно виданому буклету «Державний архів Закарпатської області». У жодній з представлених на конференції країн подібного видання поки що немає. Висловлювався жаль, що буклет виданий тільки українською мовою. Зацікавленість у зарубіжних архівістів викликала інформація про переклад з німецької мови на українську держархівом області з допомогою викладача Ужгородського державного університету Кулі Ф.А. рідкісної книжки Миколи Радвані «Архіви Підкарпатської Русі», виданої земським архівістом 1922 р.

Дуже схвально було сприйнято також повідомлення про підготовку спільного українсько-угорського двомовного видання опису № 1 фонду 10 «Наджупан Бережської жупи». В ньому містяться документи з найдавніших часів, що стосуються історії наших сусідніх народів. Таке видання буде першим у практиці міжнародного архівного співробітництва і значно розширить можливості науково-дослідної, публікаторської роботи, сприятиме обміну інформацією, зміцненню довір'я і добросусідства між народами.

Учасники симпозіуму також ознайомилися з Мукачівським замком та монастирем, греко-католицьким кафедральним собором в Ужгороді, обласним центром.

20-21 листопада 1997 р. відбулися міжнародні дні архівістів у м. Ніредьгазі, приурочені до 160-річчя з дня заснування міста. Учасниками цих офіційних заходів були архівні працівники із прикордонних районів Румунії, Словаччини та Хорватії, а також п'яти областей Угорщини. На запрошення директора Саболч-Сатмар-Бережського обласного архіву Угорщини прибули директор держархіву Закарпатської області М.В. Делеган та заступник директора — Л.Л. Побранський. В роботі форуму взяв участь голова Товариства угорських архівістів Дюла Ермдан.

Відкриття урочистостей відбулося в адмінбудинку міської управи, де розгорнули виставку «архівних видань» за 1992-1997 рр. Увагу присутніх привернули новинки 1997 р.: а) відтворена в кольорі (широкоформатна) грамота угорського короля місту Ніредьгазі з науковими коментарями. Видано кілька *сотень* примірників один екземпляр вручено президенту Угорщини Арпаду Гюнду; б) альбом кольорових карт — колекція історичних та стратегічних карт, військових карт за період від 1782 по 1785 роки. Дві з них стосуються нинішньої території Закарпатської області України, крім того в Ніредьгазському архіві є близько 150 копій карт на німецькій та угорській мовах, що стосуються території сучасного Закарпаття, складених спеціалістами колишньої Австро-Угорщини; в) щорічні наукові збірники архіву Саболч-Сатмар-Бережської області та ін.

Відкрив урочисте зібрання Ференц Нодь — директор архіву. З привітанням до учасників звернувся заступник голови міської управи. Було вшановано також найстарішого архівіста Балого Іштвана.

Директор архіву Клуж-Напока (Румунія, Коложвар) Іоан Драган, котрий вперше брав участь у днях архівістів у м. Ніредьгазі, у своєму виступі коротко охарактеризував новий закон про архіви Румунії та розповів про видання архівом впродовж двох років фахового журналу «Архівний вісник».

Зустріч і спілкування з директором (вже 32 роки!) сусіднього Земплінського окружного архіву (м. Шаторальяуйгель, Угорщина) Хевді Іштваном дозволили уточнити, що в цьому архіві зберігаються документи з 1570 р., в тому числі з історії окремих населених пунктів Закарпаття (Угочанської жупи).

Під час перебування в Ніредьгазі тривала робота з підготовки спільного українсько-угорського видання опису № 1 Ф-10 держархіву Закарпатської області.

Учасників форуму зацікавив досвід угорських колег із популяризації професії архівістів, а саме діяльність на базі Ніредьгазського архіву школи аматорів архівної справи. В її складі — 28 студентів та учнів гімназій, заняття з якими проводяться в робочий час працівниками архіву. Програма не розроблена. Темі щоразу диктує життя, вивчають самі «школярі». Мета занять — популяризація архівних видань, досліджень та підготовка кадрів майбутніх архівістів.

Для українських архівістів участь у святах була доволі результативною: нами встановлено контакти з керівництвом комітатсько-міської бібліотеки ім. Морица Жігмонда (директор Нодь Ласло). Керівництво бібліотеки просило надати можливість їхньому працівникові вивчати періодичні видання, котрі є у держархіві Закарпатської області за XIX — поч. XX ст. Бібліотека Ніредьгазі готує каталог періодики за цей період. Директор бібліотеки висловив готовність передати Державному архіву Закарпатської області мікрофільми уже складеного ними каталогу періодики за згаданий період, які є в архівах та бібліотеках Угорщини.

Як засвідчила зустріч, архівістів сусідніх держав, у т.ч. і Угорщини турбують такі проблеми: а) можливості дослідження архівних документів з історії міст і сіл колишньої Австро-Угорщини та угорського королівства, з історії національних меншин країн регіону; б) удосконалення системи обліку архівних документів; в) розширення конструктивного співробітництва з активнішою державною підтримкою.

Участь у форумі угорських архівістів була корисною і повчальною.

Олена Павлова

СКАРБИ АРХІВУ-МУЗЕЮ

Наприкінці листопаду 1997 р. у ЦДАМЛМ України відбулась презентація документів відомої української письменниці, художниці з Бразилії Віри Вовк (Селянської).

З переданої цінної колекції матеріалів на огляд присутніх було виставлено переклади Віри Вовк португальською мовою творів П. Тичини, І. Драча, В. Шевчука, І. Калинця, В. Голобородька, «Антологію української літератури»; численних адресатів художниці — відомих діячів культури Миколи Бажана, Андрія Біленького, Святослава

Гординського, Уласа Самчука, Юрія Смолича, Бориса Тена, Ярослави Музики, Григорія Кочура, Миколи Лукаша, Василя Стуса, Івана Світличного та ін. Відвідувачі ознайомились з автобіографією письменниці, документами про наукову та викладацьку роботу Віри Вовк у вищих навчальних закладах Бразилії, Німеччини, США, візитними картками, програмами літературно-мистецьких вечорів, конгресів. Привернули увагу присутніх друковані поетичні твори «Мандала», «Жіночі маски», «Меандри», «Весняне дійство»,

«Вітражі», «Чорні акації» та ін., яскраво оздоблені самою художницею, Зоєю Лісовською, Ладою Ниянківською.

Віра Селянська передала до архіву-музею на зберігання цінні родинні реліквії — обручку матері (1925 р.), клаптик з вишиваного рушника «що його бабуся Касуля дала батькові, коли він пішов з Січовими стрільцями. Йому було 16 років» — написала в нотації поетеса. Також було виставлено лавровий листочок з могили Данте Аліг'єрі — подарунок В. Бовк від М. Рудницького. Окрасою виставки були витинанки художниці.

З нагоди презентації документів перед присутніми виступили Голова національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів О. Федорук, письменник Л. Череватенко, директор архіву-музею М. Крячок.

До столітнього ювілею українського перекладача, музикознавця, диригента, педагога Бориса Тена (Хомичевського Миколи Васильовича, 1897-1983) ЦДАМЛМ України підготував виставку доку-

ментів із особового фонду митця. Борис Тен — відомий перекладач творів на українську з мов: давньогрецької (Гомер «Одіссея», «Іліада», Есхіл «Прометей закутий», Софокл «Пар Едіп», «Антигона»), Арістотель «Поетика»), англійської (В. Шекспір «Король Річард III»), німецької (Ф. Шіллер «Розбійники», «Вільгельм Тель»), також польської, чеської, французької та інших мов народів світу.

На виставці представлені особисті документи, рукописи названих перекладів, музикознавчих досліджень, поетичних творів, епістолярна спадщина, фото, образотворчі документи, друковані видання.

Виставку було розгорнуто на початку грудня 1997 р. для учасників ювілейного вечора митця, що проходив у концертному залі Музичної Академії (м. Київ). Зі спогадами на урочистостях виступили письменники В. Шевчук, Д. Білоус, О. Ющенко, О. Опанасюк, мистецтвознавець Д. Степовик. Музичну програму підготував Поліський ансамбль пісні та танцю «Льоник» (худ. керівник І. Сльот).

Михайло Ходоровський

ВЕЧІР ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМРА АНТОНОВИЧА

28 березня 1998 р. в ЦДАМЛМ України відбувся вечір пам'яті визначного українського вченого-історика, археолога, архівіста, громадського діяча Володимира Боніфатійовича Антоновича. Вечір відкрив директор архіву-музею М. Крячок. Він нагадав, зокрема, що саме в приміщенні архіву-музею 1922 р. розпочалася діяльність Центрального історичного архіву, якому було присвоєно ім'я В. Антоновича. Начальник Головархіву України, доктор історичних наук, професор Р. Пиріг відзначив провідну роль В. Антоновича у підготовці українських національних наукових кадрів (на прикладі стосунків В. Антоновича та його учня М. Грушевського). «Археографічна діяльність В. Антоновича» — тема доповіді директора інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, член-кореспондента НАН України П. Соханя. Від науковців Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка виступили доктор історичних наук професор А. Катренко і кандидат історичних наук, завідувач музею КДУ В. Короткий. Про документи В. Антоновича, зосереджені в архівних уста-

новах, розповіли директор ЦДАК України в м. Києві Л.З. Пісцова та старший науковий співробітник Державного архіву м. Києва С. Карамаш.

Головною подією вечора була презентація мармурового погруддя В. Антоновича. 1890 р. цей бюст за ініціативою одеської «Громади» на кошти мецената В. Тарновського виготовив одеський професор різьбярства Луїджі Йоріні. За радянські часи погруддя Антоновича було понівечене і облите фарбою. Нині унікальний мистецький твір, відреставрований скульптором Б. Микитенком, експонується в центрі постійно діючої виставки «Із скарбів архіву-музею». Експозиція починається з розділу «Матеріали до вивчення української культури кінця XIX — початку XX ст.» — з періоду, який можна було б назвати «добом Антоновича». Присутні ознайомилися також з новою тимчасовою документально-книжковою виставкою ЦДАМЛМ України, серед експонатів якої — прижиттєві і сучасні видання праць В. Антоновича, спогади його учнів І. Каманіна, В. Ляскоронського, меморіальні збірники, документи конференцій, присвячених науковій діяльності видатного сина України.

Катерина Селіверстова, Максим Савченко

ДО ВИХОДУ З ДРУКУ ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА З АРХІВНОЇ СПРАВИ

У липні 1998 р. завершено кількарічну роботу над термінологічним словником «Архівістика».

Хоча авторський колектив не був цілком переконаний у завершеності цієї роботи (її можна було продовжувати безкінечно), але ми відчували, яку велику потребу у словнику мають усі, хто долучений до архівної справи. Особливо гострим

було пережите нами під час роботи відчуття того, що подальше вдосконалення професійної лексики залежить не стільки від нас, скільки від стану наукового розроблення окремих розділів архівознавства, недостатній рівень якого створював час від часу великі труднощі у прийнятті кінцевих варіантів дефініцій. Усе це переважило, і було

вирішено припинити роботу над словником і видати його з надією, що словник хоч в якійсь мірі зможе послужити трампліном для наступного витка злету архівістики. Архівістики саме у тому трактуванні, яке запропонував словник як «архівознавства та архівної справи у їх єдності».

Деякі рядки з історії створення архівних термінологічних словників.

Від першої пропозиції про видання міжнародного словника архівної термінології (1933 р.) до створення Комітету Міжнародної ради архівів з термінології пройшло 20 років. Комітетові знадобилося ще 11 років, щоб підготувати «Лексикон архівної термінології» (1964). 1984 р. було здійснене перше видання Словника архівної термінології англійською та французькою мовами (з перекладом термінів на голландську, німецьку, італійську, російську та іспанську мови), повторне видання якого відбулося 1988 р.

На теренах СРСР був підготовлений і вийшов 1968 р. «Краткий словарь архивной терминологии». З 1974 по 1982 рр. тривала робота з підготовки «Словаря современной архивной терминологии социалистических стран» (вип. 1) з еквівалентами болгарською, в'єтнамською, німецькою, іспанською, монгольською, польською, румунською, словенською, угорською, чеською мовами; другий випуск був підготовлений за п'ять років і вийшов 1988 р.

Нам відомо, що і в Україні у 20-30 рр. велася робота над термінологічним словником, але слідів її поки що не виявлено в архівах. Будемо вдячні, якщо хтось із наших читачів щось повідомить про це і розкриє ще одну невідому сторінку українського архівознавства.

Робота над даним словником була ініційована 1995 р. новоствореним Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, а очолив її професіонал-архівіст з 25 річним стажем роботи в галузі Костянтин Євгенович Новохатський. Не маючи досвіду лексикографічної роботи, авторський колектив на першому етапі не дотримався усталеної методики і пішов по шляху створення реєстру термінів, не склавши логіко-понятійної схеми як плану архівної терміносистеми. Це мав би бути своєрідний покажчик термінів, розташованих у системі знань, що входять до архівної галузі. Помилка була виправлена пізніше, коли вже був готовий перший варіант словника з дефініціями і експертам треба було визначити повноту охоплення термінів, чого не можна було зробити без систематичного переліку, тоді був складений тематичний покажчик термінів (без дефініцій).

На початковому ж етапі робота з визначення повноти реєстру була виконана державними архівами України. УДНДІАСД отримав 33 відгуки від державних архівів 18 областей, Центральних державних архівів, Інституту української археографії, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Інституту історії України НАН України, Інституту рукопису

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Головного архівного управління України, науково-дослідних інститутів Росії та Білорусі. Підтримкою для розробників термінологічного словника були такі відгуки: «Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства започаткував надзвичайно важливу, корисну і, головне, вкрай необхідну справу по підготовці архівного термінологічного словника. Потреба в ньому назрівала давно і, нарешті, маємо його проект. Запропонований перелік заслуговує на схвалення в цілому, містить основоположні терміни з широкого кола питань архівної справи» (Інститут історії України НАН України); «Заслугою авторів українського видання, безумовно, є те, що в Україні вперше організована публікація такого роду узагальненого посібника з термінології архівної справи. Важливим є те, що словник включає не тільки специфічні архівознавчі терміни, але й терміни з джерелознавства, інформатики та інших наукових дисциплін. Позитивним можна вважати і те, що автори включають до словника й стійкі словосполучення, які характерні для відображення окремих видів робіт» (Інститут архівознавства); «Издание терминологического словаря, бесспорно, является важной и нужной задачей и свидетельствует о профессиональной зрелости украинского архивоведения как научной дисциплины» (Державний архів Одеської області); «Уважно ознайомилися з реєстром термінів, які підлягають включенню до словника «Архівна справа. Сучасний термінологічний словник». На нашу думку, цей реєстр досить повний, і майбутній словник стане дуже цінним виданням» (Державний архів Тернопільської області); «...складання словника архівної термінології є своєчасною і важливою справою» (Державний архів Херсонської області); «Робота по складанню словника дуже важлива і своєчасна. У процесі роботи в архівістів часто виникають труднощі з перекладом тих чи інших термінів і понять» (Державний архів Хмельницької області).

Перший варіант словника було надруковано у грудні 1997 р. До його складу увійшло більш як 1000 термінів. Обговорення першого варіанту відбулося 26 грудня 1997 р. на термінологічному семінарі. Так було започатковано форму колективної роботи над термінологічним словником на семінарах, яка тривала наступні три місяці.

У січні 1998 р. на Дирекції УДНДІАСД було затверджено план-графік підготовки термінологічного словника до видання, визначені фахівці-експерти та опоненти з окремих блоків термінів, встановлені строки проведення термінологічних семінарів для обговорення наслідків експертизи.

Експерти проаналізували словник на повноту відображення в ньому термінів, особливо для визначення нових понять, процесів, явищ в архівній справі, а також суміжних до архівознавства дисциплін. Експертиза повинна була забезпечити точність визначень понять та однозначність

професійної термінології, дати оцінку найменувань термінів українською мовою, а також забезпечити необхідну сумісність української архівної термінології з міжнародною для подальшої уніфікації та стандартизації архівних термінів.

Експертизу здійснили: основні поняття архівознавства та формування НАФ — З.О. Сендик, К.Т. Селіверстова (відділ теорії та технології формування НАФ УДНДІАСД); зберігання архівних документів — А.К. Шурубур, В.М. Юрченко (відділ хіміко-фізичних та біологічних досліджень УДНДІАСД); архівне описування, науково-довідковий апарат архіву та облік архівних документів — Н.М. Христова (відділ обліку документів та ІДА УДНДІАСД), К.Т. Селіверстова; організація збереження та використання кінофотофодокументів — Н.М. Слончак, О.М. Базанова (ІДКФФА); документознавство та діловодство — С.Г. Кулешов (відділ документознавства УДНДІАСД), О.М. Гальченко (Інститут рукопису НБУВ), Н.І. Гончарова (Київський державний університет культури і мистецтв); спеціальні історичні дисципліни — Я.С. Калакура (Київський державний університет ім. Т. Шевченка), В.С. Шандра (відділ теорії та історії архівної справи УДНДІАСД).

Активну участь у дискусіях взяли також:

Л.З. Писцова — директор ЦДІА, Т.М. Захарченко — головний спеціаліст ГАУ, С.Ф. Лозова — фахівець з Київського обласного державного архіву, І.Б. Матяш — заступник директора УДНДІАСД, Т.П. Прись — головний спеціаліст ГАУ, Т.П. Рижкова — начальник відділу збереження та обліку архівних документів ГАУ, Т.М. Рокитенко — спеціаліст відділу збереження та обліку архівних документів, М.Б. Савченко — науковий співробітник УДНДІАСД.

Відбулося 9 термінологічних семінарів, які проходили в Центральному державному архіві кінофотофодокументів. Його дирекцією були створені прекрасні умови для роботи семінарів, що проходили у формі вільних дискусій з приводу пропонуваного експертами нових варіантів дефініцій.

Науковий рівень термінологічного словника у великій мірі залежить від того, наскільки глибоко досліджені терміни та їхні блоки. На жаль, відбору дефініцій до словника не сприяла наукова база більшості блоків терміносистеми. Тому автори в основному послуговувались термінологічними джерелами, що існували на цей час. Значно сприяла термінологічним дослідженням робота над новим підручником «Архівознавство», яка збіглася з ними у часі.

На термінологічних семінарах особлива увага була зосереджена на обговоренні тих термінологічних блоків, які, на думку упорядників, вимагали актуалізації. Це стосувалося, наприклад, принципів архівної роботи. Було вирішено подати у словнику лише ті з них, які є специфічними для архівістики. На цій підставі були виключені загальнонаукові принципи — всебічності, історизму, об'єктивності. У той же час були сформульовані нові, які ще не знайшли місця в

наукових розробках (наприклад, принцип вільного доступу до архівних документів). Під назвою принципу континуїтету було вирішено включити важливе правило безперервності у роботі з документами від їх створення у діловодстві до організації архівного зберігання. При обговоренні погодилися з тим, що жоден з українських еквівалентів не передає його змісту — «преемственность» (рос.) має переклади «наслідування» (юридичний термін) та «наступність» — тому прийняли іноземну назву. Назва принципу була знайдена у сучасному словнику іноземних слів від англ. continuous (продовжувати) — континуїтет. Термін вживається у юридичній та парламентарній лексиці для визначення «преемственности в развитии права» та «непрерывности заседаний парламента».

Зважаючи на останні наукові розробки у галузі архівного описування було також включено принципи адекватності інформації описуваному об'єкту та принцип багатфункціональності описання (див. Архівознавство: підручник для вищих навч. закл. — К., 1998. — С. 284).

Багато уваги було приділено термінам блоку архівних технологій. Введено нові терміни «формування НАФ», «включення документів до складу НАФ», «архівні технології», «організація документів архіву», «комп'ютерна реставрація документа». Внесено суттєві зміни у назву самих термінів. Наприклад, відмовились від терміну «використання архівних документів», замінивши його на «користування архівними документами». Цей блок і особливо блок «науково-довідковий апарат» актуалізовано за допомогою понять з інформатики. Знято термін «дослідник» — введено «користувач архівними документами» та «споживач архівної інформації». Ці терміни широко вживаються у суміжних галузях: інформаційній, бібліотечній, бібліографічній діяльності. Навіть відвідувачів бібліотек вже не завжди називають читачами на тій підставі, що вони приходять до бібліотеки не лише для читання, але й з метою пошуку інформації. Звичайно, у порівнянні з «користувачем», «читач» знаходиться на вищій сходинці. Висловлюється пропозиція ввести цей термін і в архівну справу (див.: Рекомендація по стандарту європейської політики в отношении доступа к архивам // Отечественные архивы. — 1998. — № 2. — С. 4), але поки що він не прижився, то й не включено його до Словника.

При включенні терміну до Словника важливим було врахувати не тільки його традиційне вживання, але й дослідити міжнародне значення й адаптуватися, по можливості, до нього. Це буде першим кроком до створення багатомовних словників. Наприклад, у словнику розширено значення терміну «доступ до архівних документів» у порівнянні з його теперішнім звуженням трактуванням дозволу на користування ними. Введено поняття «архівний пошук» як основне, замість «виявлення архівних документів», яке

залишене як синонім. До словника включено терміни, що характеризують нові явища в архівній галузі: «архівний маркетинг», «асоціація архівів (архівістів)», «економічний архів, або бізнес-архів». Робота над перекладом міжнародного термінологічного словника (МРА, 1988), здійснювана В. та К. Селіверстовими, допомогла адаптувати до міжнародної термінології та знайти точніші визначення таких термінів як «архівний фонд», «машиночитаний документ», «відкритий та закритий архівний фонд» тощо. На жаль, поки що не було знайдено компромісу стосовно терміну «архівне надбання», яке трактується на міжнародному рівні як спільне надбання двох і більше держав, що не може бути роз'єднане і сприймається як ціле; термін було знято з Словника.

Порівняльний аналіз термінів, що складають міжнародний стандарт з архівного описання ISAD(G)-94, з реєстром термінологічного словника виявив, що до нього на першому етапі не були включені поняття, якими визначені елементи описання: рівень описування, одиниця описування, історія/біографія фондоутворювача, анотація документів. У зв'язку з роботою над Національним стандартом архівного описання було визнано за потрібне включити ці терміни до Словника. Одnocześnie з наближенням до міжнародної термінології було запропоновано визначитися із застосуванням в українській терміносистемі базового терміну «архівне описування». Після 30-х років замість нього в усіх виданнях і для характеристики технологічного процесу і для визначення результату процесу — вживалось «архівне описання» або «архівний опис». На семінарі не було заперечень проти пропозиції закріпити за цими трьома поняттями їх справжній зміст: опис — за довідником, описування — за процесом, описання — за вторинною документною інформацією як результатом описування.

Чітко були сформульовані принципи відбору термінів, що стосуються організації зберігання КФФД. Провідні спеціалісти ЦДКФФДА Н. Слончак та О. Базанова ретельно проаналізували включені до Словника близько 100 термінів, запропонували зняти близько двадцяти з них на підставі випадковості. Н. Слончак були запропоновані нові дефініції термінів: фотодокумент, фонограма, фотовідбиток, фільмовий архівний каталог та ряд інших.

Деякі семінари були присвячені термінології документознавства. Полярність думок з приводу його базових понять відбила наявність різних підходів до розуміння самої сутності документознавства. Власне, як відзначив С. Кулешов, докт. іст. наук, завідувач відділу документознавства УДНДІАСД, варіанти концепцій документознавства ґрунтуються на певних трактуваннях сутності поняття «документ». О. Гальченко, канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, висловила

думку, що це поняття треба розуміти тільки як офіційне джерело. У цьому контексті вона порушила питання про недопустимість використання терміну «документ» щодо літературних пам'яток, про співвідношення понять «періоджерело», «архетип» і «протограф». Щодо останніх, то вони були, за її пропозицією, чітко розведені, а стосовно терміну «документ» С. Кулешов запропонував зупинитися на його трактуванні в інформатиці як «запису інформації на матеріальному носії, основна функція якого — збереження і передавання інформації в просторі й часі». Це тлумачення дозволяє назвати цим узагальнюючим терміном усі писемні матеріали, що є предметом архівного зберігання.

Не дійшли згоди щодо вживання поняття «жанр документа». О. Гальченко заперечила можливість використання терміну «жанр документа» на тій підставі, що жанр — це класифікаційна ознака творів мистецтва та літератури. На заувагу С. Кулешова, термін «жанр документа» використовується також деякими істориками-джерелознавцями (у тому числі вітчизняними) щодо видів історичної ділової документації. На його думку, не можна залишатися на позиціях тільки своєї галузі, коли мова йде про категоріальні поняття, а використовувати й історико-джерелознавчий, інформологічний підходи.

Він підкреслив, що документознавство як наука в Україні знаходиться на початковому етапі і тому необхідно використати досвід, накопичений російськими вченими та колегами з так званого далекого зарубіжжя, і врахувати оригінальні концепції вітчизняних дослідників, водночас словник повинен, безперечно, відбивати більш сталі погляди, причому з позицій архівістики, з узгодженістю семантики всіх дефініцій, а дискусійні питання необхідно обговорити на сторінках спеціальних часописів.

Н. Гончарова, канд. екон. наук, доцент Київського державного університету культури і мистецтв, проаналізувала блок термінів з теорії та практики діловодства і відзначила, що деякі з них є застарілими, частина потребує уточнення у визначеннях, що пов'язано зі змінами у процесах створення та використання управлінської документації. Застарілі терміни було виключено з реєстру, а запропоновані нові терміни «бізнес-план», «бізнес-проект», «інформограма», «оперограма» знайдуть місце в окремому словнику з діловодства.

Значну допомогу розробники словника отримали від фахівців з Інституту української мови НАН України, які ретельно проаналізували запропонований варіант термінологічного словника і зробили його мовну редакцію. Ними і була започаткована дискусія з приводу формулювань самих термінів українською мовою. Наведено нижче деякі їхні зауваження і висловлювання, які викликали інтерес у слухачів семінару.

Зокрема, С. Єрмоленко, доктор філологічних наук, завідувач відділу структури української мови Інституту української мови, висловила ряд

пропозицій щодо вживання термінів українською мовою, з врахуванням сучасних словотворчих тенденцій. «Зараз спостерігається термінологічний бум, але фахівців-термінологів мало, тому треба самим фахівцям серед багатьох запропонованих варіантів шукати потрібні (наприклад, діловодство чи справочинство). Сучасною тенденцією є дотримання правила уникати розмовних віддіслівних іменників на *-ка* — обробка, перевірка, зйомка. Ці труднощі виникають саме через те, що мислення у нас перекладне, а треба йти не шляхом калькування, а через дефініцію, тлумачення». Я. Калакура, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського університету ім. Т. Шевченка, вважає, що в цих питаннях дуже корисною є допомога фахівців Інституту української мови — законодавців у мові, її творців.

Н. Дужик, науковий співробітник Інституту української мови, вважає, що треба уніфікувати назви процесів (обробка — оброблення, перевірка — перевіряння), а деяким термінам треба повернути звичну назву (наприклад, краще вживати не «мапа», а «карта», тому що від слова «мапа» не можна утворити спільнокореневих слів). Вона зазначила, що роботу укладачів словника можна оцінити як ретельну, а після врахування зауважень і пропозицій українська архівістика отримає дуже потрібне видання.

У процесі обговорення було вирішене й питання, чи подавати і яким чином представляти російський еквівалент термінів. На думку Я. Калакури, треба робити національний, а не російсько-український чи українсько-англійський словник — це може стати наступним кроком. «...У 20-30-х роках розроблялася українська архівна термінологія, але процес цей був зупинений з відомих причин. Тому сьогодні робота повинна бути зосереджена саме на українській термінології». Вагомим був аргумент В. Дяхоцького, канд. іст. наук, директора УДНДІАСД: «В Україні цілі регіони послуговуються російською мовою, тому ми мусимо зважати на ситуацію, що склалася, і представити російський варіант». Я. Калакура наполягав: «З усього реєстру термінів не так багато слів, які не збігаються в російській і українських мовах («архів», «документ» — не вимагають перекладу)». Н. Слончак, директор Центрального державного кінофотофоноархіву, підтримала Ярослава Степановича: не треба подавати російський еквівалент поряд з тлумаченням терміну. К. Селіверстова запропонувала зважити на міжнародну практику: «Маємо приклад тлумачного словника МРА, де дефініції подаються англійською і французькою мовами, а еквіваленти — російською, іспанською та іншими мовами. Добре було б подати і в нашому словнику крім російського, англійський еквівалент, тим більше що на сьогодні ми вже маємо чверть перекладених термінів з цього словника. У вказаному словнику еквіваленти подаються зразу ж після дефініції, а в допоміжному довідковому апараті подані словники на кожній з 7 мов з посиланням на номер терміну. Нам можна обмежитись переліком російських відповідників у

довідковому апараті, знявши їх з основної частини». На думку Л. Васько, заст. головного редактора журналу «Архіви України», треба зберегти тип тлумачного термінологічного словника, давши в кінці перекладовий словничок термінів, які не збігаються у перекладі.

Учасники обговорення дійшли згоди про складання російсько-українського словника термінів, але розмістити його у науково-довідковому апараті термінологічного словника. Також вирішили вивести абрєвіатури з основного тексту і подати їх окремим списком з розшифровкою.

У процесі обговорення були висловлені пропозиції щодо повноти реєстру термінів. Запропонований для розгляду варіант словника значно перевищував обсяги термінів, включених до «Краткого словаря архивной терминологии» (М; Ленинград, 1968) — близько 500 термінів, до Словника архівних термінів соціалістичних країн — 1 випуску — 417 і 2 випуску — 282, до Словника МРА (1988 р.) — близько 500. На думку Я. Калакури, це не могло бути приводом до скорочення реєстру термінів в українському словнику, адже «реєстром ми окреслюємо культуру мови фахівця і тому не можемо обмежитись тільки сотнями термінів». Одночасно експертами було звернуто увагу на недоцільність тлумачення зрозумілих слів і особливо словосполучень, таких як «лабораторія мікрофотокопіювання», окремі слова з яких вже знайшли своє місце в словнику. З цього приводу слушно зауважила В. Шандра, канд. іст. наук, завідувач відділу УДНДІАСД: «Функціонально словник не повинен відображати розмовного жанру, а скоріше носити рекомендаційний характер, виконуючи до певної міри роль стандартних вимог на фахову, професійну термінологію. Якщо вже і вдаватися до характеристики розмовних понять, то вказувати сферу її дії, як: усне, історичне тощо. З розмовної практики варто взяти ті терміни, які вже усталилися. Не варто брати ті терміни, які зрозумілі самі по собі, в силу їх простоти самопояснення типу: «головний прохід між стелажими» або «шафа для зберігання планів і карт». У дальшій роботі над словником це зауваження знайшло втілення: були зняті вказані, а також інші подібні терміни. До словника було включено, рахуючи терміни-синоніми, близько 850 термінів.

Під час роботи над словником семінари стали необхідною формою пошуку істини, яка часто народжувалася у гострих дискусіях. Вони стали і методом навчання для співробітників УДНДІАСД, для студентів Київського державного університету культури і мистецтв, які в цей період перебували на виробничій практиці, та інших учасників. Одночасно це було корисним спілкуванням для науковців і практиків архівної справи. І все це, врешті-решт, сприяло плідній роботі у галузі термінографії. Видрук словника ми розглядаємо як перший крок на шляху до впорядкування української архівної терміносистеми, ця робота буде продовжуватися і у напрямі видання словників за окремими проблемами, а також багатомовних.

НАШІ КОНСУЛЬТАЦІЇ

На численні запитання читачів "Студій з архівної справи та документознавства", науковців, дослідників-аматорів щодо правильного скорочення назв державних архівів України та запису посилань на використані архівні джерела ("архівні легенди") відповідає І.Б. Матяш:

1. Згідно з наказом Головархіву України "Про внесення змін і доповнень до найменувань центральних державних архівів України" № 35 від 31.07.92 р. ЦДА України мають назви:

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України – ЦДАВО України;
Центральний державний історичний архів України, м. Київ – ЦДІАК України;

Центральний державний історичний архів України, м. Львів – ЦДІАЛ України;
Центральний державний кінофотофоноархів України – ЦДКФФА України;

Центральний державний науково-технічний архів України – ЦДНТА України.

А також: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України – ЦДАМЛМ

України (згідно з постановою Ради Міністрів Української РСР «Про створення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України» від 4 травня 1966 р.);

Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГО України (згідно з постановою Кабінету Міністрів «Про створення Центрального державного архіву громадських об'єднань України» від 25 жовтня 1991 р.).

2. У разі посилання на використані архівні документи в записі архівної легенди, елементами якої є назва архіву (при повторному згадуванні скорочена), номер фонду, опису, справи, аркуша використовуються скорочення: фонд – ф., опис – оп., справа – спр., аркуш – арк.

Напр.: ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 182, арк. 1-1 зв.

(Див.: Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я.С. Калакура (гол.ред.) та ін. – К., 1998 – 316 с.

Бюлетень Вищої атестаційної комісії України – 1997. – №4 – С.5.)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абросимова Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу документальних фондів Дніпропетровського історичного музею (Дніпропетровськ)

Балишева Олена Василівна – завідувач відділу Центрального державного науково-технічного архіву України (Харків)

Бойцун Любомира Степанівна – завідувач відділу інформації та використання документів Державного архіву Тернопільської області (Тернопіль)

Борисевич Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, директор міського архіву (Кам'янець-Подільський)

Бутич Іван Лукич – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (Київ)

Володіна Олена Павлівна – кандидат біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Гончарова Наталія Іванівна – кандидат економічних наук, доцент Київського державного університету культури і мистецтва (Київ)

Головко Олександр Миколаєвич – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Університету внутрішніх справ МВС України (Харків)

Делеган Михайло Васильович – директор Державного архіву Закарпатської області (Ужгород)

Дегтяренко Лариса Олександрівна – завідувач відділу зарубіжної українки Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Дивний Іван Володимирович – завідувач науково-редакційним та видавничим відділу, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Дубровіна Любов Андріївна – доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Загорецька Олена Михайлівна – науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Затока Любов Петрівна – науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Калакура Ярослав Степанович – академік АН вищої школи України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Кметь Василь Федорович – аспірант кафедри давньої історії Львівського університету ім. І.Я. Франка (Львів)

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів)

Кононенко Світлана Іванівна – директор державного архіву Черкаської області (Черкаси)

Крячок Микола Іванович — директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ)

Кузьменко Людмила Михайлівна — головний спеціаліст відділу зберігання, обліку та НДА Державного архіву Сумської області (Суми)

Кульчицький Станіслав Владиславович — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України (Київ)

Лозицький Володимир Сергійович — кандидат історичних наук, заступник начальника Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (Київ)

Ляхоцький Володимир Павлович — кандидат історичних наук, доцент, директор Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Мага Ірина Миколаївна — аспірантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка (Київ)

Матяш Ірина Борисівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Мацюк Орест Ярославович — доктор історичних наук, професор, директор Центрального державного історичного архіву України (Львів)

Миленька Галина Дмитрівна — кандидат мистецтвознавства, доцент, заступник начальника Головного управління керівних і науково-педагогічних кадрів Міністерства освіти України (Київ)

Новикова Галина Михайлівна — кандидат біологічних наук, завідувач відділу паперознавства Центру консервації та реставрації Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Омельченко Микола Митрофанович — кандидат технічних наук, виконуючий обов'язки завідувача сектору технологій консервації книг і рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Папакін Георгій Володимирович — кандидат історичних наук, начальник відділу інформації, використання Національного архівного фонду та зовнішніх зв'язків Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (Київ)

Павлова Олена Федорівна — провідний науковий співробітник музейного відділу Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ)

Павловська Надія Павлівна — завідувач відділу інформації та використання документів Державного архіву Київської області (Київ)

Пирія Руслан Якович — доктор історичних наук, професор, начальник Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (Київ)

Решетников Сергій Васильович — кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту ботаніки НАН України (Київ)

Савченко Максим Борисович — науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Селіверстова Катерина Трифонівна — кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу теорії та технологій формування НАФ Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Сендик Захарій Олександрович — старший науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Скобець Ірина Євгенівна — кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник відділу паперознавства Центру консервації та реставрації Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (Київ)

Сохацька Євгенія Іванівна — кандидат філологічних наук, доцент, декан філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, голова Всеукраїнського товариства Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський)

Старостін Євген Васильович — доктор історичних наук, професор Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету (Москва, Росія)

Стрільчук Людмила Василівна — аспірантка Волинського державного університету (Луцьк)

Таран Лідія Валентинівна — доктор історичних наук, професор (Ужгород)

Терно Валерій Віталійович — кандидат педагогічних наук, професор Київського державного університету культури і мистецтва (Київ)

Ходоровський Михайло Дмитрович — завідувач музейним відділом Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ)

Христова Наталія Миколаївна — старший науковий співробітник Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Царьова Наталія Миколаївна — завідувач відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України (Львів)

Цепенда Ігор Євгенович — кандидат історичних наук, співробітник посольства України в Польщі (Варшава)

Шандра Валентина Степанівна — кандидат історичних наук, завідувач відділу історії та теорії архівної справи Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Шевченко Любов Олегівна — науковий співробітник відділу фізико-хімічних і біологічних досліджень Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

Шестакова Ніна Вікторівна — архівіст відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України (Львів)

Шулер Петер-Йоганес — професор Потсдамського інституту (Потсдам, Німеччина)

Шурубуря Анатолій Костянтинович — кандидат хімічних наук, очільник секретар Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

**Студії з архівної справи
та документознавства**

Том третій

Художнє оформлення: А.С. Засць, Н.В. М'яковська, В.С. Соловійов
Комп'ютерний набір: І.С. Корчемна, Г.А. Мутафян,
Л.М. Федорова, В.Г. Шакало, Л.О. Шевченко
Макет і верстка: Г.А. Мутафян
Редактор: С.Ф. Лозова

Оригінал-макет виготовлено на комп'ютерному обладнанні УДНДІАСД

На обкладинці

1 сторінка: Нагрудний знак Київського археологічного інституту. Опис знаку виявлено в
фондах ІР НБУВ (ф. ХХІХ) та ЦДІАК України (ф. 707) І.Б. Матяш. Ескіз за описом
підготував В.М. Юрченко.

2 сторінка: Проекти галузевих нагород. Ескізи виконали худ. А.С. Засць, Ю. Галіцін.

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації 04.07.96.
Серія КВ № 2110

Підписано до друку 30.11.98 р. Формат 60х84/8.
Папір ксероксний. Офсетний друк.
Умови. друк. арк. 23,3
Тир. 250 прим. Зам. 12-98.
Надруковано ЦІМРД ЦДА України
252601, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.
Обкладинку виготовлено у друкарні НАУКМА, зам. 8-264
254070, Київ-70, вул. Сквороди 2

Студії з архівної справи та документознавства.—К., 1998.—200 с.
ISBN 966-7250-13-X

У збірнику публікуються праці з архівознавства, документознавства,
джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, висвітлюються
проблеми сучасного архівного будівництва, подаються неопубліковані
документи, огляди архівних фондів та біографічні дослідження про видатних
архівістів України.

Для істориків, архівістів, викладачів, аспірантів та студентів.

ББК 79.3я 53